

8/2135

183

BUDAPESTI SZEMLE

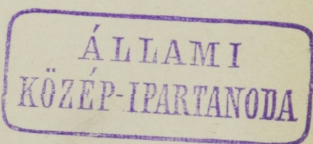
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NEGYVENHETEDIK KÖTET

(115. 116. 117. SZÁM.)

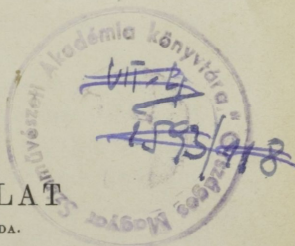


dyp

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1886.



Orsz. Levéltár Könyvtára
1895¹⁹ 61. sz.

~~Leltárnéplő 4760
telefe alatt helytelenre.
D. 195 3 10. 22~~

26. -

TARTALOM.

CXV. SZÁM.

A SZENT GRÁL. — Heinrich Gusztávtól	1
A GAZDAOSZTÁLY ÉJSZAK-AMERIKÁBAN. — Bernát Istvántól ...	36
ÉSZREVÉTELEK A VÁMBÉRY-FÉLE HONFOGLALÓ MAGYAROK JELLEMZÉSÉRE. — Hunfalvy Páltól	52
TÁRSADALMI PROBLEMÁK AZ ÁLLAMREGÉNYEKBEK. (III.) — Medveczky Frigyesztől	71
A DABÓCZY-CSAI ÁD. Regény. (I.) — Pálffy Alberttől	101
BOZZAI PÁL HAGYOMÁNYAIBÓL. — I. <i>Holdas éj.</i> II. <i>Hallgass el!</i> III. <i>Elhagyatva.</i> IV. <i>Lant és kard.</i> V. <i>Végsohaj.</i>	125
NÉHÁNY SZÓ A KÖZÉPISKOLÁKRÓL. — Trefort Ágostontól ...	131
HILLEBRAND UTOLSÓ MUNKÁJA. — rf.	134
ÉRTESÍTŐ: Acsády Ignác: <i>Magyarország Budavár visszafoglalása ko- riban.</i> Cs. — Telkes Simon: <i>Áruforgalmunk.</i> — s. — Rudnyánszky Gyula: <i>Fényben és árnyban. Költemények.</i> V.—M és T.: <i>Nem illik.</i> rf.—	

CXVI. SZÁM.

BÁRÓCZI SÁNDOR. (I.) — Beöthy Zsoltól	161
A LATIN ÁLLAMOK PÉNZSZÖVETSÉGE. — Hegedűs Sándortól ...	185
TÁRSADALMI PROBLEMÁK AZ ÁLLAMREGÉNYEKBEK. (IV.) — Medveczky Frigyesztől	233
A DABÓCZY-CSALÁD. Regény. (II.) — Pálffy Alberttől	259
RÉSZLET A SAKUNTALÁBÓL. Kálidásza után, szanszkritból. — Fiók Károlytól	283
BEN-A-HIBA LÁTOMÁNYA. Arab rege. — Nagy Lászlótlól	309
ÉRTESÍTŐ: Gouré Alphonse: <i>Les chartes coloniales et les constitutions des États Unis de l'Amérique du Nord.</i> N. E. — Deák Farkas: <i>Forgách Zsuzsánna.</i> Cs. — Willmanns W: <i>Beiträge zur Geschichte der älteren deutschen Literatur: der sogenannte Heinrich von Melk.</i> H. G. — Pór Antal: <i>Ipolyi Arnold, váradi püspök élete és munkái vázlata.</i> Gy. P.	314

CXVII. SZÁM.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓJ. — Angyal Dávidtól...	337
BÁRÓCZY SÁNDOR. (II.) — Beöthy Zsolttól	374
HALOTTI BESZÉD GRÓF ZRINYI MIKLÓS FÖLÖTT 1664-BEN. — Salamon Ferencztől	404
A DABÓCZY-CSALÁD. (III.) Regény. — Pálffy Alberttől	423
KÖLTEMÉNYEK: <i>Szőlőhegyen</i> . Gyulai Páltól. — <i>Lord Gregor</i> . Burns után, angolból, Lévy Józseftől	455
HAZÁNK ERDŐSÉGEI. — Téglás Gábortól	458
AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA IRÁSBAN ÉS KÉPBEN. S. V.	469
ÉSTESITŐ: Pálffy Albert: <i>Egy mérnök regénye</i> . —e. —Bozóky Alajos: <i>Római világ</i> . Vécsey Tamástól.	

A SZENT GRÁL.

A német középkor Wolfram von Eschenbach bajor lovagot tekintette legnagyobb költőjének. Soha laikus ember jobban nem szólt, mondja róla idős kortársa, Wirnt von Grafenberg és a későbbiek csatlakoznak ez ítélethez. Gottfried von Strassburg, a komoly irányú és mély eszmékben gazdag költőnek derült világnézetű ellenlábas, megtámadja ugyan Wolframot (a nélkül, hogy nevén merné nevezni) nehezen érthető nyelve és terjedős philosopháló elmélkedései miatt; de ez ítélet elhangzott: Wolfram, a kortársak és az utókor fölfogása szerint, a legbölcsebb költő, ki csak a biblia előtt kénytelen hátrálni; alakja utóbb mondaivá válik, a költő az epigonok fölfogásában prófétaivá lesz és főműve, a *Parzival*, még 1477-ben jelent meg nyomtatásban, midőn a XII. és XIII. századi költészetnek legjobb és legnemzetibb alkotásai már rég feledésbe mentek és érthetetlené váltak. Az ő nevéhez fűzték még a mesterdalnokok is művészetük föltalálását, az ő neve alatt adták ki ifjabb írók műveiket, az ő alakja túlélte a reformáció átalakító mozgalmait, melyek a középkori világot megsemmisítették. A költőnek e roppant tekintélye gyökerezik egyéniségében is, de a műveiben földolgozott tárgyakban is, első sorban a grálmondában,*) melyet Wolfram honosított meg Németországban. A *Parzival* kalandos történeteinek igazi középpontját a grál teszi.

A grált csodák környezik; tisztelettel és vallásos áhítattal

*) Ad. Birch-Hirschfeld, *Die Sage vom Gral*, Leipzig, 1877. — E. Martin. *Zur Gralsage*, Strassburg, 1880. — Fr. Zarncke, *Zur Geschichte der Gralsage*, Paul-Braune Beiträge, Halle 1876, III. 304—334. l. K. Bartsch *Germanistische Studien*, Wien, 1875, II. 114—159. l.

mondja ki minden ember e szent, sejtelmes szót. Mythoszok környezik a középkorban és mythoszok csatlakoznak hozzá még ma is. Eredete, jelentősége, története homályos.

A «grál» szó*) eredetileg széles tálat jelent. A mese szerint oly edény a grál, mely minden perczen ételt és italt és minden szükséges dolgot szolgáltat, a keresztyén legendában az az edény, melyből Krisztus az utolsó vacsora alkalmával a kenyeret kiosztotta tanítványainak, ugyanaz, melyben Arimathiai József a kereszten függő Megváltónak vérét fölfogta, midőn Longinus Krisztus testét lándzsájával megnyitotta. Az Úr föltámadása után angyalok ég és föld közt tartották a drága ereklyét, utóbb templomos jellegű lovagok (templeisen) őrizték a «megváltás hegyén» (mons salvationis, Wolframnál Munsalwäsche). Az edény egyetlen drága kőből áll, egy jaspisból, és csodás erejű: benne megifjodik a phönix; látása örök ifjúságot, örök életet ad. Senki sem keresheti, senki sem találhatja meg; a grál vára hozzáférhetetlen. A grál maga hívja meg szolgálait: a szent ereklyén föltűnik a kiválasztottnak neve, ki azután egyenesen, mintha az útát régóta ismerné, följut a várba. Szolgái nemes származású lovagok, kik világi szerelemről, világi hiúságról lemondani kötelesek; csak királyuk, a grál királya, lehet nős. Udvara olyan, mint a világi fejedelmek udvara: lovagok és apródok, papok és laikusok, asszonyok és leányok teszik környezetét. Egyetlen

*) Ó francia *graal*, *greal*, provenç. *grazal*, középlatin *gradalis*, mert lépcsőzetesen mélyesedett. A szó értelmére vonatkozólag a főforrás Helinandus francia krónikás, ki 1200 körül írta történeti művét Froidmontban, a beauvaisi egyházmegyében, északi Franciaországban. Helinandus a 717—719-iki évekhez a következő adatot közli: Hoc tempore in Britannia cuidam heremitæ demonstrata fuit mirabilis quædam visio per angelum de Joseph decurione nobili, qui corpus domini deposuit de cruce, et de catino illo vel parapside, in quo dominus coenavit cum discipulis suis, de quo ab eodem heremita descripta est historia, quæ dicitur gradale. Gradalis autem vel gradale gallice dicitur scutella lata et aliquantulum profunda, in qua preciosæ dapes divitibus solent apponi gradatim, unus morsellus post alium in diversis ordinibus. Dicitur et vulgari nomine greal, quia grata et acceptabilis est in ea comedenti, tum propter continens, quia forte argentea est vel de alia preciosa materia, tum propter contentum i. ordinem multiplicem dapium preciosarum. Hanc historiam latine scriptam invenire non potui, sed tantum gallice scripta habetur a quibusdam proceribus, nec facile, ut aiunt, tota inveniri potest.

teendőjük a grál szolgálata, egyéb föladatuk nincsen, mert a grál megvédi őket, megtartja őket örök egészségben és ifjúságban, ellátja őket étellel és itallal és az élet összes szükségleteivel. Titkok és rejtvények környezik e páratlan ereklýt a középkori népek hitében; titkok és rejtvények fűződnek még ma is e szép hagyományhoz, mely az európai középkor legjellemzőbb alkotásainak egyike.

Mi e monda eredete? mi a jelentősége?

A grál-monda eredetét minden kézikönyvben megtalálhatni: spanyol vagy kelta mondának állítják. Nem nehéz kimutatni, hogy e vélemények alaptalanok.

A monda spanyol eredetét először Fauriel állította.**) Szerinte a grál-monda Spanyolországban keletkezett, innen jutott a Provençeba, honnan a francia költők átvették és földolgozták. Egyetlen egy munka maradt ránk a középkorból, mely a grál-várat Spanyolországba helyezi, az ugynevezett *Ifjabb Titurel*, Wolfram el nem készült Titurel-eposzának német folytatása. Már magában véve is bajos és módszerellenes eljárás, valamely mondának legifjabb alakjából annak legrégebb, eredeti alakjára visszakövetkeztetni. Pedig Fauriel így tesz, „Hogy se a francia, se a német grál-munkák, pedig számuk igen tetemes, nem tudnak Spanyolországról, ez oly föltűnő jelenség, mely mindenkit gondolkodóba ejthet. Hozzájárul, hogy spanyol földön egyetlen emléket vagy följegyzést nem találhatni, mely Fauriel nézetét valószínűvé tehetné. A grál-monda Spanyolországban a XIV. és XV. század előtt teljesen ismeretlen; ekkor pedig francia munkák útján került a pyrenéi félszigetre.***) Végre rossz alap az *Ifjabb Titurel* maga. Szerzője tudákos kompilátor, ki sokat olvasott és szeret tudományával kérkedni. De szeret okoskodni, magyarázgatni, etymologizálni is. Nem nehéz megérteni, mi vitte őt Spanyolországra: a grál-vár neve Wolframnál Munsalwäsche, a mi az *Ifjabb Titurel* szerzője szerint annyi mint mons salvatus. E nevet ő Spanyolországba helyezte, hol hasonló helyneveket (San Salvator, Salvaterre stb.) ismert; hiszen egyszer maga is elárulja magát: «A ki Galicziában járt, mondja, jól ismeri San Salvadort és Salvaterret».***)

*) *Histoire de la poesie provençale*, II. 435.

**) Először történik Spanyolországban a grálról említés az *Ama-dis de Gaula* című 1350 után keletkezett híres regényben.

***) Wer in Galitz ist gewesen, der weiz wol San Salvator und Salvaterre.

Spanyolországból került volna, Fauriel szerint, a grál-monda a Provençeba, hol Kyot, kit Wolfram mint forrását említi, azt francia költeményben földolgozta. E Kyot (Guiot) a középkori irodalomnak egyik legnagyobb rejtvénye. Egy provençei költő, ki francziául ír! Mily roppant valószínűtlen már ez is! De hozzájárul, hogy e Kyotról senki a világon nem tud, se francia, se provençei, se német író vagy forrás, — csak Wolfram, és, természetesen Wolfram alapján, az ő folytatói. Hogyan lehetséges ez? Kyot írt először nagy grál-eposzt, ő írta meg (Wolframról ítélve) a legnagyszerűbb grál-eposzt, melyet a világirodalom fölmutathat; provençei származása ellenére francia nyelven írta meg e hatalmas művét, mely a középkori legnagyobb német költőnek főforrásul szolgált — és senki sem tud róla; se munkája nem maradt reánk, se nevét nem említi egyetlen francia vagy provençei vagy német író. De ez e kérdésnek nem egyedüli rejtélyes oldala. E Kyotnak, ha igazán élt, ha igazán megírta a Wolfram nagy eposzának eredetijét, még más nyomai is maradhattak volna. Wolfram fölfogása a grálról ugyanis lényeges vonásokban tér el az összes francia források fölfogásától. Ez önálló egyéni fölfogás természetesen, ha Kyot élt, ennek művéből származik, a mit Wolfram tényleg állít is. És ime, ez eltérő fölfogásnak sem akadunk legkisebb nyomára sem, se a Provenceban se Franciaországban. Számos a czélzás a grál-mondára, mind a troubadoroknál, mind a trouvèreknél; de e czélzások mind csak a monda francia alakjára vonatkoznak, — egyetlen egy sem a Kyot-Wolfram-féle változatra. A kérdés valóságos rejtvény: élt egy provençei ember, ki francziául írt, — már ez is meglepő dolog; e provençei költő megírta az első nagyszabású grál-eposzt és fölfogása a szent grálról egészen önálló, még pedig sokkal mélyebb és nagyszerűbb, mint a későbbiekénél — és se a költő neve, se műve, se mondai fölfogása legkisebb nyomot nem hagyott. Merésznek nevezhető-e e tényekkel szemben az a föltevés, hogy ez a Kyot sohasem élt és sohasem írt és hogy Wolfram költötte e forrását, hogy önálló fölfogását a grálról valamely tekintélyvel földhesse?

A másik nézetet, mely a grál-mondát kelta eredetűnek mondja, szintén egy francia tudós, Villemarqué *) állította föl.

*) *Les Romans de la Table Ronde*, 3. kiad. Páris 1860.

Míg Fauriel nézete Németországon talált legtöbb hívőre, úgy a kelta elmélet Franciaországban. Mint Fauriel az Ifjabb Titu-rel tudakosságára, úgy alapítják Villemarqué és követői az ő fölfogásukat a grál szó etymológiájára, de igen sajátoszerű etymológiájára, mert hiszen a grál szó maga a kelta nyelvben elő sem fordul. Villemarqué szerint «gral» annyi, mint a kelta «per» ez pedig valami mesés boszorkányüst-forma, melytől a kelta Parzival (Peredur) nevét viseli: «az edény keresője.» De a «grál» nem azonos a «per»-rel és a Peredur nevének e magyarázata tarthatatlan.*) Hozzájárul, hogy a kelta népmesék (mabinogion) nem bizonyítanak semmit, mert e népmesék nem a francia eposzok forrásai, hanem megfordítva, a francia regényeken alapszanak.***) A Peredurról szóló kelta mabynogi is****) nem Chrestien de Troyes forrása, hanem a Chrestien eposzának (Conte du graal) egy kissé zavaros, mindenféle toldalékkal fölczifrázott átdolgozása. De azért nem lehetetlen, hogy utóbb kelta népmesei elemek is beleolvadtak a grálról szóló hagyományba. Ezek a népmesei elemek első pillanatra fölismerhetők, mert nemcsak a keltáknál találhatók: egy edény, mely magától ad ételt, italt; egy hajadon, ki nem akar nevetni, míg a legderekből levettét nem látta, és egy lovag, ki nem akar előbb egy szót sem szólni, míg a hajadont nevetni nem látja; egy ember, ki valami nagy bajból csak úgy menthető meg, ha egy véletlenül hozzá tévedt jövevény egy bizonyos kérdést intéz hozzá stb. Ez elemeknek népmesei jellege félre nem ismerhető, csak hogy ez elemek nem teszik még a grál-mondát, sőt még nem is tartoznak a monda igazi magvához.

Másképp áll a dolog a Parzival történetének egy lényeges részével, a hősnek ifjúkori történetével, melynek eredetileg semmi köze a grál-mondához. Ezt első pillanatra fölismerhetni Wolframnak művében is, és az emlékek megerősítik e fölfogást. Fönmaradt egy angol hegedősnek XIV. századi köl-

*) Ezt legjobban látni abból, hogy a «grál» neve a mabinogiban nem «per», hanem dysgyl a. m. lapos tál. Per a kymri nyelvben a. m. lándzsa. — A francia Perce-val a. m. Törj keresztül a völgyön, mint például Perce-forest (egy XIV. századi nagy francia regény hőse) a. m. Törj keresztül az erdőn. A névnek ez eredeti jelentését ismerte Wolfram is; szerinte (Parz. 140, 16) a név a. m. «mittendurch.»

**) Heinrich G., *Artus király, Budapesti Szemle*, XLIII. 362. l.

***) Lady Guestnél I. 235., németül San Martetől, *Arthursage*, 175. l.

teménye Percevalról,*) mely a jeles levante ifjúkori történetét tárgyalja: lovagi népmesének mondhatnók, mely kerek cselekvényben összefoglalja a tapasztalatlan ifjúnak gyermekes kalandjait, — természetesen egy betűvel sem czélozva a grálra, mely Perceval történetével csak a francia műköltők eposzaiban került kapcsolatba. E költemény kétségtelenül igazi népmesén alapszik, de már a Peredurról szóló mabinogi és a Morvanról szóló breton népdal,**) melynek tárgya feltűnően emlékeztet Perceval ifjúkori történetére, francia forrásokból származnak.

Tehát a grál-mondának se spanyol, se kelta eredete el nem fogadható. Hol keressük tehát eredetét? A grál-költemények mind Franciaországból származnak; e francia munkákat fordították, átdolgozták és utánozták később az angolok, németalföldiek, olaszok, spanyolok, portugálok és németek, mely utóbbiaknál a monda Wolfram *Parzival*-jában önállóbb alakot is nyert. Csak a legrégibb földolgozások átkutatása vezethet a monda eredetére. Az ó-francia irodalomban a grál-mondának mindössze nyolcz földolgozása maradt reánk; ezek: 1. *Le petit St. Graal*. 2. *Le grand St. Graal* (prózában). 3. *La queste du St. Graal* (prózában). 4. Chrestien de Troyes epikai műve *Li contes dou graal* (befejezetlen). 5. Chrestien befejezetlen művének folytatói. 6. Chrestien és folytatói munkáinak prózai földolgozásai. 7. *La petite queste du St. Graal* (prózában) és 8. *Perceval li Gallois* (prózában). E munkák közül kétségtelenül a legrégibb az úgynevezett *Petit St. Graal*, Robert de Boron költeménye, melylyel behatóbban kell foglalkoznunk.

Robert de Boron életéről semmit sem tudunk. Valószínű, hogy Fontainebleau vidékéről való volt és hogy a XII. század ötvenes éveiben született. Munkáját 1170 és 1189 közt írhatta; az első számot nyerjük Boronnak magának azon állítása alapján, hogy Gautier de Montbéliard szolgálatában állt. Ez 1199-ben ment Palæstinába, Jeruzsálemnek volt connetableja és mint Cyprus kormányzója halt meg 1212-ben. Gautier 1183-ban, midőn atyja Amadé meghalt, kapta a montfauconi grófságot; Boron pártfogója alig lehetett 1170 előtt. Hogy pedig a Boron műve nem keletkezhetett 1189 után, ezt következtethetni azon

*) Halliwell, *The Thornton Romances*, London 1844.

**) Mor. Hartmann und L. Pfau, *Bretonische Volkslieder*. Köln, 1859. 39. l.

tényből, hogy Chrestien de Troyes, a ki e művet ismerte, 1190 körül írta grál-eposzáat. *)

Boron költeménye, az ú. n. *Petit St. Graal* — a kézirat szerint a czíme: *Li Romanz de l'estoire dou Graal* — csak egyetlen XIII. századi kéziratban maradt reánk. **) Leglényegesebb tartalma a következőkben foglalható össze:

Krisztus azért született, hogy az emberiséget, mely Eva bűne miatt a pokol zsákmánya volt, megváltsa. Az Úr születésekor Judæának egy része Rómához tartozott; római helytartó Pilátus volt. Ennek szolgálatában állt egy zsoldos (soudoiers), Arimathiai József, ki Krisztust nagyon szerette, de, tartva a zsidóktól, e rokonszenvét nem merte nyilvánítani. (Mát. 27, 57.) Krisztusnak kevés híve volt; de ezek tántoríthatatlanul ragaszkodtak hozzá, kivéve Júdást, ki Krisztus pénztárnoka (chambrelein) volt és az Úr jövedelmének tizedét kapta. Midőn Mária Magdolna Krisztus lábait drága fűszerekkel megmosta, az Úr neki 300 ezüst fillért fizettetett ki. Júdás ezért nagyon megharagudott, mert számot tartott ez összegnek is tizedére. Azért elment a zsidókhoz és eladta Krisztust ez összegért, 30 ezüst fillérért. Egy csütörtöki napon fogták el Jézust, ki akkor Simōn házában volt, a hol tudatta tanítványaival, hogy Júdás, a ki vele eszik és iszik, el fogja őt árulni. Krisztus elfogatása után tanítványai széjjel futottak. «Bent a házban volt egy szép edény, melyben Krisztus az ő szentségét elvégezte. Egy zsidó megtalálta ez edényt Simon házában, magához vette és eltette.» Midőn Krisztust Pilátus elé vitték, a zsidó a drága edényt is átadta a helytartónak, ki azt a Megváltó haláláig magánál tartotta. Midőn Krisztust megölték, Arimathiai József ezen nagyon fölháborodott és összes szolgálatai zsoldja fejében az Úr holttestét kérte Pilátustól. Ez nem csak a holttestet, hanem még a drága edényt is átadta a lovagnak; ez utóbbit azért, nehogy azzal vádolják, hogy Jézustól valamit magánál visszatartott.

József levette és megmosta Krisztus holttestét. (Ján. ev. 3.) Ekkor az Úr sebei újra kifakadtak és a vér kicsordult belőlök. Most József gyorsan előhozta az értékes edényt és fölfogta bele

*) Ez adatok bővebb indokolását l. Birch-Hirschfeldnél, 283. l.

**) Kiadta Francisque Michel, *Le Roman du Saint-Graal*, Bordeaux, 1841. A költeménynek egy prózai átdolgozása hat kéziratban maradt fenn.

Krisztus véré. Azután finom lepedőbe burkolta a holttestet és eltemette egy sírban, melyet a maga számára készíttetett volt. Krisztus pedig leszállt a pokolba és föltámadott.

Midőn a zsidók megtudták, hogy József eltemette Krisztust, nagyon felbőszültek, a lovag házába rontottak és egy magas torony alatt mély tömlöczbe vetették Józsefet. Itt megjelent előtte Krisztus, «kezében az edénnyel, mely az egész tömlöczöt kivilágította». Midőn József az edényt meglátta, «egészen megtelt a szent lélek kegyével». És Krisztus átadta e nagy és értékes edényt, melyben a szent vér volt, Józsefnek, kihez így szólt: «Ezt te nekem el fogod tenni, valamint az is, a kinek kezébe te leteszed. Csak három embernek szabad ezt átadnod, kik az atya, a fiú és a szent lélek nevében át fogják venni. És mindnyájuknak hienniök kell, hogy ez a három személy egy személy és mindegyikük magában véve is egy személy.» Azután folytatá: «József, te tudod, hogy csütörtökön társaimmal Simon házában vacsoráltam, hogy ott a bort és a kenyeret megáldottam és azt mondtam, hogy ők a kenyérben az én testemet eszik, a borban az én véreket iszszák. Ez az asztal (vacsora) sok országban fog ismételtetni. A mint te engem a keresztről levettél és sírba tettél, úgy fognak engem az oltárra tenni, ha áldozatul hoznak (sacrefierunt); a lepedőnek, melybe burkoltál, *corporale* lesz a neve. Ezt az edényt, melybe véreket tetted, *calix*nak fogják nevezni. A *patena*, mely rajta feküdni fog, a követ jelenti, a mely alatt a sírban feküdtem.» A kik József edényét látni fogják, mind Krisztus közösségében lesznek. (Boron nem merné és nem tudná ezeket elbeszélni, ha nem volna neki egy nagy könyve, melyben ezek a történetek följegyezvék. Ebben le vannak írva azok a nagy titkok, melyeket grálnak neveznek.) Erre eltűnt Krisztus, Józsefről pedig egészen megfeledeztek az emberek, de a szent edény föntartja az úr hú szolgáját.

Ekkor belpoklos lett a római császár fia, Vespasianus és senki sem tudta meggyógyítani. Egy zarándoktól megtudja a császár, hogy Krisztus az ilyen betegeket meggyógyította, mire Vespasianus rögtön megparancsolja Pilatusnak, hogy küldjön neki valamely tárgyat, mely valamikor Jézusé volt. Pilatus kerestet ily tárgyakat és megtudja, hogy Veronika birtokában van egy kendő, melylyel Krisztus, midőn Golgothára vitték, arcát letörülte. Ezóta Jézus arczképe látható a kendőn. Veronika ez ereklyével Rómába megy. Vespasianus a kendő láttára meg-

gyógyúl, mire hálából elhatározza, hogy megbosszúlja Jézus halálát a zsidókon. Azért atyjával, Titussal, Judaeába indul és megbünteti a zsidókat. Egyúttal megtudja József hollétét és fölkeresi őt börtönében. József itt a keresztyén vallásnak nyeri meg Vespasianust, ki sok zsidót rabszolgákká ad el, harminczat egy ezüst fillérért. József elhagyja a tömlöczöt.

Volt Józsefnek egy nővére, Enygeus, ki egy Bron (Hebron) nevű embernek volt neje. József keresztyénné tette nővérét és sógorát és még számos embert s azután kivándorolt velök egy távol fekvő országba, hol kezdetben igen jó dolguk volt, de utóbb semmijök sem sikerült, mert a kéjlegés bűnébe estek. József imádságban Istenhez fordult, hogy megtudja sok szerencsétlenségek okát. Egy szózat azt feleli neki, hogy vegye elő a szent edényt, mely az embereket megpróbálja, és állítson az Úr vacsorájának mintájára új asztalt. És Bron fogjon egy halat és tegye azt az asztalra, az edényt pedig helyezze az asztal középre. Azután üljön József az asztalhoz, arra a helyre, a hol Krisztus ült; tőle jobbra üljön Bron, de úgy, hogy köztök egy ülőhely üresen maradjon. Ez jelentse a Júdás helyét és e hely nem fog előbb betölteni, míg Bronnak nem születik fia. És József az asztalhoz ült és meghívta embereit is és a kik az asztalhoz ültek, rögtön megnyerték szíveik édességét és teljes beteltét. A kik nem ültek az asztalnál, nem éreztek mindebből semmit. Ekkor világos volt, hogy ezek bűnösök voltak. És a bűnösök haza mentek, József pedig, «midőn a szolgálat be volt fejezve», megparancsolta népének, hogy e kegyre minden nap összegyűljenek. Így ismerte föl József a bűnösöket és ez volt «az edény próbája.» Ők sokáig élvezték e kegyet. De a kik a kegyen kívül voltak, nem értették a dolgot és kérdezték, mi annak az edénynek a neve, mely nekik oly kedves (tant vous agree), és Petrus, Józsefnek egy híve, megmondta, hogy neve grál, mert ezt az edényt nem láthatja senki, hogy az neki kellemes ne lenne (qu'il ne li agree). Ezóta ez edény neve «grál.»

Ekkor egy Mózes nevű ember is akar a kegynek részesévé lenni, és a nép kéri Józsefet, hogy teljesítse kérését. De József kijelenti, hogy ez nem tőle függ, hanem Mózesről, ha vajon jó és bűn nélkül való-e. Ekkor József letérdel a grál előtt és jelt kér Krisztustól Mózesre nézve. És a szent lélek szózata azt feleli, hogy Mózes üljön le az asztalhoz; akkor majd kitűnik, hogy vajon tényleg oly jó-e, mint maga állítja. És mind leültek

az asztalhoz és Mózes is le akart ülni, de csak a József és Bron közti hely volt üres. Mózes itt leült, de a föld rögtön megrepedt és elnyelte őt. És József letérdelt a grál előtt és kérdezte, hogy mi lett Mózesrel. És a szózat azt mondta, hogy ez az üres hely nem fog előbb betelni, míg a József nemzetségéből egy harmadik férfi nem származik, a Bron fiának a fia. Mózes az örvény nyelte el; a ki az üres helyet elfoglalja, majd megéli őt.

Bronnak tizenkét fia született. József kérdésére meghagyta Isten, hogy mindnyájan szolgálják őt, de a ki közülök nőtlen marad, az legyen a többinek ura. És Alein nőtlen maradt és József kérdésére megparancsolta az Isten, hogy József beszéljen el Aleinnak mindent Krisztusról és az edényről és adja át neki az edényt és Alein hirdesse Krisztust mindenütt és vándoroljon el nyugatra, a legtávolabb messzeségbe. És Petrus majd kap egy levelet és ezzel menjen Avaron völgyeibe és maradjon ott, míg Aleinnak fia leszen. Előbb nem fog meghalni, míg valaki neki azt a levelet el nem olvasta.

Midőn másnap a «szolgálatnál» együtt ültek, megjött a mennyei levél. És Petrus útnak indult Avaron völgyeibe, Alein pedig elvándorolt testvéreivel idegen országokba. És József Isten parancsára átadja az edényt Bronnak és megmondja neki, «hogy Isten mint jött ő hozzá és hozta ezt az edényt és letette kezeibe; és mint mondta neki azokat a szent ígéket, melyek édesek és drágák, kegygyel teljesek és irgalmasak, és valósággal neveztetnek a grál titkainak (secrez dou Graal). És a kik Bront ezentúl igazi nevén akarják nevezni, ez az igazi neve: a gazdag halász (le riche Pescheur), attól a haltól, melyet fogott, midőn a kegy megkezdődött. Bron is induljon nyugatra. Ott várja meg fiának a fiát és adja át neki az edényt». Másnap József ünnepélyes gyűlésben átadja a grált a gazdag halásznak és elmondja mindazt, a mit Isten vele tudatott; csupán Krisztus szavait mondja meg egyedül a halásznak. És a gazdag halász elment, József pedig ott maradt abban az országban, a melyben született.

Itt megszakad a költemény első része; a második rész szólt Merlinről, a harmadik Percevalról; de e további részletek csak prózai átdolgozásban maradtak fenn. E folytatások nem tartalmaznak újabb anyagot a grál lényegére vagy sorsára nézve; egyedüli céljuk: a grál-mondát az Artus-mondához kapcsolni. A második rész központja Merlin, kinek története már korán

fűződött az Artus történetéhez. Merlin egy szellemnek fia és mindent tudó; ő juttatta trónra Artus atyját, Utert, ő állította föl már Uterrel az asztalkört, még pedig egészen a grál asztalának mintájára, úgy hogy egy helye üres maradt. Mert Merlin, de csak is ő, tudott a grálról; tudta, hogy a «gazdag halász» a grállal Britanniába jött. Midőn Artus király lett, Merlin beavatja őt a grál titkaiba s tudatja vele, hogy a gazdag halász öreg és beteg ember, kit csak az asztalkörnek legjobb lovagja gyógyíthat meg; ha ez a lovag kérdést tesz a grál céljáról, meggyógyul a beteg király és Britannia megszabadul összes szenvedéseitől. E lovag Perceval, az Alein fia, Bron unokája. Ennek története teszi a Boron művének harmadik részét. Perceval Artus udvarába kerül és leül az asztalkör üres helyére. Erre iszonyú mennydörgés támad és egy mennyei szózat kijelenti, hogy Artus udvara borzasztót vétett, hogy az ifjú lovagot az üres helyre engedte; de atyja érdemeiért ne legyen büntetése. Most Merlin előadja a grál titkait, mire a lovagok mind útnak indulnak, hogy a grált megkeressék. Erre következnek Perceval kalandjai, melyek a lényeges vonásokban megegyeznek a Chrestien és Wolfram elbeszélésével, de sokkal zavarosabbak és czéltalanabbak.

Boron költeményének a grálra vonatkozó tárgya két részből áll: a mit a költő József bebörtönzéséről, a római császár fiának meggyógyításáról, a zsidók megbüntetéséről beszél, az mind régebb keresztyén legendákból (*Gesta Pilati, Narratio Josephi, Vindicta Salvatoris*) származik. Az elbeszélésnek második eleme, a grálról szóló rész, itt találkozunk először. A mese teljesen a keresztyén legenda, az egyházi symbolika körében mozog. A grál az «úrvacsora tálja», melyből merítve Jézus Judást árulónak ismertette meg. Ezóta a grál a jókat és gonoszokat megkülönbözteti egymástól. De nagyobb jelentősége is van ez edénynek: a Megváltó vére a legszentebb ereklyévé tette. A grál-monda későbbi földolgozásaiban a szent edénynek e szerepén van a főszűl; innen a névnek szokásos középkori etymológiája: Saint-Graal a. m. San-greal, szent tál, vagy sangreal, királyi vér. Krisztus vére által a grál az úrvacsora kelyhének mystikus jelentőségét nyerte, sőt néha teljesen azonosították a kehelylyel, és régi kéziratok rajzai kehely alakjában tüntetik föl a grált. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a mise czeremoniáinak magyarázatában a kehelyt a szent sír symbolumának vették — mit már Boron átvisz a grálra is, — könnyen

érthetjük, hogy a grál a középkori egyház legszentebb mysteriumainak lett középpontjává. Ezek a «grálnak titkai», melyekről oly sokszor történik említés és melyeket csak a grál őrzői tudnak, míg a grál szolgálatába szegődött jámbor község előtt titkok maradnak.

Boron költeménye szerint a grálnak — megfelelően a szentháromságnak — csak három őrzője van: Arimathiai József, ennek sógora Bron és végre Bron unokája, kinek neve még ismeretlen. Bron a «gazdag halász», mert ő fogta azt a halat, mely az első grál-szolgálat alkalmával az asztalra került. E hal szerepe egészen homályos a Boron művében és a legtöbb grál-munkában. Nem úgy a keresztyén legendában: A hal Krisztusnak ősrégi symboluma. A keresztyén hitvallás legrövidebb foglalatja: «Jézus, Messias, Isten fia, Megváltó», görögül így hangzik: «Jêsûs, Christos, Theû Hyios, Sotêr», (Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ). E nagy jelentőségű és mély értelmű öt szót csak egymás mellé állított öt kezdőbetűjével jelölték: I ch th y s, ez «ichthys» pedig görögül (ἰχθῦς) a. m. hal. Így lett a hal a keresztyénség első idejében az új vallás híveinek titkos symbolumává, melylyel számos régi képen találkozunk. A grál tehát az úr vére (a kehely), a hal az Úr teste. A «gazdag halász» az, a ki sokakat megtérít, mert hiszen Krisztus maga mondta (Mát. 4, 19.): «Kövessetek engem és azt művelem, hogy embereket halászatok». A grál-mondában e vonás is elhomályosult már, de a keresztyén legenda és symbolika kétségtelenné teszi eredeti értelmét.

A legenda eredete nincs még teljesen kiderítve. Arimathiai Józsefnek teste Nagy Károly idejében Moyenmoutier kolostorába került francia Lotharingiában. Innen ellopták idegen szerzetesek a szent testet még a X. században, de nem tudni, hová vitték. Lotharingiában József igen népszerű volt; nem lehetetlen, hogy e francia tartomány a legenda eredeti hazája. De a legenda, minden főnmaradt földolgozásban, kelta hagyományokhoz és a britek megtérítésének történetéhez van kapcsolva. E kapcsolat csak keltáktól és britektől lakott területen jöhetett létre; csak a brit egyház története indokolja e kapcsolatot. A brit egyház egészen a XIII. századig ellenséges viszonyban volt Rómával és inkább a keleti egyházhoz hajlott. A kelták tudták, hogy a brit szigeteken már századokkal a római térítők megjelenése előtt voltak keresztyén községek. Ez «ösi egyházra»

támaszkodva megtagadták a brit papok a római pápától igénybe vett engedelmisséget. Megtérítésöket az apostolokra és Krisztus egyéb kortársaira vitték vissza: Pál és Fülöp apostolokra, főleg pedig Arimathiai Józsefre. A *Grand St. Graalban*,*) mely a XIII. század elején, Boron költeményének fölhasználásával prózában készült, Anglia az ígélet földje, hová a grál községre Isten parancsa szerint indul, hogy ott az evangéliomot hirdesse. József fia, ez elbeszélés szerint, Szyria partján a vízre teríti ingét; a grál hívei mind elférnek rajta és az ing egy éj alatt elviszi őket a brit szigetekre. Itt Krisztus maga fölszenteli József fiát a brit egyház első püspökévé és megbízza őt egy önálló hierarchia megalapításával. Józsefnek és fiának halála után a grál Alain kezébe kerül, ki azt Northumberlandnak egy mély erdejében őrzi. Isten határozata szerint itt egy tiszta ifjú, Galaad, a Lanzelot fia, fogja megtalálni a grált. Ha ez sikerül, a grál eltűnik a földről és a kalandok kora véget ér. Galaad története és a grál eltűnése teszi a *Queste du Saint Graal* című prózai regénynek tartalmát.

Ime, így kapcsolja a hagyomány, kezdetben csak gyengéd szállal, a grál-legendát az Artus-mondához. A mint e kapcsolat szorosabbá válik, a monda legendai része mind jobban elhomályosul, de vallási jellege nem megy teljesen veszendőbe. A grál köre e szempontból némileg ellentétjévé válik az Artus körének. Az asztalkörnek világi gondolkozású és tisztán világi dicsőségért lelkesülő lovagjaival szemben a grál lovagjai az isteni hatalom közvetlen befolyása alatt állnak és bizonyos tekintetben fokozott, magasabb lovagiságnak a személyesítői: Isten szolgálatát többre becsülik, mint a világot, sőt lemondanak a világról: szegénységet és szüziességet, engedelmisséget és önmegtagadást fogadnak. Törekvéseik, tetteik, küzdelmeik magasabb, szentebb czélokra irányozvák; e czélok látható, részben symbolikus központja pedig a grál. Kétségtelen, hogy a grál-lovagok rendjének rajzára a templomosok rendje befolyással volt, ezt már a grál-lovagok neve (templések, templenses) is bizonyítja; a grál maga mind elvontabb valamivé vált. Se Chrestien, se Wolf-

*) Ez igen népszerű munka volt, mely sok kéziratban maradt reánk; nyomtatásban már 1516-ban és 1523-ban jelent meg. E művön alapszik egy ó-angol allitteráló költemény Arimathiai Józsefről, melyet Skeat kiadott, London 1871.

ram nem tudnak már a grál eredetéről, Arimathiai Józsefről, Bronról és első híveiről. Chrestien meg sem mondja, hogy mi a grál. Ezt valószínűen munkájának egy későbbi részében, midőn Parzival a megváltó kérdést teszi, akarta kifejtteni; de a költő meghalt, mielőtt művét befejezte és így nem is szólhatni a Chrestien fölfogásáról. Wolfram ellenben bőven kifejtette, hogy mit ért a grál alatt; hisz a grál teszi, mint már említetttem, a «Parzival» középpontját.

Wolfram Parzivalja *) hatalmas, nagyszerű alkotás, mely nemcsak a grál-monda szempontjából érdemel figyelmet. Szerkezete, alapgondolata, lélektani iránya egyaránt a közép-kor egyik legkiválóbb termékévé teszik. De mielőtt e kérdések tárgyalásába bocsátkoznék, legalább fővonásaiban össze kell foglalnom az eposz tartalmát.

Parzival Anjou királyainak családjából való volt, a mely, Artus nemzetségével együtt, egy földi hősnek és egy tündér nőnek szerelméből eredt. Atyja, Gahmuret, kalandos lovagi életet élt; a pogányok földjét is bebarangolta és ott Belakanénak, a szerencsen királynénak, szívét és kezét megnyerte. De nejétől csakhamar elszakította a lovagi tettek hő vágya. Az elhagyott nő fiút szült, kinek Feirefiz (vair fiz, tarka fiú) lett a neve, mert fekete és fehér foltokkal volt tarkázva. Gahmuret pedig, a keresztyén világba visszatérve, egy lovagi tornán feleségeül küzdött ki magának Herzeloidét, Norgals (Nord-Wales) és Waleis (Valois) hajadon királynőjét; de alig vett hirt egy újabb pogány háborúról, ismét a keletre indult és ott a harczon el is veszett.

Herzeloidé nagy keserűség közben lett anyává; könny és mosoly közt ölelte keblére szülöttét, Parzivalt. Hogy egyetlen fia férjének sorsára ne jusson, egy rengeteg erdő mélyébe vonúl, hogy gyermeke sohase lásson lovagot, sohase halljon lovagi életről. Ellenben sokat beszél neki az Istenről, a ki fényesebb a napnál és megsegíti szükségében az embert; de lefesti előtte a fekete gonosz ördögöt is. A fiú különben íjat és nyilat farag magának, megtanúlja a dárdavetést és üldözi a szarvast. Egy nap, a mint vadászaton volt, előugrat az erdő szélén négy lovag ragyogó fegyverzetben. Isteneknek nézi őket és felő tisztelettel térdre hull előttök. De csakhamar megtudja tőlök, hogy nem istenek, hanem lovagok. «Mi az, lovag?» kérdi vágytól égve és

*) E mű 15 teljes és 34 töredékes kéziratban maradt reánk.

«ki teszi az embert lovaggá?» Artus király, volt a felelet; a lovagok mosolyogva világosítják föl a fiút és tovább ügetnek. Parzival pedig lázas örömmel siet anyjához, elbeszéli, mit látott, és kijelenti, hogy ő is Artus király lovagjává lesz. A rémület eszméletétől fosztja meg a szorongó anyát; majd magához tér és mentő gondolaton töri fejét. Bolondnak öltözteti fiát; tudja, hogy a világ szeret csúfolódni; reményli, hogy Parzival, ha kikaczagják és megvetik, hamar menekül vissza szerető karjaiba. De tanácsokat is ad neki az útra: hogy kerülje a sötét gázlókat; köszöntse az embereket; ha ősz aggastyán akarja tanítani, hallgasson reá; ha egy tiszta nőnek gyűrűjét és köszöntését elnyerheti, akkor siessen, csókolja és ölelje meg. Parzival kora hajnalban tova lovagol, anyja utána szalad, de végre is eltűnik egyetlen fia a távolban. Ekkor megreped Herzeloide szíve, lerogy a földre és meghal.

Hitvány gebéjén Parzival erdő közepén egy kis patakhoz ér. Egy tyúk átléphette volna, de mivel fű és virág sötétre árnyékolta, a fiú, anyja tanácsát követve, egész nap a kis patak mentén lovagol. Végre másnap átlátszó gázlóra akad és túlman a pázsiton selyem sátrat lát; ebben aludt a szép Jeschute herczegasszony. Alig pillantott meg újján egy gyűrűcskét, Parzival azonnal átölelte és megcsókolta, a mint anyja tanácsolta. Majd elvette gyűrűjét és övét, jóllakott étellel, itallal, mire tovább lovagolt. Mikor aztán a herczegné féltékeny férje Orilus megjött és észrevette a harmatban a lányomokat, azt hitte, hogy neje szeretőjével mulatott: ezért durván, gyalázatban magával hurczolja.

E közben Parzival az erdőszélen női jajsztót hall. Ott ült egy leány, ölében egy fiatal herczegnek élettelen teste. Sigune volt e nő, Herzeloide testvérének a leánya. Kedvese kevéssel ezelőtt esett el párbajban, Orilus lándzsája szúrta át. Az ifjú őszinte részvéttel közeledik feléje. A leány kérdezi, hogyan hívják, mire rokonoknak ismerik föl egymást. Parzivalban rögtön fölgylú a vágy, hogy bosszút áll szép rokonáért, de a leány felti az ifjút és szándékosan más útra téveszti. Parzival tova indul; a kivel útjában találkozik, lovagnak, polgárnak köszönt egyaránt, a mint meghagyta az édes anyja.

Így jutott el másnap Nantesba, Artus udvarába. A város szélén találja Ithert, a vörös lovagot, a ki megbízza, hívja ki az ő nevében a kerekasztal lovagjait. Parzival keresztültöri

magát az udvari népségen egészen a királyig, elmondja Ither izenetét és azonnal lovag akar lenni. Mindenkit bámulatba ejt szépsége; a király azonban kéri, várjon holnapig, hogy legalább lovagi módra kiöltözhessék. De az ifjú reszket türelmetlenségében és fölkiált, adja neki Artus a vörös lovag fegyverzetét. Kelletlenül enged a király. Ez alatt egy erkélyen ott ült Cunneware, a büszke szűz, a ki nem akart addig nevetni, míg meg nem látja azt, ki a legfőbb jutalomra van hivatta. A leghíresebb hősök láttára nyugodt maradt; de alig pillantotta meg ezt a szép bolondos ifjút, elnevette magát. Ezen megboszankodott Key, a királynak szigorú udvarmestere, és megszidta és megütötte a leányt.

Parzival fölkeresi a vörös lovagot és földre teríti: azután jobbra balra forgatja a holttestet, de nem tudja, hogyan kell róla lehúzni a fegyverzetét. Artusnak egy apródja kisegíti zavarából, de nem tudja reábeszélni, hogy vesse le bolond ruháját. «A mit anyám reám adott, annak nem szabad tőlem elmaradnia.» Az apród tehát a bolond ruhára ölti rá Ither fegyverzetét. A hős most a vörös lovag paripájára veti magát és egy nap alatt megszűbb halad, mint két nap alatt egy okos ember, ha nincs is rajta fegyverzet. Este felé egy vár tornyai tűnnek szemei elé; azt hiszi, a földből termettek. Egy hársfa árnyékában ül a vár ősz ura, Gurnemanz. Parzival rögtön kéri, tanítsa őt mindenre, ő megfogadja a szavát, mert így parancsolta az édes anyja. Gurnemanz erre fölereszti karvalyát, mely arany csengővel a nyakán hírvivőül leszáll a várba. Csakhamar jönnek úrfiak, fogadni a vendéget. Gurnemanz jól tartja az ifjút és megszánja tudatlanságát. «Ugy beszélsz, mint a gyermek; folyvást anyádat emlegeted; hát nem tudsz te semmiről másról!» Aztán bölcs dolgokra tanítja, többek közt arra is, ne sokat kérdezősködjék. Az ifju mindent jól a szívébe vésett; majd a lovagi mesterséget tanulta meg, oly gyorsan, hogy minden mesterét leterítette. Az öreg herczeg, kinek már három fia veszett el a harcban, szeretne volna az ifjút megtartani házában, szép leánya, Liaze, számára. De a fiatal lovag harci próbákra vágyva, tova ment.

Kietlen magas hegyeken és úttalan úton lovagol Parzival, míg egy tengerparti várhoz ér, melyet éppen akkor ellenség ostromol és éhínség gyötör. A vár úrnője az öreg Gurnemanz húga, Condwiramur, a csodaszép királynő, kit atyja halála után

Clamidé király akart magához erőszakolni. Parzival az ingatag sűrűn keresztül vezeti a lovát és a vár falához jutva, bebocsátatást kér. Az éhségtől sápadt lakosok tisztelettel fogadják, kivált a bájos királynő. Viruló szép volt, olyan, mint midőn édes harmatban a rózsabimbó fehéren is pirosan is feselni kezd. Az ifju szembe ült vele, de nem mert szólni, mert Gurnemanztól hallotta, hogy szokják le a gyermekes kérdezősködésről; végre is a leány szakította félbe a csendet. Minden szem a gyönyörű páron csüngött. Parzivalt, hogy egy keveset evett, pompás ágyba fektették, a hol csakhamar mély álomba merült. Egyszerre forró könnyecseppek hullanak arczára. Föltekint és ágya előtt Condwiramur térdel keserves zokogásban. Sírva panasolja neki, hogy árván és gyámol nélkül áll és hogy gyűlölt kéréje elől máshova nem menekülhet, csak a halálba; leggonoszabb ellensége a királyi udvarmester, a ki párban már sok vitézet megölt és a ki másnap ismét eljő, hogy őt urához nőül kényszerítse. Parzival megfogadja, hogy megsegíti, és a királynő megvigasztalódik. Mihelyt megvirradt, felölti fegyvereit és kilovagol a harcz színterére, hol ellenfelét legyőzi, ki szégyen szemre Artus udvarába kénytelen menni, hogy ott meghódoljon Cunnewarénak, kit Parzival miatt bántalom ért. Most diadalmenetben viszik az ifjú hőst a királynőhöz, a ki keblére szorítja s így szól: «Nincs férfi, kinek nejévé legyek, csak annak, a kit most ölelek.» Szerencsére a szél az nap két ellenséges hajót vetett a tengerről a vár kikötőjébe, úgy hogy az ifjú pár mindjárt meg is ülhette vidám menyegzőjét. Clamidé király meghallván udvarmestere vereségét, dühösen neki ront a várnak; de minden támadása hiába való; sőt Parzival őt magát is legyőzi és Artus udvarába küldi. Az ifjú pár ezután a legnagyobb boldogságban uralkodik és az elpusztított ország megint virágzani kezd.

Egy reggel azonban Parzival elbúcsuzik nejétől: anyját akarja meglátogatni. Kíséret nélkül hagyja el királyságát. Első nap oly messze lovagol, hogy madár is alig repülhetett volna annyira. Este felé egy tóhoz ér, a hol halászokra akad. Megszólítja az egyiket, egy fényes ruhájú, de szomorú tekintetű férfiút; éjjeli szállást kérdez tőle, a mire ez azt feleli, hogy köröskörül harmincz mérföldnyire nincs csak egyetlen ház, majd abban ő maga fogja megvendégelni. Aztán megmagyarázta neki az utat, és Parzival a pusztaságban egy felséges várhoz jut,

melynek sok a tornya, sok a palotája. Lovagok és apródok fogadják nagy tisztességben, leszedik róla fegyverét és selyem köpenybe burkolják. Lakomához vezetik egy tágas terembe, hol száz csillárban égnek a gyertyák. Ezenkívül is ékes gyertyák ragyogtak a falon köröskörül. Alattok száz nyugvó ágy, mindegyiken négy ülés; minden ágy előtt egy-egy kerek szőnyeg. Három márványkandallóban lobogott tűz, aloéfa tüze. A középső tűzhely mellett feküdt a várúr, kereveten, drága prémekbe burkolva, kínos betegségben, halálsápadtan. Parzivalnak melléje kellett ülnie. A mint az összes lovagok a teremben helyet foglaltak, egy apród ugrik be az ajtón; kezében lándzsa, melynek pengéjéről vér csepeg a nyelére, le egészen az apród ruhájára. Általános sirás és jajgatás közt hordozza körül a négy fal mellett az apród a lándzsát és csak midőn ismét eltűnik az ajtón, csillapul a nép zokogása. Erre a teremnek egyik szegletében egy érczajtó tárul föl és belép két kedves leány barna skárlátban, virágkoszorú hosszú szőke hajokban, kezökben aranyos gyertyatartó égő gyertyával. Követi őket egy másik pár, hasonló öltözetben és ezek a vár ura elé két elefántcsont rudat helyeznek. Majd jön nyolcz leány zöld bársonyban; négy közülök nagy gyertyákkal elől megy, a másik négy vékony átlátszó gránátasztalt hoz, melyet keresztbe fektetnek az elefántcsont lábakra. Aztán mindnyájan meghajolnak a várúr előtt és visszavonulnak. Ismét jó négy hajadon, kezökben gyertya, s mögöttök még kettő ezüst késekkel; mindezt leteszik az elefántcsont asztalra. Így tizennyolcz hajadon állott egymás mellett. Ekkor jó még hat, kezökben üres csészék, melyekben balzsam égett; követi őket Repanse-de-schoje (örvendetes gondolat) királynő, kinek arcza ragyogott, mint a virradó hajnal. Zöldselyem vánkoston hozza «a paradicsom boldogságainak összegét, a grált, mely minden földi tökéletességnél nagyszerűbb». Meghajtja magát és leteszi a grált az elefántcsont-asztalra; azután visszavonul a többi hajadonok körébe. Erre a kamarások száz asztalkát tolnak a nyugagyak elé és beterítik fehér lepellel. Négy kézikocsin arany asztalneműt hordanak körül és elosztják az egyes asztalokra. Arany medenczében mosdó vizet nyújtanak a vendégeknek és a lakoma megkezdődik. A szolgálatot maga a grál teljesíti; csak kívánni kell, s a mit kívánnak, azonnal megjelen kinek kinek tányérán és kelyhében.

Parzival bámúlva szemlélte mind e pompát, mind e cso-

dát; de eszébe jutott Gurnemanz intése, hogy ne sokat kérdezősködjék; azt is hitte, hogy mindezt kérdés nélkül is meg fogják neki magyarázni. Ekkor egy apród egy drágaművű kardot hoz be, melynek rubint volt a fogója. A vár ura ezt a vendégnek ajándékozza, mintegy pótlásul, ha a vendéglátás egyben másban talán nem elégítette ki; ő maga hordta volt nem egy harczban, míg nem az Isten sebet ejtett rajta. Jaj, miért nem tett Parzival ekkor sem kérdést! Erre edényt és asztalt ismét elhordanak és a szűzek a grált is kiviszik. Parzival utánok néz és a nyitott ajtón át a legszebb öreg embert, dérnél is fehérebbet, látja az ágyon feküdni. Majd nemes úrfiak pompás hálókamrába vezetik a hőst és levetköztetik. Négy fényes szűz fűszeres borral szolgál neki és paradicsomi gyümölcsessel. A mint elszenderül, a nemes apródok leteszik a gyertyákat a szőnyegre és kiosonnak.

Nyugtalan álmából csak másnap dél felé ébred föl Parzival. Ágya előtt hever fegyverzete és két kardja; alant a lépcsőnél paripája várja. Egy lélek sem látható. Átfut a tágas termen; a vár, mintha ki lett volna halva. Az udvaron patkónyomot lát, mely a kapu felé vitt. Azon kilovagolt. A mint a dobogó hídon keresztül léptet, egy rejtett apród oly hirtelen vonja föl utána a hídat, hogy lovát majdnem elbuktatta; egyszersmind szitkozódva így kiált utána: «Miért nem nyitottad ki a szádat? miért nem tettél kérdést a várúrhoz? Nagy tisztességtől estél el!» Parzival visszakiált, de nem kap választ. Tovább követi a patkónyomot, de a pusztaságban csakhamar utját veszti. Ekkor meglát egy nőt, ki egy holtat tart karjaiban; a hű Sigune volt. Megtudja tőle, hogy az odahagyott várnak «Munsalwäsche» (vad hegy) a neve; a ki tudatosan keresi, sohasem akad rá; a beteg király Anfortas. «Az örök boldogság koronája» száll fejedre és senki múlt felül gazdagságban, ha megteszed a köteles kérdést.» Parzival megvallja, hogy mit sem kérdezett. «Jaj, miért is látlak akkor!» kiált a nő, magából kikelve. «Oly nagy csodákat láttál és nem volt benned jó gazdád iránt annyi szánalom, hogy insége felől tudakozódtál volna! Élni fogsz, de üdvösséged, az meghalt!» Parzival barátságosabb beszédért esd hozzá; hátha még mindent jóvá tehetne. «Már minden késő! Munsalwäschében elvesztéd becsületed, el lovagi jutalmad! Több szóm nincs hozzád!»

Parzival megbánástól gyötörve, tova lovagol. Az erdőben

találkozik a szegény Jeschute hercegnővel, kinek mint bolond ifjú elrabolta gyűrűjét és övét és kit a férje még folyvást rongyos ruhában, hitvány gebén hurezol szégyen szemre. Rettentes harcban meggyőzi a hős a bosszús Orilust és kényszeríti, hogy béküljön ki nejével, mert ez, esküvel erősíti, ártatlan. Midőn a rettegett Orilus is, legyőzve a vörös lovagtól, megjelen Artus udvarában, ekkor elhatározza a király, hogy fölkeresi Parzivalt és meghívja a kerekasztalhoz. Egy hét múlva Parzival véletlen az udvar közelébe vetődik. Hő esett azon éjjel és sólyom vadászatából három csöpp vér maradt a havon. A fehér és piros színek láttára epedő álmadozásba merül Parzival: «Condwiramur, im a képmásod!» Ismét látja édes nejének gyöngéd arczát, mint a hogy azon első éjjel állott előtte: két csöpp a két arczán, harmadik az állán. S ekkor oly erővel fogja el a szerelem, hogy álmadozásaiiba egészen belevész és hogy a kerekasztal két lovagját, a kik reá támadnak, kiveti a nyeregből, a nélkül hogy észre vette volna. A második lovag Key volt, az udvarmester, a ki lovastul úgy bukott hanyatt, hogy kezét-lábát törte. Így érte utol a bosszú azért a sérelemért, melyet Cunnewarén ejtett Parzival miatt. Végre az első vitéz, a tapasztalt Gawan, Artus unokaöccse, fölébreszti Parzivalt szerelmi mámorából és az udvarba vezeti, a hol a pehelytelen állú ifjú hős a kerekasztalnál azonnal helyet foglalhatott, szépsége pedig megigézett minden női szívet.

Míg így a földi tisztességek legragyogóbb fénye lett osztályrésze, jön egy ijesztően rút leány rendkívüli pompában, öszvéren lovagolva. A grál tudós követe volt a nő, Cundrie, ki minden nyelven értett. Artushoz tartott és a kerekasztalt meggyalázottnak jelentette ki, a miért Parzivalt befogadta. Majd átkozódva Parzival felé fordult: «Gyalázat ragyogó arczodra és hősi tagjaidra! Mondsza, a szomorú halászt, mikor ott ült örömtelen, vigasztalan, miért nem szabadítottad meg inségétől? Vajha száz úgy volna megfosztva nyelvedtől, mint a hogy szívedben nincs igaz érzés! Az égi tanácsban bizonynyal pokolra vagy szánva; hát átkozzon meg a földön is minden nemesebb lélek! Te számkivetettje az üdvösségnek, te megátkozottja a szerencsének, a te becsületedet orvos többé nem gyógyítja meg!» Aztán ismét a királyhoz intézi szavait és kijelenti, hogy még azon éjtszaka Schastel-marveilben (acsodakastélyban) kell lennie, a hol egy vitéz, ki dicsőség- és tiszta szerelemre vágyódik, négy

királynét és négyszáz szűzet menthetne meg. Erre búcsútlan távozik, de nedves szemekkel vissza-visszatekintve így kiált föl: «O Munsalwäsche, nyomor czélja, jaj, hogy téged senki nem akar megvigasztalni!»

Sok előkelő asszony siratta a meggyalázott szép hőst. Ekkor egy idegen vitéz érkezik, ki Gawant törvényszerű párbajra hívja ki, mivel urát álnok módra megölte. Lovagok és hölgyek szomorúan álltak körül Parzivalt és Gawant és vigasztalni próbálták őket. De Parzival azt feleli: «Tudni sem akarok addig örömről, míg újra nem láttam a grált! Ha szerénységem miatt világ csúfjává kellennem, akkor a tisztcs Gurnemanz rossz tanácsával látott el!» Gawant búcsúzásakor megcsókolja és így szól: «Adjon neked útra az Isten szerencsét!» — «Haj», sóhajtott fel Parzival, «mi hát az Isten? Ha hatalmas volna, nem ejtett volna rajtunk kettőnkön ilyen gyalázatot! Eddig készséges alattvalója voltam, de ezentúl nem akarom szolgálni! Ha haragot táplál ellenem, haragját magamra veszem. Fölötted pedig, barátom, örökdjék egy tiszta nőnek szerelme!»

Most jó időre a könnyű vérű Gawant körül forog a költemény. Ő is feladatúl tűzi ki magának, fölkeresni a grált, de csakhamar a szép Orgeluse bájai úgy behálózzák, hogy nem is gondol többé a grálra. Sok kaland után végre is nőül veszi.

Az alatt Parzival páncélba öltözve járja a világot, aratja a győzelmeket, de testét lelkét kettős vágy emészt: fiatal felesége szerelme után eped, a grált kívánja viszont látni. Már öt éve elmúlt, hogy templomnak nem lépte át a küszöbét; akkor egy reggel erdő mélyén egy herczeggel találkozik, a ki nejével és két leányával bűnbánó ruhában, meztláb járta a frishavat. A herczeg feddőleg kérde tőle, miért visel e napon fegyvert? hiszen nagypéntek van; inkább kövesse az ő lépteit és majd egy remetére fog találni, a ki meggyóntatja és föloldja bűneitől. Parzival e szavakra eszmélni kezd. Elgyötört szíve visszatér Istenhez. «Ha valaha jót tett lovaggal», mondja magában, «és ha pajzst és lándzsát és férfias küzdelmet segítségére méltat és ha ma valóban a segély napja van: akkor segítsen meg ma az Isten és vezessen engem a jó útra!» Eleresztí lovakantárszárát és rövid időn a remete-lakhoz jut. Lakója Trevrizent, Anfortas testvére, a grál nemzetségéből való volt, a ki szeretetben és vitézségben töltött élet után oda visszavonult. Lemondott a világról, hátha az Isten ezért segítene beteg báty-

ján! Parzival csak most hallja, hogy Anfortas is, Trevrizent is mily közel rokonai: anyjának testvérbátyjai. Trevrizent megfeddi Parzivalt, Isten ellen fogadott gyermekes daczáért, mert Istentől mit sem nyerhetni meg haraggal. A hős ott marad nagybátyjánál, részt vesz vele a remete-életben és megtudja tőle a grálnak titokzatos történetét.

A grál a legtisztább és legnemesebb drágakő és minden kívánságot teljesít. Ez az a kő, melynek segítségével a phönix-madár hamvából megéled. A ki ránéz, sohasem gyöngülő ifjúi erőt nyer, s a mikor látja, azon a héten nem halhat meg. Minden nagypénteken egy ragyogó fehér galamb száll alá a mennyből és ostyát tesz a kőre, ettől kapja csoda erejét. Az a kő olyan nehéz, hogy az egész bűnös emberiség sem tudná megmozdítani, de egy szeplőtlen szűz könnyen tova viszi. Pogánynak egyáltalán láthatatlan. Néha írásjelek mutatkoznak a grálon, az isteni akarat nyilatkozatai, melyek azonban rögtön eltűnnek, mihelyt elolvastattak. Munsalwäsche hegyén lovagok és hajadonok szolgálják, a kiket még gyermekkorukban hívnak össze a grál írásjelei. Csak a hivatott talál reá. Szolgáitól szüzességet és alázatosságot követel. Ha valamely ország gazdátlanná lesz, akkor a grál küldi egyik vitézét uralkodóul oda, s ez hirtelen, titkosan, csoda útján jelenik ott meg. A szűzek pedig fejedelmekhez mennek nőül. A grál férfi szolgálai a templeisok, lovagi életet élnek, de nem nők tiszteletére, hanem bűneik bocsánata végett. Bejárják a kietlen tartományt és védik a grál-várhoz vezető utakat, még pedig életre halálra, mert foglyot nem ejtenek. Szerelemtől tiltva vannak. Csak királyuk és a kik uratlan tartományokba küldetnek uralkodókül házasodhatnak meg. A többiek lovagi szerzetességben élnek.

A grálnak első őrzői angyalok voltak, azok, kik Lucifer lázadásában semlegesek maradtak. Tőlök került a grál keresztényen kezekbe. Az első király, kire a grál zászlaja reá bízott, Titurel volt; czimerül egy gerliczét választott és ez lett attól fogva a templeisok ismertető jele. Ő volt az a szép ősz ember, kit Parzival a grál várban látott. Titurel a királyságot fiának Frimutelnek adta át; de ez neje kedvéért szerelmi szolgálatra vállalkozott és lándzsatorésben halálát lelte. Követte őt legidősebb fia, Anfortas. Ez is megszegte a grál parancsát: a szép Orgeluse szolgálatában kereste dicsőségét és harczi jelszava Amor volt. Büntetésül egy pogánynak mérgezett dárdája megsebesí-

tette. E sebre nem volt orvosszer. Mikor rossz csillagok járnak, még fokozódik kínja és csak akkor csillapúl, ha a lándzsa hegyét belemártják a sebbe. A méreg ekkor üvegformán lerakódik a lándzsa hegyére, a honnan csak ezüst késsel fejthető le. A véres lándzsát és az ezüst késeket Parzival is látta a grál várában. A beteg király csak úgy talál enyhülést, ha Brumbane taván sajkában heverész. Ezért nevezik «halásznak» is. Végre a grál írásjelei tudatták vele, hogy meggyógyúl, ha egy lovag szándék nélkül a grál várba jő és fölszólítás nélkül baja felől kérdezősködik. Ennek a megszabadítójának aztán adja át Anfortas a grálkirályságot. Valóban jött is egy lovag — végzé szavait Trevrizent — látta is a király bánatát, de nem tudakozódott utána. Szégyentől és bánattól gyötörve vallja most meg Parzival, hogy ő volt az a boldogtalan lovag. Ekkor egyszersmind azt is megtudja, hogy mikor elhagyta édes anyját, ennek a szíve megrepedt és hogy Itherben, a vörös lovagban, egy közeli rokonát ölte meg. Mind ez mélyen lesújtja a hőst, de Trevrizent megvigasztalja. Föloldja bűneitől és a mellett lovagi tanácsokkal is ellátja. Két hét múlva Parzival úgy búcsúzik nagybátyjától, mint a ki kibékült az Istennel.

De megpróbáltatásának ideje még nem tölt el; még csak azután kellett neki a legveszélyesebb harcokat megküdenie. Egyszer magános útján beleütközik Gawanba; még ismerik meg egymást és egymásra rohannak. Gawan már közel volt vesztéhez, a mikor apródjai elésietnek és szorongva kiáltozzák nevét. Parzival erre elkíséri barátját Artus udvarába, hol számos kaland után épen általános bünbocsánatot és vidám menyegzőket ünnepelnek.

Parzival titkon eloson a boldogok zsvijából. Útjában egy tisztás helyen pazarúl öltözött pogány királyra akad. Viadalra száll vele. Parzival nagy szorultságba jut, kardja ketté törik hatalmas ellenfelének sisakján. De ekkor a pogány büszke nagy-lelkűséggel eldobja a magáét is. Mindkettő megnevezi a nevét és egyik a másikban testvérre ismer. A pogány király Feirefiz volt, a Belakane fia, a ki világgá indult, hogy fölkeresse atyját, Gahmuretet. Parzival örömmel viszi testvérét Artus udvarába.

És ekkor, a mint a hősök virággal megkoszorúzva az ünnepi kerekasztalnál ülnek, ismét megjelen a grál követe, Cundrie, sírva borúl térdre Parzival előtt és kegyéért könyörög. A grál írása Parzivalt jelölte meg, mint a grál királyát. Aztán

elvezeti Parzivalt és testvérét a grál várába. Parzival kérdi a beteg királytól: «Bátyám, mi bajod?» E szavakra meggyógyul Anfortas és átadja a királyságot az ifjú hősnek. Parzival most követséget küld nejehez, ki az ő távozta után ikret szült. A hős elébe indul és az erdőben azon a helyen találkozik vele, a hol egyszer a három csepp vér orcának színére emlékeztette. Cond-wiramur még aludt sátrában és mellette feküdtek az ágyon fiacskái, Loherangrin és Kardeiz. Ujjongva szökött a szép nő férje karjaiba; neheztelni akart, de nem tudott. Aztán Parzival Waleis, Norgals és Anjou hármass királyságát oda ajándékozta Kardeiznak; Loherangrint pedig magával viszi a grál várába. Ott Feirefiz is megkeresztelkedik, hogy nőül nyerhesse Repanse-de-schojét, a grál gyönyörű hordozóját, a kivel aztán elmegy a saját birodalmába. Az ő fiúk János pap. — Függelékül Wolfram még röviden elbeszéli Loherangrinnak, a hattýús vitéznek és a brabanti herczegnőnek a történetét.*)

Mielőtt e nagyszabású alkotásnak rövid méltatását megkísértem, tisztába kell jönnünk Wolfram viszonyával forrásai-val szemben. Miben és mennyiben önálló a német költő? mit vett másoktól? mi tulajdonítható saját erejének és tehetségének? E kérdések elintézése, mint már említettem, éppen Wolfram *Parzivaljánál* sajátságos nehézségekbe ütközik és igen eltérő nézetekre vezetett. Némelyek (Gervinus, Rosenkranz, Kurz, Zacher) egyszerű, bár igen hivatott fordítónak tekintik Wolframot, ki csak mint a nyelv és vers mestere érdemel elismerést; mások (Wackernagel, Lachmann, Haupt, San Marte) első rangú nagy alkotó költőt látnak benne, ki a monda (ill. francia művek) nyers anyagát művészi erővel földolgozta és mély eszmékkal áthatotta. A vitának végleges eldöntése még ma sem lehetséges.

Wolfram két forrásra hivatkozik: Chrestien de Froyesra és Kiot (Guiot) de Provencera. Chrestien műve, *Li contes dou graal*, reánk maradt, de töredék. A kitűnő francia trouvère 1190 előtt írta ez utolsó művét, melynek forrását Elzászi Fülöp-től, Flandria grófjától (+ 1191), kapta. Chrestien belehalt e művébe, mielőtt befejezhette; 10,600 verset írt; három folyta-

*) Hertz Vilmos, *Parzival und der Gral*, Breslau 1883, elbeszélésének fölhasználásával.

tója 50.000 versnyire nyújtották a munkát. *) De Kiotnak nemcsak műve nem maradt reánk, de ily nevű írónak semmi nyoma az egész középkori irodalomban; **) azért komoly és alapos tudósok is nem tartják valószínűnek, hogy valaha élt és a grálról nagyobb művet írt volna.

A középkori költő kötve volt forrásához, melytől eltérnie nem volt szabad. Olvasói a cselekvény összegét tekintve, nem költészetet, hanem igazságot vártak és követeltek tőle, mert igazságnak, való történetnek tekintették a hagyományos anyagot. A középkor első sorban nem azt nézte költőinél, kiváló-e vagy csak közepszerű-e alkotó erejük, hanem mindenekelőtt azt: a helyes hagyományt közlik-e, önkényes módosítások nélkül. A költőnek az eredetiségnek még látszatát is kerülnie kellett, mert rögtön hazugnak nevezték; — ennél sujtóbb vád pedig nem érhetette az epikust. És más oldalról: minden kifogást, melyet műve ellen emeltek (például a papok, kik az udvari költészetnek nagy ellenei voltak), egyszerűen forrására való utalásával utasított vissza a költő: a «könyv» ezt így mondja, a «könyvtől» eltérnie pedig nem szabad. A kisebb tehetségekre ez állapot bizonyos kényelmetességgel járt; a nagy költőket túrheterlen módon korlátolta. Sokszor nyíltan fölszólalnak forrásuk ellen és megtámadják saját munkájokat; másszor, reflektálva más hagyományra, védelmökbe fogadják a monda azon változatát, melyet földolgoztak: ez az «igaz», a «valódi» hagyomány; a másik el van rontva, téves, hazug. A hol mégis kénytelenek voltak forrásuktól eltérni vagy egyáltalában nem dolgoztak forrás alapján, ott költöttek forrást, hogy olvasóik lelkiismeretét megnyugtassák. ***) Chrestien grál-eposza töredék,

*) Kiadta Potvin: *Perceval le Gallois ou le conte du Graal*, Mons 1866—1871, 6 kötet. — A három folytató: Gautier de Denet, Gerbert és Manessier.

**) Némelyek Guiot de Provinsre (e hely Páris mellett van) gondoltak, egy szerzetesre, ki 1203 és 1208 közt *Bible* címmel satirikus költeményt írt, melyben a társadalom összes osztályait, de különösen a papságot keményen ostorozza. De nem tekintve, hogy Guiot tudtunkkal soha epikai művet nem írt, e költőnek világnézete is annyira ellentétes a Wolframéval, hogy nem lehetett forrása.

***) Így például a Stricker Alberich de Besançon mondja Dániel-regénye forrásának, a Fleier is költött forrásokra hivatkozik, Konrad von Stoffeln, a *Gauriel von Muntavel* szerzője, meg épen azt állítja, hogy forrását Spanyolországból hozta!

mely épen ott szakad meg, hol a grál a cselekvény középpont-jává kezd válni. Wolfram nem sejtette, nem tudhatta a mesének további részeit, mert nem ismerte Chrestien forrását. Nem lehetetlen ily körülmények közt, hogy a német költő önállóan, csak egyes szohagyományok fölhasználásával alkotta meg a cselekvény hátra levő részét, forrásul pedig költötte azt a Kyot de Provenceot, kiről senki soha nem hallott. *)

Bármint legyen — mi Wolframnak csak egy forrását ismerjük, Chrestien művét, **) és egyelőre kénytelenek vagyunk mindazt a német költőnek tulajdonítani, a miben a francia trouvère munkájától eltér. Ez eltérések pedig igen lényegesek. Az eposz első két könyvének tartalma (Parzival szüleinek története) teljesen hiányzik Chrestien művéből; az elbeszélés azon részében, mely a francia trouvère művében fönmaradt, Wolfram nagyjában követi Chrestien előadását, de közben-közben is lényeges részletekben eltérő anyagot és különösen eltérő reflexiókat szöve bele az elbeszélésbe; Chrestien műve épen ott szakad meg, hol a költő a grál eredetének, csodáinak és lényegének fejtegetésébe akart bocsátkozni: e nagy és fontos részben tehát Wolfram össze sem hasonlítható Chrestiennek. A kik «Kyot dalnokot» (Kyot la schantiure t. i. le chanteor) történeti alaknak tekintik, azok vagy Chrestien forrásának vagy Chrestien átdolgozójának tekintik a rejtélyes költőt; egy harmadik eset nem lehetséges. Mind a két eset sok nehézséggel jár: ha Kyot Chrestiennek forrása volt, föltűnő, hogy a Chrestien folytatói nem ragaszkodtak hozzá, hanem más hagyomány szerint fejezték be a jeles trouvère művét; ha Chrestiennek átdolgozója volt, ***) szintén nem érthetni, miért akadtak Chrestiennek egészen más nyomon járó folytatói; mind a két esetben föltűnő és megmagyarázhatatlan, hogyan kallódhatott el ily elsőrangú munka oly annyira, hogy sehol legkisebb nyoma sincsen.

*) Kyotnak s művének létét tagadják Simrock Károly és Zarneke Frigyes; mellette (vagy általában valami második forrás mellett) nyilatkozik Martin Ernő (id. művében), Bötticher Gotth. (*Zeitschrift für deutsche Philologie* XIII. 385), San Marte (u. o. XV, 385) és Küpp V. O. (u. o. XVII, 1).

**) A folytatók műveit nem ismerhette Wolfram, kinek elbeszélése nem is egyezik a Chrestien folytatóinak munkáival.

***) Erre érthetni Wolfram szavait (*Parz.* 827,1): Ob von Troys meister Christjân Disem maere hat unrehte getân, Daz mac wol zürnen Kyôt, — mintha Kiot polemizált volna a Chrestien tárgyalása ellen.

Lássuk mindenek előtt Chrestien viszonyát a régibb grál-művekhez. Némely vonásokban egyezik a Chrestien fölfogása a régibb hagyománynyal, mely a *Petit* és a *Grand St. Graal*-ban reánk maradt. A grál nála is nyújt ételt és italt, nála is járatlan vadonban őrzik, nála is «gazdag halász» a grál őrzője, nála is a lándzsa vére enyhíti a beteg király fájdalmas sebé, nála is előre ki van jelölve a grál jövődő ura, ki a grálkirályok családjából származó tiszta ifjú. De az eltérések is lényegesek: Chrestiennél nyoma sincs Arimathiai Józsefnek, a grál kijelölt ura nem Galaad, hanem Parzival, egyéb nevek és viszonyok is teljesen eltérők; nem a grál tartózkodása e földön és a transsubstantiatio (az úrtesttéváltozás) a hagyomány középpontja, hanem a kijelölt grálkirály sorsa és kalandjai. A monda majd teljesen elveszítette legendai jellegét. A veszélyes ülőhely, mely a hivatlant megsemmisíti, eltűnt; helyébe a grálkereső ifjú részéről követelt kérdés lépett, melyről ismét a régibb hagyomány nem tud.

És most lássuk Wolfram viszonyát Chrestienhez. Chrestien nem tud Gahmuretről, nem tud Klinsorról, Lohengrinről,*) a Presbyter Johannesről, a cselekvény számos kisebb nagyobb jelentőségű momentumáról. Chrestiennél Parzival kérdése egészen külső, meseszerű motívum, mely egyszerűen csak a cselekvény befejezésére szolgál; Wolframnál e kérdés képezi az egész cselekvény célját, Parzival jellemének, e jellem fejlődésének igazi alapját. Wolframnál számos célzás van német mondákra és német mondai alakokra, melyekről Chrestien természetesen nem tud, de ép oly természetesen semmiféle Kyot sem tudhatott. Legfeltűnőbb Wolframnál, hogy a grálkirályok családját az Anjouk királyi családjához kapcsolja. Az Anjouk akkor Európa legnépszerűbb dynastiája volt: II. Henrik, Anjou-Plantagenet Gottfried fia, ez időben jutott Anglia trónjára; szép és könnyelmű felesége, Eleonóra, szerette és pártolta a költőket. Francia és provencai költők sokat dicsőítik Henrik fényes hatalmát, nevének szépségét és kedvességét. Fiok, Oroszlánszívű Rikárd, maga is troubadour volt. Azonban Franciaországban sehol nem fűzik a grálkirályok nemzetségét az Anjou-házhoz; ezt csak Wolfram teszi, és erre, ha nem merített valamely elveszett

*) De Chrestien egyik folytatója már kapcsolatba hozza Lohengrint Parzivallal.

francia forrásból, a mit én mégis nagyon valószínűnek tartok, talán az Anjouknak Éjszакnémetország uraival, a Welfekkel közeli rokonsága vezette a német költőt, ki a thüringiai udvarban az éjszакnémet Welfek kiváló alakjaival megismerkedhetett, minden esetre e család nagy hatalmát és befolyását tapasztalhatta.

A német költő fölfogása a grálról lényegesen elüt a francia költők és krónikások fölfogásától. A grál Wolframnál is hívei minden kívánságának csodás erejű teljesítője, mint Chrestiennél; és Wolfram sem tud Arimathiai Józsefről s ennek történetéről — ennyiben megegyez a német költő Chrestiennel és Boronnal. De sokkal lényegesebbek az eltérések. A grál Wolframnál nem az urvacsora tála, egyáltalában nem edény, hanem értékes drágakő, melynek látása halhatatlanná tesz. Csodatevő erejét attól az ostyától nyeri, melyet egy galamb minden nagy-pénteken az égből lehoz és a drágakőre letesz. Istentől van ereje, azért csak Istenben bízó, mély hittől áthatott emberek lehetnek szolgálói. A grál községe nem áll többé az evangéliom terjesztőiből, hanem egyházi jellegű lovagokból, kik a grált megvédik és szolgálják, a hitetlenek ellen harcolnak és az üldözötteket segítik, kiknek főerényök és főkötelességök: a szívök tisztasága és Isten szent akaratába való önmegadásuk. A grál lényegét és eredetét magyarázza másik neve: lapsit exillis t. i. lapsi de celis, az égből leasettnak t. i. Lucifernek köve és a drága ereklyének története, mely a Boron elbeszélésétől nagyon eltér. De a «gazdag halász» nevét Wolframnál is megtaláljuk, csak hogy a német költő nem érti már ez elnevezés igazi jelentőségét. Végre teljesen átalakult Wolframnál a köteles kérdés: nem vallásos hitben gyökerezik többé, mint Boronnál, de nem is üres epikai gép mint Chrestiennél, hanem a mély szánalom és keresztyén szeretet bizonyítéka és jelképe. Wolfram nem ismerte a grállegendát; Chrestienből a grálra vonatkozólag csak nagyon keveset meríthetett; — mily hagyományokat használt? mit vett e hagyományokból? mennyit változtatott rajtok? e kérdésekre nem tudunk felelni.

Wolfram viszonya forrásaihoz a mondottak után is homályos marad, de nem homályos a német költő viszonya a hagyományos anyaghoz. Wolfram mint nagy ember és nagy művész dolgozta föl a mondát, miről a többi földolgozásokban szó sem lehet. Chrestiennél is csak kalandok tömege a Parzival története; az egyes események külsőleg vannak egymáshoz fűzve;

mélyebb indokolást, eszmei tartalmat, művészi szerkezetet hiába keresünk. Mindezt megtaláljuk Wolframnál, kit *Parzival*ja a német középkor legnagyobb költőjévé, a világirodalom nagy költőinek méltó társává tesz.

Két ellentét vonul végig az eposzon: a keresztyénség és pogányság, a felsőbb és alsóbb lovagiság ellentéte. Ez ellentétek közt fejlődik Parzival bűnből és kételyből tiszta nagy emberré.

A keresztyénség és pogányság viszonya sokat foglalkoztatja Wolframot. Második nagy eposza, *Willehalm*, is e viszonyon épül. A költő fölfogása mind a két műben bámulatos türelmességen, korában páratlan elfogulatlanságon alapul. Parzival atyja, az Anjou-nemzetség keresztyén ivadéka, a bagdadi khali-fának, a «saracénok papájának» szolgálatába lép és nőül veszi Belakanét, a pogány leányt, kinek tiszta szíve fölér a keresztyén hittel. A pogányok ép oly műveltek, ép oly derék emberek, mint a keresztyének; a lovagi életet, a lovagi erényeket ép oly jól ismerik és gyakorolják, mint a franczia vagy a német lovagok. A nők tisztelete a keleten is a lovagi életnek egyik alapja. Gahmuret elhagyja ugyan pogány nejét, de csak azért, mivel, lovagi kalandokra vágyva, vissza akar térni hazájába. Itt újra megnősül, de érzi, hogy hibázott első nejével szemben, és midőn a khalifa visszahívja országába, Gahmuret elhagyja második nejét is és elesik a pogány pápa szolgálatában. Bűneért halállal lakol. Fiai, Feirefiz és Parzival, a pogány és a keresztyén hős, nem tudnak egymásról, nem ismerik egymást és csak az epikai cselekvény vége felé kerülnek össze, még pedig mint ellenséges, párbajt vívó felek. Harczuk kölcsönös fölismerésre és békére vezet, még pedig a pogány hős nagylelkűségéből. Parzivalnak ketté törik fegyvere, midőn testvére halálos csapást mér; a pogány nem vágja le védtelen ellenfelét, hanem nevét kérdi. Így fölismerik egymást a testvérek és Parzival újra érzi, hogy lelkének zavara minden boldogtalanságának kútforrása: majd testvérgyilkossá tette őt. Feirefiz utóbb keresztyénné lesz, de csak egy szép nő kedvéért, kinek kezét másképp el nem nyerheti. Szép nejével visszatér a keletre, hol utódjai a keresztyén vallást buzgón terjesztik.

A felsőbb és alsóbb lovagiság főképviselei Parzival és Gawan. Ez ellentét egészen új; régibb költőknél semmi nyoma és a későbbiek sem értették meg Wolfram eszméit. Parzival nagy eszmékért küzd, Gawan csak a világ tetszéseért; amaz

Isten harczosa, ez a világ gyermeke; amaz mély érzésű és nagy-szerű ideálokért lángoló, ez könnyelmű és fölületes. Parzival benső szeretettel és tántoríthatatlan hűséggel csüng nején, Gawan egy szerelmi kalandból a másikba rohan, mindig csak a percnyi föllobbanásnak és az érzéki élvezetnek hódolva. Mind a kettő keresi a grált, de Parzival urává lesz, Gawan soha sem jut közelébe. Két ellentétes világ áll egymással szemben e két alakban, melyeket a költő egyforma szeretettel rajzol és jellemez. Ellentétes jellemöknek megfelel ellentétes környezetök. Parzival körét komoly férfiak és tiszta hű nők teszik: a jeles Gurnemanz, a mély hittű zarándokló lovag, a bölcs Trevrizent; anyja Herze-loide, ki csak férjében és midőn ezt elveszti, fiában él, és kinek megtörik a szíve, midőn egyetlen gyermekét is elveszti; a hű Sigune, ki kedvesét könnyelműen a halálba küldte és most nem tud élni nélküle; neje Condwiramur, a költő legszebb nőalakja, ki megható bizalommal egy ismeretlen lovag kezére bízva sor-sát, hogy utóbb szerető, türelmes, hű feleségévé legyen. A házasság szentségében Parzival soha sem kételkedik; tiszta nejének hű szerelme a világnak egyedüli hatalma, mely folyton mellette marad, mely őt a föld összes csábjaival szemben akkor is meg-védi, midőn Istenétől elpártol. — Egészen más a Gawan köre: könnyelmű, fölületes, erkölcsileg kétes jellemű, mint a milyen ő maga. És jellemző, hogy körét majd csupa asszony teszi: a naiv Obilot, a rideg és mégis érzéki Obie, az erélyes Antikonia, a kaczer Orgeluse, a szerelmes Itonia, mind nem rossz, nem elvetemedett alakok, de olyanok, mint Gawan maga: nincs mélységök, csak a világ dolgaival törődnek, eszmei tartalmuk semmi, érzékiségöket magasabb eszmék se nem vezérlik, se nem korlátozzák. Gawan és köre a középkori udvari epika ismeretes alakjai, a mint Hartmann és Gottfried műveiben szerepelnek, kiknek eszökbé sem jut, hogy az ember lehet másforma is, hogy képzelhető más világ is, mint a melyet ezek képviselnek. Wolf-ram más világot is ismer; mély világnézete és nem kevésbé mély emberismerete nem elégszik meg ez alakokkal, bár von-zóknak, szeretetre méltóknak rajzolja őket. A költő egyáltalában nem fanatikus, de nem is egyoldalú. Mért ne lehetne valaki oly könnyelmű világfi, mint Gawan, a világnak oly könnyű vértű gyermeke, mint Gawan számos kedvese? Elismeri ezeknek is jogosultságát, de ismer ezeknél nagyobbat, értékesebbet is. Sok-szor helytelenítették a Gawan nagy szerepét a Parzival-eposz-

ban. Bizonyára helytelenül. Parzival alakját csak ez az ellentét helyezi kellő világításba. Hogy Parzival küzdelmeit méltányolhassuk, helyesen fölfoghassuk és megítélhessük, látnunk kell, hogy mások, nálánál nem rosszabbak, jeles és fényes lovagok, mint ő maga, hogyan mennek keresztül az életen, mily czélok után törnek, mily ideálokért küzdenek. Az eszméknek ily megtestesült szembeállítás, a megváltozott viszonyok szerint módosítva, gyakori minden költészetben. Goethénél például Götz és Weislingen, Carlos és Clavigo, Antonio és Tasso nemcsak magokért, hanem egymásért is vannak: kifejtik saját egyéniségüket és megvilágítják egyik a másiknak alakját is.

Az eposz igazi tárgya a Parzival története, de nem a hősnek kalandjai, hanem lelki fejlődése: bűne, bűnhődése és megtisztulása. Mint könnyelmű, tudatlan ifju lép a világba; már első lépésével bűnt követ el: megöli anyját, kinek szíve megszakad, midőn egyetlen gyermeke a lovagi életnek kápráztató csillogásáért elhagyja. E bűnét rögtön újabb bűnnel tetőzi: megöli a vörös lovagot, közeli rokonát, és elrabolja a halottnak fegyverzetét. Lovagi tetteket akar végezni, Artus asztalkörének tagja lenni, de fogalma sincs még a lovag kötelességeiről és erényeiről. A sors gyönyörű nővel boldogítja, de Parzival elhagyja, mert lovagi tettekre vágyódik. Gyermekes tapasztalatlanságában szószerint veszi anyja tanácsait, a mi nevetségessé teszi és sok helytelen tettezre ragadja. Végre Gurnemanz beavatja őt a lovagi élet törvényeibe és inti, hogy anyja szavait szó szerint ne alkalmazza. Az intésnek fogamatja van; de anyjának tanácsai helyett most Gurnemanzéit veszi szószerint és új bűnt követ el. A jóakaró végzet fölviszi őt a grál várába, de a királynak és környékének megható fájdalma, a grál csodái csak bámulatát keltik föl; szíve hideg és érzéketlen marad a látottakkal és hallottakkal szemben. A lovagi élet külső formái elnyomták melegen dobogó szívét; a szegények és szenvedők boldogtalansága nem kelti föl rokonszenvét, szánalmát. Előbb anyjának tanácsai tévesztették meg, most a lovagi etikette nyomja el érzését. Tanuló ideje még nem ért véget: a szenvedések, a belső küzdelmek iskoláján kell még keresztülmennie, hogy igazi jó emberré megedződjék. Gyalázattal hagyja el a grál várát; de, úgy látszik, hamar megvigasztalódik, hiszen nem tudja még, hogy mit veszített el, és Artus fölveszi őt asztalkörébe. A világi lovag dicsőségének legmagasabb fokán áll. Ekkor éri őt a legsúlytöbb csapás: a grál

követe Parzival fölvétele által meggyalázottnak mondja az asztalkört és a hősnek el kell hagynia Artus udvarát. Most teljesen meghasonlik lelke. Mi a bűne, melyért oly borzasztóan lakol? Ő büntelennek hiszi és tudja magát. Gögös daczczal fordul az Isten ellen, ki őt elhagyta, ki megengedi, hogy ennyit szenvedjen. Nem akar többé törődni Istennel és azt hiszi, hogy az Isten segítsége nélkül is megleti a grált és megteheti az üdvözítő kérdést. Egyedül nejére akar gondolni, ez legyen mentő geniusza. Őt esztendeig bolyong szerte széjjel a világban, nem gondolván Istennel. Szünet és pihenés nélkül küzködik és harczol, sok győzelem jut neki osztályrészüül, de lelke békéjét nem képes megletelni Végre hosszú és szomorú kalandozás után a gondviselés, melyhez szíve kinjaiban fordúlt, Trevrizenthez vezetí, ki bölcs tanaival kibékíti a boldogtalant önmagával és az Istennel. Parzival belátja, hogy csak önmegalázás, csak az Isten irgalmasságába vetett teljes megadás vezet czélhoz: a hős most lényegében átalakúl, egészen Istenre építi minden reményét. Most belátja, hogy bűnös ember volt és hogy sok bűnt követett el; de érzi egyszersmind, hogy az Isten levette lelkéről bűneinek súlyát, — hiszen nem gonoszságból, hanem tudatlanságból vétkezett. Bizalmában nem csalódik: a grál meghívja őt uráül, a hős megteszi a megváltó kérdést, mely most természetesen már csak belső teljes átalakulásának jelképe. Parzival elérte a földi élet legmagasztosabb ideálját. *)

Az eposz alapgondolatát Wolfram maga fejezi ki műve bevezetésében: a kétely árt a léleknek, de a derék, alapjában jó ember azért mégis üdvözülhet. A hűség, az állhatatosság czélhoz vezet, csak az ingatag jellemtelenség juttat a megsemmisülésbe. A «kétely» tág értelmű szó. Wolfram a jellem gyarlóságát érti alatta, mely biztos alap nélkül jó és rossz közt haboz; a lélek azon állapotját, midőn erény és bűn egyenlő erővel küzdenek benne birtokáért, midőn a szív Isten és ördög közt ingadozik és az utóbbi fölülkerekedik. Mintha Wolfram az új testamentom szavait ismerte és műve alapjáül választotta volna: «Hogyha valaki közületek szűkölködik bölcsesség nélkül, kérje Istentől, ki adja azt mindeneknek bőséggel szemre való hánýás

*) Feltűnően hasonlít a Parzival történetéhez Guillaume le Clerc eposza *Fergus*, melyet E. Martin kiadott (Halle 1872) és R. Heinzel kitűnően fejtegetett (*Oesterreichische Wochenschrift*, Wien 1872, I.)

nélkül és megadattatik ő néki. De kérje hittel, semmit nem kételkedvén; mert a ki kételkedik, hasonlatos a tengernek habjához, mely a szelektől megmozdítatik és ide s tova hányattatik. Ne vélje azért az olyan ember, hogy ő valamit veszzen az Úrtól. A kettős szívű (kételkedő) ember állhatatlan minden ő utáiban.» *) A középkori theologia elveszettnek tekintette a kételkedőt; a költő, úgy látszik, az ember fejlődésének természetes, sőt szükséges momentumának tekintette a kételyt, — de csak akkor, ha az ember e kételyt belső küzdelmekben, becsületos törekvéssel legyőzi. Ekkor méltó a legnagyobb dicsőségre, melyet együgyű lelkének naiv hitével nem tudott elérni. E gondolat igen rokon, majdnem azonos a Goethe *Faustjának* alapeszméjével. Mind a két mű az üdvözülés kérdésével foglalkozik. Ki üdvözülhet? kérdik Wolfram és Goethe. A középkori költő azt feleli: az állhatatos, hű ember, a modern költő: a jó ember, ki folyton küzd. Parzivalt neje és a grál, kik egyedüli ideáljai, mentik meg, az Istenbe vetett rendíthetetlen bizalom pedig teszi boldoggá. Tudjuk, hogy Goethe önmagát, saját kételyeit és küzdelmeit rajzolta *Faustjában*; kétséget nem szenvedhet, hogy Wolfram sem jellemezhetette volna hőseit és nem alakíthatta volna meg lelki átalakulását, ha önmaga is nem ment volna keresztül e küzdelmeken s e fájdalmon, ha önmaga is nem küzdött volna ki, keserű és kínos szenvedések árán, lelke békéjét. «És a Parzival fejlődésének hármass fokozatát — mondja Bartsch — Dantében is láthatjuk, csak hogy nem a költőnek valamely hőseiben, hanem magában a költőben: a gyermeki tisztaság s ideális szerelem korát *Vita nuova*-jában, melyben a korán elhunyt Beatrice iránt érzett eszményi ifjúkori szerelmének lelki képét festi; — a belső kétely korát *Convito*-jában, midőn philosophiai tanulmányokban keresett, de nem talált vigaszt a nehéz veszteségért; — végre Istenhez visszatértét a *Divina Commediában*, visszatértét a kedvesnek kezén, ki minden földi salaktól megszabadítva és megmentve a költő elé lép, miután ez egy hatalmas vízióban a kárhozat iszonyait látta és a tisztító tűzön keresztül ment.» **)

*) *Jakab apostolnak közönséges levele* I, 5—8.

**) W. Scherer, *Literaturgeschichte*, 175. l. — K. Bartsch, *Wolframs Parzival als psychologisches Epos*. 1876. (Gesammelte Vorträge, Freiburg, 1883, . l.)

Wolfram, úgy látszik, annyira belemélyedt a grál-mondába, hogy egyéb részleteit is szándékozott földolgozni. *Titurel*je (mert így szokták nevezni a fönmaradt töredékeket) szintén a grál-monda köréhez tartozik. *Titurel* a grál első királya, *Parzival* és *Sigune* ösatyja. De a fönmaradt töredékekben nem *Titurel* a cselekvény hőse, hanem *Sigune* és kedvese, *Schionatulander*. E gyönyörtű párt a legmélyebb szerelem kapcsolja egymáshoz, mely csak lassan válik tudatos szenvedélyökké. *Schionatulander* *Gahmuret*nek, *Sigune* *Herzeloidének* vallja meg érzéseit, és tapasztaltabb rokonaik fölismerik szerelmöket. Az első töredék csupa lyrai ömlengés, két boldog szívnek áradozó vallomásai. E töredék a költészet legszebb remekei közé tartozik: az érzés gyöngédsége és mélysége, a rajzok lélektani igazsága, az alak tökélye páratlanok a középkori költészetben. A második töredék már epikai tartalmú. *Schionatulander* vadászkutyát fog az erdőben és magával hozza kedveséhez. A kutya szalagján felirat van, melyet *Sigune* el kezd olvasni; de mielőtt végig olvashatná, elszökik az állat. *Sigune* most fölszólítja kedvesét, kerítse meg a megszökött állatot, hogy a felírást végig olvashassa; jutalma örök szerelme és kezének birtoka lesz. *Schionatulander*t a kilátásba helyezett páratlan jutalom elkábítja. Nyomban útnak indul — a halálba, mert e kalandja életébe kerül és *Sigune* iszonyú fájdalommal tartja karjaiban kedvesének holttestét, kit gyerekes asszonyi szeszélylyel a halálba küldött volt.

Wolfram maga is lovag volt és mint már hangsúlyoztuk, büszke volt «lovagi pajzsára». De a lovagiság fölfogásában sok tekintetben eltért korának közvéleményétől. A *Parzival* számos helye is bizonyítja, hogy a mély gondolkodású költő kevésbé vette, lenézte a lovagi társadalomnak üres, haszontalan formáit, hogy a lovagi conventiót és etikettet nem sokra becsülte. Ugyane gondolat képezte valószínűen a második *Titurel*-töredék alapját: könnyelmű szeszély és a lovagi kötelességek egészen helytelen fölfogása vezérlik *Sigunét*, midőn kedvesének életét egy haszontalanságért kockára teszi. Büntetése borzasztó; mert kedvese meghal és a boldogtalan leány határtalan fájdalmának lesz áldozatává. E fájdalmát megható, mély költőiséggel rajzolta volt a költő *Parzival*jának egyik legszebb epizódjában; az úgynevezett *Titurel*ben valószínűen e fájdalom okát és forrását akarta rajzolni. De rajza töredék maradt, és a *Titurel*-eposz egyéb cselekvényéről sincs semmi tudomásunk. A töredékek

későbbi földolgozója, Albrecht, egészen önkényesen bánt el mind Wolfram gyönyörű versszakaival, mind a művébe, az úgynevezett *Ifjabb Titurel*-be fölvelt hagyományokkal. Albrecht művéből azért semmi körülmények között nem szabad visszakövetkeztetnünk Wolfram eposzának akár tartalmára, akár irányára. *)

Az *Ifjabb Titurel* 1270 körül keletkezett, eddig még teljesen ki nem derített források alapján; **) de nagyobb részében, úgy látszik, csak a Wolfram adatainak és célzásainak önkényes kibővítéseiből áll. A költemény a kalandoknak, párbajoknak, lovagi játékoknak chaotikus keveréke, melyet a Wolfram stíljének és modorának hivatatlan utánzása még élvezhetetlenebbé tesz. Wolfram *Titurel*-töredékeit Albrecht teljesen beledolgozta művébe, melyben Schionatulander és Sigune történetét kerek egészszé alakította át. Épen nem emeli a költeménynek értékét a szerzőnek sokoldalú tudományossága, melynek bizonyítékaival minden lépten-nyomon elárasztja az olvasót. Idézi Homéroszt és Aristotelest, Hippokratest és Avicennát, tud mindenről, a mi tárgyához tartozik és belevon művébe oly dolgokat is, melyek semmikép sem tartozhatnak bele. A nagy költemény leghíresebb részlete a grál-templom fényes rajza, mely a szerző eleven képzeletének jeles bizonyítéka. Itt-ott félreérti Wolframot, másutt önkényesen módosítja a hagyományt. Albrecht beszéli, hogy a grál-királyok nemzetsége Trójából származik, hogy a grál vára Spanyolországban fekszik, hogy a grál végül Indiába került. Ez adatok már nem gyökereznek többé az eleven hagyományban, hanem csak a költő önkényében. A grál-monda történetében nincsen jelentőségek.

HEINRICH GUSZTÁV.

*) Hisz még az is igen kétséges, sőt igen valószínűtlen, hogy *Titurel* volt-e a Wolfram művének címe; e cím talán csak onnan eredt, hogy a fönmaradt első töredék legelején *Titurel*-ről, a szerelmes pár ósáról, történik említés. A cselekvényben magában a grálkirályok ez őse bajosan szerepelt volna.

**) Szerző bizonyosan francia műveket is ismert. Németországban Albrecht az első, ki a grált az úrvacsora táljával azonosnak mondja.

A GAZDAOSZTÁLY ÉJSZAK-AMERIKÁBAN.

Két jelenség az, mi leginkább megragadja figyelmünket, ha a «Nagy Köztársaság» földére léptünk: a nagy arányok s a nemzet gyors haladása, legalább gazdasági tekintetben.

E tapasztalatainkban csak erősülni érezzük magunkat, ha áthatoltunk a birodalom roppant területén, ha láttuk a búzában s tengeriben gazdag rónákat, az ipar és kereskedelemnek zajos központjait; a napégette prairieket, melyeken napokig halad a vonat; a sziklás hegyeknek kopár, de óriás hegylánczát, melyeken túl újra gazdag mezőket talál a gazda, világforgalmi jelentőségre hivatott kikötőket a kereskedő. A nagy méreteknek, a gyors emelkedésnek sokszorozódó bizonyítékai lepik meg s kápráztatják el mindenfelé az ilyen látványhoz nem szokott európai útast.

Haladni és számot tenni a haladó népek nagy családjában, ez a mi törekvésünk is. Ép ezért alig lehet csodálni, ha a haladásnak élénk és legnemesebb erőnkét magába szívó vágya által vezettetve, oly sűrűn tekintettünk az újvilág fele, mely egyrészt gyors haladása, másrészt pedig szabad intézményeivel leginkább látszott megvalósítani eszményünket. E tényezőkhöz legutóbb egy új, eredményeiben mind a mellett a legelhatározóbb járult: az amerikai verseny kérdése. Ha pár évtized előtt jó, bizonyára a szokott fásultsággal fogadjuk. Akkor a nemzet még mintegy küzdött önmagával, s a nagy kérdéssel, «vajon érdemes-e az élet arra, hogy érte eljünk», vajon a bér kárpótlás-e a küzdelemért?

Alig tévedünk azonban, hogy ma már e kérdésre a nemzet igenlő választ adott, minden törekvésével, melyet

az utóbbi másfél évtized lázas alkotásaiban fektetett le, sőt ma egyáltalán nem is szükséges többé föltenni e kérdést.

Az iparnak, a czéltudatosan teremtetett haladásnak első gyöngé fejleményei kezdtek mutatkozni, midőn az oczeánon túlról jövő verseny életerőnket, mezőgazdaságunkat romlással fenyegetve, útját látszott vágni a további fejleményeknek. Innen a nagy figyelem, hogy vele annyan és oly szakavatottan foglalkoztak, innen a szokatlan érdek, melylyel a különben kevésbé érzékeny közvélemény e kérdések tárgyalását kísérte.

Kedvező természeti viszonyok, ezernyi mérföldre nyúló érintetlen szűztalaj, a mely nem fizeti se a véradót, se az állandó seregek folyton emelkedő kiadásait. Élénk, értelmes, munkára termett nép, melyet feudális előítéletek meg nem bénítanak, a szolgaság hagyományai törekvéseiben nem gátolnak; szabad alkotmány és szabad intézmények, melyek míg egyrészt alkotóik szabadságszeretét hirdetik, másrészt tért engednek a lelek és szív legnemesebb törekvéseinek s új haladásnak nyitnak utat a jövő nemzedékek előtt.

Körülbelül ez volt a mi közvéleményünk fölfogása az amerikai állapotokról. Csoda-e, ha a megsemmisülés érzete fogott el bennünket, látva mily óriás arányokban növeli productióját e nagyszabású nép, mely hivatva látszik lenni arra, hogy politikai tekintetben Róma sikereit homályosítsa el, az anyagi téren pedig a sokak nézete szerint már is hanyatló Britannia örökébe lépjen.

Alig lehet csodálni azt, hogy az első meglepetés izgalmai között nem jutott időnk minden ízében tanulmányozni e kérdést. Siettünk mindenek előtt megszerezni s alkalmazni itthon azon technikai eszközöket, melyek a tengeren túli államokat oly veszélyes versenytársunkká tették. A mi figyelmünk még e szokatlan munka mellett fönmaradt, azt bőven lekötötték az Unio népének emelkedő száma, a művelés alá fogható terület nagysága, a gépiparban s a szállításnál elért újabb és újab vívmányok — mint a melyek a verseny mérvére és tartamára leginkább befolytak. A kutatás tere utóbbi időben tetemesen tágúlt, a nélkül azonban, hogy azon kiterjedést érte volna el, a melyet a helyes megoldás érdekében kívánatosnak kell kijelentenünk. Azon tényezőkön kívül, melyeket vizsgálódásaink körébe vontunk, létezik

még nem egy, melynek hatását figyelmen kívül hagyni büntetlenül alig lehet.

E hiánynak legalább részbeli pótlását kívánom megkísérteni. Kifejezést szándékozom adni azon meggyőződésnek, hogy épen azon irány, melynek az Unio mezőgazdasága gyors haladását köszönheti, mennyi veszélyt rejt magában s vállalkozom bebizonyítani ez állítás igazságát.

Vázolni óhajtom a gazdaosztály szervezetét, súlyát és helyzetét a nemzet egyéb osztályaival szemben, azon változásokat, melyeket a legutóbbi évtizedek épen ez osztálynál létrehoztak. Ha mindenek daczára e czélt csak hiányosan valósíthatom meg, mentsen ki a föladatnak nagysága s azon tény, hogy egy folyton fejlődő s átalakuló nemzetről végérvényes ítéletét mondani nehéz.

Constatálnunk kell mindenek előtt, hogy az Unio nagyon modern alkotás. Modern nem csupán azért, mert történetét alig viheti egy századon túl, hanem mert sehol a világon a XIX. század vívmányai nem találtak oly sik mezőt, oly tág tért működésüknek, mint a «Sandy Hook» és a Golden Gate között a Nagy Köztársaság óriás területén. Nálunk a múlt hagyományai, az ebből folyó conservativismus mellett csupán a nemzeti jellem módosulásáról lehetett szó, túl az oczeánon arról, hogy az Európából menekülő milliók, összeolvadva a régi gyarmatosok ivadékaival, létet adjanak oly államoknak, melyek a lehető szabadság és egyenlőség alapján állva, hatalomban és gazdagságban túlhaladják az óvilág összes népeit. Ez eszmék zászlója alatt tört folyton előbbre a nyugtalan nép, dönté le a természeti korlátokat, hidakat vert az előbb át nem hághatónak hitt folyókon s előbb egy, majd kettő s maig már három sínpárral köté össze a keleti part emelkedő gazdag emporiumait, a távol nyugat újdonsült államai s a Pacific oczean termékeny partjaival.

Mily változást jelentett ez a régibb államok életében, azt mutatja a jelen helyzet. Egy század előtt csupán a keleti partok egy része levén betelepítve, a nem gazdag talaj megmunkálása volt csaknem egyetlen föladatuk. A nem nagy farmokon saját földjüket művelő települők kezdtek lassanként oly osztálylává vagy is inkább nemzetté fejleni, mely szívós, vesélyekben edzett jellemeket, gondos, de egyszerű s kevésre vágyó apákat szült. A kereskedés szervezetlen, az ipar pályái-

ban volt, a kivétel dohány, liszt, hús és búzában állott s főleg a spanyol felsziget felé irányult. Nem volt sok a fölösleg, hiszen hiányoztak a piacok, nem volt ok miért nyomúltak volna nyugat ismeretlen vadonjai felé, hiszen saját farmjukon is termett elég. Az első kezdet nehézségeivel folytatott küzdelem nyelte el a gyarmatosok legjobb erejét. A keleti partok talaja nem versenyezhet a nyugati államokéval s az első települők korában nagyon kevés volt a jó legelő, az importált állatok épen e miatt sokat vesztek jó tulajdonaikból.

Lassankint azonban megváltozott minden.

Az óvilág takarmánymagvai elterjednek, a behozott állatok, alkalmazkodva a viszonyokhoz, kisebbek lettek mint elődeik, de szívósak és jobban tűrik új hazájok égáját és fádalmait, a kiépülő Erie csatorna a nagy tavakat összeköti a tengerrel, a folyton fejlődő hajózás nyer gyorsaság és biztonságban, a gabna bevitelét gátló törvények eltörlése a világ legjobb piacát nyitja meg az újvilág termékeinek. A népesség folyton nyugat felé vonúl, a nagy nyereségek új vállalkozókat vonzanak. A bátor úttörők primitív kunyhóit gondosabb gazdaságok csinos lakóházai és gazdaságai váltják föl.

Az emelkedésnek eddig nem tapasztalt jelei mutatkoznak, a törekvésnek, haladásnak szokatlan izgalmi ragadják meg a nemzetet; «menj nyugatra ifjú ember», biztatják az apák fölserdült fiaikat s a nyugat emelkedő mezőgazdasága, gazdag városok, óriás piacok jelentőségére emeli a keleti partok kikötőit.

Kifejlik a gépek és mezőgazdasági eszközök gyártása, gazdasági társulatok alakulnak kísérletek tétele és ismeretek terjesztése végett, a washingtoni «Department of Agriculture» megkezdi működését s az apák eredménytelen kísérletei becses tapasztalatokká válnak a fiúk számára.

A hajlam, az önföláldozó munkásság, melylyel a nemzet nagy tömege ez iránynak hódol, kétségtelenné teszi, hogy ezek azon célok, melyekért szerintök elni érdemes és méltó.

Haladva, nyomulva folyton előre, lassanként elveszíti azon kicsinyes mértéket, melyeket eleik az élet és körülmények megítélésénél alkalmaztak. Tudatára jutnak, hogy övék, «a világ első nemzetee» a jövő, hogy mindaz mi Európában történik, kicsinyes gyermekjáték az ő vállalkozásaik-, vívmányaik- és haladásukhoz képest. A bókok, melyeket az óvilág

államférfiai és nemzetei a partjaikra sereglő kivándorlók képében eléjök raknak, csak erősítik őket e hitőkben. És minden nagyszerű realis eredmény mellett, melylyel dicsekszenek, Amerika még mindig megmarad a «nagy lehetőségek» honának, hol ki sem tudja mi újat, mi nagyszerűt fog szülni a jövő. Nyugat úttörői, bár mily kevéssé hajlandók is egyébként az idealismusra, büszkén hivatkoznak reá, hogy a munka mit végeznek, a civilisatio munkája is egyszersmind.

Ily eszmék, ily törekvések mellett válik a nagy continens egyetlen állami testté.

Az emelkedés főforrását a mezőgazdaság, ennek pedig két fő termékét a búza es tengeri képezi, ép ezért nem lesz érdektelen vizsgálatukra bővebben kiterjeszkedni, már csak azért is, mert egyidejűleg bele pillanthatunk azon tényezők működésébe, melyek szerint a Nagy Köztársaság gazdasági élete alakult.

Búzatermeléssel az Unio sok államában nem találkozunk; ott is, hol termelik, acrenként alig nyernek utánna többet igen sok helyen 6—12 bushelnél. A Hudson folyón innen aránylag kevés a búzaföld, a fő termelő vidékek túl fekszenek az Ohio folyón s felölelik Ohiót, a tavak közé szorult Michigant, Illionist, Missourit, Kansast, éjszak felé haladva Jowát, Wisconsin és a híres Red River völgyét. E területek a Mississippi folyamvidékéhez tartoznak, bár nem lehet tagadni, hogy California és Oregon is gazdag termésekkel jutalmazták a gazdát.

Túl az Ohion kedvező a talaj, nem rossz az égélj. Sziklák vagy kövek nem akasztják meg a gazda ekéjét, a lankás vidékeket, ha éri is a szárazság vagy más csapás, figyelembe véve az egész roppant területet, egyik vidék hiányát többé kevesbbé mindig kipótolja a másik gazdagabb termése.

A civilisatio munkája egyébként nem volt egyenletes s míg a távol Wisconsin, Dakota vagy Oregonban a legszebb gazdaságokat láthatjuk szerteszét, azalatt a sokkal régibb Ohio-ban a fölgyújtott erdők füstje fogad, a gyöngén fölkapart szántóföld közepén ott meredeznek a körülégett fák, melyeket eltávolítani a települőnek már nem volt ideje s a home-stead ura — szinte nem hihetjük, hogy a gyakorlatias Amerikában vagyunk — nyár derekán, durván összerótt szánkón vonszolja csekély ganáját ki a szántóföldre.

A szántás legtöbbször alig mélyebb 15 centiméternél, bár a régi államokban gyakori a géppel — drill — vetés, a tavaszi búza vidékén vagy Californiában inkább szeretik a géppel vagy szórógéppel vetést. A vetésforgó legtöbb államban ismeretlen. Az aratás ideje nagyon különböző, s míg Texasban már júniusban, sőt májusban kezdődik, Wisconsin, Dakota vagy Californiában eltart szeptemberig. Montanában a Rocky Mountains körül október első felében még volt alkalmam elég keresztet látni, a melyek felső kévéin már ott fehérlett a frissen hullott hó.

Legtöbb helyt azonnal vágják a búzát, mihelyt megérett s az aratás egy farmon két-három hétnél nem tart tovább. Ellenben California idealis égalja alatt nincs mitől félni s ép ezért a búza 6—8 hétig is áll érése után.

A termés négyötödét géppel vágják s bérelt gépekkel csépelik. E gépek sorra járnak a gazdáknál, kik 4—5 centet fizetnek bushelenként ellátáson és pótmunkásokon kívül; szakmányos gépnél a tulajdonos $\frac{1}{12}$ — $\frac{1}{20}$ -ot kap a kicsévelt mennyiségből.

A tengeri termelése sokkal kiterjedtebb a búzáénál. A keleti partok legéjszakibb pontjától kezdve le Floridáig, New-Orleans vagy a Rio Grande torkolatáig mindenütt találkozunk vele. A *par excellence* tengeritermő vidékek az Ohio és Tennessee között terülnek el. Rendszerint 15—20 centiméter mélyre vetik gépekkel vagy csak egyszerűen kézzel. Művelése a keleti államokban leggondosabb, itt még kapálják egyszer, sőt kétszer évenként; több trágyát lát, mint bármely más növény. Nyugat fele mind keveseb a trágyázott föld, mind inkább fölületes a művelés s a betakarításnak azon módját szeretik leginkább alkalmazni, a mi tulajdonkép nem is betakarítás, tudniillik marha és sertéssel etetik föl az éredt tengerit. A termést sokszor leginkább az újabb farmokon tüzelő gyanánt is használják.

Meg kell jegyeznünk végül, hogy 1880-ban összesen 1.754.861,533 bushel tengerit, és 459.479,505 bushel búzát birtak előállítani.

E két termék az amerikai mezőgazdaság főoszlopa. A búza mint táplálék és kiviteli cikk, a tengeri mint a hízalás eszköze bír értékkel, bár belőle kivitelre szintén igen sok kerül.

Az óriás termés leginkább kicsiny, a tulajdonosok által művelt farmokról származik; oly búzatermő latifundiumok, mint a híres Dalrymple-féle farmok Dakotában 75 ezer acre terjedelemben, vagy dr. Glenn californiai uradalmi inkább csak kivételek. Az Unio politikája is oda irányul, hogy e kisbirtokokok számát növelje, már csak azért is, mert az iparnak fogyasztókra, a vasútnak új utasokra van szükségök.

A haladásnak azonban túl az óceanon is vannak akadályai.

Bámúlva szoktuk constatalni vasúti hálózatuk kiterjedését, de sokszor feledjük, hogy a kőutak csaknem teljesen hiányoznak, s a leggazdagabb mezőgazdasági területeken ép oly gyalázatosak az utak, mint alföldünk nem egy vidékén. Részben e körülmény, részben pedig a munkabérek magassága miatt a szekéren szállítás igen költséges s mi hamar «főleszi» a nyereségét, sőt magának a búzának értékét. Innen van, hogy a vasútnak körül csoportosul a termelés. Túl a Michigan tavon a nagy búza-regiókban a vasúttól legközelebb 4—5 mértföldre lehet búzát még nyereséggel termesztetni, szekéren annyiba kerül egy bushel szállítása, mint egy tonnát vasúton s a kőutak építése bár mily hasznos lenne is más-különb, nem hívja ki az amerikai vállalkozók ambícióját.

A mezőgazdaság haladásának föltételei Amerikában is, éppen úgy mint máshol, nagyrészt kivülről fekszenek.

A búza és tengeri sok esetben közvetlenül a vasútnak vagy ezek elevatoraiba s innen mielőbb piacra kerül. A terménykereskedés összpontosítása mellett a fő piacoknak sokkal nagyobb szerepök van, mint bárhol másutt. Ezeket két osztályba lehetne sorozni: gyűjtő és transito piacok.

Amazok leginkább a távol nyugaton fekszenek s köztök leghatalmasabb Chicago, melynek piaczára 1883-ban nem kevesebb mint 164 millió bushel lisztet és szemes életet vittek. Nagyságának alapját kedvező tóparti fekvése, másrészt pedig az ott összefutó 16 vasútnak köszönheti. Alig kell említeni, mily óriás kereskedést folytat ezenkívül élő állatok és faneműekben is. A kereskedés azonban hatalma és gazdagságának nem egyetlen forrását képezi. Ezzel paralell fejlődtek a modern gazdasági haladás intézményei: a bankok, az ipar, s főleg a mezőgazdasági eszközök gyártása. Politikailag véve, jelentősége alig lenne, mert még Illinoisnak sem fővárosa,

mind a mellett az egész nyugatra kiterjedő fölényét lépten nyomon lehet érezni. Azonban bár a legnagyobb Chicago, még sem egyetlen piacza nyugatnak.

A töle nem is távol fekvő Milwaukee sikeres versenyt folytat vele s magához vonzza Wisconsin és Jowa termésének jókora részét, sőt, köszönet német lakosainak, a sörfőzésben föltűlmúlja Chicagót. St. Paul és Minneapolis, fönn Minnesottában, ott hol a Mississippi hajózhatóvá lesz, Dakota és Minnesotta dús terméseinek szolgálnak piaczúl, míg Duluth a Lake Superior nyugati csücskében, főleg az éjszaki pacific pálya megnyitása óta emelkedik rohamos léptekkel s alig lehet kétségbe vonni, hogy a mint a viszonyok ez újonnan keletkezett államokban megszilárdúlnak, nehéz versenyt fog támasztani a régibb emporiumoknak.

Del felé St. Louis a legnevezetesebb város s a legnagyobb piacz Chicago után nyugaton. 12 vasútvonalán kívül a Mississippi, s az ott belé ömlő Missouri hajói is nagyban emelik kereskedelmét. Búzában alig okoz kisebb forgalmat, mint Chicago, liszt-ipara pedig sokkal fölötte áll s ennek terméke első az Unioban.

Detroit a Huron és Erie tavak között, Cincinnati a «Porkopolis» az Ohio mellett, mind nagy gyűjtő medenczékül szolgálnak a környező vidékek termésére nézve. Buffalo pedig emelkedő forgalmán kívül már azért is nevezetes, mert amerikai földön itt épült az első elevator. Túl a sziklás hegyeken San-Franciscón kívül a fenyővel övezett Portland, Oregon fővárosa, a legnevezetesebb terménypiacz.

Ez újonszült városok legjellemzőbb képviselői az amerikai életnek. Fából emelt elevatoraik, malmaik, gazos olykor feneketlen sárral dicsekvő utczaik, a zaj és lárma mely elkábit, bár nem kellemes, de még is legjellemzőbb vonásaik.

Az atlanti partokon New-York után Philadelphia, Boston és Baltimore a legkiválóbb piaczok s csaknem kizáróan ezek közvetitik az ó és új világ között a kereskedést s leginkább mint transito helyek szerepelnek a nyugati piaczokon összetoluló termékekre nézve.

Magának a gabona-kereskedésnek szervezetét leírni, nem tartom szükségesnek, csupán azt kívánom megjegyezni, hogy a fix elevatorokon kívül még vannak úszók is, melyeknek hivatása a terményt egyik hajóból a másikba, vagy pedig

vaggonokba rakni s továbbá, hogy a búzának vagy tengerinek a szokott fokozatokba osztását autonóm testületek (Boards of trade, Chambers of Commerce) közegei végzik. Ugyancsak ezekkel vannak összekötve a piacok, a borsék is.

A régi iskola tanai szerint a piac azon hely, hol a kínálat és kívánat találkoznak s kiegyenlítik egymást; az eladni vágyó túltesz fölöslegén, a venni kívánó pedig beszerezheti a kellő készletet. E két tényező viszonya alapján keletkezik aztán az ár, a mely tehát egészen független az illetők akaratától.

Bár mily hálás és a legtöbb esetben nyereséges szerep kínálkozik is a szükséglet és kínálat kiegyenlítésénél a kereskedőknek, Amerika élelmes fiai mihamar belátták, hogy kereskedelmi képességeik sokkal szebb tért, ők magok sokkal bővebb nyereséget találhatnak, ha az eddigi tényezők hátterbe szorításával, ők magok határoznák meg az árt. A földadat nem könnyű, de a kínálkozó milliók, a hatalom, melyet ily módon a nép egész gazdasági élete fölött gyakorolnak — feledtették a nehézségeket, sőt a kockázatot is, melylyel e vállalkozás jár.

Így jöttek létre a «ring»-ek vagy «corner»-ek, az érdekelt kereskedők egy részének titkos egyesületei, melyek a szabad versenyt megsemmisítvén, emelik vagy csökkentik az árakat, a mint jónak találják; a közönség rendesen csak akkor értesül a corner léteről, midőn az már föloszlik s a résztvevők zsebre teszik a nyereséget. Magok e jelenségek nem újak, de új azon merészség, melylyel föllépnek s a hatalom, melyet nem csupán Amerika, hanem Európa népeinek sorsára is gyakorolnak.

«A hírnek, tőkének és közvetítőknék egyetlen focusban összesítése; a gőz, villamosság és hitel; egészen modern eszközök, melyek képessé teszik a kereskedők, hogy megalkossa a «statisztikai helyzetet», azaz a kínálat és kívánat várható alakulását kiszámíthassák, továbbá nagy magán vagyonok sokszorozódása s ezek egyesülése syndicatusokban, végül az üzleti erkölcs alacsony színvonala, a modern piczokat, ha nem is egészen, legalább kifejlésök mérvét tekintve, új jelenségekké avatják. A börzek cosmopolita törvényhozásokká válnak. Törvényök az ár, melyet megállapítanak, hatalmi körük túlhaladja a congressus, vagy parlamenteket. Megszűntek az áraknak

teljesen passiv jelzői lenni. A cliquek manipulációja mellett nagy pozitív hatalomra tettek szert s oly operatiók színhe-lyévé váltak, melyek nemzetek életét és boldogságát fenyege-
tik. Az erősebb mai napság várak helyett cornereket épít s a hírt vivő sodrony mellett ülve szedi a gyöngébbektől a sarczot.

Az ki a börzét igazgatja, megszabja az árakat s ezekkel együtt a tulajdon értékét. Mai napság azok a kereskedő világ fejedelmei, kik legjobban értik az árak csinálását.»*)

Ezek azon helyek, melyeken az amerikai farmer sorsa, termésének értéke fölött döntenek. És mintha a terményüz-letnél szereplő milliók nem lennének elég arra, hogy a pénz-vágyat a legvegső fokra csigázzák, azt még combinálják az értékpapír-üzlettel is. Mily mérveket ölt a speculatio, arra nézve legyen szabad pár számot fölsorolnom. Akkor midőn dél gyapot-ültetvényei nem adtak többet hat millió bal-nál (egy bál = 440 a. font) a newyorki börzén, a termés 32 millió volt s az értékbörse kötései számokban kifejezve közel három annyit tesznek, mint az Unióban adóalapot képező ingő tulaj-don. «Az, ki túrja a földet, kénytelen elfogadni az árat, melyet az szab meg, ki a levegőben dolgozik.»

Ily cornerek csaknem minden évben merülnek föl; tavál épen ott-tartózkodásom alatt a szeptemberi liquidatio-nál ért véget egy, mely a tengerire veté magát. Hat hét alatt a clique mintegy 2·5 millió bushelt vásárolt meg, úgy hogy szeptember 30-dikán az összes készlet elevatoraiban volt, s bár az ár egészen egy dollárig emelkedett, a piacon nem volt tengeri s a corner tagjai a differentiák fejében nem kevesebb mint 2.500 ezer dollárt söpörtek be.

E visszaéléseket kiirtani annál nehezebb, mert az üzér-
kedés sehol a népnél annyira nincsen elterjedve, mint Ameri-
kában, s a «corner»-ek látható képviselőit, mint az üzleti
ügyesség és élelmesség megtestülését, a dicsőségnek és nim-
busznak bizonyos neme veszi körül. Ha kiüznők a jogtalan
speculatiót a newyorki Wall Streetből, vagy a chicagoi Board
of trade kopott falai közül, e két nevezetes emporium elve-
szítené legjellemzőbb vonásait.

Mint érintettük, az Unio szekérútai szerfölött rosszak; ellenben Chicagótól keletre gazdag a választék a szállítási

*) Making bread dear. *North Amer. Review* 1883. Jul.

eszközökben. Ezeknek három módja van. Vasúton, vasúton és vízen, vagy pedig kizáróan vízen a Erie csatorna és Hudson folyó igénybe vételével. Versenyben tehát nincsen hiány és pedig annál kevesebbé, mert a vasútak meg egymás közt is versenyeznek. Azon fensőbbiséget, melyet a kizáróan vasúton szállítás pár év előtt elnyert, sikerült máig is föntartani s a termés nagyrésze ez úton ér a transito piacokra. Ez annál érdekesebb jelenség, mert azóta megnyílt a sokat emlegetett Welland csatorna is, mely az Erie és Ontario tavakat összekötve, lehetővé teszi a tengeri hajóknak a behatolását a bel-földi tengerekbe. Daczára azonban a reá fordított 20 millió dollárnak, e csatorna sem volt képes a forgalomnak új irányt adni. Ennek közvetlen okát a vámokban keresik, nekem azonban úgy látszik, hogy az Unio érdekében áll, hogy ez utat nagyon föl ne karolják, mert különben a keleti kikötők teljesen elveszítnék mai jelentőségöket.

Van még egy nagy, de eddigelé kevésbé emlegetett és kevésbé kihasznált vízi útja az Unionak: a Mississippi. Átszeli a legbővebben termő földeket, a hajózásra is igen alkalmas, számos nagy város fekszik mellette, de kiváló jelentőséggel mint út maig sem bír, pedig ily módon lehető lenne St. Paulból Liverpoolig szállítani a búzát mindig vízen. 1881-ben ezt kísérletkép meg is tettek. Daczára azonban az olcsó szállítási díjnak, a kísérletnél maradtak.

És, most miután láttuk az amerikai mezőgazdaság két főtermékének előállítását, jeleztük azon tényezőket, melyeknek működése a gazdára nézve legalább is oly fontos, mint a napfény és eső, miután foglalkoztunk röviden a szállítási eszközökkel: ideje, hogy áttérjünk magára a gazdaosztályra, vázoljuk ennek helyzetét s ezzel kapcsolatban magát az amerikai földmívelést.

Nagyobb változást, mint a minőt a vasútak kiépítése okozott, elképzelni alig lehet. Egy század előtt a gazda első sorban saját magának termelt; felesége megszötte vagy fonta az egész család ruházatát. Kis körében aránylag csekély, de változatos munkával levén elfoglalva, nem csupán szemes terméket állított elő, hanem nevelt marhákat, készített vaját, szóval foglalkozásában meg volt a változatosság, s elkerülte azon félélszégeket, melyek az egyoldalú munka szükségképi eredményei. Az amerikai gazda nem csupán ura, hanem legtöbb

esetben munkása is volt a földnek, de e mellett ő volt a föl-
ügyelő, a gépész, az ispán is. Ismerni kelle gépeit, állatait,
kijavítani az elromlott eszközöket, építeni vagy helyreállítani
házát. Mind e sok oldalú és terhes foglalkozásában kifejlett
jellemje, ügyessége, s erélye megszilárdult.

Ma az amerikai mezőgazdaság egyetlen czélját, a minél
nagyobb jövedelmezőség képezi; ennek két leghatalmasabb
tényezője a gépek és a munka lehető megosztása. E tekintet-
ben igazán messze vitték. A gazdálkodás régi rendje fölbom-
lott, mindenki egy irányra veté magát s azt igyekszik művelni
tőle telhető ügyességgel. Így keletkeztek a búza-farmok, hol
ezer meg ezer holdon csupán búza terem, s legfőlebb zab, a
lovak és öszvéreknek; ilyenek vannak Dakotában. Aztán van-
nak gazdaságok, csupán takarmánytermelésre, mások gyü-
mölcs-termelésre és így tovább.

Ez iránynak meg vannak a maga előnyei. Kevesebb
routinet és figyelmet kíván. Az, ki nagy tömegben termel,
rendszerint könnyebben találhat vevőt, alapíthat összekötte-
téseket, hiszen nagyobb súlya van a piacon. Hogy azonban
vannak hátrányai is és pedig igen nagyok, azt érinteni is alig
kell. A földművelést szerencsejátékká teszi s megfosztja jó
részben azon jellemképző erőtől, melynek pedig épen az Unio
annyit köszönhet. Azon óriás termelés mellett, melylyel
Európa piaczeit elárasztják, az Unio gazdái sincsenek a leg-
jobb helyzetben. Dakotában létemkor sűrű panaszokat lehete
hallani, hogy a világ legjobb földének urai eladósodnak, mert
egy-két rossz év biztosan a hitelezők karjaiba kergeti őket.
Butler, az egyik elnökjelölt, 1884 szeptemberében Omahában
tartott beszédében élénken panaszkodott a farmerek rossz
helyzete ellen, melyet a tőzsérek és vasútaknak köszönhet-
nek. «Jowa állam Cass megyéjében» — úgymond — «a far-
mokat három annyi adóság terheli, mint a mennyit érnek,
s a tengeri ára, mely Nebraskában 15—18 cent, míg az árú ke-
letre ér, 75 centre emelkedik, a vasútak megnyúzzák a népét.»

Semmi más ágban nem tettek oly nagy haladást, mint a
a gépiparban, főleg pedig a gazdasági gépek gyártásánál. Igaz
hogy útalva voltak reá, mert e nélkül Európával nem verse-
nyezhettek volna, de érdemök marad mind a mellett azon
erély, melyet az akadályok legyőzésében kifejtettek s a találé-
konyság, melylyel új eszközöket fűdöztek föl az idő és munka

megtakarítására. Alig van gazdasági gép, mely ne köszönhetne valamit Amerikának s ép azért nem lehet csodálni, hogy azok, kiknek ez speciális szakmájok, telve vannak bámulat és elismeréssel az Unio fiai iránt.

Azon egyetlen tény, hogy a szabadalmi hivatal 1880-ig, gazdasági gépek és eszközökre több mint 18000 szabadalmi levelet adott ki, módot nyújt megbecsülni ez iparág fejlesztésére fordított munkát és fáradságot.

Az európai útas rendszerint nagy csalódást érez, midőn a várt gondosan művelt földek helyett találkozik azon kevésé példányszerű gazdaságokkal, hol évek sőt évtizedek során át búza követ búzát vagy tengeri tengerit, minden ugar vagy trágya nélkül. Mind a mellett e látszólag könnyelmű eljárás képezi a versenyképességnek legerősebb támaszát. Az Egyesült Államok nagyságukat e fölületes, sőt rabló gazdálkodásnak köszönhetik.

Épen azért a legtöbb farmernél ne is várjunk mély vagy rendszeres gazdasági ismereteket, hiszen meglehet, hogy pár év előtt még czipóket foltozott, s nem lehetetlen, hogy néhány év múlva politikai pályára lépve, mint senatorral vagy vasúti vállalkozóval találkozunk vele. Szorosan határolt gazdaosztály nem is létezik. Daczára a földművelés elismert első rangú fontosságának, az Unio népét, hajlamát véve tekintetbe, alig lehetne földművelő népnek nevezni. Azt a vonzalmat a mezőgazdaság iránt, melylyel Angliában oly sűrűn találkozunk, a legtöbb esetben nélkülözni kell túl az óceanon. A városokban pontosúl össze az élet és sok művelt amerikai alig érti, hogyan lehet élni, legalább boldogan élni a városokon kívül olyannak, ki kényszerítve nincsen reá. Hiába emelik ki a nemzet jobbjai, mennyire kedvező a falusi élet az egyéni tehetségek kifejlésére; hiába utalnak reá, hogy itt van igazán alkalom a nyugodt elmélkedésre, gondolkodásra s érintkezésre a természet örök szépségei s nem lankadó erejével. A nép nagy tömegénél hiányzik az érzék ez előnyök méltánylására és szívesebben veti magát a nagy városok zajába, a hol pedig az élet «alig egyéb küzdelemnél ember és ember között a milliókért».

E hajlamnak tudható be egyébiránt, hogy a város és falu nem képeznek oly ellentétet, mint például nálunk is. Távolság a sziklás hegyek között, vagy azokon is túl, a farmereknél oly kényelmi vagy fényűzési czikkekkal találko-

zunk, mi meglep. Oly gazda házában, ki maga őrzi marháját vagy szántja földét, akadunk zongorára, hírlapra, regényekre, esetleg szőnyeges padlóra is. Bizonyos tekintetben ez igen szép dolog, de be fogjuk látni, hogy vannak hátrányai is. Nagyon emeli a «szükséges» kiadásokat, következőleg képtelenné teszi a gazdát, hogy olcsón dolgozzék, a mi másokkal versenyezni óhajtó népnél bizonyára nem kis dolog. E ténynek hatását maig még más előnyök ellensúlyozzák, de kérdés meddig. Amerikában természetesen drága a munkaerő, de még inkább drágábbá teszik a munkás nagy igényei. Oly ember, kinek összes tudománya a favágásban áll, már kezdi nem jól érezni magát, ha legalább öt centes szívert nem szívhat, s nem olvashatja újságát, ellátásért havonként nem sokal 25—30 dollárt kiadni, így aztán nem csoda, hogy nem versenyezhet se a mi tótjaink, se a chinaiak igénytelenségeivel. És ez nem kis baj reájok nézve.

A távol nyugaton a falusi élet olyan embernek, ki kedveli a művelt társaság örömeit, cseppet sem kellemes. A népeség jó részben elszánt kalandorok s másutt hajótörést szenvedett existenciákból áll. Még apró, falunak alig nevezhető települések is tele vannak korcsmák s biliárdokkal, nem egy helyen, melyet meglátogattam, több volt a korcsma és játékterem, mint a lakóház. Ha vigasztalóbb képet akarunk látni, a keleti partra kell mennünk, New-England faluiba, hol még elnek a régi puritan erkölcsöknek legalább nyomai.

Ezekben találunk erkölcsöt és őszinte vallásosságot. A mértékletességi mozgalom kiirtá a korcsmákat, adva helyettük jólétet és tisztább örömeket. A kasztok s a mi ezekkel jár, a súrlódás hiányzanak, ellenben vannak irodalmi és zenetársaságok, gázvilágítás és öntözés az utczákon. Gazdag és sűrűn használt közkönyvtár, melyet nem egy helytt a kutyaadóból tartanak fenn — jólét mindenfelé és mindenek fölött ropant újság-fogyasztás. Oly állapotok, melyeknél szebbeket kívánni is alig lehet. E faluknak köszönheti Amerika, hogy a 21 első elnök közül 15 farmer vagy farmer fia volt.

Szemben azon irányzatokkal, melyek a nagy városokból kiindulnak, a nemzet jobbjai érzik, hogy a szabad intézmények legerősebb támaszát a kis birtokos, saját földjeit művelő gazdaosztály képezi. Pedig a gazdaosztály nagy, a nemzet egész életét átkaroló változásnak néz elé a közel jövőben.

Amerika demokrátiáját, szabad intézményeit, mindazt, a mi a nép jellemében új és nemes vonás, azon egyszerű ténynek köszönheti, hogy volt rendelkezésére föld elég. E nélkül nem lett volna képes óriás exportjával oly nehéz versenyt támasztani nekünk. Ha reá tekintünk az Unio óriás területére — úgy látszik mintha a betelepítés szinte csak első stadiumait élné, hiszen a legutolsó (1880-diki) hivatalos adatok szerint 1.400,000 négyszög mértföld, az egész birodalomnak még majdnem fele, lakatlan. Florida, Texas, California, Oregon vagy Idaho ezer meg ezer mérföldnyi be nem telepített területet mutathatnak föl. E területnek egy ötödét Indián reservatiók képezik, a melyek tehát számításba nem jöhetnek. Ezenkívül vannak sziklás hegyek által elfoglalt tájak, a dél mocsáros vidékei, végül azon területek, melyek öntözés nélkül épen nem vagy csupán némely években művelhetők. Úgy, hogy a *Public Land Commissioner*nek 1880-ik évi jelentése szerint, 1879-ik évi június 30-dikán, az Unio kormánya nem rendelkezett több mint 25 és fél millió acre földdel, mely eke alá lett volna fogható; az óta már ezen maradvány is nagy részt uralt.

E nagy jelentőségű tény hatásai nem fognak kimaradni. Az eddigi rablógazdálkodásnak meg kell szűnni, mert hiányozni fog az olcsó, csaknem ingyenes föld. De ennek megszünte *caeteris paribus* az olcsó termelés megszűnését is jelenti s a növekvő népesség mind kevesebb fölösleget fog hagyni a kivitelre.

Ez még nem az egyetlen változás, mi e tényből levezethető. Ha nem lesz olcsó föld, hová megvonuljon, a nép tömegének helyzete még rosszabbá válik, élete még nehezebb lesz. «A vagyonos osztály», mond Henry George, «még vagyonosabb lesz, de a szegény még nagyobb függésbe jut. A szakadás a munkás és munkaadó között folyton tágul, a társadalmi ellentétek kiélésülnek s a livrés fogatokkal megjelennek a mezitlábos gyerekek is.»

Ha talán nem is osztozunk egészen ez új socialista apostol aggodalmaiban, az bizonyos, hogy az Unio mezőgazdasága a boldog rablógazdálkodás helyett az intenzívebb culturára lesz kénytelen áttérni nemsokára. Lesz bizonyára pénz elég, mely megtermékenyíti az esőben szegény vidékeket s lecsapolja a káros mocsárokat. Nem fog hiányozni a bérlő, ki átveszi az

első tulajdonos által kizsárolt birtokot, hogy fokozott szorgalom és több szakértelemmel állítsa vissza annak termő erejét. Csakhogy a befektetett tőkék kamatai s a bérlő kiadásai emelni fogják a termelés költségeit és ha czélt ér azon mozgalom, mely legutóbb annyi elkeseredéssel követeli a chinaiak kiűzését, a pacific parti államok el fogják veszteni legolcsóbb és legszorgalmasabb munkásaikat.

Arról a szerepről, melyet az Unio eddig a világ gazdasági életében annyi sikerrel játszott — úgy látszik — le kell mondania. Ezt annyival könnyebben teheti meg, mert a haladás követelménye s a lázas tevékenység szükségképi eredménye. De ha talán a veszélyes versenytárs jelentőségét elveszti is reánk nézve, mind a mellett figyelmünket, érdeklősünket jövőben sem vonhatjuk meg e néptől, mely a század uralkodó eszméit legélesebben juttatta érvényre, s a mely hibáiban és erényeiben, haladásában és tévedéseiben annyi tanúságos, oly sok nagy szabású vonást árul el, s végre is oly jelentékeny részét képezi azon előre törekvő népcsaládnak, melyhez mi annyi vágygyal szeretjük számítani magunkat is.

BERNÁT ISTVÁN.

ÉSZREVÉTELEK A VÁMBÉRY-FÉLE HONFOGLALÓ MAGYAROK JELLEMZÉSÉRE. *)

Nagy szavak, kicsi értelem.

Megtapsolók múlt május 9-dikén, az akadémia negyvenhatodik közgyűlésén, Vámbéry Ármin beszédét: *A honfoglaló magyarok jellemzése*, mely bizonyára nevezetes momentum, és monumentum lesz a magyar nyelvi, ethnologiai, történelmi és földrajzi tudományban.

Nyomatatva lévén előttem a beszéd, hideg észszel olvashatom meg, hogy elragadtatva mit tapsoltam meg én is.

«Az egyoldalú és már alapjában hibás teoriákra épített tudományos kutatás olyan néptöredékektől származtatta a magyarokat, melyek vagy soha sem léteztek, vagy pedig legjobb esetben édes-kevés szerepet játszottak az Altaji hegység és a Kárpátok közt tanyázó ural-áltaji népeknek nagyon is mozgalmas történetében.» — «Az volt a végzetes hiba, hogy nemzetünk eredetének kikutatásában egyedül a ma beszélt nyelvet tartották azon illetékes bírónak, melynek szava dönt a nemzetiség megítélésében, pedig tudjuk, hogy változik a nyelv még inkább, mint a testi tulajdonságok; s tudjuk, hogy a nyelvészeti speculációknak nincs meg mindig az a szilárd alapjuk, a melyre állva elejét vehetnők a személyes elfogultság veszélyének és egyúttal a legszomorúbb tévedéseknek. Valóban nem lehet eléggé sajnálni, hogy a szerencsétlen a priori tétel föllállításakor minden egyéb bizonyíték előtt szemet hűnytak».

«A mi fölfogásunk, módszerünk egészen eltér a bennünket megelőzőtt kutatók eljárásától», így szól Vámbéry, «nem veszi a középkori krónikások határozatlan geographiai defi-

*) Fölolvastatott a magyar tudományos akadémia folyó év május 24-én tartott ülésén.

nitíóját: «a Volgán túl» kiinduló pontnak, hanem «azon prae-historicus időpontnál kezdi a kutatást, mikor a török-tatár népeknek hatalmas tengere a déli pusztákról az Áltai hegység éjszaki völgyeibe zúdította árjait s az ott lakó finn-ugor elemeket legyőzte s éjszak-keletre meg éjszak-nyugatra űzte».

Ezt hallván, természetesen csodálkozás fogá el azt, a kinek némi-némi tudománya van, hogy eszmélete is fogyatkozott; de most olvasván e nagy szókat még eszmélkedve is csodálkozásba esik. Először is azon csodálkozik, hogy Vámbéry elhallgatja azon magyar eredet-kutató előzőit, a kik nálánál bizony különbek, mert még jelesebb népektől származtatták a magyarokat, például Horvát István, hogy csak ez egyet említsem. Horvát István, bátran merem kimondani, legalább tíz annyit tudott a magyarok történeteiből, mint Vámbéry; Horvát István nem járt volt ugyan Ázsiában, mint Vámbéry, de másfelől ő, Vámbéry, ép úgy nem ismeri, mint Horvát István nem ismerte, az Áltai hegység éjszaki völgyeit, a hol ama «nagy fontosságú ethnographiai forradalom» történt, melyről eddig a világ nem tudott semmit, de melyet Vámbéry, a ki soha ott nem volt, tökéletesen jól tud, a min alább fogunk csodálkozni.

Vámbéry részéről nagy hálátlanság volt, nem említene Horvát Istvánt, mert «emlékezzünk régiekről» mond az ének, s mi újak ne feledjük ezt; vagy tudatlanság, mert soha sem olvasta Horvát István munkáit, tehát *Rajzolatjait* sem. Pedig kár volt nem olvasnia, hisz Horvát Istvánnak még Vámbéry előtt is nagy érdeme lehet azért, hogy nem esett «azon végzetes hibába», minélfogva a beszélt nyelvet tartotta volna «illetékes bírónak a nemzetünk eredetének kutatásában».

Másodszor azon csodálkozik az eszmélkedve olvasó, hogy Vámbéry olyan kutatókat is tud, kik a magyarokat soha nem létezett nemzetektől származtatták. Beh kár, hogy meg nem nevezett egy-ket ilyen kutatót, s hogy legalább egy szóval nem jellemezte meg eljárásukat, melylyel nem létezett nemzetektől bírták leszármaztatni a magyart. Kevésbé csodálkozom azon, hogy reám és Budenzre reáfogja, hogy «édeskeves szerepet játszott és játszó finn népektől származtatjuk a magyar nemzetet» — a mivel Vámbéry mindig legillatosabb koszorúkat szerez azon magyar hallgatóktól és olvasóktól, kik az ő leírása után jobban szeretik az Altai hegység éjszaki

völgyeit, mint a hortobágyi vagy szoboszlói homokot s azért is nagyon óvakodnak attól, hogy munkáink olvasásával ne zavarják meg azon völgyekben való mulatásukat.

Majdnem kénytelen vagyok azt mondani, hogy Vámbéry munkáinkkal is oly keveset gondol, mint tapsoló hallgatói és olvasói, különben nem foghatni föl, hogy annyira meri finnes egyoldalúságunkat hangoztatni. Budenznek törökül láthatását, sőt tudását is talán Vámbéry sem tagadhatja: ha meri, ám lássa, Budenz az az ember, a ki számadásra szólíthatja. Én magam már 1852-ben bátorkodám a *Tájékozás a magyar nyelvtudományban* című munkácskában «a magyar finn és török nyelvek leírását» adni, 1864-ben pedig *A vogul föld és nép* című munkában a magyar nemzet rokonságát akarván kimutatni, mind nyelvészeti, mind történeti bizonyítékokat hozék föl nagy terjedelemben.*) Ugyan is eleinte mind Budenz, mind én az egész áltaiságot fogtuk föl, akkori tudományunk állása szerint, mely az európainál különb nem lehet vala. Később, tágabb és mélyebb tudásunknál fogva, összebb kellett szorítanunk a magyar nyelvbeli rokonokat. Igaz, mi szegényes tudósok, csak rokonságot, még pedig csak nyelvbeli rokonságot kerestünk, physikai leszármazást, physikai ősokeket nem is mertünk kutatni. No de kutatásunknak e hiját böven pótolja maga Vámbéry és dicsőítette anthropolog társai. Mi nem irigyeljük; szolgáljon nekik úgy egészségekre mint hírokre.

Szerényen jártunk és járunk én és Budenz, az ismeretesről és láthatóról mervén csak felénk tekintetet vetni az ismeretlenre és nem láthatóra. Ettől az eljárástól egészen elter Vámbéry; ő azon præhistorikus pontnál kezdi kutatását, mikor a török-tatár nép tengere a déli pusztákról az áltai hegység éjszaki völgyeibe zúditotta árjait s az ott lakó finn-ugor elemeket legyőzte, részint éjszak-keletre, részint éjszak-nyugatra üzvéen azokat. Ezen már igazán el kell csodálkozni, s úgy hiszem, azon a præhistoricusok nem kevésbbé csodálkoznak, mint mi.

*) Nyelvészeti bizonyítékok a *finn, eszt, liv; vogul, osztják, mordvin; török, csuvas jakut* nyelvekből vannak véve a munka 298—324. lapjain; történeti bizonyítékok ezekben foglalvák: A finn, ugor és török népek földrajzi viszonyai a jelenben; vogul történeti bizonyítékok; magyar történeti bizonyítékok; idegen történeti bizonyítékok, a munka 325—353. lapjain, in 4^o.

A legtudósabb præhistorikusok, mint például az elhalt Worsaae, az elő Virchow, a mi Pulszky Ferenczünk megvallják, hogy Európának præhistoricus világa nincs még teljesen kiderítve. Nem tudják még, miféle nyelvű népek éltek Európában az úgynevezett kőkorban. Arról, ha nem csalatkozom, mind a geologok, mind a præhistoricusok meg vannak győződve, hogy Európában később tűnik elő az ember, mint Ázsiában; ennél fogva nemcsak a Himalaja, hanem az Áltai hegységek is előbb láttak volna embereket, mint a Balkán és az Alpok. Arról sincs, úgy hiszem, kétség, hogy a mai geologia mégis jobban ismeri már Európát, mint Közép-Ázsiát, tehát az Áltai hegységet is: hacsak Vámbéry tudománya nem tette azt geologiailag ismeretesebbé.

De minthogy ennek híret nem hallottam még — Vámbéry pedig nem szokta tudományát a hallgatás tarisznyájába rejteni — bátor vagyok föltenni, hogy az európai tudomány bizonyosabb, mint az áltai hegységé. Sokan az európai præhistorikusok közül azt vélik, hogy az európai kőkori ember finn volt. Miért vélik azt, nem tudom. Én a præhistoricus koponyák nyelvét nem hallom, ha meg is nézem azokat; előttem nemák. Vámbéry tudománya nem csak véli, hanem bizonyítja is, hogy az áltaji hegység præhistoricus embere finn-ugor volt. Honnan tudja? Nem mondja meg; elég az, hogy tudja, s avval nagy tetszésre talál a mi közönségünknel.

Tehát e præhistoricus emberek az áltaji hegység éjszaki völgyeiben finn-ugorok valának; ezekre a déli pusztákról a török-tatár népek hatalmas tengerének hullámai reá zúdulának, s lön egy nagy fontosságú ethnographiai forradalom, mely a török és ugor elemek legtagarkább vegyületeit hozta létre. «Ez ethnographia forradalom szülte vegyülék-nép volt a magyar is, mikor a történelem színterére föllépett; természetesen a győzedelmes török elem játszván a vezérszerepet.» S így folytatja Vámbéry: «Jóllehet a beolvadt ugorok száma fölülmúlta is a nemzet magvát képező török elemet: a magyar nemzettestben mindig alárendelt helyzete volt». Ebben a néhány állításban igazán kápráztató fénynyel tündöklök Vámbéry tudománya.

«Határozatlan és megbízhatatlan geographiai definitio» az ő tudományosan kutató elődjeinél «a Volgán túl»: ennek ellenébe Vámbéry az áltaji hegység éjszaki völgyeit és a déli

pusztákat helyezi. Az Áltaji hegység Pallas szerint, mint olvasom, Ferrótól számítván, a 100—160 hosszúsági fokok között, Humbolt szerint csak 100—120 fokok között terjed, 120 fokon túl kelet felé más hegyek kezdődven. Vámbéry nem mondja meg, hány hosszúsági fok között nyúlik el az Áltaji hegység; ennek éjszaki völgyei tehát lehetnek az Irtis, az Obi, a Jeneszei és a Léna folyóinak igen számos felső ágai között — rengeteg távolság! Vegyük hozzá a déli pusztákat. Ezek okvetetlenül az Áltaji hegységtől délre keresendők; de hol, a Kaspi tenger és a Pe-tseli tengeröböl között? Vagy ezt az egész területet foglaljuk-e a déli puszták nevébe? Vámbéry nem mondja meg. Ugyan mennyivel határozottabb, megbízhatóbb geographiai fogalom «a déli puszták» meg «az Áltaji hegység éjszaki völgyei», mint «a Volgán túl?»

Vámbéry tudomása szerint a déli pusztákról fölkerekedék a török-tatárság, általkele az Áltaji hegységen, s ennek éjszaki völgyeiből szorítá ki a finn-ugorokat, hol nyugat-éjszak felé, hol kelet-éjszak felé. Állapodjunk meg egy pillanatra. Honnan tudja ezt Vámbéry? Meg tud-e egy régi történeti forrást Közép-Ázsiából említeni, mely az európai Herodotust, korára nézve, megelőzi? Vagy geologiai nyomokból sejtí ki azt? Vagy præhistoricus koponyákból? Ha e kérdésekre nem bír felelni, mi bizonyosnál is bizonyosabb: hát ez «szerencsés a-priori-tétel»? Mert hogy a-prioriság van benne, azaz, hogy Vámbérynek eme bátor állítása se történeti, se történetelőtti adatra nem támaszkodhatik, világos. Fogadjuk mégis el a finn ugorok szétugrasztását nyugat-éjszak meg kelet-éjszak felé. Nyugat-éjszak felé menvén az Ural hegységen innen és túl csak ugyan találunk ugor népeket: de kelet-éjszak felé menvén nem találunk ugor népeket, hanem másokat. Hová lettek hát ott az ugorok? Megkeresi majd Vámbéry, meg is találja bizonyosan.

Azt tanítja Vámbéry, hogy szétszóródásuk ellenére mégis maradtak finn-ugorok azokban a völgyekben, mert egy nagy ethnographiai forradalom történt: a győző török-tatár elem a legyőzött finn-ugor elemmel vegyülván össze, támadtak a legtarkább népvegyületek. Ez ethnographiai forradalom szülte vegyüлёknép volt a magyar is, mikor a történelem színterére föllépett. S jóllehet, úgymond Vámbéry, «a beolvadt ugorok szám szerint fölűlmúlták a nemzet magvát képező

török elemet, a magyar nemzettestben mégis alárendelt helyzetök volt mindig».

A tarka népvegyületek egyike volt a magyar is, tehát nem egymaga, de több volt ilyen népvegyület, azt tanítja Vámbéry. Bátorkodom először kérdezni Vámbéryt: honnan sejtí, vagy csak sejtíheti is, hogy általában népvegyület a magyar? Anthropologiai jellemekböl-e? Ha igen azokból; kérdem továbbá: van-e Európában nép, a mely vegyülék-nép nem volna? Bizonyára nincsen. De azt kérdem most tőle: az anthropologiai jellemekböl tudja-e, hogy finn-ugor elem vegyülvén össze a török-tatár elemmel, lön a magyar népvegyülék? Meg tudja-e mondani: mi abban és mennyi a finn-ugor anthropologiai jellem? Mi abban és mennyi a török-tatár anthropologiai jellem, tehát miben áll fölismerhetőleg a magyar vegyülék-népnek anthropologiai jelleme? Világos felelet helyett azt mondja: «Fájdalom, mindeddig sokkal kevésbbé ismerjük a magyart anthropologiai oldaláról, mint annyi más népet Ázsia és Amerika belsejében.» Ámde evvel nem hallgattatja el kérdésemet. Ha azt találja mondani, hogy Hunfalvy és a ki még rajta kívül némileg az ethnographiával foglalkozik, nem ismerik anthropologiai oldaláról a magyart: tökéletes igazat mond. De azután őszinte vallomását kívánjuk, hogy meg ő ismeri ám anthropologiai oldaláról a magyart, s várjuk, jogosan várjuk készségét, hogy velünk is közli ezt a becses tudományát, s ne ijeszszzen reánk az Amerika belsejében lakó népekkel, a melyekről természetesen mi magyarok nem tudunk semmit, se ne az Ázsiának belsejében lakókkal, a melyekről épen tőle várjuk, óhajtjuk a tökéletes teljes anthropologiai tudást.

De addig is mondja meg őszintén: miből sejtí, sőt tudja is a finn-ugor és török elemek összevegyülését a magyarban, nemde csak a magyar nyelvből, még pedig a most beszélt magyar nyelvből? Nyilván van mindnyájunk előtt, hogy a magyar nyelv különbözik a töröktől, jelesen az igének tárgyias ragozásánál fogva, a *tudok*, *tudsz*, *tud*, és *tudlak* mellett a *tudom*, *tudod*, *tudja* alakokat is bírván, mifelék a törökben nincsenek. A nemzetet-kepző török mag tehát, Vámbéry szerint a finn-ugorságtól az igét, a verbumot, fogadta volna el: ez pedig igazán hallatlan esemény volna az összes árja, sémi és turán nyelvek történeteiben. Minden nyelvnek, tehát a különös török

nyelvnek szintúgy mint a különös magyar nyelvnek magja, töje, sajátos természetű a verbumban áll, ezt tehát más nyelvtől átvennie semmi nyelvnek nem lehet. Szintoly bizonyos, hogy nyelvsajátság, mely nincs meg a törökben, abból nem jöhetett át a magyarba.

Ha most kérdezzük, mert okvetetlenül azt kell kérdeznünk: hol és mely nyelvekben találjuk meg a tárgyas ige-
ragozást? Azt feleljük immár, nem nyelvészeti speculatióból, hanem bizonyos nyelvi tudásból, melyet akárkivel közölhetünk, ki a nyelvtanulástól nem fél, mint valami hánytatótól, mondom, azt feleljük, hogy megtaláljuk az úgynevezett ugor nyelvekben, az osztjákban, vogulban, mordvinben, melyek ott vannak az északi Ural mind keleti, mind nyugati lejtőin meg a Volga mellekein.

Ezek az ugor nyelvek, épen a verbum tárgyas ragozásánál fogva, még közelebb állanak a magyar nyelvhez, mint a tulajdonképi finn nyelvek. Az osztjakok, vogulok, mordvinek tehát legközelebb nyelvrokonaink. S hogy az úgy van, azt tagadhatja Vámbéry, ki nagy török nyelvtudományától nem látja, vagy talán nem is akarja látni a nyelvek valóját, sőt a ki egyszer, a nagyobb munkájában, melyben először nyilatkozott török amaurosisa, azt is meré állítani, hogy a török verbumban is megvan ez a sajátosság. Ezt természetesen elhittek és elhiszik, a kik se törökül, se magyarul nem tudnak, vagy a kik úgy tudnak törökül és magyarul, mint Vámbéry. Ámde a tudomány kénytelen úgy látni a dolgot, a mint van, nem a mint tetszenék. Bár mennyire különbözik is a haladó kocsim mellett ugránczó és egy karajczárért rimánczó mesztelen cigány gyerek az angol lordfítól: még is nyelvbeli rokonaik a világbiró angolok a szegény kóborló cigány népnek.

«A nyelvészeti speculatióknak nincs meg mindig az a szilárd alapjuk, a melyre állva elejét vehetnők a személyes elfogultság veszélyének és egyúttal a legszomorúbb tévedéseknek», így szónokola Vámbéry. Ki üz nyelvészeti speculatiókat, mink-e, a kik a nyelvek valóját megtanuljuk, s megtanulván, másoknak is megmutatjuk, kik meg akarják tanulni: vagy Vámbéry, a ki a nyelvek valóját nem akarja megtanulni, mégis azt bátorodik a világ összes nyelvtudománya ellenére állítani, hogy egyik nyelv azt is általveheti a másik nyelvtől, a mi egyáltalában által sem vehető.

A verbum minden nyelvnek a csontja, veleje, azt tehát más nyelvtől se kerni, se venni nem lehet.

Képzeltető volna olyan magyar nyelv, melynek minden substantivuma a török nyelvből került ki: de míg verbuma az, a mi, mégis nem török nyelv lenne, hanem magyar maradna. S kinek a nyelvészeti speculatiója nem szilárd alapú, s melyik szolgál a személyes elfogultságnak, a mienk-e vagy a Vámbéry-é? A ki erre maga nem találja meg a kellő feleletet, annak nem való a tudomány. S ha nyelvészeti speculatiók szomorú, vagy éppen legszomorúbb tévedéseket okozhatnak: vajon a nyelvek valóját tanuló és tanító iparkodás szülhet-e szomorú, sőt legszomorúbb tévedéseket? Vagy azon nyeglegség, azon nagyszavú declamatio, melyről igazán áll, hogy «ignotus fallit?»

Az élő nyelvek alapján történik a nyelvek elosztályozása. Így lett az áltaiság, vagy inkább turánság (mert ez semmi földrajzi pontra nem ragasztja a figyelmet) mint nyelvosztály ismeretessé. Ez különbözik az árjaságtól és sémiségtől többi közt a szóbeli nemetlenség által. De ez a talánság — legyen szabad így neveznem a negativságot — nem jellemezné a turán nyelveket, mert legtöbb nyelv a földkerekségén szóbeli nem hijával van. Egy igenlő sajátsága a turán nyelvosztálynak a magánhangzók uralkodása, melyet vokalharmonianak nevezünk, s a mely legerősebben a török, magyar és finn nyelvben fejlődött ki. Ha Vámbéry nem declamálna, hanem oktatna, kénytelen volna eme sajátságnál fogva a finn nyelvnek éppen azon rokonságát ismerni el a törökkel, melyet a magyarnak tulajdonít. A vokalharmonian kívül a postpositiók és a nomennek birtokos ragozása teszik a másik közös jellemvonását a turánságnak. Szótári közösség is mutatkozik az egész nyelvosztályban. Tehát a mivel a turán nyelvek egymásnak rokonai, avval válnak el úgy az árja, mint a sémi nyelvektől.

De az általános turáni rokonságból különös rokonságok emelkednek ki, melyeknél fogva kénytelen a tudomány a mandsu-mongol, a szamojéd, a török-tatár, az ugor, a finn nyelvbokrokat egymástól megkülönböztetni. Az ugor nyelvbokor, melyhez a magyar nyelv tartozik, a verbumnak tárgyas ragozása által különbözik mind a finn, mind a török-tatár nyelvbokortól. E sajátság azonban megvan a szamojéd nyelvekben is. A verbumnak tárgyas ragozásával tehát az ugor

nyelvbokor közelebb áll a szamojéd nyelvbokorhoz, mintsem akár a finnhez, akár a török-tatárhoz. De szótári rokonság sokkal nagyobb van a finn és a magyar, mintsem ez és a szamojéd között.

A nyelvbokrok a nemzetbokrok lelkei. Lássuk, micsoda földrajzi viszonyban találjuk ma a nyelvbokrok lelkeit, a megfelelő nemzeteket? Ázsiában és Európában találjuk meg. A mandsu-mongolok a keleti szél, a szamojédek az éjszakit, a török-tatár nyelvek a középső és nyugati helyet tartják Ázsiában. Az ugorok az Ural hegység két lejtőjét és az Obi, Irtis, Káma, Volga vidékeit foglalják el, keleti szomszédjaik a szamojédek és a török-tatárok léven. A finnek az ugorok nyugati végétől a Balt- és az Atlant-tengerig terjednek; fő fészkeket a Balt-tenger éjszaki és keleti öblei foglalják be. Ezek a turán nemzetbokrok mai földrajzi viszonyai, melyekből a magyar nemzet és a török nemzet kiszakadt ágaknak tetszenek. S ha kérdezzük: melyik nemzetbokorból szakadhata ki a magyar? Azt kell felelnünk: nyilván az ugorból, tehát az Ural, Obi, Irtis, Káma, Volga vidékeiről. S ha kérdezzük: melyik nemzetbokorból szakadhata ki a konstantinápolyi és kis-ázsiai török? Azt kell felelnünk: nyilván a török-tatárból, tehát Közép-Ázsia vidékeiről.

Hol, mikor lettek ismeretesekké az európai történelemben azon népek, melyeket se árja, se sémi népeknek nem tartatván, a turánsághoz kell számítanunk? A skythákat nem emlitem meg, mert úgy látszik, az egész turánságot előzték meg korra nézve. Tehát kezdem a húnoknál.

Ezek Kr. u. 375 tájban a Volga felől törnek a gótokra; a bolgárok, hasonlóképen a Volga felől jönnek ki s már 407-ben pusztítanak Thrákiában. De hódolnak a húnoknak, mint azután az avaroknak. Ezek első követsége 558-ban jelenik meg Konstantinápolyban; hatalmas vezérok, Baján, 567-ben foglalja el Erdelyt és 568-ban Pannoniát, tehát a mai Magyarországot. Az avarok is, a byzantinus írók világos tudósítása szerint, a Káma és Volga felől törnek elő, s a nevek is, mint *Uar* vagy *Var*, *Cheuni*, *Ugur*, Theophylactusnál és Menandernél, azon vidékekre mutatnak, a hol az ugor nemzetbokrot találjuk ma is.

A törökök az Áltaji hegység határozatlan vidéken 569 tájban kezdenek ismeretesekké válni a byzantinus görögök előtt,

mert akkor mene hozzájuk az első görög követség. *Ek-tag-on* (mi nyilván *Ak-tag* Fehér-hegy) találja a követség a khagant, azt mondván, hogy a szó «Arany-hegyet» jelent. Ázsia közepe olyan messze vala akkor Konstantinápolytól, s oly fáradságos út visz vala oda, hogy menetre és jövetre két év kellett a követségnek. Látjuk, hogy a török név két száz évvel utóbb tűnik elő az európai történetekben, mint a hún név; azt is látjuk, hogy a görög írók tudomása szerint az avarok eredeti fészke, az Ural és Káma vidéke is, nagyon messze esett az Ázsia közepén lévő Arany-hegytől.

Ha most kérdezzük: a húnok, bolgárok, avarok melyik nemzetborkból szakadának ki, az ugorból-e vagy a török-tatárból? Azt kell felelnünk: Nem ismervén se a hún, se a bolgár, se az avar nyelvet, arra a kérdésre bizonyos és biztos feleletet nem adhatunk. De nagyobb valószínűség szól az ugor nemzetbork mellett, mintsem a török-tatár mellett.

Míg az avarok Pannoniában befészkelik magokat, addig a kazarak a Káspi tenger éjszaki partjain és a Volga déli mellékein hatalmasodnak el, s terjesztik hatalmukat éjszak és nyugat felé. Vajon ezek törökök vagy ugorok voltak-e? az adható választ későbbre halasztom. Némely ismeretes kazar szó, mint *pech* (πεχ = beg, bej) *khatun* = asszony, a fejedelem nejeének neve, törökségre vall: ellenben a híres kazar erősség a Don mellett, a *Sarkel*, világos ugor név, fehér házat (sar = fehér, kel = ház) jelentvén. Az a nemzedék-fa, mely 957—961 tájban József kazar fejedelem zsidóúl írt levelében van előadva, már bibliai tudást mutat, tehát a kazar eredetre nem bizonyíthat semmit.

A magyarok föltűnését a Fekete tengerbe szakadó Dunánál Leo Grammaticus, Sz. Istvánunk kortársa, 836-ra teszi. Ibn Dasta, arab író, 900 tájban, első bővebb tudósítást ad a magyarokról, melyet Constantinus Porphyrogenitus tudósításával 950-ből hasonlíthatni össze. Bizonyos, hogy a magyarok a kazarak szövetségesei valának, sőt hogy a kazar fejedelem (πεχ = beg, bej) Árpádnak fejedelemségre való emeltetését eszközölte. A magyar nyelvet tudván, s azt a tudomány kénytelenségéből, nem ám személyes elfogultságból, az ugor nyelv-borkorhoz vetvén, azt kell mondanunk, hogy a magyarok az ugor nemzetborkból szakadtak ki.

A besenyők, kik a magyarok sarkán vannak mindig,

inkább ezeknek nyelvrokonai-e, vagy a kazarokéi? Világosan nem tudjuk, de törökségek nem valószínűtlen.

A kúnok csak két száz évvel utóbb, Sz. László idejében, ütköznek először össze a magyarokkal; ezek török nyelvök ismeretes lévén, tehát bizonyosan a török-tatár nemzetbokorból szakadtak ki. Ennyi az összes tudásunk és tudhatásunk veleje a húnok, bolgárok, avarok, magyarok, besenyők és kúnok eredetéről.

Vámbéry másképen és különben tudja mindezeket. Ő tudja, hogy a præhistoricus időben az Áltaji hegység éjszaki völgyeiben ugorok laktak: de honnan tudja ezt, meg nem mondhatja; én pedig tudásomnál fogva nem is hihetem. Ő tudja, hogy a magyar nemzetet képező mag török volt, mely az Áltaji éjszaki völgyekben tanyázó ugorokat legyőzván, azoktól fogadta el az ugor nyelvi sajátságokat, a verbum tárgyas ragozását: de honnan tudja ezt, meg nem mondhatja; én pedig tudásomnál fogva nem is hihetem, mert a verbumot és annak különös sajátságát egy nyelv sem kölcsönözheti el a másik nyelvtől. Hogy pedig a magyar nemzetet képező mag nem lehetett török, hanem kell, hogy finn-ugor lett legyen, a magyar szótár bizonyítja, mely szerint az igetők és a főbb nomenek (a természet tárgyainak és az emberi test részeinek elnevezései) mind finn-ugor nyelvből, nem török nyelvből. Ilyenek: víz, tűz, kő, fa, fű, fej, szem, száj, fül, szív, kéz, újj; menni, jönni, enni, inni, venni, vinni, hallani, élni, halni, aludni stb. stb. Valóban, csak a török amaurosis nem látja ezeket.

Hogy tudja hát Vámbéry a dolgot? Így.

«A nyelv és ethnographiai hiteles tanúskodásával, úgy mond, ma már meglehetősen bizonyossággal követhetjük a magyarok költözését az Áltai hegységtől a Dunáig, jöllehet ez a korszak még a múlt idők kódébe van burkolva.» Mi egyéb halandók azt nem tudjuk, meglehetősen bizonyossággal nem követhetjük, a mi a múlt idők kódébe van burkolva. Hogy Kr. u. 836-ig mi történt a magyarokkal, nem tudhatjuk. Nyelvöket kérdezvén, az azt feleli, hogy *lovuk* volt, mint a vogulnak és osztjáknak, kik *lú*-nak nevezik, mint a debreczeniek, vagy *lau*-nak, mi a *lov*-nak mása; hogy *eb*-jök volt, mint a vogulnak és osztjáknak, kik *amp*-nak nevezik; hogy *egy*, *két*, *kettő*, *három*, *négy*, *öt*, *hat*, *hét* egyszerű számneveik voltak, mint a

vogulnak, ki így számol: *äkv, kit, kiti és kitag, korom, nel, ät, kot, sat*, s mint az osztjáknak, ki így számol: *it, kad és kadt, holim, nel, vet, hot, labit*, (ez egy különbözik a magyar *hét* és a vogul *sat* szótól) stb. stb. a melyekből és egyéb sokból azt kell következtetnünk, hogy a magyar sokáig egy társaságban élt volt a vogullal, osztjakkal. Vajon a húnok, bolgárok, avarok is abból a társaságból valók-e? Nem tudjuk, de nem is tagadhatjuk, mert nyelveiket nem tudjuk. Nekünk tehát a nyelvek hiteles tanúskodása egyebet mond, mint Vámbérynek; nyilván tehát, hogy ő nem is kérdezi a nyelveket.

S mit tud még is Vámbéry a múlt idők kódébe burkolt hosszú út eseményeiről. Azt, hogy annak első részét az Áltaitól az Uralig «a mongol nyelvből kölcsönzött számos szó» és «a magyar és kirgiz nyelv között észrevehető világos rokonság jellemzi, mely a két nép társadalmi, politikai és vallási életének közös voltában gyökerezett.» A mongol, mint legtávolabb része a turánságnak, legutoljára tűnik föl az európai történelem előtt. Hol és milyen volt az a prähistoricus korban, azt senki sem tudhatja. Az ugorság, a mennyire csak visszatekinthetünk a történetekben, mindenkor a szamojedság és török-tatárság nyugati szomszédja lévén, mongol szókat csak a török-tatárság útján vehete föl; s a mi az összes ugorságról áll, az annak részeiről, tehát a magyar nemzetről is áll.

Még föltetszőbb, hogy az Áltai és Ural közti útát a magyar és kirgiz nyelv között észrevehető világos rokonság jellemezné, mely a két nép társadalmi, politikai és vallási életének közös voltában gyökerezik. Milyen volt a magyarnak társadalmi, politikai és vallási élete, mi előtt a történelem színterére föllépett, azt egyáltalában nem tudhatjuk: a mi keveskét tudhatunk, az csak a magyar és a legközelebbi rokon ugor nyelvekből szedhető össze, s azon kevesekhez talán én szedegettem legtöbbet. A kirgizek jelen állapotjából pedig milyen társadalmi, politikai és vallási életre lehetne következtetni ezer vagy másfél ezer év előtt, azt én képzelni sem bírom. De hát hagyjuk reá, hogy az Áltaitól az Uralig ilyen volt a magyarnak útja: hol maradna akkor az ugor jellem, melyet a magyar nemzetet képező török mag az Áltaji hegység éjszaki völgyeiben vett föl volt? Vagy útközben kicserélte a kirgiz jellemmel? Ne feszegessük hiába, s kövessük további útjában a Vámbéry magyarjait.

«A költözködés második stadiumában, vagyis az Uraltól a Volgához vezető úton újabb ugor népelemeken kívül oroszok is csatlakoztak a győztes magyar hadakhoz.» Ha az útnak eme második stadiumában újabb ugor népelemek csatlakoztak a győztes magyar hadakhoz — hogy mindig győztesek voltak, azt bizony el kell hinnünk, mert tudnunk nem lehet — tehát meg voltak a régibb ugor népelemek is, s nem cserélődtek ki a kirgiz politikai, vallási és társadalmi műveltségért. Kérve kérem ezennel Vámbéry barátomat, legyen szíves, akár az ethnologia, akár a philologia segítségével kimutatni, mi a régibb s mi az újabb ugor elem a magyar nemzet testében? Mert evvel oly világosság derülne «a múlt idők kódere», hogy meg lehetne tőlünk irigyelni.

Meg föltetszőbb esemény az, hogy e második stadiumban oroszok is csatlakoztak a győztes magyar hadakhoz. A történelem világos tanúsága szerint a magyarok Kr. u. 836 előtt értek már a Volgához. Nem tudjuk, mikor szedték föl sátorfaikat az Uralnál, de bizonyosan 836 előtt értek a Volgához. Nem csak föltetsző, hanem hihetetlen csoda is, hogy a magyarok az Uraltól a Volgaig győzedelmeskedvén, oroszokat is csatoltak magokhoz, kik még ott sem lehettek. Ugyan is az orosz név csak 862-ben hallik először, a mikor Rurik, Sineus és Truvor skandináv (finnül *ruotsi*, a mitől való a *rosz*, *rusz*, nálunk *orosz*, törökben is *urus*) atyafiak, finnek és szlávok közt kezdék alapítani a mai rengeteg birodalmat, ennek legszélsőbb nyugati részén. Még Kr. u. 1000 tájban az orosz szlávság nem ért a Kámához és a délre forduló Volgához. Moszkva csak 1147-ben kezdődék, tehát csak akkor terjede odáig a szlávság. A mongolok becsapásáig 1223-ban a mai európai Oroszországnak keleti fele ugor és török népek hatalmában vala. A magyarok tehát győzelmes útjukban a Volgaig diogenesi lámpással sem találhatának oroszokat. A nyelvünkben előkerülő orosz szók bizony nem bizonyítják a IX. századbeli oroszokkal való huzamosabb érintkezést. Azt csak Vámbérynak sajátos történeti, ethnologiai, nyelvészeti tudománya álmodja. De mikor a magyarok déli Oroszországban a Don és Deneper között a Fekete tenger partjáig tapyáztak, akkor és ott érintkeznek vala nyugat felől szlávokkal is, a mint Ibn Dasta írja.

«Végre a Kárpátok és Volga között eső területen, a tö-

rökségnek nyugati előőrsei, tudniillik a kúnok és besenyők egyesültek a magyarokkal, követve őket a Pannonia földére.» Igazán jeles tudomány ez!

Ama tudomány, mely nem a Vámbéryé, úgy tudja a dolgot, hogy a Volga és a Kárpátok közti területen se kún, se besenyő nem egyesült, mert nem is egyesülhetett, a magyarral. Kún azért nem egyesülhetett, mert csak 1061-ben tűnnek föl a kúnok a mai Oroszországban; tehát lehetetlen kún egyesülést 836—880-ig képzelni is. Besenyő meg azért nem egyesült a magyarral, mert akkor a besenyők legnagyobb ellenségei valának a magyaroknak, azok üzven ki ezeket előbbi lakhelyeikről. De a X. század másik felében hanyatlásnak indulván a besenyők hatalma, mind több-több besenyő beköltözés történik a már rendezettebb állapotú magyarokhoz, kivált a XI. században, szent István idejében és azután.

S ez a rendezettebb állapot milyen volt? Vámbéry maga megvallja, hogy erre nézve «a hiteles kútfők abszolút híjával vagyunk», mert ő se a latinul író Reginónak és Liutprandnak, se a görögül író Böles Leónak és Constantinus Porphyrogenitusnak nem ad hitelt. Azonban azon irigylendő szerencsére, hogy «pár évtizeddel ezelőtt a nomád életet a maga meghamisíthatlan valóságában láthatta, mely is ifjúi szemeit elbájolja vala». Látván és megbámulván «ez ázsiai műveltséget» — így nevezi maga — semmi kétsége nem maradhatta többé, hogy «e műveltség szelleme élt Árpádban és a nemzeti főnökökben; ez volt azon állambölcsesség kútfeje, mely egy maroknyi kalandornak lehetővé tette, hogy idegen éghajlat alatt, idegen népek között s ellenségeinek túlnyomó száma daczára államot alapítson, s maga iránt a külföldön mindenütt felelmet gerjeszsen és tiszteletet ébreszzen». Vámbéry egész beszédének legtündöklőbb gyémántja bizonyára ezen hely; evvel érdemelé meg a lelkesedett tapsokat. Hogy is ne, mikor a hallgatóság egyszerre megtudta, hogy mi tartotta meg a magyarságot. Az ázsiai nomádok műveltsége! «Elvitázhatatlan tény — így folytatja Vámbéry — hogy belső Ázsia török nomádjai az akkori ázsiai kultúra nem egy ágában voltak mesterei Pannonia letelepült népeinek.» Meg is említi eme kultúrának némely specimenjét, «kiemelvén szándékosan a főveget és lábbelit, melyeket az avaroktól és magyaroktól a szlávok is átvettek nevökkel együtt, s a melyek a

mongol sivatagtól egész a Dunáig névben és alakban mind e mai napig változatlanul fönmaradtak». A hegyes orrú csizma, azután a kalpak; mi még ennél is több, a gulyásos, a tokány mind megannyi fényes documentai az ázsiai kultúrának.

Én, a ki nem voltam szerencsés az ázsiai nomádok közt élni, annyit tudok az írott történeti forrásokból, melyek talán hitelt is érdemelnek, meg saját életem tapasztalásából, melynek legalább én teljesen hiszek, hogy az emberek sehol hajadon fővel és mezítláb nem járnak. Képek mutatják nekem, hogy a kirgiz báránycuismája olyanféle, mint az oláhé; s azt gondolom, hogy ez is, az is báránybőrt azért fordít cuismára, mert van báránya. — Képek mutatják nekem, hogy a csizmának minden népnél elől van a hegye, hátul a sarka. Azon sem csodálkozom, hogy az ázsiai nomád ember hússal él, csodálkoznám, ha szénával élne. Húsnál egyebe sincs, kénytelen vele élni. Sőt tamáskodni merek abban, hogy Vámbéry a kirgizeknél vagy más kulturás nomádoknál olyan finom réteseket és metélteket talált volna, milyeneket magyar menyecskek tudnak készíteni. Egy szón akadok fönn mégis, a *gulyásoson*; vajon így nevezik-e a kirgizek? Tudjuk, a *gulyás* a gulya szónak származéka, s ha ez megvan a kirgizeknél, ők a származékot *gulyacsinak* ejtenék. Szeretném tudni, e származékhoz új *csi* képzőt ragasztanak-e, mint a magyar új s képzőt ragaszt a gulyáshoz. Én ebben a kis körülményben több tanúlságot találnék, mint a legnagyobb tál gulyáshúsban.

Annyira el lévén bájolvá az ázsiai nomádok kulturájától, nem csoda, hogy Vámbéry elfelejti úgy méltányolni a kazárokat, a mint a történelem követelné. A mit rólok mond, azt is hibásan mondja, hogy tudniillik «a VII. század közepétől fogva a ,török‘ nevezet lép a khazarok neve helyébe». Nincs úgy; a török név akkor még csak Ázsia belsejében hallik; a khazar név ellenben az európaiaknál a XI. századig él kizárólag, azt a török név nem szorítja ki.

Történelmileg bizonyos, hogy a magyarok a khazarok szövetségében eltek; bizonyos az is — mert Constantinusnak ebben hitelt adhatunk — hogy a magyarok az állami életet a khazaroktól fogadták el, legalább tőlök fogadták el az egyfejedelműséget, a minek inkább köszönhetjük a magyarok

fönmaradását Európában, mintsem az ázsiai gulyásosnak és tokánynak, meg a hegyes orrú csizmának. A magyar nyelvben sok a török szó, s eme szóknak egy sajátsága különös figyelemre méltó, az tudniillik, hogy a közönséges török szónak *z* utóhangja minálunk *r* utóhang, példáulül öküz ökör, dengiz tenger, ikiz iker, buzagu borjú, jaz ír stb.; még belhangban is kerül elő e változás, példáulül kazik karó stb. Minthogy a magyar nyelvben a *z* mind utó-, mind belhangban nagyon szokásos, azt kell állítani, hogy a *z*-s hangú török szók nem a kiejtés miatt változtak a magyarban *r* hangú szókká, hanem hogy e szók olyan török nyelvből, melyben azok *r*-es alakban divatoztak, kerültek a magyarba, azaz, hogy változatlanul kerültek a magyarba. Ilyen *r*-es török nyelv pedig a ma is élő csuvas-török.

Constantinus Porphyrogenitus arról tudósít, hogy a kazaroctól belső villongás miatt vált el egy kabar nevű törzs és egyesült a magyar hét törzssel, úgy, hogy két nyelvűvé lett a nép; a csatlakozó törzs a maga nyelvére tanítván a többieket, s ezek viszont a magyar nyelvre tanítván a kabarokat. Nem lehet-e alítanunk így, hogy a csuvasok a hajdan igen híres kazarak utódjai, vagy inkább maradékai? Nem lehet-e alítanunk, hogy a régies török szók a kazar szövetség alkalmával és idejében kerültek a magyar nyelvbe, különösen az által is, hogy a kabarok belévegyültek a magyarságba? Evvel az adható választ is kifejezven arra a kérdésre, hogy törökök vagy ugorok voltak-e a kazarak? Íme, ez az egyetlen nyelvtudományi és ethnographiai alítás vagy hypothesis, melynek nagy történeti valószínűsége van. Ezt azonban Vámbéry mellőzi, mert neki valóban se a nyelvtudomány, se az ethnographia és történelem nem alapjai elmélkedésének, hanem csak az ázsiai nomád élet képe, mely emlékezetét kápráztatja.

Tisztelt osztály! Végöket szakítván észrevételimnek — mert lehetne még sokkal több — okát tartozom adni, a melyből a szokatlan föllépésre eltökéltem magamat. Kétségen kívül, szokatlan az akadémiai közgyűlésen elmondott beszédnek utólagos megbírálása, sőt elítélése.

Ha Vámbéry honfoglaló magyarjainak jellemzését magántársulatban adja elő, talán sehol sem mutatom meg, hogy én is megolvastam; akadémiai osztályülésben pedig alkal-

masint nem teszek róla szót. Magántársulat inkább szellemi mulattatást keres; s ott nem is véték, ha Vámbéry mulattatás végett egy kissé csiklandozza a nemzeti hiúságot. Egyedül azt sajnálom, hogy nem akarva bár, de növeli a szellemi betyárságot, mely oktan magabecsülésben és oktan mások megvetésében áll. Mert nálunk az élet minden mezején nagy hajlandóság nyilatkozik a szellemi betyárságra, mely veszedelmes betegség; azért sajnálom, ha bárhol és bármely alkalommal is észre veszem, hogy nem ellene, de mellette tesznek a szellemi betyárságnak.

A magyar akadémia a magyar tudománynak szinte hivatalos képviselője. Mindnyájan tudjuk, hogy általában tudományunknak nem nagy a híre, de mindnyájan szükségét is érezzük annak, hogy lerontsuk abbéli rossz hírünket. Vámbéry az akadémia közgyűlésén olvasta föl a honfoglaló magyarok jellemzését, s mert ott és ez alkalommal olvasta föl, lehetetlen az idegennek, a ki figyelmére méltatja akadémiánkat, azt hinnie, hogy Vámbéry nem képviseli a magyar nyelv és történetek tudományát az akadémiában; sőt inkább azt kénytelen hinnie, hogy Vámbéry szava az akadémiának, azaz a magyar tudománynak a szava. Ezt a hitet lerontanom, lehetetlenné tennem, múlhatatlan kötelességemnek tartottam. Vámbéry beszéde, bár akarátja ellenére, csiklandozza a nemzeti hiúságot, melynek alapja merő tudatlanság. S én azt akartam észrevételeimmel megmutatni, hogy Vámbéry beszéde magánnézet, nem egyéb. Mondhatni erre ugyan, hogy az én észrevételeim is csak magánnézetnek a kifejezései; de az idegen, a ki figyelmére méltatja akadémiánkat, mégis jobban lesz általok tájékozva. Meg vagyok győződve, hogy észrevételeimmel nem ártok tudományos hírünknek, s hogy Árpádnak emlékezetét is csak tisztetem, ha megmutatom, hogy államalapító bölcseségét a kazaroctól, nem pedig az ázsiai puszták gulyásaitól, csikósaitól és kondásaitól vette.

U T Ó H A N G.

Felolvasásomra Vámbéry ellenészrevételeket tevén, többi közt azt emelé ki, hogy én az Áltaji hegység præhistoricus voltát nem helyesen fogom föl, azt hiven, hogy annak præhistoricus

népéről nincsen tudomásunk. Pedig egy orosz író, kit nem ismerek, bőven és kimerítően tárgyalja azt a műveltséget, mely a csudok bányáiból szedhető össze. — A csudok bányái, általában a csudok emlékezete régóta ismeretesek: Sjögrén, Castrén és mások is írtak azokról. A csudok, a tudósok egyező véleménye szerint, finn-ugorok voltak: ma pedig azokon a vidékeken, a hol a csudok bányái találhatók, csupa török-tatár, sziberiai tatárok laknak. Igazat állít tehát Vámbéry, midőn mondja, hogy a déli pusztákról eredő török-tatár nép az Áltaji hegység finn-ugorjainak helyén lakik, de hogy tűntek el a csudok, senki sem tudja.

A csudok bányái is azt bizonyítják, hogy az emberiség múltja fölötté hosszú, s hogy nem egy népréteg enyészett el, mielőtt a most élő néprétegnek elődjei föltűntek. Az ázsiai kőkor embere bizonyosan oly ismeretlen, mint az európai kőkor embere. A kőkor embere közt pedig és a bányászó ember között roppant nagy a távolság, bronz szerszámok nélkül lehetetlen lévén a bányászat. A csudokat finn-ugoroknak tartják, többi között azért, mivelhogy az orosz a nyugati finneket, jelesen az eszteket, ma is csudoknak nevezi; de azért is, mivelhogy a nyugati Sziberiában található bronz szerszámok a finn földeken talált ilyféle szerszámokhoz hasonlitanak, mint az archæologusok, Aspelin is, mondják. De akár milyenek voltak is a csudok, mint bányász nép nem voltak, nem lehetek a kőkor emberei. Ha azonban finn-ugoroknak tartjuk, kénytelenek vagyunk mondani, hogy valamennyi ugor népnek az elődjei, tehát a magyar népei szintúgy, mint a vogulok, osztjákok, mordvinek elődjei. Ámde akkor is alapját veszti a Vámbéry nézete; mert az ugorok a műveltségöket nem vették, nem is vehették a törökségtől.

A csudok bányászatáról lévén szó, meg lehet a magyar *arany, ezüst, réz, ón, vas* szókat említeni, melyek nem török, hanem ugor szók. Ha ismernők a hún és avar nyelvet, s ha tudnók, hogy nevezték ők az aranyat, ezüstöt, rezet, ónt, vasat: egyszeribe világosan tudnók, hogy ugorok voltak-e ők is, vagy nem.

A csudok réges-régen éltek; azok közt és a mai magyarság közt az összekötő szálakat nem találom én, a csudok nyelve is ismeretlen lévén. Mi, én és Budenz, nem bátorokdunk a régiség homályában vagy inkább sötéttségében járni;

ijedősök vagyunk mi a sötétben. A bátrabb Vámbéry nem fél a sötétségtől, de úgy látszik, ő sem lát abban jól. Különben a csudoknál ő is finn műveltséget látna, s nem esnék abba a tévedésbe, hogy a magyar állam-alapítók bölcsességét olyan nomádoktól származtassa, a kik annak mindig hijával voltak és lesznek.

HUNFALVY PÁL.

TÁRSADALMI PROBLÉMÁK AZ ÁLLAM- REGÉNYEKBEN.

Harmadik közlemény.*)

II.

CAMPANELLA TAMÁS ÁLLAMREGÉNYE.

Az első államregény, mely plátói tanok, keresztyén erkölcsi elvek és modern cultüreszmék sajátyszerű combinációja alapján egy socialistikus állameszményt fejtett ki, Morus Tamás *Utopiája*, meglehetősen sokáig nem talált utánpótlásra. A XVII. században azonban mindinkább fölkap a legtökéletesebb állami és társadalmi rend mintaképének regényszerű ábrázolása.

Azóta ezen a téren igen különböző irányú s értékű kísérletek keletkeztek. Igaz, hogy, a mi a gondolkodás eredetiségét, a conceptió önállóságát illeti, ez irodalom nagy részéről nem nagyon sok jót mondhatni. A többé-kevésbé sikerült kísérletek tömegéből társadalom-philosophiai szempontból különösen két mű emelkedik ki, Campanella és Cabet államregényei.

Az első a ki ezen a téren Morus nyomdokait követi, Campanella Tamás,¹⁾ a kiváló olasz philosoph, az «Amor

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 113. és 114. füzetében.

¹⁾ Campanella Tamás (1568—1639), ifjkorában a domokosi rendbe lépett és itt alkalmat talált beható philosophiai tanulmányokkal való foglalkozásra. Eleinte a scholastikusok tanaival ismerkedett meg, de tanulmányainak körét már korán tetemesen kibővítette. Az ókori szerzők közül Platon keltette föl legmélyebb érdeklődését és

communitatis» buzgó szószólója. A mű, melyben egy, a legteljesebb communismus elvére épített állami és társadalmi rendet ábrázol, a *Civitas solis vel de reipublicae idea dialogus poeticus*.¹⁾

rokonszenvét; a platói tanok befolyása épen ethikai s társadalom-philosophiai tárgyú műveiben lépten-nyomon észlelhető. A cosenzai akadémián megismerkedett és megbarátkozott a Telesius tanaival, melyek az Aristoteles és a scholasticismus némely alaptanai iránt érzett bizalmát megingatták. Ez eredmény már a *Philosophia sensibus demonstrata* című művében mutatkozik, melyben a «Telesius igazi védeldelmezése» is foglaltatik. A fiatal szerzetes tudós vitatkozásokban fényes tehetsége, kritikai éles elméje és kutatási ösztöne által korán kitüntette magát. De gondolkodásának szabad mozgása és véleményének bátor kifejezése által az orthodox fölfogás híveinek és a világi hatalomnak elégtelenségét s gyanakodását fölkelte. Többszörös kínvallatás után holtiglani börtönre ítéltetett el. A börtönben enyhe bánásmódban részesült. Műveinek egy részét itt írta. Sok évi fogság után VIII. Orbán pápa által fölszabadítottatott; de nem sokára kénytelen volt új veszélyek elől Franciaországba menekülni. Itt védőkre s pártfogókra talált és a sok üldözés után életének utolsó éveit nyugalmasabban élhette át. A philosophiai és az egyes empiriai tudományok legkülönbözőbb részeire kiterjeszkedő műveinek összegyűjtését itt maga kezdte meg. Művei közül az államregényén kívül különösen kiemelendő a *De sensu rerum et magia* című főmunkája, melyből az is kitűnik, hogy ez a, sok tekintetben a kor általános színvonala fölé emelkedő, forrongó szellem nem szabadult meg a babona-hit, nevezetesen a magiában való hit bilincseitől. — Elég, ha műveinek jegyzékéből még a következő (különböző disciplinákat összefoglaló) munkákat emeljük ki: *Philosophiae rationalis*, partes 5; *Philosophiae realis*, partes 4; *Philosophiae practicae*, partes 3; *Philosophiae universalis*, pars 1. Azonfölül kiváló figyelmet érdemelnek ez *Apologia pro Galileo mathematico florentino* (1622) és az *Atheismus triumphatus* című mű. — Campanella életéről és műveiről részletesen értekeznek a következő művek. Cyprianus: *Vita et philosophia Th. Campanellae* (Amst. 1705); Baldachini: *Vita di T. Campanella*. — A Campanella költői és politikai műveiből álló gyűjteményt nyújt az Alessandro d'Ancona által rendezett olasz kiadás, mely az államregényt is magában foglalja: *Opere di Tommaso Campanella scelte, ordinate ed annotate*, két kötet (Torino. 1854.). E gyűjteménynek I. kötetében Alessandro d'Ancona a Campanella életére és műveire vonatkozó adatokat és ítéleteket szorgalmasan összefoglaló, terjedelmes tanulmányt nyújt. Campanella maga irodalmi munkásságának áttekintését adta a *De libris propriis* című dolgozatában.

¹⁾ Az 1623-iki frankfurti kiadást használjuk. *Thomae Campanellae Appendix politicae. Civitas solis. Idea reipublicae philosophicae*. Francofurti, 1623. Az államregény e kiadása mint a *Philoso-*

A sok oldalu, széles ismeretű és dűsképzelmű olasz gondolkodónak az emberi tudás legkülönbözőbb köreit felölelő műveiben sok helyen merész kritikai szellem és reformatori tendentia nyilvánul.¹⁾ Campanella az elméleti és a gyakorlati philosophia különböző részeiben teljesen elpártol a scholastikus tradíióktól. A philosophiai megismerés céljaira és útjaira vonatkozó fölfogása, a tudományos vizsgálódás és a vallástan viszonyára vonatkozó nézete, speculatiójának sarkpontja nem egyeztethető össze a scholasticismus alapnézeté-

phia realis 1623-ki I. kiadásának függeléke jelent meg. Az Adami Tobiás által gondozott kiadás főcíme: *Th. Campanellae Calabri. O. P. Realis philosophiae epilogisticae partes quatuor. Hoc est de rerum natura, hominum moribus, politica (cui Civitus solis juncta est) et Oeconomica. Cum adnotationibus physiologicis. A. Thobia Adami nunc primum editae. Quibus accedent quaestionum partes totidem ejusdem Campanellae contra omnes sectas veteres, novasque, ad Naturalem ac Christianam philosophiam hisce libris contentam confirmandam.* Francofurti, 1623. (Később több olasz és francia kiadás jelent meg.)

¹⁾ Leibnitz lelkes elismeréssel adózik Campanella szellemének. L. Fellerus: *Otium hanoveranum sive Miscellanea, ex ore et schedis ... G. G. Leibnitz ... quondam notata etc.* (Pars altera, complectens meditationes, observationes etc.) p. 161. s. Sunt quidam in minutias validi, subtiles, versatiles ... neque satis certi consiliorum, neque ad egregia animo erecti. Breviter ingenio acuto potius quam magni. Talis est differentia quae inter pilae plumbeae ... ictum velocissimum ... et vim saxi ingentis, catapulta missi minore celeritate, at vehementia omnia perfringente. Etiam in scriptoribus has differentias agnosco. Quid Cartesio in physicis, Hobbio in moralibus acutius? At si ille Bacono, hic Campanellae comparetur, apparet illos humi repere, hos magnitudine cogitationum, consiliorum, imo destinationum assurgere in nubes ac pene humanae potentiae paria moliri. — Campanella világnézete és ethikai életfölfogása különösen philosophiai költeményeiben is erőteljes és gyakran magasztos kifejezést nyernek. A válogatott költeményeket először Adami Tobiás, a calabriai gondolkodó lelkes tisztelője adta ki, és pedig álnév alatt. («Adamo tradiderat Campanella libros canticorum septem ... Quaedam selecta cantica nostri auctoris Adami edidit sub nomine Squillae Septimontani.» Cyprianus id. m.) Az első kiadás czíme: *Scelta d'alcune poesie filosofiche de Settimontano Squilla. Cavate da suo' libri detti la cantica.* (1622.) — Herder e gyűjtemény egy részének német fordítását adja és a fordításokhoz csatolt postscriptumban a lehető legmelegebben méltatja Campanella nagyra törekvő szellemét: L. *Johann Gottfried von Herder's sämtliche Werke. Zur Philosophie und Geschichte.* IX. Theil.

vel, sarkalatos elveivel;¹⁾ ámbár a scholastikusok befolyása gondolkodásmódjára némely tanaiban, rendszerének különböző részeiben nem kevésbé szembetűnő. Ezt a hatást ama fundamentális ellentétek nem paralysálhatták teljesen.

Különböző, sőt épen séggel ellentétes irányok saját szerű combinatiója mutatkozik a calabriai szerzetes philosophiájában. Az ellentétek küzdelme Campanella nyugtalan szellemében voltaképen nem ér teljesen véget.²⁾ Rationalistikus tendenciák oly eredményekre vezetnek, melyek a scholastikus alaptanokkal nem igen egyesíthetők; de a hevesen előrenyomuló gondolkodó alkalommal visszatér a scholastikus tekintélyekhez. Sensualistikus alapelvek kifejtésében a philosoph eszrevehetőleg a legújabb idők ismerettani s pszichológiai nézeteihez közeledik; de phantastikus hajlamai legott feneketlen mysticismusnak tömkelegébe vezetik. Hol az egyik, hol a másik tendentia kerekedik fölül.³⁾ Az ellentétek végle-

(Stuttgart und Tübingen, 1828., ed. Cotta). S. 324 ff. Anhang II. Th. «Campanella. Stirnme eines gefesselten Prometheus aus seiner Kaukasushöhle.» (Aus der Adrastea.)

¹⁾ V. ö. W. Windelband: *Geschichte der neueren Philosophie*. (Leipzig, 1878) Bd. I, p. 77. ff. Herder a ki (id. h. p. 350) szintén kiemeli ez ellentétet, néhány vonással jellemzi a Campanella gondolkodásának az iskolai traditiótól eltérő irányát. «Er strebte ohngefähr dahin, wohin mit grösserem Glück Franz Bacon strebte, die Philosophie nämlich vom aristotelischen Formelkram zu befreien, sie auf Beobachtungen, auf Sinne und Erfahrung zu gründen, Astronomie und Physik, Geschichte und Politik auch in ihr Gebiet zu bringen, und allenthalben das grosse ewige Drei herrschend zu machen, Macht, Weisheit, Liebe; oder Wahrheit, Schönheit und Güte, die in seinem Weltsystem nur Eins sind. Zu diesem hohen und höchsten Ziel strebte er!» — Ama metaphysikai elvek, potentia, sapientia, amor: a végtelen lét, az istenség primalitásai (primalitates). Ugyanazon «primalitások» lépnek föl Campanella társadalom-philosophiájában mint azon szervező erők, melyek kell hogy az emberi életet, a társadalmi közösséget is minden irányban kormányozzák.

²⁾ Néhány találó észrevételt tesz erre nézve K. Grün: *Kulturgeschichte des siebzehnten Jahrhunderts*. Bd. II. (Leipzig, 1880.) «... Das wunderlichste Convolut entgegengesetzter Bestrebungen... Halb Rationalist, zu einem Viertel Scholastiker, zum vierten Viertel Phantast... Der calabrische Mönch trug die ganze Unruhe des Jahrhunderts mit sich herum...»

³⁾ «Wie sich Campanella zu Aix mit Gassendi zurechtgefunden, ist nur durch die Vielseitigkeit seiner Strebungen und die mancherlei in ihm rumorenden Principien erklärlich.» K. Grün id. h.

ges kiegyenlítése, egy iránynak, egy alapeszmének az egyöntetű, következetes keresztülvitele nem létesül. Egy új korszak szelleme küzd itt uralomért, de az ellentétes elemek kapcsolata nem engedi meg teljes érvényesülését.

Campanella különösen az ethikai, társadalmi s politikai kérdések fölfogásában s tárgyalásában is oly álláspontot foglal el, mely a hagyományos intézmények, nézetek és tanok elvetését involválja, és a legesleggyökeresebb, a létező állapotok s az uralkodó intézmények egész alapját fölforgató reformok tervezésére ösztönöz.¹⁾ E kérdések tárgyalásánál oly eredményekhez is jut, melyekben nehézség nélkül fölismerjük metaphysikai alapnézeteinek és természet-philosophiai elveinek alkalmazását az erkölcsi élet problémáira. Ez különösen azon tanban észlelhető, miszerint az erkölcsi életben is kell, hogy az «önmozgást», azaz a tisztán önző, a rész külön céljaira irányuló törekvést, bizonyos középzetartó mozgás, az egész céljaira irányuló törekvés ellensúlyozza. Ez elv érvényesül Campanella politikai eszményében és társadalmi elméletében.

Ez elv alkalmazása a politikában Campanellát azon követelményhez vezeti, hogy az államok rendszerében is, (úgy mint a természeti tünemények nagy rendszerében) egy központnak, egy közös törvénynek kell lennie, mely az egyes részek legfőbb közös célját meghatározza. Ezt a központot és a közös törvényt ő egy legfőbb egységes hatalom-

¹⁾ Költeményeiben ismételve megemlékezik reformatori hivatásáról; ismételve kimondja, hogy az ő rendeltetése az emberi élet bajai ellen tántoríthatatlan bátorsággal küzdeni; így például a *Delle radici de' gran mali* című költeményben. (Opera, ed. A. d'Ancona 1854. vol. I. p. 26):

Io nacqui a debellar tre mali estremi,
Tirannide, sofismi, ipocrisia:
Ond'or m'accorgo con quanta armonia
Possanza, senno, amor m'insegnò Temi.

És a *Proemioban*:

Io che nacqui dal Senno e di Sofia
Sagace amante del ben' vero e bello,
Il mondo vaneggiante a sà rubello
Richiamo al latte della madre mia. (p. 17.)

ban találja, mely mint szervező és központosító erő az egyes részek fölött áll. Ezt az eszmét az ő tana szerint tökéletesen csak az egyházi hatalom mindenhatósága, az állami hatalmak alárendelése egy legfőbb egyházi hatalom alá, egy theokratikus világmonarchia valósíthatja meg. Ebben találja ő az egyetlen hathatós óvszert, mely a világi hatalom túlkapásai s balfogásai ellen (melyekre nézete szerint az emberi bajok nagy része visszavezethető) biztosan fölhasználható. A pápai világuralom az eszmény, melynek a megvalósításától ő a legszebb remények teljesülését várja.¹⁾

Más részről a *Civitas Solis* szerzője szükségesnek tartja, hogy minden egyes államban, minden társadalomban egy középreható erő ellensúlyozza az egyének önző hajlamait, hogy ilyen erő legfőbb közös célokra, az egész céljaira irányozza az egyesek törekvését. Ez az erő az amor communitalis. Ez az erkölcsi élet szervező és központosító ereje. Ez a Campanella morál codexének vezérelve és tulajdonképi quintessenciája. Ennek dicsőítése a *Civitas solis* alaphangja.²⁾

Az önszeretet teljes legyőzése s elnyomása a közösség

¹⁾ Campanella műveinek jegyzékéből, mint e tárgyra vonatkozó iratok, kiemelendők: *De monarchia Christianorum ad principes*; *De monarchia Messiae*; *De regimine ecclesiastico ad convertendum mundum sub uno grege unoque pastore*. — L. Opere (ed. A. d'Ancona) vol. I. Documento C.: *Memoriale al Papa*, Documento D.: *Catalogo degli scritti di F. T. Campanella Domenicano*. (Trovasi in *Philosophiae rationalis*, partes V. Par. 1638.)

²⁾ Az önszeretet elítélése és az amor communitalis mint erkölcsi alapulvnek dicsőítése Campanella két eszmedús (Herder által id. h. németre fordított) költeményének tárgya. Az egyik a *Contro il proprio amore*, a másik a *Parallelo del proprio e comune amore* című költemény. Az elsőben az önszeretet rossz következményeit jellemzi:

Credulo il proprio amor fe l'uom pensare
Non aver gli elementi né le stelle . . .
. . . Senso ed amor, ma sol per noi girare:
Poi tutte genti barbare ed ignare
Fuor che la nostra etc.

A másodikban az amor communitalis-t így dicsőíti:

Ma chi all' amor del comun padre ascende,
Tutti gli uomini stima per fratelli,
E con Dio di lor beni gioia prende . . .

iránti szeretet által, az egész, a közösség céljaiért való lelkesedés által, az, a miben Campanella az igazi morál és a legjobb társadalmi rend alapját látja.¹⁾ Ezen az alapon építi föl communistikus rendszerét.

Kétségtelen, hogy Campanella a társadalmi problémák terén igen sok inspirációt köszön Morus *Utopiájának* és Platon állameszméjének. Az olasz philosoph államregényében lép-ten nyomon oly javaslatokra, tervezetekre s eszmékre akadunk, melyeket nyilvánvalólag Platon és Morustól kölcsönözött. De nem csupán a positiv javaslatok s tervezeteknek az eredetijét, hanem némely, a létező intézményekre vonatkozó kritikai észrevételnek az eredetijét is megtaláljuk a Platon és Morus műveiben. Nem tekintve, hogy Campanella is a Morus által oly fényes sikerrel alkalmazott formát választotta; az *Utopia* másolása különböző részletekben félreismerhetetlen.²⁾ De másrésről igen lényeges eltérések is mutatkoznak.

Campanella nem egy fundamentális jelentőségű kérdésben a Morus irányával merőben ellenkező irányt követ; még pedig — épen a legjelentősb kérdések eldöntésénél — a Platon álláspontjához tér vissza. Ő nem sokat törődik azon javak nemesítő, erkölcsileg nevelő hatásával, melyeknek a fölázdosását a Platon legmerészebb tervezeteinek elfogadása föltétlenül involválja.

Míg Morus egy demokratikus alapon álló köztársaság mintaképét ábrázolja; Campanella egy szövevényes hierarchikus szervezetű társadalmi s állami rendet ábrázol, melynek a mintáit a theokratikus alkotmányú államokban és a Platon állameszményében találjuk. Az *Utopia* társadalmi rendje a

¹⁾ L. *Delle radici de gran mali* (Opere id. h.):

Carestie, guerre, pesti, invidia, inganno,
Ingiusticia, lussuria . . .
Tutti a que' tre gran mali sottestanno,
Che nel cieco amor proprio, figlio degno
D'ignoranza, radice e fomento hanno.

²⁾ Ezt Campanella maga is elismeri. L. *Questioni sull' ottima repubblica* (Opere, ed. d'Ancona p. 288). «In nostro favore sta l'esempio di Tommaso Moro, martire recente, che scrisse la sua repubblica Utopia imaginaria, sul cui esempio noi abbiamo trovate le istituzioni della nostra . . .»

vagyonközösségen, a collectív tulajdon rendszerén alapszik. Morus communistikus rendszere beéri a magántulajdon eltörlesztésével, de nem fogadja el a házasság és a családi élet alapját fölforgató platói terveket. A *Civitas solis* communistikus rendszere a legszélső életközösségen alapszik, minthogy a platói állam módjára a nők és gyermekek közösségét is involválja.

Campanella nem átalítja Platont a legmerészebb, erkölcsi tudatunk és æsthetikai érzékünk által visszautasított prætensiókba is követni, és a házasságot úgy mint a családot, platói érvek fölhasználásával, alapjában megtámadni. Platon ez alapintézményekben a külön érdekeknek két gazdag forrását és nevezetesen az egyéni birtoknak, a magántulajdonnak fő támpontjait ismerte föl; és azon meggyőződésnél fogva, hogy az állami cél megvalósítása a különérdekek kiirtásától függ, amaz intézményeknek a megsemmisítésében találta a keresett panacéát.¹⁾ Campanella ugyanazon szempontból követeli az egyéniség igényeinek teljes elnyomását ezen a téren, a nők és a gyermekek közösségét.

Campanella teljes határozottsággal magáévá teszi Platon azon nézetét, miszerint a tulajdon, a házasság, a család egyéni jellemének (vagy az egyéni hajlamok számára bizonyos szabad tért engedélyező szervezésének) megsemmisítése által biztosítható az állami cél megvalósításának sarkalatos föltétele, azaz az érdekek legteljesebb közössége, tökéletes solidaritása.²⁾ De nem éri be az alapeszme elfogadásával, hanem rémíthetetlen következetességgel magáévá teszi a keresztülvitel módozatait megállapító platói tervezeteket is; különösen pedig a nemi viszonyok szabályozására, a fajföntartás állami szervezésére s hatósági ellenőrzésére vonatkozó platói javaslatokat.

Sőt tagadhatatlan, hogy a *Civitas solis* szerzője ezen a téren némely tekintetben még görög előképén is túl tesz. Nem egy esetben voltaképen a legmerészebb platói tervek torzképét

¹⁾ L. Medveczky: *Társadalmi elméletek az ókorban*. I. Platon, 10. l. k.

²⁾ V. ö. *Questioni sull' ottima repubblica* (id. h.) p. 290, 301 ss. Art. III. Se la comunanza delle donne sia piu conforme alla natura e più utile alla generazione e quindi a tutta la repubblica, oppure la proprietà delle mogli et dei figli.

kapjuk.¹⁾ A communistikus eszme megvalósításaért lelkesedő calabriai szerzetesnek szintúgy nincs érzéke a tartós házassági kötelekek és a monogam házassággal kapcsolatos benső családi élet ethikai jelentősége, erkölcsileg nevelő és nemesítő hatása iránt, mint az ókor nagy idealistájának. Egyikök sem áallja hatósági igazgatás és fölügyelet alá helyezni, mindenemű rendőri beavatkozásoknak kitenni a legbensőbb emberi viszonyokat, melyek erejüket, becsöket, boldogító hatásukat az emberi kedély leggyöngédebb érzelmeiböl merítik, és melyeknek a természete, rendeltetése, sajátyszerű ethikai becse a kívül álló tényezők beavatkozásának átléphetetlen (illetölég csak is ama viszonyok lényegének megsemmisítése mellett átléphetö) határokat szab.²⁾ Campanella különös előszeretettel idöz e themánál. A beavatkozások rendszerét oly részletekben is kiépíteni iparkodik, melyekbe még az ily kérdések tárgyalásában nem túlságosan tartózkodó Platon sem bocsátkozott; és előképénél is leleményesebb oly szabályzatoknak a föllállításában, melyek ama viszonyoknak a legkülönbözöb mozannataira s corrolariumaira is kiterjeszkednek.

A *Civitas solis* legjelentösb tervezetei, azok, melyekben az olasz gondolkodó kritikai és reformatori tendentiája legelesebb kifejezést nyer, szintúgy mint az *Utopia* vezéreszméi a társadalmi alapintézményekre vonatkoznak. Itt is társadalmi problémák állanak az előterben. A társadalmi alapintézmények gyökeres megváltoztatása, a létező társadalmi alapintézmények (házasság, család, tulajdon, nevelés) egész alapjának fölforgatása vétetik czélba. Campanella államregénye kiterjeszkedik a legkülönbözöb, ez intézményekre vonatkozó problémákra. A mit ö ez intézményeknek a gyökeres átalakításától, helyesebben azoknak fölforgatásától vár, az nem csekélyebb dolog, mint az erkölcsi élet egészen új tökéletes szervezete, az igazi erkölcsösség és az azzal kapcsolatos boldogság földi országának megalapítása.

¹⁾ V. ö. Mohl: *Geschichte und Literatur der St.-W.* Bd. I. pag. 185. ff.

²⁾ V. ö. P. Janet: *Histoire de la science politique.* Vol. II. «Etrange système . . . que celui où le mariage est surveillé comme le libertinage, et l'amour est en quelque sorte un grand inquisiteur!»

Ez ország képe a *Civitas solis*. Az uralkodó eszme, mely az országot áthatja, az amor communitatis.

* * *

A *Civitas solis* politikai szervezete legközelebb áll a theokratikus alkotmányokhoz. A legfőbb állami hatalom egy főpap, a Sol. Ez a *civitas solis* tulajdonképeni uralkodója.¹⁾ Campanella metaphysikusnak is nevezi. Mert ez állam alkotmányának s kormányzatának az alapja, az a forrás, melyből az összes intézmények szervezésének s igazgatásának az elvei meríttetnek, egyszóval az, a mi a politika és az egész társadalmi életrend irányát előszabja, semmi egyéb mint a philosophia, a metaphysika. A Sol, a főpap vagy metaphysikus úgyszólván a philosophia összes igazságainak letéteményese. Segédjei, az állami ügyek főressortjainak a vezetői, a különböző szakmákba vágó speciális elméleti és gyakorlati ismeretek öszletének birtokában vannak.

Campanella komolyan veszi Platon azon követelményét, hogy az uralkodók philosopháljanak vagy philosophok uralkodjanak. Az ő eszményi államában a tudás quintessentiája, a philosophiai tudás a hatalomnak, az uralomnak igazi jogcíme. A legfőbb tudás, az egyetemes tudás az abszolút hatalom alapja. Ennélfogva a metaphysikus-főpap kezében egyesíti az egyházi és a világi hatalom összes fonalait. Ő a legfőbb forum. Az ő határozata minden ügyben föltétlenül és véglegesen dönt, minden kritika, controversia és ellenőrzés fölött áll. Az ő tekintélye abszolút, hozzáférhetetlen. Minden ellenmondás elhallgat, ha ő ítél.²⁾

Az állam főnökének három segédje van. Ezek az államban három elvet képviselnek és az illető elvek neveit viselik. Ez elvek: hatalom (erő), bölcsesség, szeretet. Az első hatásköréhez tartoznak a hadügy, honvédelem, közbiztonság-ügy föladatai. A második hatásköréhez tartoznak a közmívelődés ügyei, a felsőbb nevelés és oktatás-ügy, a művészet, az iroda-

¹⁾ *Civitas solis* (1623-iki kiadás, appendix politicae), pag. 420. Princeps magnus inter eos est Sacerdos, quem vocant... Sol.

²⁾ *Civitas solis* id. h. Hic est omnium caput in temporalibus ac spiritualibus etc.

lom, a tudományok, általán a szellemi munka társadalmi szervezése. A harmadik triumvir, az amor hivatásához tartozik a két nem közti viszonyok szabályozása s ellenőrzése, a faj-föntartás és a faj nemesítésének biztosítására s elősegítésére vonatkozó intézkedések; nem különben az első nevelésre, a kisedek nevelésére, a közegészségügyre, az orvosi tudományra és gyakorlatra, a gazdasági élet legkülönbözőbb tényezőire (így például az élelmezésre és ruházatra is) vonatkozó intézkedések.¹⁾ A triumvirek mindez ügyek fölött a metaphysikussal tanácskoznak. Az ő beleegyezése vagy határozata szentesít minden intézkedést. «Absque ipso enim factum est nihil . . . et quo inclinat metaphysicus, concurrunt pari consensu omnes.»²⁾

A hivatalnokok választására tehetség és tudás mérvadók. A speciális ügyek vezetésére szükséges hivatalnokokat a Sol miniszterei azon egyének sorából választják, kiket a társadalom képviselőinek gyűlése kvalifikáltaknak nyilvánított s javaslatba hozott. Sinecurák nem léteznek. Ha valamelyik szakban alkalmasb, tehetségeseb erők mutatkoznak, ezek foglalják el a kevésbé tehetséges vagy képzett elemek helyét. Ez által mindenki ösztönt kap az egész erejének megfeszítésére, kitartó s lelkiismeretes dolgozásra. Még a legelső hivatalnokok is visszalépnek, mihelyt kitűnik, hogy mások képesebbek az ügyek vezetésére.³⁾

A tisztújításra vonatkozó kijelölések a nép képviselőinek (nagykorú polgároknak) gyűléseiben történnek, melyekben a társadalmi állapotokra vonatkozó tapasztalatok és panaszok előadatnak. A legfőbb méltóságok (a Sol és a triumvirek) elmozdításáról nincsen szó. Hisz ezek önként és szívesen visszalépnek,⁴⁾ ha az elvállalt földadatok megoldására alkalmasabb erő mutatkozik. A hatóságok határozatai és rendeletei a társadalmi élet minden körében a legnagyobb subordinatívval fogadtatnak és teljesíttetnek.

* * *

¹⁾ Ibid. p. 420—423.

²⁾ Ibid. p. 423.

³⁾ Ibid. p. 448 ss.

⁴⁾ Ibid. p. 449.

A panacea, mely által a *Civitas solis* a társadalmi élet legnagyobb bajainak elejét veszi, a Platon dicsőítette teljes életközösség, a javak, az érdekek, a jólét föltételeinek minden nemére kiterjedő communismus; ennek az alapja a vagyonszövetség és a nők és gyermekek közössége.¹⁾ Campanella épen az utóbbira fekteti a lehető legnagyobb súlyt; mert ő, úgy mint Platon, a házasság és a család egyéni jellemében látja a különérdekek leggazdagabb forrását, az önszeretetet, a «*proprius amor*» legerősebb támpontjait.²⁾ Minthogy pedig az erkölcsi célt, melyre az államban törekedni kell, az önszeretet kiirtásában, illetőleg a közösség iránti szeretet által való elnyomásában és így az *amor communitatis* végleges, teljes diadalában látja;³⁾ legelső sorban szükségesnek tartja a tartós házassági kötelékek és az ezeken alapuló család megszüntetését, olyan társadalmi szervezetnek a létesítését, melyben senkinek sincs saját háza, senkinek sincs saját családjá, melyben a házak, a nők és a gyermekek is közös társadalmi tulajdont képeznek.⁴⁾

Igaz, hogy e közösség korántsem jelenti minden egyesnek a korlátlan rendelkezési jogát, a javaknak a véletlentől vagy az egyéni szeszélytől s ügyességtől függő igény bevételét akárki által, hanem csak azt, hogy mindenre nézve kizárólag a társadalom közös érdekeit képviselő állami hatalom rendelkezik és határoz. E szerint esetről esetre a hatóságok határozzák meg mindenkinek az osztályrészét, jogát s kötelességét. A javak, az anyagi és szellemi élvezetek arányos elosztása, annak a megállapítása, hogy mikor és mennyiben vehetnek ezen vagy azon polgárok azokban részt, kizárólag a társadalmi közérdekeket gondozó hatóságok hivatalában áll. Ezeknek hivatása: minden egyes polgárt, a társadalmi céloknak

¹⁾ V. ö. *Társadalmi elméletek az ókorban*. I. id. h.

²⁾ *Civitas solis* p. 423. s. Aiunt omnem proprietatem eo fieri ac foveri, quod propria domicilia seorsim singuli habemus, et liberos et uxores proprias. Ex quo oritur proprius amor.

³⁾ Ibid. l. c. Cum proprium amorem amiserimus remanet tantum modo Amor communitatis.

⁴⁾ Ibid. p. 428, 423. — V. ö. *Questioni sull' ottima repubblica* (Opera vol. II. p. 307). Essendo tutti membri di uno stesso corpo considerano tutti i giovani minori per figli, e sanno di perpetuarsi meglio in quella communita, che nei figli propri. — U. o. p. 310.

s érdekeknek megfelelő mértékben, mindazon javakban reszesíteni, melyekkel az összesség rendelkezik. Ily értelemben minden közös: anyagi és erkölcsi javak, anyagi és szellemi élvezetek egyaránt.¹⁾

A teljes életközösség elvének megfelelnek a közös lakások és közös étkezések. Gondoskodva van arról is, hogy az egyes polgároknak ne legyen állandó lakásuk, hogy időnként fölcseréljék helyeiket, — nehogy a magántulajdon utáni vágyódás valamiképen kifejlődjék.²⁾ Pénz itt a belforgalomban fölöslegesnek mutatkozik. A nemes fémek csak edények s díszítmények készítésére használtatnak.³⁾

A javak accumulatioja egyes polgárok kezében a communistikus elv szigorú alkalmazása által teljesen ki van zárva. A gazdagok bűnei és a szegények bűnös hajlamai egyaránt ismeretlenek. A *Civitas solis* polgárai gazdagok és szegények egyaránt, minthogy egyrészt minden igazi szükség kielégítettik, másrészt pedig senkinek sincs vagyona.⁴⁾

Az absolut communismus rendszerének szokásos kísérői a *Civitas solis*ban sem maradnak el. Valamint a jogok, a javak s élvezetek, úgy a kötelességek és a fáradságok is közösek. A munka is közös kötelesség. Az általános munka-kötelezettség itt is létezik. Minden polgár meghatározott, hatóságilag előszabott szolgálatokra vagy munkákra köteles, melyeknek a pontos keresztülvitelét a fölügyelettel megbízott hatóságok (állami fölügyelők és fölügyelőnék) ellenőrzik.⁵⁾ Ezek a kötelesség-mulasztás megbüntetésére jogosítvák.

Arra az ellenvetésre, melyet már Aristoteles a platói communismus kritikájában fölhozott, azon ellenvetésre, miszerint a communistikus szervezet alapján senki sem lesz hajlandó a dolgozásra, mivelhogy az egyik a másik munkájának gyümölcsét akarja majd élvezni — a *Civitas solis* intézményeinek leírója mindenek előtt azon határtalan hazaszeretetet dicsőítésével válaszol, mely az ismertetett társadalom minden tagját

¹⁾ *Civitas solis* p. 423. Scientias tamen honores et delitias communes ita habent, ut nemo sibi quidpiam appropriare queat...

²⁾ Ibid. p. 428.

³⁾ Ibid. p. 433. Morus *Utopiájában* ez intézmény előképe is található. V. ö. *Utopia* (ed. 1601) lib. II. p. 175.

⁴⁾ *Civitas solis* p. 436.

⁵⁾ Ibidem. p. 435. V. ö. *Utopia* lib. II. p. 141. ss.

áthatja.¹⁾ A további fejtegetésekben pedig azt mutatja, hogy ez a társadalom az általános munka-kötelezettség elvét kerülhetetlen következetességgel viszi keresztül, hogy henylők számára e társadalomban egyáltalán nincsen hely.

E társadalom egy nagyszabású dologház ; mely megelégedést, igazi jólehetet biztosít mindazoknak, kik előszabott földadatukat örömet, a közösség iránti szeretettől áthatva, pontosan viszik keresztül. Azok számára, kik csak önző hajlamaiknak a sugallatát akarnák követni, kik a munkától idegenkednek, ez, a munkakedvelőket kielégítő életrend persze fegyházi létté lesz.

Ebben a társadalomban mindenki dolgozik : férfiak, nők, gyermekek, sőt a nyomorékok is. Mindenki ereje és tehetsége szerint szolgál a közösségnek. Alig van oly nyomorék, a ki ép tagjainak és szerveinek felhasználása által valamely munkát nem végezhetne, a társadalomnak az egyik vagy a másik irányban némi szolgálatot nem tehetne.²⁾ Azért a hatóságok esetről esetre megállapítják a munkát, melyre az illető polgár képes és eo ipso köteles is. Campanella élére állítja az elfogadott elvet: «si unum modo membrum habet, cum illo servit». ³⁾

A nők a közhasznú munka minden terén a férfakkal együtt dolgoznak. Általán a munkák könnyebb, csekélyebb erőt követelő része a nőket illeti meg. Ez elv szerint bizonyos munkafelosztás alkalmaztatik. A csekélyebb erőt igénylő munkák egyes fajtái kizárólag a nőkre bízvák ; így az úgynevezett női munkák (kézi munkák) általán, a borbély és szabó-mesterség, a főzés stb. A zene is a női foglalkozások közé soroltatik.⁴⁾

A családi kötelek megsemmisítésével itt a családi közösség meglazulásának szokásos kísérője, a nők emancipációja kapcsolatos. Nem tekintve a fizikai erő különbsége által indikált munka-felosztást ; a nivellement a két nem földadataiban, foglalkozásaiban, életmódjában nagy mereteket

1) *Civitas solis* p. 424. Ergo nemo laborare volet . . . Veruntamen dico tibi, eos tanto patriae amore flagrare, quantus vix credi potest . . . etc.

2) *Ibid.* p. 437. Nullus defectus ociosos reddit homines, excepta decrepita aetate, quando etiam ad consulendum adhibentur . . . qui caret oculis et manibus, usum aurium Reipub. commodat etc.¹

3) *U. o.*

4) *Ibidem.* p. 428.

öltött. Teljességgel egyenlő nevelés, elméleti és gyakorlati kiképzés követeltetik; jöllehet a speciális foglalkozások elfogadása itt is bizonyos eltéréseket követel. Még a ruházatban is csak igen csekély eltérés engedtetik.¹⁾ A nők a legkülönbözőbb hivatalos állásokban is működnek. Különben tagadhatatlan, hogy Campanella lépten-nyomon visszariad a nivellement föltétlen, teljes keresztülvitelétől, s a nőket, úgy a békében mint különösen a háborúban, rendszerint a női természetnek megfelelőbb teendőkkel bízza meg.²⁾

Campanella e specialis kérdésben nem teszi magáévá Platon minden tervét,³⁾ és nem halad előre azon végletekig, melyekre későbbi communisták és sociálistikus írók a korlátlan nő- emancipáció elvének keresztülvitelében vetemedtek. Itt-ott, az abszolút következetesség rovására is, hajlandónak mutatkozik az élet igényeinek bizonyos, a női természet által követelt engedményeket tenni. Másrészről azonban különböző fejtegetései, nevezetesen a fajföntartás szabályozására vonatkozó fejtegetései, eléggé mutatják azt is, hogy a nő sajátoszerű ethosának finomabb fölfogását és mélyebb méltatását a divus Plato tanaiért lelkesülő calabriai szerzetestől nem várhatjuk.

Az *Utopia* és a *Civitas solis* egyik közös jellemvonása a munka becsületének ismételt erélyes hangsúlyozása és lelkes elismerése; azon tan hirdetése, hogy a munka mint olyan, azaz minden közhasznú vagy a közérdekkel összeférő, illetőleg azt előmozdító munka (és így különösen az ókori gondolkodók által megvetett, szabad emberhez méltatlannak tartott, közönséges mechanikus munka is) teljes igényt tart a megbecsülésre, az emberek tiszteletére; hogy tehát a munka ily értelemben az embert megtiszteli. E szempontból Campanella is éles bírálát alá veszi a létező társadalmak nézeteit, melyekben a «nem-nemes» munkások úgyszólván mint egy alsóbbrendű fajhoz tartozó lények különböztetve meg a magasabbrendű lényektől.⁴⁾

¹⁾ Ibid. p. 425 ss.

²⁾ Ibid. p. 437. (*De re bellica*) cf. p. 428.

³⁾ V. ö. *Társadalmi elméletek az ókorban*. I.

⁴⁾ *Civitas solis* p. 426. Illum reputant nobiliores... qui plures didicerit artes... Irrident nos in eo, quod artifices vocemus ignobiles ac eos habemus nobiles qui nullam addiscunt artem, vivunt ociose... Ib. p. 435. — V. ö. *Utopia* l. II. p. 146 s.

A munka a *Civitas solis*ban nem pusztá kenyérkereset, hanem társadalmi hivatal, az általános, közös társadalmi hivatás teljesítése egy, a társadalmi szükséglet által meghatározott irányban; egy szóval olyan társadalmi functió, mint máshol az állami ügyek valamely ágában való működés. Tehát az, a mivé a társadalmi organisatio a munkát formaliter tenné, és a minek mások a munkát ilyen állami szervezés és igazgatás nélkül is tekintik, mert úgy tartják, hogy a közhasznú munka mindenütt és mindenkor nem pusztá kenyérkereset, hanem egyúttal társadalmi hivatás, társadalmi functió is.¹⁾

A munka a *Civitas solis*ban (úgy, mint az utopiai állam-ban): társadalomszolgálat, mely lényegében az államszolgálat általános fogalma alá subsumálható, mivelhogy itt az állami hatalom szervezi a társadalmi életet minden irányban. A társadalmat, a közösség érdekeit, céljait szolgálni pedig általános emberi kötelesség. — Azért már a gyermekek is a közösség szolgálatában működnek. Szükséges, hogy mielőbb megismerkedjenek általános emberi kötelességökkel, hogy mielőbb hozzászokjanak a munkához, a közösség szolgálatában való működéshez. A legfontosabb föladat: szívökbe oltani a közösség iránti szeretetet, a közösséghez való ragaszkodást, mely minden munkát, minden szolgálatot könnyűvé s kedvessé tesz.

A *Civitas solis*ban a gyermekek és adolescensek föladata: a felnőtteket a közös étkezéseknél kiszolgálni és más könnyebb munkákat, melyekkel megbíztatnak, pontosan végezni.²⁾ Az összes polgárok, gyermekkoruktól fogva, a legkülönbözőbb munkákhoz szoktattatnak és mindenként arra taníttatnak, hogy minden hasznos munka, és így a legközönségesebb vagy — a mint máshol nevezni szokták — legaljasabb munka is, igényt tart tiszteletre és a társadalom tagjainak hálás méltatására; hogy ily értelemben például a beszéd művei nem esnek per absolutum, lényegileg más szempont alá, mint a mechanikus munka valamely neme.

Campanella szemlátomást közeledik későbbi socialistikus írók (különösen Fourier) ama szélső fölfogásához, mely sze-

¹⁾ *Civitas solis* p. 435. Nemo reputat vilitatem ministrare etc. Sed vocant disciplinam omne ministerium.

²⁾ *Ibid.* p. 429. Universa juvenus servit senioribus etc.

rint épen az általán megvetett és került szolgálatokat illeti meg a legnagyobb hála és tisztelet. Egyúttal pedig azon követelményt is anticipálja, hogy a munkák hatósági elosztásánál az egyesek teendőinek meghatározásánál, nemcsak a társadalmi szükségletet, hanem kivált az egyéni hajlamokat s tehetségeket is számba kell venni.¹⁾

Campanella is fölveti és azon sanguinikus bizalommal, melyet «az eszmék légüres terében» való kísérletezés megenyed, könnyedén meg is oldja azon problémákat, melyek a későbbi socialistikus rendszerek gyújtópontjában állanak. Így a «normál munkaidő» megállapítása neki még kevesebb nehézséget okoz, mint Morusnak. A tulajdonképeni normál munkaidő a *Civitas solis*ban még csekélyebb, mint a Morus minta-államában. Négy órai munka-idő követeltetik.²⁾ Az összes társadalmi szükségletek fedezésére a Campanella munkás-államában csak ennyi idő szükséges. A többi mindenki testgyakorlatokra, szellemi foglalkozásra és szórakozásra fordítja.

Különben a szabadon választott játék és a fesztelen szórakozás számára ebben a társadalomban alig van hely. Egyéni szabadságról az otium fölhasználásában, a játéokban sincs szó. A játék, a szórakozás is utilistikai szempontból szabályoztatik.³⁾ Valóságos fegyház-régime szabályozza az emberek minden mozgását, minden élvezetét épen úgy, mint a munkát. Az egyéni iniciativa megsemmisítése, teljes elnyomása minden irányban, ez a munka és a javak egyarányos elosztásának, a minimumra leszállított munkaidőnek az ára.

Itt az obligát munka-idő lefolyta után, az otium óráiban sem boldogulhat senki — à sa façon ; mert tulajdonképeni otium, szabad idő nem létezik. Az egyéni hajlamok szabad érvényesülésének, az egyéni iniciatívának föltételei úgyszólván teljességgel megsemmisítvők. Szabályok, gyámkódási intézkedések minden törekvésében átkarolják az embert. Egyéniség és szabadság tulajdonképen utolsó menedékhelyökből is kiszorítvák.

¹⁾ Ibid. p. 425.

²⁾ Ibid. p. 435. Vix quatuor in die horas singulis laborare contingit: reliquum licet tempus consumatur in exercendo ingenium at corpus. V. ö. *Utopia* I. II. p. 143.

³⁾ *Civitas solis* I. c. Nec permittitur ludus illis, qui fit sedendo . . . etc.

A calabriai philosoph vajmi keveset törődik azzal, ha vajon az élet ilyen berendezés által elvesztené-e az emberek nagy számára nézve igazi báját, azt a vonzerőt, melynél fogva sokan annyira ragaszkodnak «a lét és a működés édes, kedves szokásához». Mert ő szintűgy mint Platon nem sokat gondol az egyén igényeivel, hajlamaival, jólétével, hanem csak a társadalmi közösség egységes jellemére gondol és nem átalítja, annak az egyéniség minden igényét fölálldozni. Az a páratlan ideologia, mely a *Civitas solis* ókori előképében az emberi természet teljesen el nem törülhető törvényeinek, a szellemi fejlődés magasabb fokán álló ember kedélyszükségleteinek, a magasb szellemi élet fontos föltételeinek elhanyagolására s ignorálására vezet; itt is oly követelményeket és terveket szűl, melyeknek a megvalósítása — ha egyáltalán lehetséges volna — csak azon esetre alapíthatná meg az emberiség tartós jólétét, ha az emberi kedély tulajdonságai és törvényei megváltoznának. Mert az itt ábrázolt boldogság eszménye hiával van oly elemeknek, melyeket az emberi kedély, sokféle nyilatkozatainak tanúsága szerint, teljesen nem nélkülözhet.

Ámde Campanella lepton nyomon erős hittel épen azt állítja, hogy az általa contemplált társadalmi rend a tökéletes erkölcsösség és a legteljesebb általános boldogság létesítését eredményezné; hogy az absolut communismus, mely eo ipso a teljes egyenlőséget alapítaná meg, ezzel teljesen kiirtaná az önzést; hogy az egyenlőség által az általános testvériség eszméje megvalósíttatnék és így az egész tarsadalom egy nagy családdá válnék; hogy az önszeretetet és a saját nőhöz és gyermekhez való ragaszkodást, a szülei és gyermeki szeretetet kiirtó, teljes életközösség fölkeltené és folyvást fokozná a közösség iránti szeretetet, és hogy a tulajdonképeni családi szeretettől megszabadult emberek rajongó szeretettel csüggenének a közösségen.¹⁾

Az ideologia útjain is: ce n'est que le premier pas qui coute. Az egy nagy csodában való hit a nehézségek és kételemek egész seregén átsegít. Valójában exorbitans föladat: az emberi kedélyt megfosztani legkedvesebb javaitól, leggyöngédebb és mélyében erősen gyökeredző érzelmeitől, — hogy így hely készíttessék oly érzelem számára, mely, az eredetibb ér-

²⁾ Ibid p. 424 ss., p. 436.

zelmeknek csírájokban való elfojtása után, a természeti alapot az emberi szívben mellőzné.

A munka organisatióját illetőleg Campanella néhány általánosságra szorítkozik; annak, a fontosabb részekben kidolgozott, világos képét nem nyújtja.¹⁾ Már pedig éppen ez az igazi *crux metaphysicorum* a socialistikus tanokban, még a legújabb socialistikus rendszerekben is.

* * *

Azon társadalmi ügy, melynek a *Civitas solis*ban ügy, mint a platói államban, a lehető legnagyobb jelentőség tulajdonítatik, a faj tenyésztéséről és nemesítéséről való gondoskodás.²⁾ Itt is az állam föladata e cél megvalósítását minden áron biztosítani, mindazon föltételeket létrehozni, melyektől a cél elérése függ. A legtöbb gond és a legnagyobb figyelem éppen ez ügyre fordítandó, mert ettől függ a társadalom jövője, a jövőendő nemzedékek jóléte és tökéletesedése. A legelső föladat, az a föladat, melynek a szerencsés megoldásától végelemzetben minden más nagy társadalmi cél megvalósítása függni látszik: arról gondoskodni, hogy az ivadéknak jó, egészséges, az összes emberi életföladatoknak megfelelő szervezete legyen. Mert *mens sana in corpore sano*.

E föladat megoldása nem bízható a véletlenre, az egyéni izlés kiszámíthatatlan működésére, az egyéneknek, érzelmek, szeszélyek és külön érdekek által előidézett elhatározására.³⁾ Erre nézve Campanella teljesen egyet ért görög előképével; azért ő is az állami hatalomra bízta e föladatnak a megoldását és ezzel általán a két nem közti viszonyok pontos szabályozását.⁴⁾

¹⁾ V. ö. Mohl: *Gesch. u. Lit. d. St.*-IV. id. h. Ueber Organisation der Arbeit hat der umwälzende Mönch gar nicht das Bedürfniss eines klaren Begriffs.

²⁾ V. ö. *Társadalmi elméletek az ókorban*. I. Platon. 13. s köv. lap.

³⁾ *Civitas solis* p. 423 . . . Ut ita copulentur masculi foeminis, quod optimam edant prolem. Ac irrident nos, qui generationi canum et equorum studiosam navamus curam: humanam vero negligimus. V. ö. *Questioni sull' ottima repubblica* (Opere II. p. 309.) Noi abbiamo cura di avere un ottima generazione nei nostri cavalli, non per la nostra specie.

⁴⁾ *Civitas solis*, p. 433 ss. Generatio autem religiose tractatur

Campanella ezen a téren is magáévá teszi a Platon legbizarrabb, æsthetikai és erkölcsi érzékünket nem egy tekintetben sértő terveit. Sőt épen ezen a téren, a kérdéses viszonyok szabályozására vonatkozó részletekben, helyyel-közzel meg Platon merész, az érzelmi élet menhelyébe, a leggyöngédebb bánásmódot követelő érzelmek sphærájába, erőszakosan beavatkozó tervein is túltenni igyekszik. Az egyént itt is, sőt főképen ezen a téren, teljességgel föláldozza a fajnak. Az egyéni szabadságot az érzelmi életből, azon erkölcsileg nevelő és nemesítő emberi viszonyokból, melyekben az egyéniség legszabadabban érvényesülhet, szintúgy száműzi, mint a munkából és a játékból. Ezzel az egyéniség minden jogát megsemmisítette. Az egyenlőség és testvériség nevében minden alaptól megfosztotta az egyéni szabadságot.

Ez is egy sajátos előjátéka a modern demokrácia és a modern socialismus azon szélső formáinak, melyek — az abszolút egyenlőség elvének korlátlan és terroristikus alkalmazása, illetőleg egy fegyházszerű, az emberi törekvés minden körét felölelő organisatió által — minden szabadságot megölnék, az abszolút egyenlőség magasabb dicsőségére.

Ámbár a *Civitas solis*ban, állandó házassági kötelékek és a szokásos értelemben vett családi viszonyok hijában, voltaképen valóságos «promiscuitas» uralkodik a két nem viszonyai-ban, miután a házasságot ephemer viszonyok pótolják; Campanella korántsem proclamálja az érzelmek, szeszélyek és szenvedélyek féktelen szabadságát, azt a teljes törvénytelen-séget és rakoncátlanságot vagy állatias szabadságot, melyet az általános libertinismus ügyvédei néha a «szabad szerelem»

in bonum Reip. et non privatorum. Et necesse est magistratibus obedire. Et quod nos dicimus naturale esse homini ad prolem cognoscendam et educandam, propria uti uxore et domicilio et liberis, negant; dicentes generationem esse ad conservationem speciei, ut dicit S. Thomas, et non individui. Ergo spectat procreatio ad Rempubl. non ad privatos, nisi quatenus sunt Reipubl. partes. Et quia prave generant et prave educant privati plerumque prolem in Reipubl. perniciem, ideo Magistratum curae illam tanquam primum elementum Reipubl. sacrosancta religione committunt... Distribuunt ergo generatrices et generatores praestantissimae indolis juxta philosophiam. V. ö. *Questioni sull' ott. rep.* id. h. Nel tempo prescritto alla generazione ciascuno si avvicina a quella che la legge gli destina pel bene della repubblica, ne generano per loro ma per la repubblica.

rendszerének neveztek.¹⁾ Sőt ellenkezőleg, Campanella Platon módjára az egyén szabad elhatározását s választását teljesen és föltétlenül kizárja;²⁾ a két nem közti viszonyok és a procreatio szabályozását minden irányban, minden részletben, az állami hatalomra, a hatóságokra bízta. Socialpolitikai főfeladattá teszi a faj érdekének teljesen megfelelő procreatio föltételeinek megállapítását és az ezekre vonatkozó követelmények teljesítésének ellenőrzését az állami hatalom közegei által.

E szerint Campanella minta-államában is az állami hatalom gondoskodik a fajföntartás és a fajnemesbítés érdekeiről. Ezeket érvényre emelni, az egyéni hajlam, érzelem, ízlés figyelembe vétele nélkül, sőt — ha szükséges — az ilyen rugók teljes, erőszakos elnyomása által, a procreatio ügyének és a két nem viszonyainak szabályozásával megbízott hatóságok legfőbb feladata.³⁾

Campanella a tárgy iránti kiváló érdeklődéssel elmélkedik a föladat megoldásának legcélszerűbb eszközei fölött; és az ilyen témák tárgyalásában szokatlan körülményességgel — társadalmi előítéletekkel keveset törődve és minden tartózkodást kerülve, mely bármiként csak a pruderie látszatát kelthetné — ismerteti a cél kedvéért elfogadott intézkedések részleteit; melyekre nézve megjegyeztetett, hogy azokat csak a latin nyelv bírja el. Minutiosus szabályzatok állapítják meg, milyen tulajdonságokkal bíró férfiak és nők adandók össze esetről esetre. Valóságos réglement állapítja meg a sikeres procreatio szempontjából összetartozó, egymáshoz illő és azért összeadandó egyének temperamentumát, életkorát, testalkatát, az egybekelés helyes időpontját, végre a szertartásokat, a testi és lelki dispositiót, az előkészületeket, egyáltalán mindazon

¹⁾ *Civitas solis* p. 436. Sed non semper neque more belluarum, quaecunque oblatam foeminam subagitantium, sed nisi gratia et ordine generationis . . . etc. V. ö. *Questioni s. ott. rep.* (id. h. p. 303.) Questo vago concubito è un'eresia e un'empieta contre natura.

²⁾ *Civitas solis*, p. 434 . . . ut semper illis obveniant quae congruunt, non quas appetunt.

³⁾ *Ibidem*. p. 432. Idcirco totum studium ac principale in generatione adhibendum esse . . . V. ö. *Társadalmi elméletek az ókorban*. I. Platon. 14. l.

speciális körülményeket, melyek a procreatio sikerét, főcélját legjobban, legtökéletesebben biztosítják.¹⁾

Az, a mi a procreatio kellékeire vonatkozó reglementben ethikai s æsthetikai érzékünket sérti és — a nélkül, hogy a tervezett intézmények merőben utopikus jellemére, a keresztülvitel rengeteg nehézségeire és a legbensőbb viszonyokra kiterjedő fegyházi rend tűrhetetlenségére reflectálnánk — szükségkép mély visszatetszést szül; az nem csupán az egyén rendelkezési jogának, az egyéniség természetszerű igényeinek legteljesebb megsemmisítése; nem csupán bizonyos cynismus, mely a «*naturalia non sunt turpia*» elve szerint a lehető legkörülményesebben fejtegeti a legkényesebb természetű dolgokat;²⁾ hanem első sorban és főképen a két nem közti viszonyok merőben érzékies, materialistikus fölfogása, csak a népesség szaporítása és az ivadék egészsége szempontjából való méltatása.³⁾ Az, a mi itt főleg visszatetszik, az az exorbitáns egyoldalúság, mely a legbensőbb emberi viszonyokat csak ily szempontból fogja föl és semmibe sem veszi a tartós vonzalom, a tartós közös ragaszkodás és tisztelet által erősített házassági kötelekek ethikai jelentőségét, boldogító, erkölcsileg nevelő és nemesítő hatását. Ennek méltatását, úgy mint a nő sajátzerű ethoszának mélyebb megismerését Campanellánál hiába keressük. Az ő philosophikus államában az emberi kedély leggyöngédebb érzelmei elnyomásra, kihalásra kárhoztatvák, hogy az emberi lelket egyetlen egy érzelem, az amor communitatis, foglalja el.

Ott, a hol az olasz gondolkodó némely engedményre

¹⁾ *Civitas solis*, p. 430—433 ... non copulant foeminas grandes ac pulcras nisi grandibus ac studiosis viris: et pingues macribus, et macras pinguibus, ut bene temperentur et utiliter ... In duabus cellis seorsum dormiunt usque ad horam ... Hanc horam Astrologus et Medicus determinant ... V. ö. *Questioni sull' ott. republ.* (id. h. p. 304.) Generino ... seguendo la direzione dei medici e dei magistrati, nei tempi atti alla generazione, secondo l'astrologia (!) ... dopo gli anni 25 sino ai 53.

²⁾ Különösen *Civitas solis* p. 431. Az idézett szabályokon kívül itt még sok részlet fordul elő — «que le latin seul tolère».

³⁾ Például *Civitas solis* p. 432. Si quae istarum foeminarum non concipit ... copulant ipsam aliis; si tandem sterilis ... fit communis. Sed non datur illi matronarum honor in consilio ... et in templo et in mensa ... etc. V. ö. *Questioni sull' ott. rep.* (id. h. p. 308. ss.)

vagy elnézésre hajlandónak mutatkozik, olyan utilistikai érvek vezetnek, melyeknek semmi közük sincsen az egyéni hajlamok, az érzelmek vagy szenvedélyek létjogának valamely magasabb szempontból való elismeréséhez.¹⁾ Elvi álláspontját Campanella ezen a téren nem változtatja meg; csak nagyobb bajok elkerülése végett tesz bizonyos — elveinek lényegét tulajdonképen alig érintő — concessiókat.

* *

Magától értetődik, hogy a *Civitas solis* társadalompolitikai alapeszméje a nevelés nyilvánosságát, közösséget s egyenlőséget is involválja. Ott, a hol tulajdonképen tartós házassági és családi kötelékeknek semmiféle analogona sem létezik; a hol a közösség és egyenlőség elve mindenben föltétlenül, tekintet nélkül a szellemi élet felreismerhetetlen törvényeire, érvényre jut (igaz, hogy a gyakorlatban mindamellett a hivatásokban s functiókban bizonyos egyenlőtlenség fejlődik ki); a hol a különérdekek forrásai kivétel nélkül minden irányban mesterségesen elzárva; ott magán nevelésről vagy családi nevelésről természetesen szó sincs, ott csak közös és — legfőlebb az egyes nagyobb hivatalokra való speciális előkészület kivételével — egyenlő nevelés képzelhető.

A *Civitas solis* összes polgárainak, férfiaknak és nőknek egyaránt, így természetesen egyenlő joguk van a legjobb, legcélyszerűbb nevelésre s oktatásra. És valóban mindnyájan ugyanazon oktatásban részesülnek, mely a legkülönbözőbb elméleti s gyakorlati szakokat felöleli.²⁾ A sokoldalú tanterv arra mutat, hogy szerzője nem fel a túlterheléstől vagy a korai szellemi megerőltetésből esetleg eredő bajoktól.

A reáltudományok tanítása mellett kiváló szerepet játszik a mesterségek tanítása. Mindenki különböző mesterségekkel

¹⁾ *Civitas solis* p. 431. Matronae magistrae et seniores magistri provident illis Veneris usum, qui salaciores sunt... licentiam a magistro primo generationis petunt, qui magnus est Medicinae Doctor... ib. p. 434. Si quando aliquis amore ardenti capitur mulieris cuiuspiam, licet eis colloquium, jocus... at si generatio periclitatur, nullo pacto nisi quando mulier jam gravida... aut sterilis. Azonkívül különösen p. 432.

²⁾ *Civitas solis* p. 425 s., 433.

megismerkedik. Így megállapítható, hogy melyikre van, az egyik vagy a másik polgárnak legtöbb hajlama s képessége. Általános iparoktatás, mechanikus munkák, általán kötelező testgyakorlatok, nem engedik meg az elméleti oktatás túltengésével kapcsolatos bajok képződését. A matematikai és természettudományi oktatás korán kezdődik, az utóbbi a hetedik év lefolyta után. Az e szakokba vágó alapismeretek megszerzése után nagyobb előképzettséget követelő szakok, különösen felső matematika és orvosi tudományok, képezik az oktatás tárgyait.

A tanulást élénk eszmecsere s vitatkozás követi. A tanulók körében nemes verseny keletkezik. Azok, kik bizonyos szakokban különösen kitűntetik magokat, előbb utóbb a tanítás terén nyernek alkalmazást. Szintügy azok, kik bizonyos mesterség terén kitűnnek, az illető terén szolgálják a közösséget.¹⁾

Az általános nivellement, az abszolút egyenlőség szószólója, ki egyébként egyáltalán nem hajlandó az egyéni hajlamnak vagy ízlésnek a legcsekélyebb concessiót tenni; ott a hol a hivatások választása és az azokra való speciális előkészülés forog szóban, elég határozottan, későbbi socialistikus ideológok javaslataira emlékeztető módon, az egyéni tehetségek és hajlamok leggondosabb figyelembevételét sürgeti.²⁾ Igaz, hogy vezérlő szempontúl ezen a téren is kizárólag a közérdek, a közösség szükséglete fölvehető; másrésről pedig a *Civitas solis* társadalmában minden munka egyenlő tiszteletben részesül. De az abszolút egyenlőség fanatikusai a természet által alapított szellemi egyenlőtlenségre sem szeretnék a társadalmi munkafelosztást alapítani.

A *Civitas solis* oktatási rendszerének és szellemi életének a signatúráját egészben véve a reál-tudományok határozzák meg. Campanella a nevelési rendszer tárgyalásánál kevés szóval, de nagy határozottsággal bírálja a középkori

¹⁾ Ibid. p. 425—26.

²⁾ Ibid. p. 425 (és egyébutt). Ut ingenii propensionem cuiusque perpendant. — V. ö. Gatti de Gamond: *Fourier et son système* (5. éd.) l'organisation du travail doit avoir pour but, dans le phalanstère, d'après la loi de la nature, de rendre les travaux attrayants, d'y attirer, et jamais forcer. La première règle, c'est que chacun suive ses aptitudes, ses penchants dans le choix des travaux.

tudomány és oktatás irányát; erélyesen megtámadja az iskolai tradíciót. A reális ismeretet, a pozitív tudást, a tárgyak megismerését megkülönbözteti a szó-tudástól, a grammatikai, logikai és ontológiai szörszálhasogatásoktól, a szavak fölötti vitatkozás mesterségétől. Nem csak a társadalmi szükséglet utilitikai szempontjából, hanem tisztán elméleti, ismerettani szempontból is, a tudásnak egy más eszményét tűzve ki a gondolkodás és kutatás céljául; elveti ama «szó-tudományokat» és a reális, pozitív tudáshoz vezető szakok művelését követeli.

A természet-ismeret haladása a jelszó. Nem szavak és egyes autorok, tudományos tekintélyek mondatai fölött vitatkozni, hanem a tárgyak természetét megismerni; ez az egész program alaphangja. Vizsgálni kell a testi világ tüneteit úgy, mint a népek életének jelenségeit és törvényeit is.¹⁾ Mind a mellett a metaphysika nem veszti el uralkodó állását; föladata lesz továbbra is a különböző tudományszakok munkáját kiegészíteni, befejezni, azoknak legfőbb eredményeit egy magasb egységben egyesíteni, rendszeres kapcsolatba hozni, végelemzetben a legáltalánosb elvekre és ezeket egy alapokra visszavezetni. Mintegy a legfőbb tudásnak a letéteményese az állam főnöke, a metaphysikus.

Mig így a metaphysika új alapon nagy jelentőséget nyer, némely ismeretágak, különösen a nyelvi tanulmányok háttérbe lépnek; jöllehet Campanella nem számúzi azokat, hanem úgy-szólván egy külön tudós-osztályra, a grammatikusokra bizza azoknak művelését.²⁾

A gyakorlati foglalkozások közül a *Civitas solis*ban is kiváló jelentőséget nyer a földművelés. Ennek a gyakorlati tanítására nagy gond fordítottatik. A legkiválóbb gond fordította a testgyakorlatokra, a tornatanításra, úgy mint különösen katonai gyakorlatokra, a háborúra előkészítő katonai oktatásra is.³⁾

¹⁾ *Civitas solis*, id. h. és p. 427 ... ubi putatis doctissimum esse qui plus grammaticae, aut logicae Aristotelicae ... cujusmodi ad sapientiam vestram requiritur tantum servilis memoria et labor. Unde efficitur homo iners, quoniam non contemplatur res, sed verba librorum ...

²⁾ Ibid. p. 426. Non tanta linguarum cura est ...

³⁾ Ibid. p. 425, 428, 437.

Campanella kiváltkép közegészségi, általános pædagogiai s ethikai szempontból igen nagy súlyt fektet az ábrázolt életrend utóbbi részeire. A testi és lelki erők fejlesztése, a test ellenállási erejének és a remíthetetlen bátorságnak, a testi és lelki szívósságnak a lehető legtökeletesebb kifejlődése az, a mit ő óhajt. Azért lépten-nyomon követeli az edzést, a testgyakorlatok szakadatlan folytatását.

A közegészségügy szempontjából szervezi a *Civitas solis* a polgárok életrendjét egyébként is, a legkülönbözőbb irányokban. Közegészségügyi szabályzatok, orvosi rendeletek határozzák meg a polgárok életmódját, a ruházat, ételek, italok minőségét és egyéb szükségletek kielégítésének föltételeit.¹⁾ A *Civitas solis*ről kétszeres jogosultsággal állítható az, a mi a plátói mintaállamról mondatott; hogy tulajdonképen csak egy nagy-szabású nevelő intézet, melyben a nevelést az egész életen át folytatják és a felnőtt emberek életrendje is a legkisebb részletekben bizonyos chablon szerint szabályoztatik.²⁾ Sőt a *Civitas solis* a minutiosus részletek megállapításában görög előképén és minden képzelhető nevelő intézeten is túltesz.

Itt az állam szervezi és szabályozza nem csak a javak productióját, elosztását és consumptióját, nem csak a két nem közti viszonyokat, a procreatio ügyét, az egyesek munkáját, az elméleti és gyakorlati nevelést, hanem a legtöbb szabadságot igénylő foglalkozásokat úgyszólván kivétel nélkül; így a művészi és tudományos törekvések minden ágát és a vallási életet is; egy szóval az egész szellemi életet.³⁾ Az egyéni szabadság a szellemi munka terén is teljesen megsemmisítettik.

* * *

Tagadhatatlan, hogy azon nyomós érvek, melyek a communistikus tanok és tervezetek elfogulatlan, a tudományo-

¹⁾ Ibid. p. 430. (*De vestimentis*) . . . juxta conditionem ac necessitatem in medici arbitrio est . . . p. 435, p. 445; (*De vita et victu totius et partium Reip.*), p. 446; (*De cibis, De potu*), 447. (*De morbu solarium et cura*).

²⁾ Különösen: id. h. p. 429, 443—448.

³⁾ *Civitas solis*, p. 451. (*De sacerdotibus et Religione*), 454. (*De poetarum usu*), 455. (*De astronomia*), és egyébükt.

san iskolázott gondolkodás magaslatán álló, a politikai tapasztalás és a történelem tanúságára támaszkodó bírálói által (és részben már Aristoteles¹⁾ által is), az abszolút egyenlőséget, a teljes általános nívellament keresztülvitelét követelő kommunizmus ellen fölhoztak, nagyobb részint kiváló jogosultsággal érvényesíthetők a Campanella communistikus rendszere ellen is és magokba foglalják e rendszer megsemmisítő kritikáját. Csaknem mindazon tendenciák, melyek ethikai tekintetből vagy a magasabb kulturális érdekek szempontjából a legkomolyabb aggályokat keltik és a legsúlyosb kifogásokat provokálják;²⁾ csaknem mindazon eszmék, melyeknek a megvalósítása a legnagyobb, az emberi természet törvényeiből, a társadalmi közösség és a magasabb cultura létföltételeiből eredő nehézségekbe ütköznek, és melyek ehhez képest a kritikának a legtöbb támadáspontot nyújtják, a *Civitas solis* communistikus rendszerében a lehető legelesebb kifejezést nyerik. Az egyéni szabadságot, az önelhatározást, az egyéni hajlamok érvényesülését teljességgel, az emberi törekvés minden terén, minden irányban megsemmisítő, véglegesen elnyomó intézmények sehol sem visznek nagyobb, döntőbb szerepet.

Az a, részben nevelő intézet módjára³⁾ berendezett, részben fegyházszerű szervezettel bíró, mindenható állam, melyről némely újabb socialisták és communisták álmodtak, és melyről az utopistikus üdvtanok hívei alighanem mainap is álmodnak, igen lényeges vonásokban a Campanella mintaállamához hasonlít. A szabadság teljes megszüntetése, gyökerének

¹⁾ V. ö. *Társadalmi elméletek az ókorban*. II. Aristoteles. — L. Aristoteles: *Politika* II. k.

²⁾ Ezt még a jelenkori szélső irányok némely buzgó védői és szószólói is elismerik. Így például Dühring. L. *Krit. Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus* (2. Aufl.), p. 237 ff. «Ein voller und ganzer Communismus lässt sich nun zwar gleich einer Fiction in ziemlich festen Umrissen vorstellen; aber hier ist die Verwirklichung in grösserem Maassstabe und nach dem Bilde der gewöhnlichen rohen Anschauungen innerhalb der Civilisation eine unbedingte Unmöglichkeit... In den entsprechenden Phantasiebildern wissen die Urheber nicht, was sie in Rücksicht auf die strengern Rechtsbegriffe von Eigenthum und Ehe eigentlich verzeichnen...»

³⁾ V. ö. Dühring id. m. (p. 282). In einem solchen (Fourier'schen) Kindergarten für Erwachsene geht alles nach den Grundsätzen einer guten Buchhalterei zu...

kiirtása (a testvériség és abszolút egyenlőség nevében) minden oldalon a vezérlő szempont.

A boldogság, melyet a dicsőített mintaállam polgárai élveznek, egészben véve, az egyénekre ex offio rátukmált boldogság: a boldogság sajátos fajta! Az erkölcsiség, mely a leírt communista elysiumban uralkodik, csaknem egész terjedelmében katonai disciplinán alapul.

A világboldogítók többnyire keveset törődnek az ilyen fogalmak elemzésével; nem kérdezik, ha vajon bizonyos elemek eltörlése nem involválja-e a dolog lényegének eltörlését is?

Campanella épen azon minutiosus szabályzatok kifejtésében, melyekben gyakran görög előképén is túltesz, észrevehetőleg közeledik a legújabb kor utopistikus rendszereihez, kivált az első francia socialisták és communisták tanaihoz. Mint Morus több tekintetben Saint-Simon jelszavait anticipálja, úgy Campanella több ízben a Saint-Simon tanítványainak, de különösen Fouriernak tervezeteihez is hasonló eszméket fejt ki és némely pontban a szélső irányok más képviselőivel is találkozik.

A *Civitas solis* valójában egy nagyszabású phalanstér, melyben azonban a Fourier némely végtelenül naiv ötlete még nem jut érvényre. Különben Campanella is sok tekintetben osztozik a későbbi ideologok naiv bizodalmisságában, melyet legyőzhetetlennek mutatkozó nehézségek sem riasztanak vissza, mely nem követel többet, mint az emberi természet törvényeinek átalakulását.¹⁾ A részletekben mutatkozó analógiák nem egy helyen azt a gondolatot kelthetnék, hogy a későbbiek némely eszméiket egyenesen a Campanella művétől kölcsönözték ki.

A legnagyobb tévedések és a valóság korlátjaival keveset törődő ideológia legmerészebb ábrándjai közepett néha nagy jelentőségű, termékeny eszmék rejlenek, melyek — azon kapcsolat daczára, melyben előfordúlnak — komoly méltatást

¹⁾ Dühring (id. h.) találóan jegyzi meg: «In den einschlagenden Imaginationen findet sich etwas von jenem Wahnwitz, der die Natur für ein Ding hält, welches sich durch menschliche Magie oder wenigstens nach Maassgabe und Vorbild menschlicher Launen umgestalten lasse.»

igényelnek. Így Campanella communistikus rendszerében is ilyen eszmék tűnnek föl. A két főeszme, mely itt kiváló figyelmet érdemel, az amor communitatis (mint az erkölcsi élet vezérlő [elve]) és a tudás hatalmának, a tudomány tekintélyének elismerése a társadalmi és politikai élet terén.¹⁾

Campanella teljes határozottsággal azt a meggyőződést vallja, hogy a döntő votum ezen a téren nem a nyers erőt vagy a fölületes routinet, hanem az igazi tudást, az alapos szakismeretet illeti meg; hogy a tudomány hivatása a haladás vezérlését ezen a téren is elvállalni és így a helyes politika alapját is megvetni. Másrészt pedig lépten-nyomon azon tant hirdeti, hogy az, a mi erkölcsi szempontból mindenek előtt és mindenek fölött óhajtandó, a mire minden erő megfeszítésével törekedni kell, a társadalmi kötelességek tudatának hathatós és tartós serkentése és a közösség iránti szeretet gerjesztése s ápolása.²⁾

Campanella e követelményeknek a keresztülvitelében végzetes túlzásokba s tévedésekbe esik. De ezeknek a leghatározottabb, föltétlen elítélése nem zárja ki az ábrándeszmék közepett fölismerhető ethikai alapeszmének a méltatását; azon tannak a méltatását: hogy az egoismus nem képezheti az erkölcsi élet vezérlő elvét, hogy az egyéni különérdekek a nagy közös céloknak alárendelendők, hogy az önző hajlamok elnyomandók, ha ama célokkal összeütköznek, hogy a közös célok szolgálatában való működés általános erkölcsi föladat és hogy a kötelesség a közös élet szervező elve.

Campanella az erkölcsi cél megvalósítására alkalmas eszközök választásánál a legnagyobb tévedésekbe esett. Mindamellet el kell ismerni, hogy szellemében egy későbbi kornak

¹⁾ Az ismeretes plátói postulatumból kiinduló Campanella az utóbbi gondolat keresztülvitelében (a tudós-hierarchia uralmára vonatkozó fejtegetésekben) nem egy helyen észrevehetőleg közeledik a később Comte A. által elfoglalt állásponthoz. Az utóbbit nagy vonásokban jellemzi és élesen bírálja Dühring id. h. p. 255 s k. V. ö. Comte A.: *Catéchisme positiviste* (Paris, 1852).

²⁾ Ennek az elvnek és túlhajtásainak analogonával is gyakran találkozunk Comte A. műveiben; különösen a *Catéchisme positiviste* több helyén. «Nos jeunes adeptes seront habitués... de regarder le triomphe de la sociabilité sur la personnalité comme la principale destination de l'homme» (id h. p. 248).

ethikai eszméi is fölillantak, oly eszmék, melyek a cultura haladásával mindinkább érvényre emelkedtek.

A *Civitas solis* és általán a socialistikus utopiák gyök-
hibája, hogy a communismust tartják az útnak, melyen amaz
eszmék megvalósítása — az emberiség nagy eszményi javainak
megsemmisítése nélkül — sikerülhetne. Ha csak a magasb szel-
lemi színvonalon álló írókra reflectálunk, elismerhetjük, hogy
ez alaptévedést senki sem proklamálja nagyobb, a legkritiku-
sabb nehézségekkel is könnyen elbánó bizodalmassággal az
igazságok igazságának — mint Campanella.

MEDVECZKY FRIGYES.

A DABÓCZY-C SALÁD.

Regény.

Első közlemény.

I.

Egy fiatal ember ősi fészkebe utazik ; de nem tudja, végkép haza megy-e, vagy csak látogatóba.

Néhány évvel ezelőtt, kora őszi napon, egy igen csinos, vidám és egészséges uracs utazott az osztrák-magyar vasúton a fővárosból Tót-Megyerig. Itt átment a nyitrai vonatra s aztán épen a déli harangszó mellett megérkezett Komjáth állomásra.

Kezébe vette könnyű podgyászát, mely két kis bőröndből állott és áthatolván a pályaház épületén, szétnézett, talál-e ott valami ácsorgó kocsist, a ki őt kelet irányában, útja végcéljához eldöcögtené.

Akadtt ott két-három fuvaros is, kik közül épen azt szemelte ki, a kinek legrongyosabb kocsija és legkiéhezettebb gebéje volt ; gondolván, hogy ez lesz a legolcsóbb.

Azonban még javában alkudozott, a midőn látja, hogy egy világos-kék frakkos és meggy szín mellényes bérszolga kíváncsi arcczal kerül elébe s betanúlt meghajlással kérdi :

— Talán épen Dabócra méltóztatik utazni ?

— Körülbelül.

— Nem épen méltóságos báró Dabóczy Kálmán úrnak lehetek szolgálatára ?

— Én volnék.

— Akkor méltóztatnék az urasági kocsira ülni. Ő méltó-

sága, az öreg báró, küldött engem ide és megparancsolta, hogy mindenben méltóságod szolgálatára álljunk.

Ezt mondva, átvette az ifju kezéből a két kis bőröndöt. Kissé lenézőleg tekintett ugyan a kopott jószággra, értésül adván, hogy helyzeténél fogva kissé különb úti requisitumok föl- s lerakásához van szokva, de azért az ezalatt előállott úri kocsi ajtaját betanult tempókkal megnyitá, a gyanús értékű podgyászt a kocsi első ülésére helyezé, maga pedig jól begyakorlott szokkenéssel a bakon termett.

Csak könyökével figyelmezteté a kocsist, hogy minden készen van, ha tetszik, indulhat.

S miután Komjáthtól Dabóczig az út úri fogaton is megtart egy óráig, időnk és alkalmunk akad, hogy megismerkedhessünk úgy útzónkkal, mint a házzal, a hova a fiatal ember bejutni igyekezett.

Báró Dabóczy Tamás hetven éves öreg ember, díszes nagypapa s mint magáról hitte, közszeretben és tiszteletben megöszült patriarka.

Elhúnyt nejétől két fia maradt, Sándor és Béla, kik már régen meghaltak. Az idősebb egy osztrák grófnőt hozott haza feleségül, tömérdek ösökkal s roppant hosszú birtokcímzet jelentő előnevekkel. Például von Tiefberg és zu Hochthal, de epen semmi kézzel fogható hozománnyal. Ez a nő még él; egymaga grófnéskodik a többi báró között s a vendégek körében képviseli a ház asszonyát. Fia, Róbert, a kastélyban születven, mint természetes és törvényes örökös szerepel a családban.

A második fiú, Bela, ki volt tagadva atyjától azon többé soha jóvá nem tehető bűnténye következtében, hogy megfélekezve magáról, beleszeretett egy akkorában igen kedvelt színésznőbe, s azt könnyelműleg feleségül vette.

Tulajdonkép az apa életében formaszerinti kitagadásról szó sem lehetett. Elég volt erre tényleg azon büntetés, hogy a ház ifjabb gyermeke innentúl semmi, vagy csak csekély pénzbeli segélyezésben részesült otthonról. Kénytelen volt hivatalt keresni s jóformán csak fizetéséből élt.

Ennek a fia volt Kálmán báró, az a huszonegy éves uracs, a ki e perczben a család ősi fészke felé siet, a nélkül, hogy tudná, haza megy-e oda, vagy csak látogatóba.

A fiúnak különben gondos és előrelátó atyja volt. Midőn

a buzgó hivatalnok egy járvány alkalmával nejét elveszté, a szokottnál nagyobb összeget kapott hazulról «gyászruhára és temetésre». Jeleül annak, mily örvendetes hír volt ez a dabóczi kastélyban, hogy a család végre e «szennyfolttól», a theatralista asszonytól ily szép véletlenül megszabadulhatott.

Béla báró ez alkalommal a megmaradt pénzt fia javára valamelyik életbiztosító intézetbe adta s azután is élte fogytáig ráfizetgetven, a midőn egy súlyos betegség körülvette, azon megnyugvással szállott sírba, hogy hátrahagyott Kálmán-kája legalább évenkénti hatszáz forint járadékkal léphet a világba s ha derék gyerek, kezdhet valamit.

Az öreg báró szürkéi jól poroszkáztak a poros úton s már-már kirajzolódik a közlegők szeme előtt az ódon kastély homlokzata.

Mert Magyarországon a múlt században emelt épületet is ódonnak nevezik. A török, a hová fért, gondoskodott, hogy a magyar építészeti archæologia a legrövidebb tanulmány legyen egész Európában.

Egy meglehetősen terjedelmes épület állott előttök, a falu nyugati végén, jobbra az országúttól. Mindjárt látszott, hogy Tamás báró jó karban tartja elődeinek fészket. Azaz: minden év tavaszán a húsvét előtti hétben hófehérre meszeltette a falakat. Ennek eredménye lett, hogy az épületnek különben is fukaron kimért ékitvényei a sok mésztől szerfőlött meghíztak és kigömbölyödtek; az ablakok körül keresztül szolgáló vonalak pedig lassankint a fallal egészen egybeolvadtak.

Egy sorban tizenöt ablak ürege sötétlett ki a homlokzatból. Hosszúkás négyszögek, melyeknek közepén nem fából, hanem téglából és vakolatból készült az elválasztó kereszt. Mintha valami rostélyt aggattak volna a falakra, a divatos nagy üvegek helyett vagy harminczket kisebb lyuk ásított, bevonva jól mosott, a szálló, portól megóvott, de az időktől elvakult üvegtáblákkal.

Az országút a nemesi kuriát ketté metszette. Balról a veteményes és gyümölcsös kert viritott. Itt emelkedék magasba a pompás növényhaz is, mely télire a termék számára a virágot szolgáltatta. Jobbról, a kastély háta mögött, sűrű lombokba összefonódó park sötétlett, mely növéseben szabadon

eresztve, úgy elvadúlt, hogy most már a legelső tervelő ker-
tésznek összes combinatiói ismerhetetlenekké váltak.

Mikor a kocsi a kastély belső udvarára érkezett, az öreg
Tamás báró, egy erkélyen álldogálva, feszült kíváncsisággal
nézett le a fiatal emberre, a kinek külseje első tekintetre is
ígért valamit.

Mert hiába, végre is igazi Dabóczy-vérnek kellett erei-
ben folydogálni, daczára a színésznő-mamának. Néhány hét
előtt az öreg úr, úgy második, harmadik kézből, jó híreket
hallott eltaszított unokájáról. Mondták, hogy nem csak kitünő
eredménynyel végezte iskoláit, hanem ezenfölül a jogtudomá-
nyokból még a tudorsági szigorlatot is letette. Oly merénylet,
minőt még Dabóczy-ivadék soha el nem követett.

Rögtön tehát, a legelső vidáman elköltött ebéd után,
dolgozó szobájába vonult s levelet írt unokájának, egyszerűen
oly kijelentéssel, hogy személyesen is ismerni akarná azt a
derék ficzkót, a ki saját szorgalmából hivatalosan is a tudósok
czéhébe férközhetett.

Jól tudta az öreg úr, hogy ezzel államcsínyt követ el,
ez okból csak akkor értesítette övéit, midőn levele már a pos-
tán volt s röpült visszatarthatatlanul a főváros felé.

Lett ebből jajgatás és kétségbeesés. A grófné kezeit tör-
delte és németes hibákkal magyarul beszélt. Ez volt mindig
a legbiztosabb módszer az öreg úr szívének meglágyítására.

— Oda vagyok! — mondá — agyvelőmet kegyetlen
migraine rohanta meg. Föl nem kelek ágyamból, míg ez az
idegen itt tartózkodik. Anyám, a grófné, nagynéném, a her-
czegnő, nem azért adtak ily úri házhoz, hogy egy napon még
színésznők porontyával együtt vacsoráljak! Nem tudtad, nagy-
papám, hogy a színpadi festék szaga kiirthatatlan? Beveszi
magát előbb a színésznő öltözekébe, aztán a bőrébe s még a
gyermeken is megérzik hetediziglen. Arábia minden illatsze-
rével ki nem tisztíthatjuk többé házunkat.

Aztán Róbert báró folytatá:

— Én rosszat sejtetek. Veszedelem fenyeget mindnyájun-
kat. Meglásd, nagypapám, hogy ez a közönséges proletár
azokból a pesti piszkos szállásokból valami undok ragadós
nyavalyát hoz a kastélyodba. Talán még nem késő, táviratoz-
zál neki, hogy mégis legjobb lesz, ha ott marad, a hol van.

Az öreg úr azonban nem ijedt meg a túlzott erővel meg-

indított oppositóra. Talán ha hallgatnak s csak szótlansággal fejezik ki elégedetlenségüket, még hamarabb megingadozik. De a mesterkéltén fölhalmozott nagy szavakra nem sokat adott; tapasztalásból tudván, hogy a cifra szóözön rendesen csak a gyöngé politikai hadállás hiányait szokta befödni.

Másrészről is igen jól értette, mi lappang itt a bokorban elrejtve. A színésznő gyermeke csak ürügy volt a békétlenségre. Többször megtörtént a családok körében, hogy a fiúért az anyát elfeledték, különösen ha ez már rég elporladott a temetőben. Komolyabb baj volt ennél a körülmény, hogy ez ifju épen oly jogon élhetett a kastélyban, mint Róbert báró, a ki gyermeksege óta megszokta a gondolatot, hogy egyedüli örökösnek tekintse magát. Most pedig jön egy egyenjogú unokatestvér, a ki, ha a ház korlátlan urának szívét és hajlandóságát megnyerhetné, ezzel együtt idős rokonának eddig táplált reményeit épen a fele értékre szállíthatná le.

Az öreg úr azonban úgy mutatta, mintha legkevésbé sem értené, merre fúj a szél; egyelőre csak azt mondá:

— Nem ér ez a szószaporítás semmit. A mit írtam, azt megírtam. Ha bolondúl cselekedtem, egyedül magam iszom meg a levét. Már benne vagyok; úsznom kell az áradattal. Lehet, hogy belefulok, de nem lehetetlen, hogy partra is vergődhetem. Minden esetre pedig semmi természetellenes nem történik a házban. Egygyel többen leszünk s ha mégis elférünk, semmi baj. A nagynéni és az unokatestvér úgy fogadhatja vendégemet, a mint nekik tetszik; de föntartom jogomat, hogy kisebb fiamnak is nagyatyja lehessenek. És ha eddig rossz nagyapa voltam, nem következik, hogy ezután jobb ne legyek.

Ezzel megfordúlt, pipára gyújtott s kiment az erkélyre.

Így láthatá legelőször életében másik unokáját, a ki leugorván a kocsiról, sietve rohant föl a lépcsőn nagyatyja üdvözlétére.

— Hogy eszes fiú — mormogá ezalatt az öreg — azt már hallottam; de hogy e mellett jól termett, egészséges ficzkó, annak örvendek igen nagyon. Ép elme ép testben. Mens sana in corpore sano. Mi kell egyéb, hogy a Dabóczy-vér korcsosodás nélkül szálljon az utódokra?

Elébe ment a terem ajtajáig. Megengedte, hogy unokája kezét csókoljon neki; aztán nagy hévvel magához szorí-

totta, folyvást kedves kis fiának nevezte s megkötötte vele a vérrokonságot.

— Most pedig ülj ide szemközt velem és felelj kérdéseimre. Csakugyan igaz, hogy hatszáz forintból megélhettél, tanultál, és pályát nyitottál magadnak?

— A hatszáz forint deák koromban bőven elég volt. Ötven forintomat havonként sok társam kimeríthetetlen kincsforrásnak tartotta. Két év óta azonban czikkeket írogatok a jogtudományi közlönyökbe s a honoráriumból öltözködöm és néha barátim társaságában jobb napot szerezhetünk.

— Sokat kellett tanulnod a tudorság elnyerésére?

— Eleget, de nem többet, mint a mennyit egy közepeszerű tehetség elbírhata. A dolog nem éppen gyerekjáték, de nem is boszorkányi mesterség.

— És már most hogy fogod magad nevezni: doctor vagy báró Dabóczy? Hogy tituláljon a világ: Domine clarissime vagy méltóságos báró?

— A mint jó. Azaz, a mint valakinek tetszeni fog. A tudósok bizvást doktornak szólíthatnak, más társaságban el kell tünnöm, ha valaki gúny és czélzás nélkül bárónak címmezget.

— Soha sem jutott eszedbe, hogy valahol szeles e világon él egy vén ember, a ki nagyapádnak tartja magát?

— Oh, erről sokszor gondolkodtam, de nem akartam addig szeme elé kerülni, míg diplomát s mellé más ily csekélységet is zsebembe nem hordok.

— Miért nem jöttél tehát egyenesen és meghívás nélkül is mindjárt ide, mihelyt letetted a rigorosumot?

— Mert még az a másik csekélység, a mire vágyodom, hátralékban van. De cultus-miniszter már megígérte, hogy a legközelebbi iskolai évre kinevez magántanárnak az egyetemen.

— Micsoda? Universitas professora lesz belőled?

— Oh, attól még messze vagyok! A magántanárból előbb nyilvános rendkívüli s csak sok év multán lesz egyetemi rendes tanár.

— És ha mégis meglett?

— Akkor övé a világ. Jó fizetés, kövér portio a tandíjából s aztán olyan lépcső, melyről az ember egy ugrásra államtitkár vagy éppen miniszter is lehet!

— Sok víz lefolyhatik addig a Nyitrán.

— Bizony sok; még több a Dunán.

— Ilyen reményeid vannak?

— Isten őrizz a szerényletségtől. A dolgot nem saját személyemre értettem; pusztán csak a tanári szék dicsőítéséről álmodoztam.

— No hiszem, meglátjuk, ha eltet az Isten. Addig pedig arra való vagyok, hogy ha hosszú útra indultál, kissé megkenjem a kocsid kerekét. Mit gondolsz, mit hallottál felőlem? Körülbelül milyen gazdag ember vagyok én?

— Én erről soha semmit sem hallottam.

— Azért szólok, mert az emberek sok mindenfélét mendemondáznak felőlem. S miután Dabócz s mellé két kis pusztá mintegy tizenkétezer holdra terjed, a szomszédok itt a nyitrai földön mesés összegre számítják évi jövedelmemet. Köztünk legyen mondva, mindig igen megelégedtem, ha tisztartóm hatvanezer forintot adhatott kezembe tisztán és levonás nélkül.

— Hatvanezer forintot! Lehet-e ennyit elkölteni?

— Okkal, móddal. Legalább igen sok könyvet lehetne e pénzen összevenni. Azonban komolyan és bizalmasan akarok veled beszélni. Van nekem e mellett egy kis megtakarított tőkém is. Mintegy nyolcvanezer forint állampapirokban. Tudtodra adom, hogy halálom után ez lesz örökséged.

— Az én örökségem? De hiszen még mint gyermek hallottam atyámtól, hogy saját szorgalmam gyümölcsén kívül soha semmire sem számíthatok.

— Ne szakaszd félbe beszédemet. Tudd meg, hogy én még nagyon sokáig akarok élni, tehát bőven lesz időd, a nyolcvanezer forintra várakozni. Hogy azonban addig is valamivel úriasabban és kényelmesebben élj, jobban mondva, hogy anyagi gondok nélkül egész lélekkel neki fekdühessél további tanulmányaidnak, az említett tőkének ötös kamatját, vagyis négyezer forintot a jelen évtől kezdve a legpontosabban megkapod. Ne szólj, ne szabadkozzál, mert ez változhatatlan akaratom. Meg vagy elégedve rendelkezésemmel?

— Hogyan? Meg vagyok elégedve? Inkább a fejem is szédül e roppant kincs hallatára. Egy egész hosszú élet nem lehet elég ily nagylelkűség meghálálására. Annyi iskolát vé-

geztem s e pillanatban szavakat sem találok köszönetem kifejezésére.

— A mi ezt illeti, ha viszonzásúl engem is lekötelezni akarnál, megtanítlak, miként mondj barátságomért leghelyesebb köszönetet.

— Parancsoljon, nagyatyám.

— Add jobbot, szoríts kezet és ígérd meg, hogy e dologról, mint bevégzett tenyről, többé velem egy szót sem fogsz szólni.

— Titokban tartsam?

— Nem jól értettél. Egyszerűen azt kívántam, ne beszéljünk többet róla. Különben pedig semmi titkolózásra sincs szükségünk. Még ma értesítem nagynénédet és unokatestvéredet határozatomról s így lesz ez végrendeletemben is megírva. — De íme kettőt ütött az óra s nálam, régi divat szerint, ez az ebéd ideje. Jer, vezetlek az ebédlőbe; ezalatt ott lesznek a többiek is. Nagyon szívesen venném, ha rokonnal szép egyetértésben tudnál élni. Nagynénéd, a grófné, kissé csodálatos teremtés ugyan, de a békeszerető ember megfér vele egy födél alatt. A mi Róbert, unokatestvéredet, illeti, körülbelül olyan legény, mint a többi. Nem rosszabb, de nem is jobb más társainál. Egyedüli kifogásom ellene, hogy arcának kifejezésében, lelkének jellemében az ő Dabóczy-vérhez nagyon keveset hasonlít. Ha úgy tetszik, mehetünk.

II.

Testvéri osztozás, melyben az egyik a fejszét, a másik a nyelét kapja.

Úgy látszott, hogy az öreg úr a grófnét előre «igen szépen kérte», Róbert báróra pedig keményen ráparancsolt, hogy az érkezett rokont mindketten kifogástalan szíveséggel fogadják.

Ott is várt már a mama és fia az ebédlőben s midőn a nagypapa vendégét karonfogva elővezette, a grófné csupa báj, kegy, malaszt és előzékenység volt. Alig győze ismételni, mily gyönyörűségére válik a kellemes meglepetés, s mennyit vezett az által, hogy csak most lehet először szerencséje elhúnyt férje öcscsének gyermekehez. Róbert báró sokkal rövidebben

szolgálá le a ráparancsolt robotot. Mint szenvedélyes sportman lépet föl, férfias közönnyel szorított kezét s nem annyira a vérszerénti rokont, mint a leendő jó pajtást és hűséges cimborát akarta benne tekinteni.

De csak is ennyiből állott a mondva csinált szívesség egész összege; azután, mint a kik kötelességeket pontosan végeztek, teljesen visszavonultak s míg az ebéd tartott, ha csak a mellőzhetetlen udvariasság szabályai nem követelték, tudomást sem vettek a család egy új tagjának jelenlétéről.

Az öreg úr is keveset beszélt. Hogy hallgatagságát indokolja, sokat és nagy étvágygyal evett. Úgy látszott valami különösen törni a fejét s azért nem bánta, ha békében hagyják, és senki sem háborgatja gondolatainak szabad szárnyra bocsátásában.

Az ifjú vendég hasznát akarta venni e visszás helyzetnek. Legelőször is, keveset kellett beszélnie azok előtt, kik titokban minden szavára élenken figyeltek s folyvást csak azt lesték, mikor tesz oly mozdulatot, mely a színpadai hősnő gyermekét világosan elárúlja.

Kedvezőbb alkalmat, mint a csendes ebéd, keresve sem találhatott volna az ifju arra, hogy kényelmesen szemügyre vehesse rokonait. Vajon mit érhet belőlről ez a két festett álarcz, melynek mosolya alatt az elolthatatlan gyűlölség lángja lobbadozék?

Sorba vette őket.

Tamás báró kétségtelenül úr volt a maga házában; legalább senki sem bátorkodhatott vele nyíltan ellenkezni. Néha meg is úgy látszott, mintha hatalmának gyakorlatát önmaga is korlátozná. Udvariasság volt ez a nő irányában, vagy valamely mélyebb titok, mely az abszolút uralkodásnak határt szabott?

Különben testestől-lelkestől igazi régi magyar alak. Közép termet, derült homlok, őszinte szem, kissé neki ereszkedett has, kettős tokájú áll, dús haj, marokra fogható bajusz és mellet verdeső kerek szakál; szóval minden, a mi a külsőnek tekintélyt kölcsönöz. Teljesen galambősz arcz-szőrével különös ellentétben állott sűrű és szénfekete szemöldöke, mely bozontos szálakban rúgott ki előre, s befejezé a parancsoláshoz szokott arczkép vonásainak összhangzóságát.

Sándor báró özvegye, kit hazai szokás szerint születési

rangjánál fogva rendesen grófnénak czimeztek, jóval túl az ötven éven, igen előkelő módon tudta a díszes matróna szerepét játszani. Elhúnyt férje emlékének meghozta azon áldozatot, hogy örökös felgyász öltözeteket viselt, szóval: semmi sem hiányzott rajta, a mit az aristokrata úrnőben keresni és föltalálni szoktunk.

Hanem a kíméletességet nem ismerő természet játéka még is oda vetett valami elidegenítő jelt arczára, igen erős ecsettel. Tudniillik: két felől orrlyukai alól egy-egy pár függőleges vonás húzódek le szája felé, a mi által arcza viszás módra eltorzúlnak látszott. Nem mintha a bevéssődött redőcskék Kain bélyegét nyomták volna oda; de még valami világosan aljasságot eláruló jelet sem képezhettek. Csak bizonyos kellemetlen kifejezés, melyet a magas körökben különben igen ártatlan szóval «közönséges»-nek szoktak nevezni. Csakhogy e kellemetlen jelzöt, amott mindig a legrosszabb értelemben használják.

Hogy hiú lelke, üres szíve és kiszáradt kedélyforrása van: az minden szavából s hangjának árnyalatából kitünedezett. A síma formák alatt alattomos és cselszövő hajlam és irgalmat nem ismerő boszúvágy lakozott benne. A midőn az ifjú szemlélődő legelőször vehette vizsgálat alá a félelmet gerjesztő alakot, önkénytelenül fölfohászkodott: «Istenem őrizz meg engem a veszedelemtől, hogy valaha ez asszony érdekeivel összeütközésbe kerüljek».

És Róbert báró?

Ez egész valójában a megtestesült semmiség volt, a ki csak büszke, kevély dölyfös tudott lenni, máshoz e világon semmit sem értett. Mert hogy jó lövő, ügyes lovagló s vakmerő vadász volt, ez már helyzeténél fogva összenőtt természetével.

Alakja semmi rokonszenvet sem gerjesztett; egy vonás sem lopózék arczába, mely magyar eredetre vallott volna. Szőke haja, kissé szeplős arczbőre még megjárta volna, legalább még vonásai rendben és nyugalomban maradtak. De ha nevetett (néha jó kedvet színlelve, erőltetve hahotázott), rögtön kikelt formájából. Ilyenkor hatalmas agyara kiköltözni készült szája üregéből és fogsorai fölött és alatt az ínhús újjnyi vastagságra kifordult, és sötéten kivörösölt.

Vajon él-e valahol a világon egy szép leányka, a ki

Róbert báró téglaszín ajkairól csókot vár, vagy viszonzószolgálat fejében az operatiót eltérni vállalkozik, ha ezáltal főköti alá kerül és báróné lesz belőle?

Ebéd után a társaság szétoszlott.

Róbert báró bemutatá öcsésének legjelesebb vadász-kutyáit. Onnan elvezette az istállóba s megkérde: mit mond kedvencz paripájáról? Az ifju őszintén megvallotta, hogy a kutyák fajairól nem tud többet, mint hogy mindnyájan, beszéd helyett, ugatnak. A mi a lovaglást illeti, elmesélte, hogy életében egyszer még gyermek korában, ült lóra s ha jókor le nem esik, ott leli halálát.

— Hogy, hogy?

— A mikor a nyeregben ültem és a kantárt a kezembe adták, a ló megfordult, neki iramodott az istállónak s ha le nem esem, úgy neki visz az ajtó tetejének, hogy szétloccsan az agyvelőm.

— Ah, ah! . . .

Oly hangon mondá, mint ha csodálkoznék a különös eseten; de magában azt mormogta: miért nem vitt el már akkor az ördög!

Ezalatt a kastély kisebb elfogadó termében titkos értekezlet folyt a nagypapa és a szeretetre méltó meny között.

Tamás báró szükségesnek tartotta értesíteni a grófnét, minő rendelkezést tett ifjabb unokájának érdekében, most és a jövő tekintetében.

A gondos mama nagyot lélegzve hallotta, hogy csak holmi pénzről és állampapírokba fektetett tőkének elvesztéséről van szó; mert tekintve az előzményeket, valóban sokkal rosszabb hírre volt előkészülve.

— Tehát meg vagytok nyugtatva? Te is, fiad is?

— Tökéletesen, mint mindenben, a mit nagypapa cselekszik.

— Semmi ellenvetésed?

— Isten őrizz, még a gondolattól is. Avagy kapzsi és telhetetlen voltam valaha? Távol legyen tőlem az igazságtalanság érzete, hogy két unoka közül az egyik mindent örököljön, a másikat pedig koldus módjára kidobjuk az útezára.

No lám; még is jobb volt a mi grófnénk a hírénel. Mily nemes gondolkodás, mily dícséretes önmegtágadás. Hol van annál szebb osztó igazság? Az egyiknek Dabócz, két

pusztá és a kastély, a másíknak egész halmaz pénz és állam-papír: hogy még is bedugva legyen a szája.

De ezzel még nem szűntek meg kételyei a jövőre.

— A propos, grand papa — mondá — aztán így marad ez tovább is, mind végtől végig?

— Hogy érted ezt?

— Úgy, hogy nem lesz-e ez a mai új fordulat csak az első lépés egy más politika felé? Mert ne feledd atyám, hogy szavadat bírjuk, s azon nap óta, hogy Béla sógorom nevet és családját meggyalázta, mindig mint változhatatlan tény, mint egy meg volt köztünk állapítva, hogy fiam Róbert, az örökös és mi mindnyájan e hitben neveltük föl gyermekünket.

Az öreg úr érezte, hogy falhoz van szorítva. Néhány perczig még ingadozott, de aztán összeszedvén bátorságát, megragadá az alkalmat, hogy végre valahára kimondja véleményét.

— Megúntam ezt az örökös faggatózást, a midőn elvitázhatatlan tény, hogy én ugyan nyílt és határozott szóval soha semmit sem ígértem.

— Hogyan, kedves beau papa: semmit sem ígértél?

— Úgy van. Világos szóval soha semmit. Csak annyit engedek meg, hogy ez a kérdés mindig úgy állott köztünk, mint mondottad. Ti egész bizonyossággal beszéltek a jövőről, én pedig hallgattam, és ellen nem mondottam. Természetes, hogy ezt bátran beleegyezésem gyanánt fogadhattátok.

— Minden alap nélkül?

— Ezt megint nem állítom. De végre is nem fér meg a józan philosophiával, ha az atyja hibájáért a gyermeket is büntetjük.

— A józan philosophiával? Ez igen bő, vagy igen szűk köpeny, mely alá mindent rejthetünk, a mit akarunk és mindent kirekeszthetünk, a mi nincs tetszésünkre. Tartsunk inkább Isten örök törvényével, mely kijelenti, hogy az apák vétkeert a gyermekek is bűnhődnek, hetediziglen.

— Kedves leányom, bocsáss meg, de theológiád gyöngé. Jelen esetben az apa nem vétkezett, hanem csak tévedett, legfőlebb hibázott.

— Ezt a szórszálhasogató megkülönböztetést a vétek és hiba között, a mai büntetőtörvénykönyvek találták föl. Ellenben tapasztalaton nyugvó örök igazság, hogy épen a

rossz házasság azon bűnös cselekedet, melynek elmaradhatatlan következményeitől az utódok meg nem szabadulhatnak.

— Tudtomra Béla fiam csak rangján alúl házasodott. Maga a házasság igen jó volt. Boldogúl éltek munkában és szerénységben. Minden esetre pedig jobban szerették egymást, mint az én vagyonomat.

— Leroskadok bámulatomban. Az öreg báró Dabóczy kardot ránt a gyermeki hálátlanság, a legbotrányosabb mesalliance mellett: épen mint a divatlapokban a fiatal óriások és novellairók!

— Tagadni mernéd, hogy gyermeköket még is jól neveltetik? Végre pedig, akár mit szölsz, nekem tetszik ez a fiú, s azzal punktum. Legény a talpán, tanúlt, művelt, szerény és önzéstelen. Egészen meglepő újság volt előtte, hogy tölem még egy szép kerek összeg pénzt is kaphat.

— Oh, nem kétkedem. A kedves fiúcskák soha sem jobbak és engedelmesebbek, mint mikor pénzt látnak, s tartják a markukat.

— Mintha bizony a te Róberted akkor volna legmérgeesebb és legmakranczosabb, a midőn zsebpénzét fizetem: néha egy hónapban másodszor is.

— Bocsánat, atyuskám: nem vagyok ahhoz szokva, hogy a két gyermek nevét egyszerre és egymásután halljam említeni. Igaz, hogy Róbert nem jogtudor, nem is egyetemi tanár: de hála Istennek ennél valamivel több és jobb: tökéletes gentleman, kifogástalan chevalier s mellé tősgyökeres báró és valódi főúr, úgy atyja, mint (remelem) anyja után is.

— Bölcsen beszéltél: de az én Kálmánom sem áll sokkal hátrább. Legfőlebb, hogy anyja részéről nincs családja. De hiszen eléggé meg is adja árát e fogyatkozásának: ha az egyik fiú mindent fölszed előle, a másik egy kis *Abfertigungot* kap.

— Ezt követeli a méltányosság, igazság s a világ régi tisztos rendje. De ha a mi atyuskánk így beszél, minden pillanatban még meglepőbb kiábrándulástól kell tartanunk.

— Ah, így beszélsz? Most értem már, mi a tanúlság a nagybőjti prédikációból! Ám legyen; követlek e térre is, mert csakugyan elég czélzást és példálózkodást kellett hallanom. Hagyjuk el tehát a virágnyelvet s nevezzünk minden dolgot saját becsületes nevén. Hogy vége legyen a sok unszolásnak.

megteszem kedvetekért, hogy mindjárt holnap reggel megírom végrendeletemet!

A grófné eszméletlenül hullott a pamlag párnái közé, mintha a guta ütné meg.

— Mit mondasz? megírod végrendeletedet? Hah csak e rettenetes szót ne halljam többé. Idegeim ki nem állják; szé-
dülés, ájulás vesz körül.

— Akkor hát, nevezzük testamentomnak — felelt az öreg úr a leghélményesebb phlegmával — Még ma beizenek Nyit-
rára ügyvédemnek. A helybeli plébános, meg a falú jegyzője, jó lesz tanúnak. Meglesz a végrendelet; aláírom s a szokás ellenére, tartalmát, előttetek is fölolvassom. Nem lesz más benne, mint a minőt beszéltünk. Róbert az általános örökös. Kálmán elégedjék meg a nyolczvan ezer forinttal. Merem nevében megígérni, hogy ez a fiú holtom után is tisztelni fogja akaratomat s nem támad meg benneteket porrel.

Ezzel vége szakadt a titkos értekezletnek. Tamás báró hősileg nézett szét, mint a ki meg van győződve, hogy vité-
zül állta meg a sarat s mint a ház urához illet, minden tar-
tózkodás nélkül kimondá gondolatát, oly világosan és mezte-
lenül, mint szíve rejtekéből előtörhetett.

És a grófné? Sírt és fetrengett a pamlagon. Játszotta a gyöngye, erőtlenséget, a gyermeke jövője miatt aggódó anyát és könnyei patak módjára folytak a pamlag párnájára.

De azért jól tudta, hogy épen most nyéré meg a nagy-
papa ellenében az elhatározó ütközetet. Mert nem tréfa az egy öreg embert, holmi kerülő úton, végre rábírní, hogy megírja végrendeletét! Vagy is: ismerje el, hogy bevégezte pályafutását, semmi dolga többé a földön; szücsölje a halál előizének serlegét, takarodjék minél előbb s adja át helyét utódának!

A grófné elhagyván a szobát, künn a friss levegőn csodá-
latos hamarsággal száradtak föl könnyei. Homlokán a diadal
koronája ragyogott, kezében a fönyertes számot szorongatá.

Másnap csakugyan eljött az ügyvéd, a pap s a falu nótá-
riusa. A fontos okirat röviden és határozottan hangzott. Tamás
báró erős vonásokkal aláírta nevét. A meghívott tanúk telje-
síték kötelességöket. Róbert báró, sportmanhez illő közöny-
nyel mondott köszönetet; a grófné az egész ünnepélyes aktus

alatt folyvást sírt, zsebkendőjével eltakará arczát, csak minduntalan megújuló zokogását lehetett hallani.

Kálmán azt hitte, tündéri mesék országába ragadtatott. Mert bolond is ez a világ, a midőn kincseit osztogatja. Menynyi mindenfélét kellett neki összefirkálni, míg honorárium fejében csak száz forintot is szerezhetett; most az égből, a felhőkből hull zsebébe a nyolczvanezer!

A mikor a társaság lejött a lépcsőkön az ebédlőbe, Róbert báró sугá anyjának: Ez mégis több, mint veszett fejszének a nyele.

— Bizony több, fiam. Igazi testvéri osztzkodás. Még is csak van egy kis igazság a földön!

III.

Az ügyvéd után doktor kopogtat be a házhoz, még sem fordul föl minden fenekestül.

Rend és nyugalom uralkodván a kastélyban, békében és meglegedésben folytak le a következő év napjai.

— Annak a rossz fiúnak világosan megmondtam, hogy Dabóczyt saját otthonának tekintse; egyik hónap a másik után telik, s még híret sem halljuk.

— Sok a dolga az iskolában.

— Most, húsvét hetében, mikor az egész világon szünet van?

— Így van az, ha a fiatal embernek a városban tele van a zsebe.

Húsvét napján, a reggeliző asztal mellett történtek e rövid megjegyzések. Az öreg úr panaszkodott, hogy unokája elhanyagolja. Róbert, mintha mentegelné, az egyetemi leczkét okozta. Tulajdonkép pedig csak mely megvetését akarta kifejezni azon fajta bárók iránt, a kik az iskolaport nyeldesik. A grófné a sok pénzből csinált szemrehányást. Mert a múlt évben, a midőn több rossztól félt, ha könnyű szívvel mondott is le a nyolczvanezer forintról, most a biztos végrendelet aláírása után a «nem kapzsi és nem telhetetlen» hölgyet az érdemetlen unokára vesztegetett nagylelkűség veséig gyötörte.

Többször mondá fiának, ha más nem hallá:

— Pedig én ezt a pénzecskét egészen másra szántam. Ma-holnap csak behunyja szemét az öreg s ha te megházasodol, csak nem hozhatod bárónédat e remítő bagolyfészekbe! Hogy ezt a rozzant csürt itt Magyarországon még kastélynak nevezhetik! Az ablakok sötétek, mint a kufsteini várban, a hová a gonosz felségárulókat zárják. A padló repedt, az ajtó-felfát szú rágja. Néha éjjel ijedve ugrom ki ágyamból, ha a bútorok olyat pattannak, mintha pisztolylyal lőnének.

— Talán kísértetek járnak.

— Bár járnának. Nálunk otthon, Ausztriában, nem régi család az, melynek termeiben kísértetet sem látnak. Egy bécsi bankár-báró ezereket adna, ha márványoszlopos villájában csak olyan kísértet mutatkoznék, mint a kis újjam.

Az öreg úr ezalatt kellemes egészségben tölté napjait. Mióta kisebb unokáját kielégítette, édes nyugalmat érzett lelkiismeretében. Ismét kísétált a mezőkre, lóra ült s megtekinté gazdaságát; olykor bolyongtában még egy nyulat is lepuffantott. Étvágya növekedett, arcza kipirosodott, hízott és fiatalodott.

A grófné mindig rosszat sejtve, megcsóválá fejét és oda sűgá fiának, úgy hogy még a falak se hallják:

— Ha ez még tovább is így tart, utoljára Dabócz még előbb lát lakodalmat, mint temetést.

— De már ez egyben csalódol, mamám. Nem olyan bölcsőben rengettek, hogy ily fiatal koromban odadobjam szabadságomat. Az én jövődöbelim most még rövid szoknyában jár, bábokat öltöztet és este, reggel a mamája megimádkoztatja.

A grófné erre egészen mást felelt.

— Elbizakodott gyermek, ki beszél itt rólad? Nem látad a telen Buda-Pesten, hogy körülfogták nagyatyádat az asszonyok s mint udvaroltak neki? Asszonyi teremtés ilyfelet soha sem cselekszik titkos czél nélkül.

— Még ilyesmi is megeshetik rajtunk?

— Ki tudja, kiben mi lakik? Én legalább a férfinak csak akkor hiszek, ha meghűlve a ravatalon fekszik. És mentül vénebb, annál könnyebben elcsábítható portékává válik. És ha magának volna is esze és higgadt meggondolása, majd körülrajongják az asszonyok, kik nem győzik eléggé bámulni a kiszemelt áldozatnak friss egészségét, vidám kedélyét és má-

sodik ifjúságát. Ezalatt pedig minden mama háta mögött leskelődik egy szerény ibolya, a ki szívesen átplántáltaná magát ide Dabócra, rövid ideig tartó rabságra, hogy aztán mint gazdag és fiatal özvegy saját ízlése szerint új életet kezdjen.

Róbert báró nevetett. Hihetőleg azt gondolá: ha ez így van, akkor az asszonyoknak még kevesebbet lehet hinni, mint a férfiaknak. Természetes, hogy anyjával állván szemben, ez ötletét saját magánhasználatára visszatartotta.

A vasút menetrendje s a posta járása úgy hozta magával, hogy Dabócra a levelek és hírlapok déli két óra után kerültek az öreg úr asztalára.

Meg volt tehát itt is az a rossz szokás, hogy ebéd alatt, míg a tányérokat váltották, a ház ura be-bekukkantott kedvencz hírlapjába.

Mindig bizonyos valakinek nevét leste a hasábok között s ha föltalálá, győzelemmel hirdette az új dicsőséget.

— Itt van, ni! — kiáltott föl egy alkalommal ismét. — Ezt halljátok, ezt olvassátok. Az én Kálmán fiam megint becsületet szerzett a Dabóczy névnek. Az akadémia pályázatot hirdetett egy jogi kérdés megfejtésére s a bírálók egyhangúlag Kálmánnak ítélték oda a százaranyos jutalmat.

A grófné és fia meglehetősen hidegséggel fogadták az érdekes újságot, de annál föltünőbb lelkesedést színlettek.

— Már lesz valami belőle — szólt Róbert báró, elsavanyodott arczkifejezéssel.

— Mit csinál annyi pénzzel? — kérdé gúnyosan a grófné.

Nagyon kedélyesen akart mosolyogni, de a szája fölött bevéssett gyanús vonások, mint nyílt könyv betűi hirdették gondolatát: «Valóságos esztelenség volt, nyolczvanezer forintot oda dobni olyan embernek, a ki száz rongyos aranyért elfirkálgat két-három hónapig.»

Néhány nap múlva magától Kálmántól jött levél, melyben írta, hogy a miniszter egész évre kiküldi egy külföldi híres egyetemre, s ha onnan visszaérkezik, kész számára a katedra a kolozsvári egyetemen.

Oda volt az öreg úr a nagy holdogságtól.

A levél végén megjegyzésképp állott, hogy a miniszter ez útjára állami stipendiumot utalványozott neki, ő azonban

azon indokolás mellett, hogy nagyatyjának jóvoltából nem vagyontalan ember, a segélyezést el nem fogadta.

— Derék gyerek — szólt vállvonogatva Róbert báró.

— Nem megmondtam, egykor még második Eötvös Józsi lesz belőle.

— Derék fiú — folytatá a mama — hanem a miniszter még praktikusabb ficzko. Nagyon tudta, kit kell a sok folyamodó közül kiválogatnia. Egy csapással két legyet ütött. A piczi kis bárócskát elküldte dilettsanskodni, a megmaradt pénzzel pedig majd egy igazi tehetséget küld ki bővebb kiképzetés végett.

És nagyot soppánkodva, megjegyzé:

— Annak a nagy Németországnak egyetlen egy rút hibája van: hogy lassanként egészen tanár-nemzet lesz belőle. Csodálatos, hogy a magyarok a németek annyi jeles tulajdonait felrevetve, épen e hibát tanúlták el.

Az iskolaév végével Kálmán báró, mielőtt külföldi útjára kelne, ellátogatott Dabóczra; de csak másfél napra. Egy reggel jött, más nap este búcsúzott.

De az öreg úr valóságos családi és megyei ünnepet csinált e naphól. A kit csak megcsíphetett, összehívta hetedhét országra szóló vendégségre. Azalatt pedig csak «Kálmán fiam, az én kedves kis Kálmánkám» járta. Tenyerén hordta a gyereket, reggeltől estig tejbe-vajba fürösztötte.

A grófné még egyebet is sejtett.

— Bizonyára jó csomó pénzt is adhatott neki, hogy a nagyapai áldás annál foganatosabb legyen.

A grófné és fia csak irigykedtek az unokatestvérre; de egy szép reggelen már tetten kapták magokat, hogy komolyan is nyugtalankodni kezdenek.

— Tréfáság — vigasztalódék Róbert báró. — A végrendelet megírva, lepecsételve készen áll. Ez tény, a ténynél pedig senki okosabb nem lehet. A mi ezen kívül van, hiú képzelet, üres aggodalmaskodás.

— Vajon? — felelé a mama. — És e rendíthetetlen «tény»-en kívül nincs egyéb biztosságod? Szerencsétlen, talán azt hiszed, hogy a végrendelet is olyan, mint a felek között kötött valamely szerződés, melynek pontjait, bármely esetben, szigorúan teljesíteni kell. Ellenben a régiebb végren-

deletet az újabb ilyenmő intézkedés egy tollvonással megsemmisíti.

— Mamám, úgy beszélsz, mint drágalátos unokatestvérem, juris utriusque doctor, báró Dabóczy Kálmán, ő méltósága.

— Utána néztem e dolognak a törvénykönyvben.

— Mindegy. Nagyapa nem fog játszani egyszer adott szavával.

— Nagypapa mindig szabadon élhet jogával. Mert a mit ígért, csak a végrendeleti intézkedés alapján ígérte, ennek pedig az a természete, hogy ha az ember mást gondol, mindent megváltoztathat.

— Ah, mamám, ez már nagyon transcendentalis megkülönböztetés, valóságos hegelianizmus!

— Értesz te valamit a Hegel philosophiájához?

— Én? én? Isten őrizze még a pogányt is tőle. Mi telivér sportman-ek mindent hegelianizmusnak nevezünk, a mit nem értünk és a mit érteni nem akarunk.

Telvéen a napok, egy ebéd alkalmával az öreg úr szokatlanúl rossz kedvet mutatott, szembetűnőleg keveset evett és igen szórakozottnak látszott.

— Talán rossz az étel? — kérdé aggodalmas hangon a grófné.

— Épen nem.

— Talán ráuntál kedvencz ételeidre? Gondolnád, hogy itt volna ideje, más, jobb szakácsnét fogadni?

— Egyáltalában nem. Az étel jó, ízletes és egészséges, hanem a vén gyomor rossz már hozzá. És ha már e kellemetlen tárgyra tértünk, megmondom nektek, hogy egy idő óta nem igen jól vagyok. Bizonyos alattomos betegség kórjelei fejlődnek ki bennem s hovatovább fenyegetőbb alakot öltenek.

A grófné eles szemet vetett a beszélőre, kinek külsőjéről, változatlan jó színéről valamely lappangó benső bajra alig lehetett következtetni. Aztán aggodalmas hangon kiáltá:

— Az égre kérlek, atyám — miért nem szóltál mindjárt kezdetben? Azóta jött volna a doktor s minden ismét rendben van!

— Az én bajom nem mindennapi kórállapot. Sokat olvastam róla s valami átkozottan czifra görög neve van. Szerencsémre van most Buda-Pesten egy orvos, a ki épen e be-

tegség gyógyításában nevezetes specialista. Mondják és a lapok is írják: csodálatos kurákat visz végbe.

— Akkor írjunk neki rögtön. Sőt, hogy egy napot se veszítsünk, küldjünk táviratot hozzá.

— Köszönöm, édes leányom, gondoskodásodat, de én már írtam neki, választ is kaptam s holnap a déli vonattal megérkezik Dabócra.

— Akkor meg vagyok nyugtatva. Melyik doktor a sok híres közül?

— Dr. Laczházy Dániel.

— Laczházy Dániel? Soha még nevét sem hallottam. Új ember lehet, amolyan rögtön fölfedezett óriási tehetség.

— Ellenkezőleg, amolyan magam-féle vén kópé. Sőt ha jól emlékezem, már fiatal korában láttam valahol.

És csakugyan másnap az öreg úr kocsit küldött Komjáth állomásra s a szokott órában és perczen t. cz. Laczházy Dániel doktor uram, egész ünnepélyességgel a kastélyban termett.

Mint tudva van, a beteg ember az orvos láttára rögtön jobban érzi magát. Így történt az öreg Tamás báróval is, a ki ismét visszanyerte étvágyát, sőt kárpótlást venni látszott az előbbi napok mulasztásaiért is. A doktor nagyon meg volt elégedve; egész ebéd alatt egyszer sem figyelmeztette betegét mérsékletre; még kevésbbé tett különbségeket az ételek között, hogy az egyiket megengedhetőnek, a másikat ártalmasnak vagy éppen eltiltottnak nyilvánította volna.

Szóval ritkán lehetett együtt látni két ily jovialis öreget, ha az egyik beteg, a másik doktor. Mindenben egyetértettek s csak a poharak sűrű kiürítésében versenyeztek egymással.

Ebéd után az öreg urak visszavonultak a báró dolgozó szobájába s hogy senki se háborgassa őket, az ajtókat magokra zárták.

Következett a beteg testének alapos és részletes megvizsgálása. S valóban a doktor sokáig kopogtathatta betegének mellét, hasát s talán még térdkalácsát is, míg elkészültek munkájokkal.

Ekkor már a nap is hanyatlóban volt s a doktor, a kit a városban is sok szenvedő lélek szívszaggatva várt, rövid búcsú után elhagyta a házat. De még is nem a nélkül, hogy a család aggódó tagjait megvigasztalná.

— Semmi baj; nyoma sincs a veszedelemnek. A báró úr tévedett a kórjelek fölismerésében, a mi laikusoknál gyakran megesik. Az a betegség, mely ellen én specificus szerekekkel szoktam megküzdeni, egészen más alakban szokott fenyegetőzni. Van szerencsém, magamat további kegyőkbe ajánlani.

— Különös doktor — jegyzé meg a grófné, a midőn fiával megint tanúk nélkül szólhatott.

— Olyan, mint a többi. Itt volt, csinált valami kuruzslást, fölcsípte a kövér honoráriumot s most megy bú nélkül haza.

A mama nagyon kételkedőleg csóválá fejét. És vészjósló tekintettel intett fiának, hogy kövesse. Aztán ketten együtt beléptek a grófné lakásába, mely a kastély legdiszesebb s legdivatosabb eleganciával bútorozott szobasorát képezé.

Róbert báró nem szeretett e patsuli illatszert lehellő szentélyben időzgetni, a hol a szivasfüst végkép ki volt tiltva. Leült egy karszékebe s várta édesanyjának további parancsait.

A grófné átment a szomszédszobába s onnan egy könyvet hozott ki, melynek ismeretes címe: *Az Athenaeum nagy képes naptára*.

— Lássuk csak, miféle szerepet visel Buda-Pesten a mi híres doktorkánk?

Legelőször is az egyetem orvosi karának tanárait vették sorba. Volt ott ismert név elég, de köztök tudós Laczházy uram címét nem találták. Azután ráfordítottak azon lapokra, melyek a fővárosban élő és gyakorló orvosok teljes névsorát foglalja magában. Találtak itt egész zászlóaljra való legénységet, úgy hogy némely betűre tíz, húsz darab is esett. Volt ott Kiss, Nagy, Mayer, Payer, de Laczházy Dániel doktor úrnak se híre, se hamva.

— Talán nem Buda-Pesten lakik?

— Ott lakik, fiam. Ebéd alatt úgy beszélt Buda-Pestről, mint rendes és állandó lakhelyéről.

— Talán nyugalomba helyezett katona-orvos.

— Kívánnám, hogy így legyen!

— Még volt egy utolsó menedékek. Betekintettek a naptár leghátulsóbb részébe, a hol betűrendben általában minden név föltalálható, a ki e könyvben előfordul valahol.

Most már több szerencsével jártak. Mihelyt rájöttek az

L betűre, rögtön szemök elé tűnt, a kit kerestek : Dr. Laczházy Dániel, 179. lap.

— Útban vagyunk.

— Mindjárt nyakon fogjuk.

A naptár 179-ik lapja csakhamar föltárult. Valósággal ott kevélykedett a dr. Laczházy Dániel neve ; de a grófné, mintha halandó szemei basiliskust pillantottak volna meg, (szokott módon) ájulva rogyott a legközelebbi karszékbe.

— Mi baj, mamám ? ✂

— Nem láttad ? Dr. Laczházy Dániel, közjegyző, Erzsébet-tér 10-ik szám.

— Hogyan, nem orvos, hanem jogtudor ?

— Közjegyző ! Hallottad e rettenetes szót, közjegyző ! Érted, mit jelent ez ? Azt, hogy nagyapád elfordul tőlünk és átpártol az ellenség táborába. Ezért kellett neki titkolózni, ezért született betegséget, ezért hozott specialista doktor ürügye alatt fiscalist, hogy rászedjen bennünket ; négy fal közé zárkózzék s titokban új végrendeletet tegyen !

Róbert báró megütődve nézett anyjára ; bizonyára más valamit várt, mert a mit hallott, képtelenségnek tűnt föl előtte.

— Mamám, hát ha tévedsz ? A múlt alkalommal az ügyvéden kívül két tanú is volt jelen ; most senkit sem láttunk.

— Egyéb ellenvetésed nincs ? Azt sem tudod, hogy ha valaki a végrendelet szövegét egészen sajátkezűleg írja s megőrzés végett a közjegyzőnek adja, az okirat teljes érvénnyel bír. Nem sok ragadt rád a kassai akadémiában, ha ennyit sem tanultál.

— Te pedig mindent tudsz, mamám. Valóban nincs jó dolga annak a Trefortnak, hogy Kálmánt oly messze földre küldi, mikor itt Dabóczon még többet tanulhatna.

— Róbert ! hagyj föl ízetlen élceiddel, mert a helyzet komoly ; nagyapád megcsal bennünket !

— Kérlek, gondold meg, nem lehet-e a dolognak más magyarázata is ?

— A rút titkolózás, nemtelen bujkálás, az ál-úton tervezett cél felé törekvés, csak azt az egyet jelentheti. Mást mindent nyíltan és díszes őszinteséggel végbe vihetett volna.

— És miért nem épen azt is, ha korlátlan úr a házában ?

— Miért ? Mert szégyenli magát. Nincs bátorsága, nyíl-

tan visszavonni ígérte. Bizonyosan azt gondolta, éljünk csak tovább is botor reményeinkben; halála után pedig majd előkerül a második végrendelet is; de a csaló már megfutamodott szemrehányásaink elől.

— Talán csak nem hiszed, hogy nagyatyám e második végrendeletében engem akarna kitagadni? Vagy megfordítja korábbi intézkedését, úgy, hogy Kálmánt ülteti a dabóczyi kastélyba, az én szememet pedig kiszúrja a nyolczvanezer forintos koldústarisznyával?

— Ki tudja, mi lakozik az olyan ember szívében, a ki tolvaj-úton leskődik? Hogy minket megrontson, elég, ha pénzét és birtokait két egyenlő részre osztja. Csak ennyi kell, hogy semmivé légy!

— Hogyan semmivé? Mamám, megvallom, nagyon keservesen esnék, ha jövőben hatvanezer helyett csak harminczat lehetne elköltenem. De végre is fél jövedelemmel épen oly tökéletes sportman lehetek, mint az egészszel.

— Más, nemesebb nagyravágyásod nincs? És a leány, a szép és gazdag feleség, a kit számodra kiszemeltem, semmit sem nyom a mérlegben?

— Nincs szerencsém, ismerni.

— Tudd meg, szerencsétlen, hogy az épen hozzád illő menyasszonyt, ha én is megfeszítem erőmet, a hatvanezer forint jövedelemmel valószínűleg elnyerheted, a felével soha, semmi esetben sem!

Mikor Róbert báró meghallotta, mily érdek forog itt koczán, bensejének legelső sugallata is az volt, hogy szokása szerint játszsza a közönyös férfi szerepét. Nagyon tetszett önmagának, ha úri könnyedséggel felelhetné: mamám, a házasság csak olyan sport, mint a többi; ha sikerül a bátor merénylet, nagy a dicsőség utána; ha kitöröm a nyakamat, kinek mi gondja rá? Egy báróval több vagy kevesebb a világon, nem tesz észrevehető különbséget.

De épen nem úgy volt szoktatva, hogy anyja ellenében önállóságot követeljen. Másrészről fölszólalt lelkében az önzés ördöge is, meggondolván, mily kényelmes állapot volna az, ha fáradság, utánajárás, unalmas szerelmi vallomások és időtlen gerle-nyögdécselések nélkül, a mama esze és erélye hozna karjai közé egy nőt, a ki szép, gazdag, előkelő, szóval oly ritkaság, minővel még a legmagasabb igényekhez szokott von

Tiefberg és zu Hochthal comtesse is megelégednék! Ez okból egyszerűen kérde:

— Tehát mit tegyünk?

— Egyelőre semmit, csak hallgatunk. Soha, legtávolabbi célzással se engedjük az öregnek sejteni, hogy titkát bírjuk, hogy álnokságát fölfedeztük. Hagyjuk a doktort doktor-nak s azalatt mutassunk háladatos szívet azon ember irányában, a ki látszólag oly nagylelkű volt, hozzánk.

— És ha meghal a nagypapa?

— Ez a kérdés még nincs közvetlenül a napirenden. Tamás báró még nem ismer engem, még nem tudja, kivel kezdett hamisan játszani! Minden esetre biztosítlak, hogy a ki egymásután két ellenkező végrendeletet írt, ha én akarom, megírja még a harmadikat, a legutolsót is!

PÁLFFY ALBERT.

BOZZAI PÁL HAGYOMÁNYAIBÓL.*)

I.

HOLDAS ÉJ.

Álltam ablakod alatt
Holdvilágos éjjel,
Lanyha szellő suttogott
A fák levelével.

És a csend lön végtelen,
Senki sincsen ébren,
Földön csak a szerelem,
Csak a hold az égen.

A madár elhallgatott
S szállt a fatetőre,
Csak szerelmem és a hold
Álmaidnak öre.

*) Bozzai Pál 1829 január 10-dikén született Kővágó-Eörsön, meghalt 1852 június 24-dikén Zánkán. Az 1847- és 1848-ki *Életképek*-ben néhány költemény jelent meg tőle, a melyek figyelmet ébresztettek. 1848 őszén honvédek állott be s végig küzdötte a hadjáratok viszontagságait egész a fegyverletételig. Ekkor besoroztatott az osztrák hadseregbe s két évet töltött Csehországban. 1852 tavaszán, mint gyógyíthatatlan beteget, elbocsátották a hadseregtől s haza jött meghalni. Irodalmi hagyományait barátja, Lévay József, összegyűjtve sajtó alá rendezte. A 10—11 ívnyi füzet a napokban fog megjelenni. Ebből közöljük mintegy mutatóként az itt következő költeményeket. A rég elhűnythoz bennünket is baráti érzelmek csatolván, örömet járulunk emléke kegyeletes megújításához.

Szerk.

A mit lelkem álmodik,
A mit gondol, érez,
Holdsugárok megvizsik,
Álmod szelleméhez.

S melynek kínját érzem,
— Szabadulni tőle
Légyen az a szerelem
Álmaidba szöve.

Csendes holdvilágos éj,
Adj nekem ily álmát,
Egyik része égi kéj,
Másik része bánat.

És az éj után a reg,
Mely álmamból fölkel,
A leánynak hozza meg
Szívét és szerelmét.

Álmadozz' még, édesem !
Senki sincsen ébren,
Földön csak a szerelem,
Csak a hold az égen.

(1847.)

II.

HALLGASS EL!

Hogy mi fekszik szívemen,
Többé el nem mondom ;
Hallgass el most énekem,
Hallgass el most lantom.

Sovár lelkemnek kevés
Vágynak és reménynek,
A borostyán ága és
A megtapsolt ének.

Elmondotta énekem,
A mit érze szívem,
Önmagához hűtelen.
A hazához híven.

Ittam bort, szerettem lányt,
— Ez az élet kedve —
Ámde téged, oh hazám!
Mindennek felette.

Lelkem hordja gondjaid';
Szentelj fel hősöddé,
És lantomnak hurjait
Karddal vágom ketté.

És mikor majd szerte hull,
Elhalván zengése,
Fölriad rá zordonul
Kardom zörrenése.

A dicsőség, életem
Napvilága, fene,
És a tündér szerelem
Holdvilágos éje,

S mindaz, a miért sovárg
Egy még ifju élet,
Szép öröm, hervadt virág,
Mostan Isten véled.

Szívem tégedet szeret
Életben, halálban,
Ott leszek hazám, veled,
A vész órájában.

A tied lesz életem,
Mig karom birandom!
Hallgass el hát énekem,
Hallgass el hát lantom!

III.

ELHAGYATVA.

Udvarodon, tűzhelyeden zúg a szél.
 Apád, anyád elbujdosott, vagy nem él,
 Minek mennél haza? rossz ott a világ,
 Minden falun megugatnak a kutyák.

Senki sem kiáltaná: Isten hozott!
 Senki sem emelne hozzád kalapot,
 Nem ismerne meg a legjobb embered,
 A ki, mint te, oly sokat nem szenvedett!

Nem fogyott még el bolygásod ideje
 S nyomoruságod fekete kenyere;
 Nem kopott még a bakancs el lábadon,
 Melylyel bolygasz ismeretlen úton.

Nem tudod, mily szilaj ló visz tégedet,
 Mióta sorsod bujdosásba tévedett
 Árkon-vizen, hegyen-völgyön, bokron át
 Meg nem tartod ezt a szilaj paripát.

Oh ha sorsod néha rútul meggyaláz,
 S elmúlt régi napjaidra visszavágysz...
 Gondolj jobbat, nincsen ott számodra hely,
 A hová vágysz, a hová emlékezel.

Egy helyen áll az égen dél, napkelet...
 De az ember mindig változik, feled,
 Letörölte az idő már azalatt
 Lépésed minden nyomát, árnyékokat.

Mint árnyékod nem hágy helyén meleget,
 Ugy kihűlt már a te emlékezeted,
 Mint te elhagyád hazád és nemzedet,
 Ugy hagyott el téged, a ki szeretett.

Nézz keletre, nézz nyugotra, valaha
Feljön-e még jobb szerencsed csillaga!
Kérd az Istent — ember rajtad nem segít,
Röviditse hosszú szenvedéseid!

(1851.)

IV.

L A N T É S K A R D.

Költő vagyok és katona!
Ugy rendelék az istenek,
Hogy szívemre és vállamra
Nehéz terhek feküdjenek.
Szivembem a dal,
Kezemben fegyver,
Ezzel s amazzal
Az Isten megvert.

Oh merre, merre tüntetek,
Ti vérsugáros csillagok!
Dühös csaták, vad fegyverek,
Hűs éjtszakák, meleg napok!
Mint énekelném
Élve és halva,
Harczaim végén,
A diadalmat!?

Vagy látva füstfelleg között,
Megszaggatott zászlók alatt,
Uratlan ment, s holtak fölött
Szállongni a vész-madarat:
A gyászos téren
Végig járdalna,
Minden éjfélén,
Lelkem fájdalma.

Emésztene a rozsdá meg,
 Ha nincs rád szükség, fegyverem !
 Ha többé nem remélhetek,
 Válnék hamuvá életem :
 Föltenném kardom
 Penészes falra,
 S lelkem és lantom
 Utána halna.

S ha zivataros éjtszakán
 Kelnének ádáz emberek,
 És villámjáró paripán
 Beszáguldnák a földeket,
 Fölkelnék síromban
 Könyökre dülve
 S kardom és lantom
 Meg-megpendülne !

(Innsbruck, 1852.)

V.

VEGSŐ HAJ.

Nem esztendők hozzák az időt !
 Megagg az ember, mint a nyár,
 Meleg szívvel, forró kebellet,
 Ha az idők viharja jár.

Mért számolod a lassu órát
 S a perczeket fejed fölött ?
 Szivednek minden dobbanása
 Egy ür a mult s jelen között.

S ez ürben, képtelen szemekkel,
 Kietlen sorsod néz reád :
 Elénekelted életednek
 Már hajnalát és alkonyát.

(Eichwald, 1850.)

NÉHÁNY SZÓ A KÖZÉPISKOLÁRÓL.

Minél nagyobb körben fog meghonosodni az a hit — (öntudatosan élek e kifejezéssel) — hogy a tudomány a gyakorlati életben is hatalom, annál nagyobb jelentőséget fognak tulajdonítani a középiskolának, azaz azon iskolának, mely a tudományos pályákra előkészít.

Örvendetes jelenségnek tekintem, hogy e kérdés, mely egész Európában napirenden van, nálunk is napirendre került.

Tulajdonképen évek óta a napi renden van — új impulst azonban Frary munkája fordításának megjelenésével nyert. E jelenségből már is különböző következtetések vonattak. A középiskolákról alkotott törvény revidiáltatni fog — a görög nyelv tanítása meg fog szüntettetni — a klasszikus philológok állás és kenyér nélkül fognak maradni. Valóban gyermekes fölfogások!

De habár mindez nem fog megtörténni, Frary könyvének már azért, mert szellemes s mindenütt olvastatik, meg van a maga jelentősége s jó hatása is lesz. De a ki állást akar foglalni nálunk e könyvvel szemben: tisztában kell lenni magával az iránt, mi volt a régi klasszikus világ, mi a klasszikus műveltségnek értéke, mit kell nekünk magyaroknak ez irányban tenni?

Ha mi mostani culturánkat elemezzük, látnunk kell, hogy Görögország s Róma nélkül a cultura nem léteznék — meglehet valami egészen más civilisatio fejlődött volna ki, — de az a mi ma vagyunk, az a görög s római nyelv, irodalom, tudomány és művészet műve. — A renaissance szellemi életéből fejlődtek az új irodalmak, a tudomány, az új művészet. De a legfényesebb oldala a régi világ culturájának a képzőművészet, különösen a szobrászat s építészet, az iro-

dalomban pedig a formák tökélye. — A tudomány, a socialis és politikai institutiók, a közgazdaság gyermekkorban voltak; a humanitas pedig, mi az urbanitastól lényegesen különbözik — a régi világban csak ritka példákban fordul elő. — Összehasonlítva tehát a régi culturát az újjal, az új cultura a dolgok természete szerint, magasabb és intensívebb, mint a régi, valamint a harmincz éves férfiú érettebb s fejlődöttebb s a szellemi s kedélyi műveltség magasabb színvonalán áll, mint a tizenöt éves ifjú — hasonló viszonyokat és dispositiókat szemmel tartva.

Mi tehát tanulhatunk a régi culturától, de nem föladatunk, oda visszajutni, hol a görögök s rómaiak álltak; a régieket, kiket méltán lehet dicsőíteni, az újak rovására dicsőíteni, csakis tudatlanság vagy romlott iskolamesteri phantasia szüleménye.

Ha most kérdezzük, mi a klasszikus műveltségnek értéke s haszna reánk nézve: a ki latinul tud, bizonyosan tapasztalta önmagán, hogy az minden művelődési törekvéseit nagyon elősegítette — főleg a nyugati nyelvek tanulása tekintetében — s megengedem, hogy a görög nyelv és irodalomnak is nagy hatása van, habár e tekintetben saját tapasztalásomból nem szólhatok — mert, noha görögül tanultam, ma nem tudok semmit.

De nem elég éveket a klasszikus tanulmányokkal tölteni, azoknak birtokában is kell lenni — e tekintetben nagyon sajnos tapasztalásaink vannak — s ennél fogva én egészen elfogadom Du Bois-Reymond nézetét, hogy ily tanulmány nélkül is lehet haladni az egyetemi pályán. Korlátolt iskolai fölfogás azt hinni s hirdetni, hogy a klasszikus nyelvek nélkül, az új irodalmak segítségével, a műveltség magasabb fokát elérni ne lehessen.

Ezek után az a nagy kérdés: mit kell nekünk tennünk?

Nem új dolog, ha ismét állítom, mit már számtalanszor mondtam, hogy nálunk legalább egy kérdés el van döntve, mely másutt még függőben van, tudniillik hogy a reáliskolákat végzett s ott érettségi vizsgálatot tett ifjak az egyetemek minden facultására átmehetnek, ha utólagosan a latin nyelvből a vizsgálatot leteszik. A kiknek tehát a klasszikus tanulmányokhoz nincs hajlamuk, azok menjenek a reáliskolákba; de hogy módjok legyen más pályára is átmenni, abban is könnyíteni óhajtok rajtok, mert a reáliskolákban rendes tan-

széket fogok állítani a latin nyelvre, természetesen nem mint köteles tantárgyra.

Továbbá míg én miniszter vagyok, folyvást minél több speciális szakiskola állítására törekszem, melyek mintegy vilálmárhatókúl szolgálhatnak a gymnasiumok irányában, hogy az iskolázott proletariatus ne növekedjék; a gymnasiumokban azok maradjanak, kiknek talentumok s kedvök van a magasabb műveltséghez s kiknek szükségök van a klasszikus műveltségre. Intem tehát az igazgatókat, hogy az alsó osztályokban a kellő szigorral járjanak el, hogy a szegény gyermekek, kiknek tehetségek és szorgalmuk nincsen, korán más pályákra is menjenek át — elég drastice ismételve, hogy bármi szegény apa gyermeke, legyen az utcza koldus, lehessen miniszterelnök, országbíró, cardinalis, tábornagy, ha esze és tehetsége van — de szegény szülők tehetségtelen gyermekeit ne küldjék a latin iskolákba.

De végre, ha sikert várunk a klasszikus neveléstől, nem csak nem kell megterhelni a gymnasiumokat rossz anyaggal, s e tekintetben semmiféle račenak vagy felekezetnek nincs privilegiuma, de főleg jó tanárokról kell gondoskodni, illetőleg ilyeneket nevelni.

E tekintetben bármely haragnak teszem ki magamat, egész őszinteséggel kell szólanom. — Időm volt tapasztalásokat gyűjteni; ismerek sok tanárt — azok közt sok igen művelt minden tekintetben comme il faut embereket — kik megfelelnek a fogalomnak, hogy a gymnasiumokban a humaniorákat tanítják, de van sok olyan is, ki e tekintetben igazi satyra a humaniorákra.

A tanárok neveléséről kell gondoskodni a franczia école normale supérieure példájára, internatussal összekötött tanárképző intézet fölállításával. Ha az állam ez útra tér, valamint a tanító szervezetek úgy a felekezeti iskolák főntartói a dolgok hatalmas következtében kénytelenek lesznek az állam példáját követni, lesznek tanítani tudó tanáraink.

Valamint a világ minden vonatkozásaiban, úgy különösen a tanításban minden az emberektől függ.

Ember, az az intelligens képzett ember, s a szükséges anyagi erő vagy is pénz s a siker megjön minden téren.

HILLEBRAND UTOLSÓ MUNKÁJA.*)

Könyvismertetést akarok írni s tollamra önkénytelen nekrolog tolakodik. Körülbelül egy éve, hogy Hillebrand Károly második hazájában Olaszországban férfi kora és munkaereje delén meghalt és nagy essay-gyűjteményének ez új kötete már csak hagyatékából van sajtó alá rendezve. Hillebrand azon rokonszenves írók közül való, kikkel az olvasó áttanulmányozása után még találkozni, kezét szorítani és beszélgetni szeretne. Igen egyszerűen, néha kissé nehézkesen, de mindig világosan írt; széleskörű műveltségét csak rendkívüli tárgyilagossága múlta felül, a melylyel a különböző civilizációk egyes jelenségeit meg tudta ítélni. A nagy szorgalmú tudós finom gentelmannel párosult benne, ki Európa minden nagyobb államában és irodalmában otthon volt. A mi ezt a sokoldalúságát illeti, Hillebrand a mai írók közt páratlan; első húsz évét hazájában, Németországban töltötte, huszadik évétől negyvenedik évéig Franciaországban és részben Angliában, utolsó tizenegy évén át pedig Olaszországban, Florenczben lakott, hol tavál februárban meg is halt. Mind ezeken a tartózkodóhelyeken alaposan megismerkedett az illető népkultúrájával, társadalmi meg irodalmi viszonyaival és nyelvét annyira elsajátította, hogy ő — német író létére — egyszersmind a *Revue des deux mondes* dolgozótársa, a *Times* levelezője és a *Nuova Antologia* kedvelt essayistája volt.

Hillebrand voltakép historikus, de nem abban a szűk ertelemben, a melyet nálunk nem egyszer tulajdonítanak e

*) *Zeiten, Völker und Menschen* von Karl Hillebrand. VII. Band. Culturgeschichtliches. Berlin, 1885.

tudománynak: főereje a különböző népek és korszakok társadalmi és műveltségi állapotának jellemzésében rejlett. Hillebrand sokat látott, sokat tanult és minden benyomását nagy világossággal és pontossággal tudta kifejezni. Fő műve az az essay-gyűjtemény, melynek utolsó, hetedik kötete csak halála után jelenhetett meg. Czíme *Idők, népek és emberek* teljesen igazolt; Francia-, Németország, Anglia, Italia nagy korszakai és nagy férfiai vonódnak el előttünk egy alapos tudós és szellemes író megvilágításában. Minden társadalomnak, minden egyes időnek megvannak a maga szellemi irányai, a melyeket Hillebrand a legnagyobb tárgyilagossággal emel ki. Az író ez utóbbi sajátosságát, a tárgyilagosságot, élettörténete is megmagyarázza. Hillebrand mint húsz éves rajongó ifjú résztvett 1849-ben a badeni forradalomban, a miért élethosszigan fogságra ítélték. Hősies hűga segítségével nagy életveszély közt megszökött és Franciaországba menekült, mely második hazája lett.

Itt nemsokára egy vidéki egyetemhez tanárnak nevezték ki, később azonban módjában volt az év legnagyobb részét Párisban tölthetni, a hol élénk részt vett a társadalmi életben és többek közt a Daniel Stern (d'Agoult grófnő) szalonjának szokott vendége volt. Legkedveltebb országa azonban Italia volt, hol élte utolsó éveit töltötte: az olasz művészet és finomság legjobban megfelelt fogékony, de kissé kényes természetének. Hazáját nagyon szerette, de nagyon érezte benne a világfias műveltség hiányát. Ekkép látjuk, hogy minden európai kultur-államhoz mély rokonszenv kapcsolta, mely azonban éppen mivel elősegítette az összehasonlítást, nem akadályozta, hogy hiányait éles szemmel észre ne vegye és pártatlanul ki ne fejezze. Hillebrand egyáltalán képviselője annak a két iránynak, mely a modern európai közéletben meg irodalomban mindegyre erősebben érvényesül: annak a cosmopolitismusnak, mely szereti a hazáját, de e mellett a legnagyobb sympathiával beleéli magát az idegen civilizációkba, és annak a sokoldalú tárgyilagosságnak, mely megérti sajátosságait és minden elfogultság nélkül összeveti idegen föld népeit saját hazájáéval.

Hillebrand tanulmányainak legújabb, hetedik kötete tárgyára nézve megint oly sokoldalú, mint maga a szerző volt. A pangermanokról szóló essay a német, az irodalmi conven-

tióról szóló a francia, a három utolsó az angol, a Wertherismusról és az (a *Budapesti Szemlében* is közölt) *Új és régi regényről* című ezeken kívül az olasz meg a spanyol kultura jelenségeit fejtegeti.

A két első tanulmány az újabb nyugati világnézet és művelődés fejlődését tárgyalja. A középkori Európa fővonása, Hillebrand szerint, hogy egységes, mint egy család: egy a nyelve (a latin), egy a hite (a katolikus), egy a törvénye (a római) egy a fejedeleme (a császár). A XV. században aztán mindinkább önálló nemzeti típusok fejlődnek. Először Olaszország szabadult föl a gyámság alól. Már a XIV. században van nagy, saját nyelven írt remeke a *Divina Commedia*. A renaissance voltaképp az emberi természet rehabilitációja; sajátos célja az emberi természet, a valóság ismerete. Végzetes hibája volt az olasz renaissancenak, hogy mindent művészi szempontból nézett; a műzsák az életet nem kísérték, hanem vezették. Erre kétnemű reactio támadt: a reformatio és a jezsuiták szervezkedése.

A jezsuita mozgalom hazája Spanyolország és erre nézve Hillebrand több ízben arra utal, hogy jelenleg nem becsüljük eléggé Spanyolország szerepét az újabb kultura történelmében. Az absolut monarchia erős centralisatiójával (l'état c'est moi, mint XIV. Lajos mondá) ép oly spanyol eredetű, mint ama új költői stylus, mely a XVII. században annyira elterjed és Corneille pathoszában éri el tökélyét. A reformatio (a főt említett második reactio) népszerű-erkölcsi és nem philosophiai-aristocratikus volt és mint ilyen közvetlenül nem volt nagy befolyással az európai világnézetre. A protestantismus gyümölcse: a szabad kutatás eszméje csak később érett meg. A reformációt követő korban Anglia meg Hollandia veszi át Európa szellemi vezetését. E két civilisatio főtörekvése volt: a természet törvényeinek megismerése.

A renaissance a történelmi érzéket fejlesztte, meghatározta az ember helyét a történelemben: a XVII. század Anglia százada, meghatározta helyét a természetben. Az első az idő, a másik a tér titkait nyitotta meg. A világ belefáradt az üres rethorikába és elvont speculatióba. Ebben az időben lép föl Bacon, az inductiv módszer elméletével. Őt méltán a modern gondolkodás atyjának lehet nevezni, (mindamellet, hogy középszerű megfigyelő), mert Kepler és Galilei éltek ugyan az

inductiv módszerrel, de úgy, mint Jourdain úr a Molière vígjátékában, meglepetésére prózát beszél *sans le savoir*.

A XVIII. század fő szellemi mozgalma a francia rationalismus. Valami ellenállhatatlan vágy áthajtotta a múlt századbeli legjelesebb francia szellemeket — Voltairet, Montesquieut, Buffont — a tengeren, hogy Angliában Newtont és Lockét tanulmányozzák. Csakhogy ezek a francziák — megfelelőleg a logikus, következetes francia szellemi iránynak — nem maradnak Locke és Newtonnál, hanem levonják belőlök a tanulságot az államra és egyházra vonatkozólag is. Voltakép ők is meghajoltak föltétlenül egy tekintély előtt — csakhogy ez a tekintély az emberi ész volt. Nagy hibája ennek ez iránynak az volt, hogy mindent elvont elvek szerint akart berendezni. Minden hiánya mellett nagy eredménye lett a múlt századbeli francia rationalismusnak: Európa szellemi fölszabadítása. A XVIII. század vége felé a francia és angol szellem befolyása alatt fejlődik, politikailag sanyarú viszonyok közt az a német költészet, a mely ismét mintegy ellenhatásúl a francia rationalismus ellen a phantasiát fölszabadítja és új irányt tör.

Az európai műveltség fejlődésével szoros kapcsolatban van a nyugati társaság fejlődése, melyet Hillebrand új könyvének második fejezetében tanulmányoz. A középkorban nem volt nemzetek szerinti társaság: a vallás, az államforma, az irodalmi anyag (a mesék) közösek voltak egész Európában. Voltak rendek, kasztok, mint a polgárság, a papság, a lovagok, de a nemzeti társaság csak a renaissanceszal kezdődik.

E részben is Olaszország jár legelől. Az olasz társaság fő sajátsága, hogy polgári. A legtöbb olasz városban legyőzte a kereskedő polgárság a nemeseket. Florenczben például nemes ember nem lehetett állami hivatalnok. Innen van az a meglepő demokratiai egyenlőség, mely annyira meglep bennünket, ha az olasz *cinquecentót* (a XVI. századot) tanulmányozzuk. A társadalmi egyenlőséghez járult a műveltség egyenlősége. Kereskedő, államférfi, tudós nagyjában hasonló ismeretekkel és ízléssel bírt, sőt a nőknek is volt részök ebben a tanúltságban és az a válaszfal, mely ma található a nemek közt, akkor nem volt meg. Ennek a nagy kornak czélja általán a művészet volt; midőn V. Károly Kelemen pápával fontos világpolitikai ügyekben találkoznak, Benvenuto Cellini egy násfája egy negyedórára elfelejteti a világ uraival a római császárság

sorsát. Igaz, hogy a művészet e cultusa az életben veszedelmes végleteket hozott létre: oly idő, mely a gaz Borgia Cæsart csak oly különös kedvteléssel tekintette, akár egy tigrist, mely prédájára veti magát, ily időnek ki kellett zökkennie sarkaiból. A művészet erkölcsileg indifferens: a társaság ellenben rászorúl az erkölcsi conventiákra. A XVI. században be is áll az olasz hanyatlás: a művészet külsőleges virtuozitássá, a tudomány pedanteriává fajul. A kereskedés pangott, a munkát nem becsülték többé; mai napság is az olasz csak azt nevezi *signorenak*, ki munka nélkül megélhet. A társadalom e sülyedését csak az olasz nők természetessége és kelleme, mely mintegy hagyománya a legrégibb európai culturának, maradványa a classikus világnak, enyhítette. A XIX. században aztán nagy fordulat áll be: a francziák nagy befolyása, az inkább a svájcziai, mint az olaszokhoz hasonlító piemontiak politikai szereplése és végre a középosztály föltülkerekedése gyökeresen megváltoztatták a régi Olaszországot.

Franciaországban regtől fogva a bírói és a katonai nemesség vezette az államot; ők egyesültek egyszersmind a francia fő aristokratia ellen. Richelieu végre megtörte a főnemeseket, kik ezentúl Versaillesban a király közelében élnek, és így azt a híres, finom udvart képezik, mely az egész francia élet középpontja lett a XVII. században és a XVIII. elején. Minden nemes azon van, hogy otthon önmagának kis Versaillesst alkosson. A finom francia szalonok a múlt században érték el virágzásuk tetőpontját. Ennek a társadalomnak legjelesebb eszköze a társalgás volt, melyet azóta el nem ért tökéletességgel műveltek ki. Ez az élénk társalgási szellem az, mely a mai Franciaországnak egyik legjellemzőbb tulajdonsága.

Más képet tár elénk az angol civilisatio. Nem a művészet vagy társalgás, hanem az államérdek volt az uralkodó iránya, ennek a társadalomnak a XVII. században. A nagy angol forradalom megmentette a politikai szabadságot, de a szellemi műveltségen nagy csorbákat ejtett. A puritanismus dere meglepte ezt a virágzó vegetatiót. Az angol irodalom ezentúl férfiak számára készült, a társaság férfi-társasággá lett. A nemesség már Vilmos és Anna uralkodása alatt a vidékre vonúlt és a XVIII. században ép ez a vidéki nemesség döntő az angoi culturára nézve. Jogászok nem játsz-

tak Angliában szerepet ebben a korban; a politikai nagyságok mindannyian a vidéki nemességből valók voltak. Egyáltalán a vidéki jószág birtoka ma is minden vagyonosabb angol eszménye: a város csak piac, hol üzletét végezi és pénzt szerez, élete fősúlya vidéki kastélyában van. Az angol társaság ilyen vidéki jószág-társaság, melyben a nőknek távolról sincs oly szerepök, mint a francia salonokban. A múlt század végén beállt politikai és vallási reactio bizonyos képmutatást és szűkkeblű pruderiet honosított meg Angliában, melyet csak a politika frissítő leghuzama oszlat el időről-időre. A politika különben Anglia fő-főérdeke, az a mi a XV. században a művészet volt Olaszországra nézve. Ez adja meg az új angol culturának egységes jellegét is.

Németországnak éppen abban van nagy hiánya, a mi Olaszországot és különösen Franciaországot annyira emeli: a magasabb társadalmi élet. Eleinte, az új kor kezdetén, a német városok hasonlóan fejlődtek, mint az olaszok: a kereskedőség volt mind két helyen a társadalom magva. De a harmincz éves háború, az újkor eme legpusztítóbb háborúja, mindent elfojtott. A szellemi műveltség a független polgári elemmel együtt elenyészett. A kis nemesség a polgársággal együtt elszegényedett és hatalma átment az egyes fejedelmek kezébe. Innen van a múlt századbéli és részben a jelenlegi Németországi műveltség kisvárosi jellege, innen a német polgárok servilismusa. A német társadalom legfontosabb eleme a hivatalnok, a *Beamter* lett. A német egység (1871 óta) lassanként új viszonyokat teremt és a német nemzeti életnek új középpontot adott és nagyobb szabású politikai eszméket tűzött ki eléje célul.

Hillebrand harmadik essaye: *A nagy és kis németek* (Gross- und Kleindeutsche) a jelen század (1830—60) legfontosabb két német párt irányait jellemzi. A nagynémet párt Ausztria német missiójában bízott és Ausztriába vetette bizodalját; a kisémet párt pedig ki akarta zárni Ausztriát Németországból és Poroszországtól várta, hogy egységes német nemzeti államot alkot. Gervinus német irodalomtörténetének utolsó kötetében (1843) kifejezést ad annak a mindinkább erősülő óhajnak, hogy Németországnak gyakorlati célok után kell küzdeni: «Ideje, hogy végre nagykorúak legyünk; egy férfira szorulunk, egy férfira, a minő Luther volt, ki

Németország reformját csak megkezdte, de be nem fejezte, mert kétségbeesve látta, hogy a németnek nincs politikai természete. Nem akarom hinni, hogy egy nemzet tudományban, vallásban és művészetben a legmagasabb célokat elérte és csak az államban tehetetlen.»

A ferfi, kit Gervinus óhajtott, meg is jött, csak hogy Gervinus nem ismerte föl, valamint a német nép nagy többsége sem, úgy hogy ez a ferfi kénytelen volt a német egységet mintegy a német nemzet nélkül megalkotni. Igaz, hogy a mint Bismarck nagy műve elkészült, a kislemet párt nagy lelkesedéssel hozzá csatlakozott.

Újabban ismét ép ezen nagy politikai események hatása alatt, Németországon nagy reactio fejlődött ki, ama művészi világnézet ellen, melynek Schiller és kortársai hódoltak. Németországon — írta Staëlné a század elején — nincs két ember, a ki egyetértene. Ma pedig az individualismus megtöröttnek látszik: mintegy nincs egyéni, csak közvélemény Németországon. A politikai háttérbe szorította a művészetet, sőt némileg a tudományt is. Hillebrand szerint Németország főtörekvése ezentúl az legyen, hogy e két irányt — az individualismust és a collectivismust kellő egyensúlyban tartsa.

Tán a legérdekesebb tanulmánya Hillebrand ez új kötetben az, a melyben egy nagy erkölcsi betegség föllépését, ragadós elterjedését és pusztításait magyarázza. Ez a betegség a Wertherismus, a világfájdalom.

A Wertherismus a különböző országok társadalmi állása és az illető fajok dispositiója szerint különböző alakot öltött. Leghevesebben Németországon dühöngött, a hol a múlt században nem volt nyilvános élet, úgy hogy ez a belső szellemi betegség — az infectáltak előtt nem lévén nyitva valami egészséges munkásság — különösen veszedelmes volt. Franciaországban a nagy forradalom borzasztó szellemi pusztításokat vitt véghez: a század elején meg voltak semmisítve a régi tekintélyek és újak még nem léteztek. «Századunknak nagy betegsége — írja a francia Wertherismus egyik legkiválóbb képviselője, Alfred de Musset — két kútforrásból származik. A nép, mely megérte a francia forradalom végét, 1793-at és 1794-et, két mély sebet hord magán: mind az, a mi volt, már nincs — mind az, a mi lesz, még nincs. Ez titkos bajunk nyitja.»

A Wertherismus német termék. Goethe *Werther*jében és öneletrajzában mesteri módon jellemezte és magyarázta. A német művelt fiatalság a hosszú béke, a nyilvános élet pangása, az akkori polgári élet kisszerűsége következtében mind azon korlátok ellen föllázad, melyek egyéniségét megszorították. Az angol irodalom: *Ossián*, Young *Éjjeli gondolatai*, *Hamlet*, Richardson sentimentalis regényei mind egyaránt hozzájárultak, hogy a tépelődést, az elegiai siránkozó hangulatot fokozzák. Mindenki azt gondolta, hogy oly búskomornak kell lennie, mint a dán királyfinak, ámbár nem látott szellemet és nem kellett egy gyilkosságot megboszúlnia.

Goethe *Werther*je szerény, egyszerű, jóindulatú fiatal embernek látszik. Kevéssel is beéri. A szomszéd falvakban nyugodtan szürcsöli a hársak alatt zabkáváját. Rajong a kis gyermekekért. De e nyugodt felület alatt halálosan beteg lélek lakik. Minden szerénysége mellett oly nagy követelése van az élettel szemben, melyet az nem teljesíthet: azt akarja, hogy érzelmei uralkodjanak az életen. Ideális világot óhajt, melyet csak phantasiájában tud megteremteni. Organisatiója inkább finom, mint jó; szenvedni akar, nem cselekedni. Egészen belsejébe vonul, hangulatainak rabja. Németország akkori fiatalságának ép a tétlenség volt főbaja; hazát, tudományt, hivatalt, minden polgári foglalkozást mellőzött és lelki csigaházába vonult.

A múlt század utolsóelőtti évében jelent meg a leghíresebb *Werther*-utánzat: az olasz Ugo Foscolo *Jacopo Ortis* című regénye. Az olasz *Werther* szenvedélye azonban más, mint a németé. *Ortis* szerelme heves, érzéki, erőszakos. *Werther*é resignált, csendes, siránkozó, *Werther*t határozatlan elégedetlenség, tárgyitalan borongás fogja el: *Ortist* hazafiúi fájdalma gyötri. *Werther* *Ossian* költeményeit viszi magával sétáira, *Ortis* *Plutarch* életrajzait. *Werther* beteg, *Ortis* egészséges természet.

Werther typusa visszatér *Byron* alakjaiban is. Csakhogy *Byron* nem volt erőtlen sentimentalis, mint *Lotte* szeretője; ő egy az életet mélyen ismerő, hatalmas erővel és tehetséggel megáldott gentleman, ki ellenkezésbe jő az angol társadalommal és szenvedélyeiben fölemészti magát. Abban azonban hasonlítanak *Byron* is, hősei is *Werther*hez, hogy mind-

nyáján képtelenek szívöket megszelidíteni, életök forrásai meg vannak mérgezve, mint Byron maga mondja.

Az első, ki Franciaországban a világ-untság ez új nemének költői kifejezést adott, Chateaubriand volt. Rene, mint Werther fiatal, fájdalma borongós, határozatlan, kedvelt olvasmánya *Ossián*. De e mellett mily nagyok a különbségek. René nem kételkedő, mint Werther, hanem hívő, úgy, hogy méltán csodálkozhatunk azon, hogy nem talál vigasztalást a vallásban. Renében hiába keresnök a szegény Werther egyszerűségét és szerénységét: René úgy tesz, mintha csak akarátán múlték, hogy nem játszik oly szerepet, mint Napoleon. René unalma, az *ennui*, mely őt helyről-helyre űzi, okát voltaképp ki nem elégített becsvágyában leli. Werther a csendes Lahn völgy természetébe el tudott merülni és barátot talált a mezőben, a halmokban, a ligetben; René a Mississipire, az óceánra és havasokra szorúl, hogy a természet megszólaljon számára.

A francia Byronismus legtokéletesebb képviselője Alfred de Musset, Hillebrand szerint a legnagyobb költői genius Franciaországban a XVII. század óta. Musset az *ennui*nek nemcsak költője, hanem áldozata is volt. Werther természetéhez Mussetben még a művészi, ingerlékeny organisatió járult, mely minden hatásra ideges vibratiókkal felel. A világ-megvetés és a kétely uralkodik Musset és hősei lelkén; beteges lelkök nem tud se egyensúlyt, se nyugalmat találni. Goethe ép költészetének erejénél fogva kigyógyúlt a Wertherismusból, melynek ő leirója és orvosa egy személyben; Chateaubriand eltemette Renét a Mesacebé partjain és Franciaország egyik legkiválóbb szónoka és írója lett; Byron azt énekli, hogy az életben csak a bor mámore ér valamit, de tényleg nem követi ezt az elvet, fölállozza életét a görög szabadságért; csak Musset vész el szomorúan, minden emelkedés nélkül.

A francia irodalom conventiójáról című tanulmány a francia classikus (XVII. századbeli) irodalmat azon vád ellen védelmezi, melyet különösen német kritikusok szeretnek fölhozni: hogy tudniillik nagyon conventionális, külsőleges, merev. Hillebrand szerint a XVII. század conventiója bizonyos hagyomány, de még nem chablon; ez a conventio nem akadályozta az embereket abban, hogy a természetet meg az

igazságot lássák. A francia classikus irodalomnak (Molière, Lafontaine, Racine) különösen az ártott sokat, hogy stylusukat oly időben is szolgálilag utánozták, midőn már ama irodalom szelleme rég letűnt: de a magok idejében a conventio nem volt hideg utánzás, hanem eredeti szellem nyilvánulása. Goethe *Iphigeniájában* is megvan tartva a conventionalis három egység, meg a szintén conventionalis álomkép; ki merné ezt mégis csak üres conventiónak, hagyományos utánzásnak mondani. Költészet különben nem is gondolható conventio nélkül.

A romantikus költőknél is mennyi a conventio: Victor Hugo nemes gyilkosai és nagylelkű bűnősei a conventióból valók; Racine görögjei valódi emberek, igaz, hogy nem valódi görögök, de valódi emberek, ha mindjárt a XVII. századbéli Versaillesból valók is. — Hillebrand három utolsó essayje a modern Anglia szellemi irányáival foglalkozik. Két dolog az szerinte, mely a gondolkozó idegent Angliában legelőször meglepi: az ország rendkívüli gazdagsága és a házi élet egyöntetűsége, uniformitása. Egy olasz miniszter fizetése nem volna elegendő, hogy Lonbonban úgy éljen, mint a Westend valamely egyszerű polgára (a gazdagokról nem is szólva). Ez a gazdagság nagy, hosszan, néha generációkon át tartó munka eredménye; és a mi egy további sajátása Angliának: az angolnak sok munkája mellett aránylag sok a szabad ideje is. Ez biztosítja Anglia nagyszerű állását a modern civilisatióban. Az angol üzletember nem csak arra ér rá, hogy testét mindenkép gondozza, hanem arra is, hogy szellemét művelje.

«Anglia — írja Hillebrand — az egyedüli ország, a hol még olvasnak azaz oktató műveket, nem csak regényeket meg újságokat olvasnak. Franciaország még megközelíti Angliát; az olasznak csak annyi türelme van az olvasásban, mint a minő hosszú az újság vezérczikke: a német pedig csak akkor olvas könyvet, ha maga akar helyébe egy mást írni.» Egy népnek sincs annyi szabad ideje és egy se tudja oly nemesen fölhasználni, mint az angol.

A másik föltűnő jellemvonása az angol életnek: az életmód uniformitása. Nézzük Londont. Egyik ház olyan, mint a másik, egyik belseje úgy van fölosztva, mint a másiké. Ugyanabban az órában ebédelnek, ugyanazt eszik, ugyan egy módon tálnak és ugyanegy időben kelnek föl. A kabát formája és

olvasmányuk is egy. És mindamellett mily erős az individuális szellem! Sehol sincs több egyéni szabadság és sehol sem hajlandók a polgárok róla önkénytelen lemondani, mint Angolországban.

Egy további százados jellemvonása a brit életnek a közvélemény, a divat hatalma. Hillebrand ennek okát abban látja, hogy sehol sincs a nemzeti és nyilvános élet annyira kifejlődve, mint ott. A mi általános érdekű, az iránt általánosan érdeklődnek is. Hány úgynevezett művelt van Németországban, ki sohasem hallotta Helmholtz nevét; Angliában minden művelt nő tudja, ki az a Müller Miksa vagy Tyndall.

Az angol szellemnek az utolsó évtizedekben különösen két irányban volt nagy hatása a continens gondolkodás-módjára: a darvinismus és a Stuart Mill-féle positivismus fejlesztésében. Darwint leginkább a németek, Millt a francziákapták föl. Ennek az oka Hillebrand szerint abban van, hogy a fejlődés eszméjét, mely Darwin alapelve, különösen a német philosophia (Herder óta) fejtegette, míg a positivismus Franciaországban, a Comte-féle philosophiában leli legkiválóbb kifejezését.

Az angol irodalom és izlés legfő hiányait abban látja Hillebrand, hogy ma nincs elég érzéke az árnyalatok és a compositió arányosságára iránt. Az angol író hajlandó mindent vaskosabban kifejezni, mint például a francia és componálni nagy többsége annyira nem tud, hogy a continentalis olvasó majdnem minden angol regényt vagy cikket elnyújtottnak, vontatottnak talál. E mellett nem elég tárgyilagos a mai angol író; személyisége nagyon is kidüleszkedik művéből, annál inkább, mert az angol mindig szeret maga elé valami gyakorlati czélt kitűzni és bizonyos irányban mint reformator föllépni. Különben az angolnak minden hibái és izetlenségei mellett is kész Hillebrand az angol gentlemant, mint a mai kor legideálisabb társadalmi típusát, földieit elé mintául oda állítani.

rf.

É R T E S I T Ő.

Magyarország Budavár visszafoglalása korában. A magyar történelmi társulat által koszorúzott pályamunka. — Írta dr. Acsády Ignác. Buda-Pest, Méhner Vilmos kiadása. 1886. Ára 1 frt 80 kr.

E munka egy kisebb pályamű alapján készült, melyet a történelmi társulat a Bay Ilona díjjal jutalmazott. Szerző a kisebb munkát most bővítve adta ki, de vajon a bővített kiadás egyszersmind jobbított-e, azt nem tudjuk. Igazat adunk a történelmi társulat bírálóinak, kik a pályaműről azt mondták, hogy hibái «nem csökkenthetik jelentékeny becsét annyira, hogy a jutalomra érdemesnek ne tartassék». (Századok 1885, 172. l.) Azonban a hibák is elég jelentékenyek még ez átdolgozott kiadásban is, úgy hogy nem lehet azokat hallgatással mellőznünk.

Mindjárt a 22. lapon a következő állításokon ütköznünk meg: «Politikai rokonszenvek és a törökök vallásbeli tolerantiájáról táplált téves fölfogás tartóztatják történetírásunkat, hogy igazi nevén nevezze a török uralmat. A lakosság megmaradásának szempontjából ez az uralom egyszerűen emberírtás volt, s nálunk is igaznak bizonyult a régi német közmondás, hogy a hová a török beteszi lábát, ott a fű, a virág is elhervad.»

Halljuk a vádat, de nem tudjuk, hogy ki ellen van intézve. Politikai rokonszenvből, vagy a török vallásos tolerantiájáról táplált téves fölfogás miatt volna a mi történetírásunk egyoldalúan kiméletes a török uralom iránt? Kissé érthetőbb lesz a vád, ha a 43. lapra pillantunk, hol ismét ilyenek olvashatók: «Az érdekközösség valamivel enyhébb bánásmódra ösztönözte a törököt a hitújítók, mint a régi egyház hívei ellen. Ebben áll a modern protestáns írók által

sokszor annyira magasztalt török tolerantia.» — Tehát hinc illæ lacrymæ. Lehet, hogy egy-két modern protestans író valóban elfogultan szokott nyilatkozni a török uralomról, noha mi őszintén megvalljuk, hogy megnevezni talán csak egyet tudnánk közülök. De ismerünk egy protestáns író, kire Acsády vádja nem illik s épen ez az író írta meg legjobban a török magyarországi uralmának történetét. Salamon Ferenczet értjük, kinek kitünő könyvét a török hódítás koráról Acsády egyetlen egyszer sem idézi, noha könyvének némely helye után ítélve szorgalmasan olvasta. Már pedig Salamon *Magyarország a török hódítás korában* című munkájában egyebek közt így nyilatkozik: «Nincs ma Európában nemzet, mely hasonló korszakot ért volna, minő Magyarország a török idők vagy kétszáz éve volt. Még a török alatti többi tartomány is kedvezőbb helyzetben vala. Míg a többi nép nyugton maradt, a mint a török áradat elborította, Magyarország volt a hullámtörő part az óriási hatalommal szemben, következőleg a rongáltatás is iszonyúbb, melynek folyvást ki volt téve. A török pusztítás messzebb terjedett, mint a békekötések által megszabott határszél. Az ország romlása, kára és elmaradása fölszámíthatatlan» (232, 233. l.) . . . stb. És ezek nem is a legerősebb helyek. Különös véletlen, hogy az Acsády által idézett régi német példabeszédet Salamon is idézi. Tehát ne higyük, hogy a gonosz protestáns írók ellenére Acsády fedezte föl a török uralom ártalmas hatását.

A mi pedig a törökök vallási tolerantiáját illeti, nekünk úgy látszik, hogy arról Acsádynak legalább is ép annyira téves fogalmai vannak, mint a modern protestáns íróknak. «Mint hogy a töröknek — úgymond Acsády — végre is saját érdeke tiltotta, hogy a lakosságot mindenütt egyszerre kiirtsa, inkább óhajtotta, hogy a nép a prot., mint a kath. hitet vallja, mely már egyházi szervezeténél fogva is jobban a magyar királyhoz hajlott, mely tehát politikailag gyanúsabb volt. Az egyházközségek kebelében folyó küzdelmekben a török rendszeren a hitújítók részén állt s a hol a catholicismust egyszerűen ki nem irthatta, legalább minél keserűbbé igyekezett tenni neki, híveinek és papjainak az életet.» (43. l.) Az a rendszeres irtó politika, melyet a szerző itt a töröknek tulajdonít, nem igen egyezik a török indolens jellemével.

Megengedjük, hogy érdekében állott volna a protestantismust a catholicismus rovására terjeszteni, de ha a török következetes erélyvel mindig azt cselekszi, a mit érdeke parancsol, akkor talán ma is Budán volna még. Talán egyes adatokra némi joggal hivatkoz-

hatnék Acsády, de általában Salamonnak kell igazat adnunk, ki modern protestáns író létére így magasztalja a török tolerantiát: A törökök «a katolikus isteni tisztelet több külsősége miatt több ellenszenvvel voltak a katolikusok, mint a protestánsok és óhitűek iránt; de azért Budán, Szegeden, Kecskeméten s egy ideig Jász-Berényben megszenvedték a barátokat, holott mindenikben belakott a török a XVI. században — míg számos adat bizonyítja, hogy a protestáns papokat verték, tömlöcözötték, zsarolták, sőt templomokat is vertek föl. Az egyházi községeket a török elismerte, a térítés fönnérített módjaihoz hasonló otromba cseleken kívül nem használtak erőszakot a térítésre, de tévedés lenne az ozmánokat türelmeseknek képzelnünk bármely más vallás iránt, mint az egy izlám. Hiszen épen a vallásbeli, s nem a nemzeti különbség vala forrása mindazon sanyarúságnak, melylyel a török a keresztyént nyomorgatni följosogítva érzé magát.» (244. l.)

Szerzőnket katolikus sympathiái annyira elragadják, hogy egy helyütt a győri püspökök erélyesen buzgó térítő munkájáról szólván, azt «szent munkának» nevezi. (42. l.) Ez a *Magyar Állam* hangja történelmi styllé avatva.

Mi becsülni tudjuk az őszinte vallásos érzést a történetíróban, még ha egyoldalú állításokra csábítja is. Az ily egyoldalú írók nagy szolgálatokat tehetnek a tudománynak nem csupán az új adatok fölhordása, hanem az által is, hogy elmondván mindent álláspontjuk védelmére, az eszmék tisztázását többé-kevésbé elősegítik. De Acsády katolicizmusa nem úgy hat reánk, mintha őszinte volna és mivel álláspontja mellett nem hoz föl új adatokat, és nem is védi azt elég behatóan, nem igényelhet annyi figyelmet és mentséget, mint az alaposabb, bár egyoldalú írók.

Különben is a felekezeti viszonyok rajza nem teljes az Acsády könyvében. Ha az «új keresztyénekről» megemlékezett, miért nem szól behatóbban a zsidókról? Viszonyaikról elég adatot találhatott volna. Például a *Pesti Napló* 1860-diki márczius 9-diki számában Szalay László egy Buda visszafoglalása alkalmával elfogott zsidó vallomását közli, mely sok tekintetben érdekes.

Egyik legnagyobb hiánya Acsády könyvének abban áll, hogy nincs elég tekintettel az egykorú külföldi viszonyokra. Ily párhuzamok igen tanulságosak volnának, nélkülök nem is foghatjuk föl helyesen akkori viszonyainkat. Macaulay nagy munkájában az Acsády által tárgyalt korszakból adja Anglia viszonyainak részletes rajzát s ha csupán az ő eredményei alapján a mi 1686 körüli népese-

dési és közbiztossági viszonyainkat az akkori angol állapotokkal összevetjük, egészen más színben fogjuk látni a magyar állapotokat.

Igaz, hogy Acsády sem mellőzi teljesen a külföldi viszonyokat, de párhuzamai nem a legszerencsésebbek. Például városainkról szólván, összehasonlítja azokat a görög városokkal. «Mint a magános bércezfok» — így írja Acsády — úgy állt a sok ellenség között mindenik s a legtöbbre ez időben alkalmazható az, mit Taine mond a görögországiakról, hogy a város olyan vallásos és politikai testvérisülés, mely táborát egy templom körül ütötte föl». (199., 200. l.) Bizonyára igen messziről vett hasonlat, inkább rhetori figura, mint történettudományi párhuzam.

A régi házaselet rajzában szerzőnk tárczaírónak mutatkozik s nem történetírónak. Lássuk csak, mint festi a fiatal asszonyok életét. «Esküvő után — úgymond — az ifjú nő követte férjét ennek családi várába, hol akként rendezte be életmódját, a mint anyjánál látta s a mint temperamentumának épen megfelelt.» A bevezetés talán nem szükséges, mert nem igen jellemző a XVII. századra nézve, ha csak nem idézhet a szerző oly századot, melyben a fiatal nők temperamentumok ellenére rendezték be életmódjokat. De a folytatás jellemzetesebb. «Udvar, társalkodónét, leányasszonyokat gyűjtött maga köré, szótt-font velök, fölügyelt a háztartásra, délután lement a kertbe, hol a leányokkal «gyakor való tánczhoz köszörülték a talpokat». E rajz egy egykorú gúnyos versből van véve és kétségtelen, hogy ily forrásoknak is jó hasznát veheti az író, de fölhasználásuk sok tapintatot kíván. Ha egyszerűen lemásoljuk azokat, csak torzképet adunk s nem történelmi rajzot. Vagy elhiagyjuk-e, hogy a XVII. század ifjú női minden délután a kertbe mentek, s ott a leányokkal «tánczhoz köszörülték a talpukat»?

Általában a könyv egész tárgyalási módján, sőt nyelvén is meglátszik, hogy a szerző journalist, és pedig legújabbkori magyar journalist, ki a styl-nemeket összekeveri, ki pathost, vagy elmés-séget szenved, mikor egyszerűen komolynak kellene lennie, ki nem ér rá válogatni a szavakat s a legtarkább idegen és népiesen magyar szólásokból rikító színű koszorút tud fonni. Így például, a régiak erkölceit sötét színekkel festvén, két érzelmes szerelmi költeményből idéz sorokat s aztán így rekeszti be fejezetét: «Egy haldokló világrend, az egymás után összeomló társadalmi és állami intézmények romjai közepett sem veszett ki az eszményi szerelem, a tiszta, a nemes nő cultusa». (242. l.) Mennyi nagy szó nem nagy alkalomból. Haldokló világrendről szó sincs 1686-ban, a társadalmi

intézmények sem omlanak össze és csupán az állami intézmények ingadoznak, de ez ingadozás s a tiszta nőiség még teljesen ki nem halt cultusa között igen laza a kapcsolat.

Más helyütt az alföld akkori gazdasági süllyedt állapotával foglalkozik. «Az emberek akkor — úgy mond — mint egy német író mondja, nem azért lakták e gazdag talajt, hogy termését szedjék, hanem azért, hogy vérökkel kövérítsék.» «Egyhangúnak tartották az alföldi rónát — így folytatja — míg Petőfi láng lelke föl nem tárta, dalba nem öntötte csodálatos szépségeit.» (268. l.) Honnan csöppent ide Petőfi? Nem azt hihetnők-e, hogy a szerző a magyar lyrai költészet történetét tárgyalja s a régi magyar költők inkább hegységimádó tájköltészetével szemben ki akarja emelni a Petőfi érdemét? Pedig csak a mai gazdasági viszonyokat hasonlítja össze a régiekkel.

Nagy baj az is, hogy szerzőnk, bár sokszor okosan beszél, ritkán tudja röviden előadni azt, a mit mondani akar. Pedig a bőbeszédűség senkit sem tett még jó stylistává vagy alapos tudóssá. Azután még is csak illenék válogatnunk a kifejezéseket, ha történetet írunk. Ne beszéljünk a nép «teherviselési képességéről» (96. l.), annak adózó képessége helyett, mert az előbbi kifejezés könnyen félremagyarázható. Nem szépek az ilyenek: A tábori élet erősebb parfümjé érezhető még a legelőkelőbb háztartásokon is (146. l.), vagy «ez a szegény . . . nemesség a társadalomnak egyik flottans . . . elemét képezte (160. l.), vagy kinek spórolt volna? (193. l.) és megspórolta (285. l.), vagy speculativ emberek» (297. l.), hol nem philosophokról van szó, hanem üzérekről. Vegyük e csoporthoz most már az ilyeneket: «dutyiba dugták» (122. l.) vagy azok «kaptájára akartak új intézményeket szabni Magyarországnak» (64. l.), vagy «ősznek évadján» őszkor helyett, vagy a tótok zabbal éltek, de «bizonyára szívesebben ették volna a pompás madárlátta búzakenyeret, ha a közlekedési viszonyok» stb. (272. l.). Az akkori tótok nem tudták, hogy az alföldön pompásabb búzakenyér is van, mint a madárlátta. Másutt egy kéziratban lappangó versről azt írja a szerző, hogy «pompás alexandrinekben» van írva (315. l.). Igen sok pompa. A régi női viseletet írván le a szerző, azt mondja, hogy a «ruha élénk színeinek változatossága, a sok arany fénye . . . stb. oly képet varázsoltak elő, melynek ma csak halvány visszfénye látható a felséges királyi család udvari báljain» (232). Elég volna az udvari bálokon, a jelzők báli tudósításba valók.

Még hozhatnánk föl egyet-mást a könyv ellen, de ideje már elismernünk, hogy az minden hibája mellett nagy szorgalom és értel-

mes munka eredménye. A szerzőnek sok mindenre kiterjed figyelme, s bár nincs elég érzéke a jellemzetes iránt, bár kivált az érzések és szenvedélyek rajzában gyöngé, nem lehet tagadnunk, hogy kivált a gazdasági viszonyokat sokszor helyes fölfogással tárgyalja. Vajon eléggé beható-e mindig? Vajon kimerített-e minden combinatiót, mielőtt egy-egy kérdést határozottan megoldottnak nyilvánított? Erre nézve kétségeink vannak. De azért így is értékes történelmi munkát írt és fejtegetéseit jól fogják használni azok, kik kritikával szoktak olvasni.

Cs.

Árúforgalmunk. Írta Telkes Simon. Buda-Pest, 1886.

Magyarország 1848 előtt külön vámterületet képezett, de a monarchia kereskedelmi és vámpolitikáját a bécsi kormány intézte el, a magyar országgyűlés hiában szólalt föl ismételve a vámok önkényű kiszabása ellen. Az abszolút kormány 1850-ben eltörlé a közbenső vámokat, s 1851-ben a magyar és osztrák határokon teljesen ledőltek a vámsorompók. Az 1867: XII. törvényczikk rendeli, hogy a magyar korona országai s ő Felségének többi országai között időnkint vám- és kereskedelmi szövetség köttessék. E szövetség az 1867: XVI. törvényczikk értelmében megkötetett 10 évre s 1878-ban némi változtatásokkal megújított. Újabban sokáig folytak az idevonatkozó alkudozások a két kormány között, s az illető megállapodások már a két törvényhozás elé kerültek. Mikor a vám- és kereskedelmi szövetség legelőször megkötetett, akkor Magyarország forgalmáról Ausztriával és a külfölddel legkisebb adatai sem voltak a két kormánynak és törvényhozásnak. Fényes adatai 1845-re vonatkoznak, ezek szerint az összes behozatal pénzértéke 68.514,437, az összes kivitelé 71.735,683 pengő forintba rúgott; ebből a behozatalnál a külföldre 13.780,913, Ausztriára 54.733,524, a kivitelnél a külföldre 11.873,611, Ausztriára 59.862,072 forint esett. Azóta természetesen nagyban változtak a viszonyok. A monarchia határain levő vámhivatalok kimutatásai csak az egész monarchia forgalmát tüntetik föl, hogy Magyarország külön árúforgalmáról képet nyerjünk, más módokhoz kellett folyamodnunk.

Az 1881: XIII. törvényczikk elrendeli, hogy az országos statisztikai hivatal az árúforgalmi adatok rendszeres gyűjtését indítsa meg, dolgozza föl és tegye közzé. A statisztikai hivatal még 1881 május 1-jén indítá meg az adatgyűjtést, a két első hónapban a

kezdet nehézségeivel kellett megküzdeni, a hivatalos közlés volta-képen 1881 július 1-jén indult meg, minden hónap adatai külön füzetben tétettek közzé; az eredmény a havi füzetekből félévi és évi közleményekben összegyűjtve külön jelenik meg. De nem minden ember szereti a nagy számtáblázatokat tanulgatni és összehasonlítani, Telkes Simon azért dícséretes munkát végezett, midőn a statisztikai hivatal által 1884 végéig közrebocsátott adatokat földolgozta. Már 1884-ben érdekes munkát írt, melyben Magyarország mezőgazdasági nyerterményeinek és némely főbb mezőgazdasági iparkészítményeinek behozatalát és kivitelét tárgyalja; mostani munkájában nemcsak az ország egész árúforgalmát tárgyalja, hanem ismertetését az egész monarchia forgalmára, a tengeri kereskedelemre s a világhatalom néhány fő árucikkeire is kiterjeszti. Mintegy bevezetésül az Ausztriával kötött vámszerződésünket s az osztrák-magyar monarchiának a külföldi államokkal kötött kereskedelmi és vámszerződéseket is ismerteti.

Az igen tanulságos munkából csak néhány adatot közlünk. Az egész monarchiának 104 tengeri kikötője van, ebből 11 a magyar állam területére esik. De jelentős tengeri forgalom csak Triesztben és Fiumében van. Triesztben 1878-tól 1882-ig a behozatal 22, a kivitel 32 százalékkal emelkedett, Fiumében pedig ugyanazon öt évben a behozatal 129, a kivitel pedig 136 százalékkal növekedett. Ámde még 1882-ben is Fiumében a behozatal pénzértéke csak 14'83, a kivitelé 29'15 forintot tett, Triesztben pedig 162'78 és 147'49 millió forintra rúgott.

Az egész monarchia árúforgalmát illetőleg az 1878—1882-ig való öt évi átlag szerint a behozatal pénzértéke 603'64, a kivitelé 705'62 millió forintra rúgott; az egész kivitel az öt évben 509'9 millió forinttal volt nagyobb a behozatalnál. Ebből a kiviteli többletből a kerti és mezei terményekre 444'7, a többi árúkra együtt csupán 65'2 millió forint esik. A monarchia külkereskedelme legeslegnagyobb részt szárazföldi, az 1882-dik évi összes behozatalból a szárazföldi szállításra 90'53, a tengerire pedig csak 9'47 százalék esik.

A monarchia árúforgalmi statisztikához az adatokat a vámhivatalok gyűjtik s ezek egyszersmind az első földolgozást is végézik; a magyar árúforgalmi statisztikához pedig az adatokat a magyar és közös vasútak, a gőzhajózási társulatok, a magyar királyi posta s a 15 magyar királyi vámhivatal és vesztegintézet gyűjtik és szolgáltatják be a statisztikai hivatalba. Az első két évről az adatok nem teljesek, mivel akkor az árúforgalmi statisztikába a postai forgalom

adatai még be nem vonattak, az 1882-diki adatokból pedig az ország keleti és déli határán levő 15 vámhivatal és vesztegintézet adatai szintén hiányoztak. Az árumennyiségek súly s némelyek darabszám szerint is vannak kimutatva; az értékek az első két évben a felek bevallása szerint számíttattak, 1883 óta az árúk kereskedelmi értékét a miniszteriumtól külön kinevezett szakférfiakból álló bizottság állapítja meg évről-évre. Az árúk most 50 főcsoportba s 467 alcsoportba vagy árúnembe vannak beosztva; a megállapított egységi árak az illető alcsoport előtt külön rovatban közöltetnek. Se a súlymennyiségek, se a darabszámok, se az évenként külön megállapított kereskedelmi értékek nem hasonlíthatók össze egymással; az évi átlagok összehasonlíthatására szükséges volna az egyes árúnemekre nézve állandó pénzértékeket fölvenni, csak így lehetne, a forgalomnak egész évi növekedését vagy csökkenését föltüntetni.

Az 1882-diki és 1883-diki adatok különben is hiányosak s nem egyeztethetők az 1884-diki adatokkal. Mert, mint följebb megemlítettük, az előbbi két évben a postai forgalom még nem volt bevonva. Ez pedig nagy pénzértéket képvisel, ugyanis az 1884-ben postai szállítással behozott árúk pénzértéke 87·126, a kivitt árúké 19·151 millió forintba rúgott.

A közlött kimutatások szerint a behozatal 1882-ben 153,970 darab, 12.461,084 métermázsa, pénzértéke 367.620,854 frt., 1883-ban 471,701 darab, 13.668,923 métermázsa, értéke 402.565,989 frt, 1884-ben 335,625 darab, 14.423,208 métermázsa, 484.439,497 frt volt; a kivitel ellenben 1882-ben 11.118,051 darab, 29.502,443 métermázsa 418.684,077 frt. 1883-ban 41.475,542 darab, 28.651,655 métermázsa, 428.176,522 frt, 1884-ben 44.483,457 darab, 26.070,158 métermázsa 393.694,494 frt volt. E szerint 1882-ben 51.063, 1883-ban 25.611 millió frttal nagyobb lett volna a kivitel, mint a behozatal, de 1884-ben a behozatal értéke 90,745 millió frttal nagyobb volt, mint a kivitel. S a kereskedelmi mérleg bizonyosan 1882-ben és 1883-ban is másképen üt ki, ha a postai árúforgalmat számba vesszük, mert postán leginkább kis térfogatú, de értékes árúk szállítatnak, s azért okvetetlenül kevesebbet küldünk ki postán, mintsem behozunk.

Ha közelebbről vizsgáljuk meg az egyes árúcsoportokra vonatkozó adatokat, azt találjuk, hogy kivált a ruházati ipar tárgyaiból és a lakberendezési készítményekből igen nagy a behozatalunk. 1884-ben a ruházati ipari tárgyakért, a pamut- és pamutárúkért, a len- és kender, a gyapjú- és selyemárúkért, ruhákért és fehérneműekért s a bőr és bőrárúkért összesen 222.376,924 frtot, fizettünk Ausztriának

s a külföldnek. Összes behozatalunk 484.439,487 frt levén, a többi 44 csoportra csak 262.062,563 frt, jut. A lakberendezési tárgyakért 23.138, a fényűzési iparcikkéért 71,379 millió forintot, fizettünk.

Kivitelünk főtárgyai: a mezei és kerti termények, állatok és állati termények. A kivitt dohány értéke 1882-ben 13,864, 1883-ban 8,435, 1884-ben 7,428, a kivitt gabna, hüvelyesek és őrlemények pénzértéke az említett években 162,634, 162,525, 130,304, a kivitt főzelékek, gyümölcs, növények pénzértéke ugyanazon években 14,588, 22,053, 17,371, a vágó és igásmarháé 67,427, 70,044, 63,806 millió forintra rúgott.

Az összes nyerstermények 1884-diki kivitelének pénzértéke 236·70 millió forintot tett, de a gyártmányok behozatali értéke ugyanabban az évben 404·28 millió frtra rúgott. De nemcsak gyártmányokat hozunk be, hanem nyersterményeket, állatokat és állati terményeket is. 1884-ben a Rumániából behozott gabnaneműek, állatok és gyapjú értéke 15·11, a Szerbiából behozottaké pedig 9·03 millió frtot tett, holott a Rumániába bevitt készítmények értéke csak 6,736, a Szerbiába bevitt készítményeké pedig 2,663 millió frtot tett.

«A vám a magyar gazdán — mondja Telkes — csak édes keveset fogna segíteni, rajta inkább úgy lenne segítve, ha közelében nagy és sűrű népesség volna, ez pedig csak ott keletkezik, a hol gyáripar van, s akkor még inkább kifizetné neki magát az áttérés az ekéről a kapasóra. Mert a termesztés elég nagy már most is, de a fogyasztás nem tart lépést a termeléssel, s azért kénytelen eddig a magyar gazda a külföldnek termelni, holott neki is, de az országnak is jobb lenne, ha a belfogyasztásra termelne.» Általában Telkesnek helyes közgazdasági elvei vannak, különösen ismételve sürgeti, hogy ruházati és lakberendezési ipart teremtsünk és neveljünk. Fájdalom, még most is igaz az, a mit a budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentéseiben állít: «Ha minálunk a művelt emberen végig tekintünk, be kell vallani, hogy a mi rajta van, tetőtől talpig, a legutolsó inggombig, még a czérnaszál is, melylyel az varrva van, mind külföldi gyártmány, melyért az elsőtől az utolsóig a külföldnek adózunk.»

Az áruforgalmi statisztikának érdekes része lenne a forgalom kimutatása országok szerint, de ez nagy nehézségekbe ütközik, a melyek részben legyőzhetetlenek. Annyi bizonyos, hogy áruforgalmunk leginkább kétfelé mozog, tudniillik nyugat és kelet felé, az elsőhöz még az éjszakot, az utóbbihoz pedig a délt is számíthatjuk. E két főcsoport szerint az első vagyis nyugati csoporthoz Ausztria, Németország, Svájc, Olasz- és Franciaország, Belgium, Hollandia

Nagybritannia; a keleti csoporthoz a Balkán félsziget országai, vagyis az első csoporthoz az iparúzó, a másodikhoz a nyerstermelő országok tartoznak. Az első csoport államaiból 1883-ban behozott nyersanyagok értéke 41·68, a gyártmányoké 380·35, a második csoport államaiból 1883-ban behozott nyersanyagok pénzértéke 51·88, a gyártmányoké 1·92 millió frtot tett; a kivitel pedig az első csoportba nyersanyagokból 290·61, gyártmányokból 139·77, a második csoportba nyersanyagokból 3·08, gyártmányokból 21·12 millió frtra, rúgott. Legélénkebb forgalmunk van Ausztriával, különösen Bécsessel, azután következnek: Németország, Nagybritannia, Olaszország, Franciaország, Svájc, Belgium és Hollandia. A keleti országokat illetőleg, legélénkebb forgalmunk van Rumániával, azután következnek Szerbia, Törökország, végre Bosznia, Hercegovina. Ez utóbbival az összes forgalom 1883-ban csak 4·32 millió frtot tett, ebből a behozatalra 1·66, a kivitelre 2·66 millió frt esett.

Csak néhány száraz adatot közlöttünk Telkes Simon könyvéből, hogy az illetők figyelmét rája fordítsuk. A könyv valóban sok tanulságos tényt foglal magában s a figyelmes olvasást nagyon is megérdemli. Belőle többi közt azt is megtanulhatják a gazdák és iparosok, hogy a kivitelre nem igen számíthatnak. A tömeges termelés mind a nyerstermények, mind az ipari készítmények tekintetében világszerte annyira fokozódott, hogy a fogyasztás szükségletét túlhaladja. Azért mindenütt beállt e válság, a kereskedelmi pangás; az árak mindenütt annyira alászálltak, hogy a kiállítási költséget már alig fedezik. Például a répaczukor-gyártás a mi monarchiánkban, Német- és Franciaországban annyira emelkedett, hogy már csak nagy kiviteli præmiumok segítségével tengeti-lengeti életét. S ennek következtében már a melegővi országok nádczukor-ültetvényesei is nagy aggodásban vannak. Jáva szigetén 1884-ben a czukor ára annyira alászállt, hogy az ottani 180 czukorgyár 40 millió franknyi veszteséget szenvedett. Most egy pikul (= 60 és fél kgramm) nádczukor ára 13 hollandiai frt. Épen úgy panaszkodnak a kávéültetvényesek, azelőtt egy pikul kávé ára Jávában 50 frt volt, most 32—40 frt. Ehhez még hozzájárul egy féreg (*Hemilcia vastatrix*), mely Ceylonban, Jávában stb. a kávébokrót úgy tönkre teszi, mint a phylloxera a szőlőtőkét. Tehát baj van mindenütt, nemcsak a mi gazdáink szenvednek. Minden ország védvámokkal akarja a bajt elhárítani, pedig ez nem fog a bajon segíteni.

*Rudnyánszky Gyula, Fényben, árnyban. Költemények 1876—1886.
Buda-Pest, Aigner Lajos kiadása. 1886.*

Habent sua fata — poetæ. Rudnyánszkynek ez már a harmadik verskötete, ha jól tudjuk, de nem emlékszünk, hogy hírlapi kritikánk mindeddig nagy költőt látott volna benne. Most azonban «fölsikoltott örömében», mint Kazinczy mondaná és dícséret hangzott föl minden berekben. Végig olvastuk tehát mi is a magasztalt kötetet és igen csodáltuk a bírálókat. Hogyan értsük e majdnem egyhangú lelkesedést? Mert nem közönséges szavakban nyilatkozik az elismerés. A *Pesti Hirlap* szerint Rudnyánszkynek vannak versei, melyek «méltán foglalhatnak helyet a modern költészet legjobb művei mellett». A *Budapesti Hirlap* bírálója Rudnyánszkyt a «maga könyvesházában az élő poeták közt a legjobbak közé, közel a jeles régiekhez helyezi». Pedig a bíráló nem más, mint a hírneves —ő, kinek «könyvesháza» bizonyára finom ízléssel van elrendezve. A *Fővárosi Lapok* áradozó bírálatát azon kijelentéssel végzi, hogy «a ki e kötetet írta, valóban a múzsák kegyéből költő». Az *Egyetértés* nem akarván megzavarni a harmóniát, kijelenti, hogy Rudnyánszky Gyula «nem csupán a modern, de általán a magyar lyrának egyik legkiválóbb jelensége».

Mind ezek után alig merjük kimondani, hogy Rudnyánszky kötete reánk másként hatott, hogy éppen nem tartjuk nagy tehetségű költőnek. Nem tagadjuk ugyan meg tőle a tehetséget, de azt hisszük, hogy az a legjobb akaratral sem nevezhető nagy költőnek, a ki sokszor erőlködik nagyot mondani, de nem bírja kellő formába önteni még azt is, a mit átértzett, általában színtelenül csinos és szegényesen folyékony.

Nem akarnánk igazságtalanok lenni. Éppen azon költeményeit akarjuk vizsgálni, melyek a legtöbb elismerésben részesültek. A *Pesti Hirlap* mint a modern költészet legjelesebb műveit emeli ki a *Bankban* és a *Nagy idők közelednek* című verseket. Az *Egyetértés* a *Bankbant* már «méltán föltűnt remek költeménynek» nevezi, és lehet, hogy a *Nagy idők közelednek* van eszében, midőn Rudnyánszky «apokaliptikus lendületű ódáiról» beszél. A *Budapesti Hirlap* is kiemeli a *Bankbant*. Pedig mi benne a kiemelni való? A költő a bankba lép, dideregve, rongyosan, mivel családja két napja nem evett; ott elbámul a halom pénzen, míg a szolgák kidobják. E sajnós esemény elbeszélését a költő ily pathetikus kifakadással rekeszti be:

Mi haszna kent föl múzsa csókja,
 Mi haszna árad fény a jókra;
 Mit ér, hogy lelkem égi ihlet
 Oltára s engem templom illet:
 Leköpvé, rongyban, meggyalázva
 Fetrengék kiinn az utca-sárba' . . .

Nem lehet rossz néven venni a szolgálktól, hogy a múzsa csókjának kenetét nem vették észre a költő homlokán, de a fényt, mely a jókra árad, csak észrevehették volna. Ám lehet, hogy ez csak allegorikai fény s akkor érthető a szolgálk tompasága és a költő haragja. Azonban mit jelentsen azon mondása, hogy őt templom illeti? Azt-e, hogy Isten gyanánt imádást érdemel, vagy szerényebb változatban csak azt, hogy templomban mint hívő inkább volna helyén, mint az útcasárban? Nem egészen világos, s nem lehetetlen, hogy a későbbi korok philologiai kritikája a szerénytelenebb magyarázatban fog megnyugodni. Az idézett kifakadás bizonyára nagyon tetszett a költő bámulóinak, mivel szabály az, hogy ha valaki magát nagy költőnek hirdeti, nálunk mindig akad elég bíráló, ki azt rögtön el is hiszi. — Azonban még inkább tetszett a bírálóknak az, hogy a költő bizonyos, világosan ki nem mondott, de a kétségbeeséstől sugallt szándékkal lépett a bankba, mit lehetetlen regényes helyzetnek nem tartani. Igaz, hogy jelzett szándékától minden küzdelem nélkül eláll s egy hosszú, a pénz hatalma ellen intézett beszéddel könnyít magán. De e pattogó rímekbe szedett declamatio ily népszerű témáról egészen ellágyította a mi jó kritikánkat. Több szépet nem lehet följegyezni a híres remekműről.

Nem ily gyermekes a *Nagy idők közelednek*, ez «apokaliptikus lendületű óda». Látomásos vannak benne. Közeledik az utolsó viadal, úgy mond a szerző, mely elsöpri a világ mai rendjét. Győzni fog az örök igazság, az örök szeretet, de ha nem, ha mégis az írgy, a buta, a gonosz győz, akkor az ígért Messiás Istene jobbján a földet a szörnyű chaosba dobja, hogy meg nem mozdul soha többet.

A csillagok elenyésznek;
 A nap lávája kihül;
 A mindenségnek
 Millió világa összevegyül,
 S a korcs, beteg emberi faj
 Örökre kihal.

Mint látjuk, itt nem csekély dolgokról van szó. Csak az a baj, hogy a nagy tárgyhoz csekély az erő. Szívesen követjük az igazi köl-

tőt bármily járatlan útakon, ha tüzes képzelete kiragad nyugalmból, de ha valaki fakó nyelven és sekély könnyedséggel csinált versikékben világbontó látomásokat festeget, akkor közönyösek maradunk vagy épen mosolygunk.

A *Budapesti Hírlap* igen méltányolja az *Endre fiamnak* című verset. Többet is ér, mint az előbbiek, jóval igénytelenebb, de a kidolgozás itt is fölötte gyöngé. Nincs semmi naivság a kifejezésekben, a kopott phraseologia nem ébreszt semmi hangulatot. Már a kezdet:

«Te aranyvirág, te mennyei harmat!
Mig te csicseregsz, apád bánata hallgat»

erőltetett s épen nem szabatos kép. A virágot és harmatot miért csicseregíteni? A szerkezet sem ügyes. Két ötlet van a nyolcz verspárban variálva. Az első három verspárban az van mondva, hogy a kisedben leli a költő legfőbb örömét, az utolsó ötben az, hogy most boldog a gyermek, de ki tudja, mi vár reá az életben? Azonban a két ötlet nem fonódik össze olyformán, hogy egyik a másikat kiegészítve és emelve hassanak reánk, hanem lazán szétmállanak és mindig lankadtabb változatban ismétli azokat a költő.

Az *Egyetértésnek* igaza van, midőn első helyen említi Rudnyánszkynek nejéhez írt dalait. (*Dalok* 1—44.) Ezekben az érzés egyszerűsége és őszintesége emelik a költő tehetségét. Vannak köztök csinos, egészen vagy részben sikerült költemények. De általában ezek sem tesznek kedélyünkre mélyebb benyomást. Inkább egyszer olvasva tetszenek bizonyos fokig s azután nem igen emlékszünk reájok. Azt is szívesen elismerjük, hogy Rudnyánszky újabb költeményeiben a régiekhez képest haladás van. Jobban versel, bár néha a jó rímért erőlteti a gondolatot; nyelve is jobb, bár itt-ott megakad egy-egy nyelvhiba; különösen kedveli a kérdő *e* olynemű elhelyezését, a mely némely tájon talán divatos, de még eddig egyetlen valamire való költő sem használta; például: *meg-e térül? megtérül-e?* helyett. Látköre is táguult, nyomot hagyott rajta az élet küzdelme, fogékonysága több oldalú s általában tárgyban és érzésben változatosabb. Azonban kedély- és gondolatvilága még zavart, tele hóborttal, szenvelgéssel s úgy látszik, mintha maga sem értené magát. Némely költeményében jámbor, istenfélő, tele hittel, megnyugvással, másokban eget ostromló meghasonlás vesz erőt rajta s hirdeti, hogy csak az üres fejűek, önzők, nyomorútlak boldogulnak a világon. Örömet tolmácsolja a munkás nép szenvedését, de azért dicsőítő ódát ír a nemességhez s egyik eszmétlen, zavaros satyrájában megsiratja az

1848 előtti táblabírói világot s egész újabbkori átalakulásunkat, nemzeti haladásunkat nemzet-ellenes kosmopolitismusnak bélyegzi. Dicsőíti a tiszta szerelem és családélet örömeit, de egy pár költeményében az érzékiség és léhaság iránt is nagy fogékonyságot tanúsít. S így tovább. Általában bajosan tudunk tisztába jönni a költő egyéniségével. Bizonyára minden ember s még inkább a költő kedélye sok phasison megy át, de egymás után és nem úgy szólva egyszerre, egymás mellett. Itt egymás mellett találunk mindent. E kaczerködés a legellenkezőbb érzésekkel megakadályozza, hogy a költő mélyebben érezzen, s egészen elteljék valamely eszmével vagy érzéssel. S ennek aztán ki kell hatni az alkotás művészetére is. Ezért leginkább sikerülnek Rudnyánszkynak oly rövidebb költeményei, a melyek egy röpke hangulat vagy szellemes ötlet szüleményei, mint a nagyobbak, midőn ódához, elegiához vagy satyrához fog. Itt legfőlebb egy-egy versszaka sikerül, de az egész igen ritkán. A gondolat és érzés magjából nem nő ki szerves egész, csak külsőleg tapadnak egymáshoz az ötletek, inkább az erőlködés, mint a lelkesedés útján.

Politikai ódáiról is nagy elismeréssel szóltak a lapok. Pedig azok a gyermekes naivság és nyers chauvinismus oly kellemetlen vegyülékei, mintha a *Budapesti Hírlap* vagy *Pesti Napló* ilyenmű vezérczikkeit olvasnók. Európa árjától félti a költő a magyart, noha most, midőn minduntalan fejünkbe tódul a heves nemzeti vér, nem ártana sűrűbben megfürödni abban az árban. Szerzőnk azt hirdeti, hogy

Minden ember legyen itt magyar!
S kinek más a nyelve, szíve, vére:
Vagy simúljon, vagy veszszen ki mind.

Mind kiveszszen? Oh csodálunk nagylelkű költő, de hidd el, hogy itt soha sem lesz magyarrá minden ember, ha rímes és rímetlen prózában folyvást ilyeneket kiáltozunk. E sorok a *Károlyi István grófhoz* című ódában olvashatók, a melyben szatmármegyei ismeretes indítványaért annyira dicsőíti a grófot, mintha egy második Széchenyi István volna.

Milliók fognak zarándokolni
Szent sirodhoz és megáldanak —

végzi be az ódát nagy pathoszsza. Bizonyára, Károlyi István gróf nem álmadozik ily nagy dicsőségről és szerencsére nem oly hatalmas, mint Attila, mert könnyen épen úgy pórul járhatna a költő, mint mondabeli társa, a ki Istenhez hasonlította a hún királyt.

Vannak még a kötetben mutatóványok egy verses regényből és egy vígjátékból. Nem akarunk jósolni, noha a regényre nézve a teljesebben közzétett *Izabel* című költői beszély igen rossz sejtelmeket ébreszt. Ebben egy teljesen romlott leány rajzát vesszük, a ki egy szegény ifjút bolondít és egy gazdag vénhez megy férjhez. Az ifju kiábrándulva megveti a nőt, de azért folyvást szereti s megjelen a nászjáték előtti órában adott légyotton, hogy még egyszer megölelhesse kedvesét s megölje őt is, magát is. Se a nő, se az ifju rajza nem kelt részvétet, már csak azért sem, mert egyetlen igaz emberi vonás sincs bennök s minden lélektani fejlemény nélkül élnek és halnak meg előttünk. Egy aljas nő és egy híg velejű ifju torzképe az egész. Úgy látszik, hogy a költő ebben is valami nagyot, rendkívülit akart írni, pedig ismételjük, hogy a nagyhoz nem igen van ereje s nem fog haladni, ha több őszinteségre, tárgyai mélyebb átértésére és érzésére nem törekszik s nem ismeri föl tehetsége korlátait. I.

Nem illik. Útmutató a társadalmi érintkezésben, írta Censor. Az angol Don't nyomán honi viszonyainkra alkalmazta M. és T. Bevezetéssel ellátta Porzó. Buda-Pest 1886.

Nem illik egy könyv, egy szellemi termék érdekében oly reklámot csapni, akárcsak Csillag Anna hajnövesztőjéről volna szó.

Nem illik egy könyv borítékán a szerzőt vagy fordítót másképp nevezni, mint a címlapon, s ha az egyiken mint például a *Nem illik* című könyvnél két fordító van jelezve, a címlapon is ép úgy legyen olvasható.

Nem illik az illemről könyvet írni és benne a tájékozatlan olvasót föl nem világosítani arról, hogy csak egy része a benne foglalt illemszabályoknak általános érvényű, hogy van közöttük elég, mely csak a szalonban feszesebb társaságban alkalmazható és bizalmasabb körben affectationnak látszanék.

Nem illik még az illemről sem közhelyeket írni vagy ilyennemű könyv szabadabb átdolgozásánál a trivialitásokat híven lefordítani. Főlöszleges tehát egy illetanban kinyomatni, hogy «*Nem illik* túl-ságos sok bort inni». (12-dik lap.)

Nem illik valamit megróni és ugyanabban a mondatban a megrott hibát elkövetni. Ha valaki mint a *Don't* fordító, azt írják: «*Nem illik hamis* jelzőket használni» akkor maga is *téves* jelzőt használ. (59.)

Nem illik azt írni, hogy: «még a gyalogútra sem szabadna köpni» mert ez hanyag kifejezés. «Szabad» nem ige, tehát föltételes módja sincs, hanem azt kell mondani és írni: *nem volna szabad* (18. lap.)

Nem illik ezt a mondatot: Don't «chaff» (ne ingerkedjél, ne gúnyolódjál) úgy fordítani: Nem illik dühösködni. (46.)

Nem illik érthetetlen mondatokat írni, a minő például ez: «Nem illik, ha látogatóban vagyunk, figyelmen kívül hagyni a házi- rendet, a hálósobában való dohányzás, az ágyban való olvasás, a tétel magassága tekintetében.» (Az eredeti szerint: nem kell . . . bármi játékokban nagyobb tételekre játszani, mintsem szokásos az illető családban.)

Nem illik a fordításnál pontatlannak lenni, mert ezzel az eredeti szöveg értelmén könnyen csorbát ejtünk. Tehát ne fordítsuk ezt a mondatot: «Don't introduce, if you introduce at all, after the company is seated» következőkép: «*Nem illik imént érkezett* vendéget bemutatni, midőn a többi vendég helyét már elfoglalta», mert az angol eredeti nem az imént (tehát elkésve) érkezett vendégekről szól, hanem a már helyet foglaltakról. Hasonlókép nem lehet, a vendégfogadók előtt bámészkodókról szólva azt írni: «Ez illetlenség, visszaélés» mert ez a mondat nem világos. Az angol eredeti fölös és szemérmetlen szokásnak mondja.

Nem illik túlozni, ha felebarátunkat valami hibára figyelmeztetjük, mert ily módon kihívjuk az ellenmondását és épenséggel nem érünk célzt. Ne mondjuk a mértéktelen zongorázást komolyan «kész szerencsétlenségnek» (a miről az angol eredeti különben nem tud semmit), mert ez csak kisebb-nagyobb kellemetlenség. (47. l.)

Nem illik e bírálat szerzőjéről azt gondolni, hogy, a mi nálunk gyakori, azért gáncsol, mert haragszik a kiadóra vagy szerzőre, dicsérni pedig azért dicsér, mert személyes szolgálatot vár tőlök. Szívesen elismerem a könyv célszerűségét és ügyes összeállítását.

Nem illik névtelen bírálatot írni — ezt tartják sokan, sőt Schopenhauer *anonymer Schuft*nak mondja szerzőjét. A kik így vélekednek, beérik tán azzal is, hogy a bíráló neve helyett azt a chiffret írja alá, melynek félhomályában megvonva, évek óta észrevétlenül, de nem buzgóság nélkül írogat.

rf.

BÁRÓCZI SÁNDOR.

Első közlemény.

I.

BÁRÓCZI PÁLYÁJA.

Kazinczy Ferencz emlékiratában, a *Pályám emlékezetében*, gyakran előfordul Báróczi neve. A nyugathoz vonzó mester szerette a nyugati kulturának legközelebb eső fészket, Bécsset, melyben első ifjúságától kezdve sokszor megfordult. Fölkereste ott a színházakat és képtárakat, könyvvárúsokat, képkereskedőket és rézmetszőket, ismerőseit a kancellariáknál s a közoktatási hatóságoknál, de különösen az írókat, szerkesztőket és irodalombarátokat. Báróczit sohasem mulasztotta el meglátogatni; vele töltött annyi időt, a mennyit csak lehetett, s emlékezései közt minden újabb találkozása alkalmából jegyez föl valamit felőle. E megemlékezések alaphangját mindjárt a legelső sorok megadják, melyekben Báróczi nevével találkozunk. Kazinczy 1777 márcziusában járt először Bécsben, nagybátyjával, Kazinczy Andrással. Bessenyeit, kinek *Amerikaiakjárt* az előbbi esztendőben adta ki Kassán magyarul s ki ez alkalomból egy szép buzdító levelet is intézett hozzá, kereste, de nem találta, csak pastellben festett képét tekintette meg íróasztala fölött. Más író ismerőse még akkor Bécsben nem volt. «Báróczi előttem még soha nem hallott név vala.»

A bécsi út leírása után így folytatja emlékezéseit: «Nem sok idő múlva azután, hogy Patakra visszatértem, a bibliothecarius tudatá velem, hogy kezéhez eladás végett valamely magyar könyv tétetett le; nyelve érthetetlen, az elebe írt

vers gonosz, de tele van igen szép rézmetszetekkel: Báróczinak erkölcsi meséi Marmontelből. Én azt szeretém meg, a mit eddig a bibliothecarius gyalázott, és attól borzadtam vissza, a mit magasztalt. Még ma is bírom a könyvet; még rajta van ifjú esztendeim örömeinek kedves emléke; még ismerem a helyeket, a hol édes szólása csudálgatásiban föl-fölsikoltozám. Visszavágytam Bécsbe, hogy őt láthassam, hogy lelke átszállhasson rám fél mértékben. Ő vala örök olvasásom ezentúl, s már akkor föltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel, a mi lesz.»

Kazinczy e fiatal lelkesedését Báróczi iránt végig megőrizte. Az ő tisztelőinek ajánlotta *Bácsmegyeit* s akarta Gessnerét; annak koszorúja lebegett akkor is előtte. Hetven éves korában, az 1829-ki *Muzarion*ban adja ki Báróczihoz intézett utolsó sorait: «A tömjén, halhatatlan férfiú, melyet én tenéked gyűjtottam, a legforróbb tisztelet, a legbuzgóbb hála áldozatja volt. Gyermeki korom óta te voltál példányom, melyet követni igyekeztem.» Személyesen is megismerkedven vele, életének ünneplő órái voltak azok, melyeket együtt tölthettek. «Midőn azon órákra emlékezem», írja példányképének életrajzában 1814-ben, «melyeket 1786-, 1788-, 1789- és 1781-ben Pászthornak és Báróczinak társaságában töltheték, Phædonnak képzelem magamat.» Azután az 1803-diki úrnapi együttlét, melyről pályája emlékezetében is ír, majd az 1808-diki, mikor Báróczi «a Grabennek közepén utolszor ölelé meg». A rajongó deákból az élet keserű iskoláján átment férfi lett, Báróczinak «kedves bruder ura»; de mellette mindig a régi, hű és szerető tanítvány maradt. A komoly, gyakran komor ember, utóbb szeszélyes aggastyán oldalán csodálatos melegség hatja át; mindig a tizenhét éves ifju rajongásával tekint rá; szinte ő is büszke a tiszteletre, mely az öreg óbcestert körülveszi; nem mulaszt el följegyezni egyetlen apróságot sem, mely őt kedvező világításba állítja. Összes munkái elé megírja életrajzát, legjelesebb dolgozatai egyikét. Kazinczy sok hideg szóvirágot, sok üres bókot írt le és nyomtatott ki életében; a rokonérzésnek oly teljességével, oly meleg vonzalommal alig közelített valakihez, mint Báróczihoz ez életrajzban. Midőn eszméit, irányát, szabadságait magyarázza és védelmezi, mintha magáért fogna fegyvert: lelke egészen átszáll az övébe. A nyelv æsthetikai művelésé-

nek azt a vezérgondolatát látja megtestesülve benne, a nyelv-gazdagítás és nyelvszépítés lehetőségét, sikerét, diadalát, melynek maga is életét áldozta. Mintegy a saját pályájának győzelmét érzi benne: ezért tér újra meg újra vissza hozzá erőért, lelkesedésért, hitért. Csak körül kellett néznie, láthatta annyi körben Báróczinak, az új módon szólónak, a nyelvszépítőnek sikerét: nem szükségkép ez várja-e, minden küzdelmek és agyarkodások daczára, az ő törekvéseit is? Az író szelleme és hatása kedvessé tette szemében az embert, és föltétlenné vonzalmát íranta. A mint munkái egykor föllekesítették az ifjút, nem szüntek meg félszázad múlva sem biztatni az aggastyánt. E lelkesülés, e bizalom fölötte drága lehetett neki, kinek hajóját oly keményen, sokszor kegyetlenül ostromolták az ellenséges hullámok. Báróczi neve, képe, emléke mindig bátorítva tűnt föl előtte, s ő méltán fonta meg számára a hála koszorúját.

Különösen érdekes Kazinczy lelkesedésére s Báróczi jellemzésére nézve is az a levelekben folytatott polemia (az akadémia kéziratárában), melylyel Kazinczy Kisfaludy Sándor ellen föllépett. Kisfaludy Sándor ugyanis Sümegről 1816. április 14-dikén Ruszek József, keszthelyi apát-plebánoshoz, egy levelet intézett, mely voltaképen Kazinczynak szól. «Reám fogta ő (Kazinczy)» írja, «hogy a testőrző sereg-nél Báróczinak mindennapi társaságában lehetvén, talentumomat s nyelvemet kiművelhettem. Nem ismerte ő Báróczit, ha ezt mondja. Báróczi, midőn én Bécsbe kerültem (1793), nem tudom vénsége miatt-e vagy természete miatt, oly csodálatos, az ifjúságot kerülő s leszóló, s viszont az ifjúságtól került és, ha literatori érdeme miatt tölem nem is, de minden másoktól kikaczagott, testére-lelkére nézve kellemetlen ember, fősvény öreg alchymista volt, hogy társaságát minden ember kerülte. Én részemről talán hármat sem szólottam vele a szolgálaton kívül. Soha embert rútabb hüvelyből rútabban magyarád, németül és deákul beszélni nem hallottam, úgy hogy én szinte most is bámulok rajta, hogy az a Báróczi lehetett *Kassandrának* fordítója, a kit Báróczinak én ismertem.» E levelet Ruszek több példányban lemásoltatta és terjesztette. Megküldötte Kazinczynak is, kit a dolog rendkívüli fölindulásba hozott. Azonnal írt Ruszeknek, Téli Takács Józsefnek és Pázmándi Horváth Endrének, lelkesen védelmezve már sírban

nyugvó mentorának emlékét. Tényeket sorol elő, melyekből kiviláglik, mily benső ragaszkodással voltak a csodálatos természetű, de jó lelkű öreghez mindazok, a kik közelebből ismerték Kisfaludynál; mily szíves szeretettel fogadta a hozzá közelítő ifjakat, Kiss Sámuel, a festő Balkay Pált s az irodalomban próbálkozó Döbrenteit és Thurzó Györgyöt; mily föláldozóan mondott le testvérei részére örökségéről is. «Nemcsak a meleg szív vakítja el az embert, hanem az idegenség.» Megvédi szóval, levelekben, s ha kell meg fogja védni nyomtatásban is ifjúsága eszményének emléket, azét az emberét, ki «szívébe az első szikrát vetette».

A mi Kazinczynak Báróczira, az íróra, vonatkozó megítélését illeti, e tekintetben alig talált ellenmondásra. Elragadtatásában készségesen osztottak a legkiválóbbak és leghivatottabbak. Nyelvünk legnagyobb bűvára, Révai a *Jámbor szándék* előbeszédében «kuruzsoló szólással édesen szívreható magyar Marmontelnek» nevezi őt, míg Barcsai és Ányos, kit testtörtársaival ő is buzdított a versírásra, költői levelekben dicsőítik. Naláczi Youngjának érdekes előszavában, hálával vallja Báróczit «a mostani ízlésű ékesített magyarságnak legelső kezdőjét és szerencsés művelőjét» buzdítójának és vezérének. Bessenyei, kivel személyesen nem volt jó viszonyban, azt jegyzi meg egy, a *Társaságban* kiadott költői leveléhez, hogy itt az a Báróczi Sándor szól versben, «ki *Kassandrával*, az erkölcsi mesék és leveleknek nyelvünkbe való kiadásával magyarságát halhatatlanná tette». De Kazinczy után legtöbb és legmelegebb elismeréssel adózott neki az a nagy tehetségű és igyekezetű írónk, ki a széphalmi mesterrel együtt indult, de a kinek útja csakhamar oly végzetesen elvált ezétől: Bacsányi. Irodalmunk ügyében a múlt század végén kevés műveltebb elme és kevés figyelőbb szem buzgólkodott, mint az övé. Ismerjük természetét; tudjuk, mennyire nem volt képes bárkinek is alárendelni magát. És ez a főnholdott fej is mily készen és mélyen hajolt meg Báróczi előtt, ki őt egy ízben szerencsés vetélkedő társának nevezte. «Ki lenne az, hazánkban», írja neki válaszul 1786-ban Bacsányi, «kinek bár az esztendőök száma miatt hamvába borúlt légyen is tüzes elevensége, egy Báróczinak oly dicséretére heves lángra ne lobbanjon? Vajha annyi tehetséget engedett volna a kegyes természet, hogy méltó követőd lehetnék! De bár

légyen is, a micsodás; rajta leszek, hogy nyomdokaidon járván, tökéletességre vihessen: és, ha mire mehetek, te néked fogom azt jobb részén köszönni, s háládatos is leszek érte.» Majd versbe menvén át, így kezdi úgy nevezett *töredékét* Báróczihoz:

Énekelni fogunk majd nemes lelkekről,
Mennyit érdemletlél édes nemzetedről,
Hogy késő onokánk emlékezetéről
Hallván, tisztelettel szóljon nagy nevedről.
Felfedezvén nyelvünk fényes méltóságát,
Te űzted el népünk előbbi vakságát,
Ki másnak koldulván rongyolott jószágát,
Nem látta hazája saját gazdagságát!

És így tovább. Bacsányinál is több mindez egyszerűen visszaadott bóknál, a hiúság válaszána, mert kitart mellette. Ányos 1798-ban kiadott munkáinak egyik jegyzetében újra megemlékszik «ama nagy érdemű Bárócziról, kinek neve halhatatlan fog lenni a magyaroknál mindaddig, míg anyai nyelveket kedvelleni fogják». Ugyanebben az évben körülbelül ugnanezt írja versben Báróczinak egy képe alá, melyet Czetter Sámuel metszett rézbe:

Híven szolgálta a hazát,
Fenn leszen érdeme
Míg el nem hagyja szép szavát
Árpád dicső neme.

Báróczi sokáig boszankodott e versért. Még 1806-ban is, egy, Kazinczyhoz intézett levelében, neheztelve említi, hogy képe alá Bacsányi «engedetlen tette a nagy elogiumot». Ő maga más fölírást akart és javasolt, egyszerűen csak a tacitusi mondatot: Suum cuique decus posteritas rependit. Ha magáról, írói pályájáról, munkáiról és sikereiről ejtett nyilatkozatait figyelembe vesszük, hamar meg fogunk győződni, hogy ez sem álszerénykedés nem volt, sem valami leplezett hivalkodás. Nem appellált az utókorra, hanem egyszerűen megnyugodott benne, bármit hozzon is rá. Az időnek bizonyára inkább fejlesztő, az elhintett magokat érlelő, az elődök vetését az utókorban gyümölcsöztető erejére, mint talán kései koszorúkat fonó hálájára gondolt. Mint író és embert annyi tömjén lengte körül, még pedig éppen azok részé-

ről, a kiknek véleménye legilletékesebb, szava legnyomatekossabb és vonzalma legértékesebb volt: s mindez nemcsak el nem ragadja, hanem még igazi önbizalmat, az írói hivatottság erősebb hitét sem képes fölbresztteni benne. Sohasem bízik eléggé magában: munkabíró évei alatt tehetségében, utóbb meg testi erejében. A hazafias lelkesedés, mely bécsi társaival együtt őt is megszállta, inkább csak a kötelességnek megnyugtató, mint a dicsőségnek káprázatos képét lebegtetí előtte. Ezt egyáltalában nem keresi; de fölkeresi őt a dicsőség. Egyszerre az elsők közé jut a nélkül, hogy odavalónak érezné magát. Helyzete szinte kényelmetlennek látszik rá nézve. A minden oldalról feléje áradó dicséreteket visszatüsitja: ő csak napszámosa hazájának, csak fordító, kinek eredetijeivel szemben folyton előtte van a maga alábbvalósága. Minden hangzatos kifejezés, minden szép mondat, a melyet csak nehezen és halaványan adhat vissza, bátortalanítja. A biztatások csak annyit hatnak rá, hogy dolgozzék; a magasztalások egyáltalában semmit. Elutasítja magától, némi melancholikus megadással, mely gyámoltalanul keresgetve a szókat, holott máskor ő oly könnyen látszik megtalálni, őszinteségében sokszor valósággal megindító. Feleletei, ajánlásai, mentegetőző előbeszédei tele vannak ilyen vonatkozásokkal, melyek egészen más természetűek, mint a méltán rossz hírbe keveredett modern írói szerénykedések. Irodalmunkban ő használja először, Marmontele előtt, jeligéül a mondást, mely azóta minden pályázaton seregesen szokott beköszönteni: *In magnis et voluisse sat est*. Erdemét, mint Ányos mondja, nem akarja ismerni, s dicsőségre és dicsőséggel nem gondol. Szolgálni akarja hazáját tollával is: ennyi az egész. Minden előszavából az tűnik ki, hogy kötelességnek, és nem könnyű kötelességnek érzi íróságát. Könyveivel is le akarja róni, a mivel tartozik hazájának, nemzetének, hazája ifjainak és leányainak, kiknek sorjában ajánlotta munkáit. Mindnyájoknak szánt valamit, s adja azt, a mit adhat. Ezt is mily nehezen, mily szünetlen kétségek között, mennyi nőgatásra, félre-félretéve meg újra kezdve, át meg átgondolva, a mint Marmontele előtt maga elbeszéli. Honnan van e bizalmatlanság, magának ez a kevésre becsülése, mikor író társai és közönsége, minden de minden csak elismeréssel, sőt magasztalólag szólt körülötte?

Báróczi egyéniségének és történetének nem ez az egyetlen, megfejtést igénylő mozzanata. Pályája még több más, csak nehezen magyarázható kérdést is vet elénk.

A huszonöt éves ifju, ki csak nemrég került ki az enyedi collegiumból, az erdélyi kormánysház kancellariáján az adóhivatalnál gyakorolta magát Szebenben, mikor a magyar gárda szerveztetett. Hírét vevén ez alkalomnak, erőnek erejével Bécsbe akart menni, vagy talán csak inkább szabadulni otthonából, Erdélyből. Folyamodott a gárdába küldetésért megyéjéhez; de a dolog nem ment könnyen. Alsó-Fehér szeretett volna kitenni magáért, tartott tőle, hogy az alacsony termetű s «visszatoló arcú» Báróczival nem vall becsületet. De tehetségei es, hogy egy korában divatos szóval éljünk, széplelke kisebb körben már ismertek valának; gróf Mikes István, ki a hazának jövője díszét jósolta benne, végre is kivitte fölküldetését. 1760 őszén hagyta el hazáját, hogy soha többé viszont ne lássa. Kazinczy hallotta erdélyi barátaitól, hogy «ifjú éveiben egy gondolatlan fogadást tett» örökre megválni Erdélytől. Mi birta e fogadásra, vagy mi keserítette rá, Kazinczy hallotta azt is, de nem jegyezte föl, s levelezéseiből kellett nagy nehezen kiásnunk, hogy: meghasonlás atyjával. Fogadását, tudjuk, makacsul megtartotta, közel ötven esztendő telt el Bécsben, s látogatóban sem fordult meg egyszer sem otthon. Barátai és szabadkőműves társai, kiknek páholyába korán belépett, lettek új családjává. A régítől elszakadt. Minden javát, várandóságát, örökségét neki adta, de nem kereste föl soha. Csupán híre járt haza, a hír szárnyán neve, melyet a legjobbak között emlegettek. Elküldte «nemzetének» szánva *Kassandráját*, «hazájának» *erkölcsi meséit*, majd az *erkölcsi leveleket*, az elsőt 1774-ben, az utóbbiakat 1775-ben. Tizenöt esztendei hallgatás után 1790-ben adta a *Védelmeztetett magyar nyelvet*, s készült el az *Adeptus* és *Amália* fordításaival, utolsó irodalmi dolgozataival, melyek azonban csak húsz esztendő múlva, halála évében, kerülhettek sajtó alá. Az írás, melynek oly nagy időközökben áldozott, nem lett szenvedélylyé benne; de azzá lett, bénítva s elnyomva írói kedvét, szellemének egy sajátságos megtévelyedése. Kazinczy szánva és borzadva hallgatta, mikor beszélt róla előtte s ilyen hangon is szól felőle: «Gyógyító kezek alatt lévén egykor s még ifjabb esztendeiben, orvosa vágyást gerjeszte lelkében azon, homályt szerető tudomány megtanu-

lására, mely érzeket nemesít s tanítványainak azt ígéri, hogy háromszáz esztendőre fogja kinyújtani életöknek napjait, sőt ha halálok után testök összeaprittatik, s nem tudom mely lében tartatik, őket újlag életbe hozza.» Báróczi tehát belemerült a chemiába, minden erejét és idejét, sok-sok esztendőt tanulásra és kísérletezésre fordítva. Szakadatlan dolgozott, de nem a híres Born Ignác és Vay generalis társaként, kik tudományos chemiát űztek; az övé a legrosszabb, legképtelenebb, legsötétebb fajtájú volt: alchymia. Az adeptusok úgy nevezték «nagy munkája» lett életének nagy és haszontalan munkájává. A bölcsek követ kereste, az anyagot átváltoztató s a szervezetet megújító bűvös szert. Remélte, hogy az emberiség áldására írásban hagyhatja hátra fölfedezéseit. De nem írt egyebet, mint az *Új Adeptus* hosszú bevezetésében az alchymiaának heves védelmét, naiv elméletét és titkos legendáit a híres Tabula Smaragdina közlésével. Ez áldatlan ábrándra áldozta életének több mint felét, s diadaljelül mutogatott agg korában Kazinczynak egy almányi sárgarezet, melyről azt állította, hogy ólom volt; e szerint már útban van, hogy aranyvá legyen.

Mily különös lélek! Az aranycsinálás szenvedélye hevítette, míg az élet anyagi javairól könnyen, szinte a bölcsnek felsőségével mondott le: egész örökségét rokonainak adta át, Horatiusában pedig a bölcs mérséklet, az arany középster magasztalásán lelkesedett. Az életnek kevés örömeivel érte be: folyton visszavonulva tanult és dolgozott: az épen nem nyájas embernek kevés barátja volt, Baresai, Danczkai, Vay Miklós, Somsich; külső élete a katonai kötelesség egyhangú és rideg teljesítésében folyt. És az élethez, mely a mások pályáját besugárzó örömek közül oly keveset nyújtott neki, mégis erősen ragaszkodott. Mintha adeptuskodásának, alchymiai mesterkedésének csúfítátelelétől félne, úgy rettegett a haláltól. Végző éveiben már jobban hozzátörődött gondolatához, de korábban mindig megborzadt, ha a vég eszébe jutott. «Halála előtt húsz esztendővel társaságában tiltott szó volt a halál neve, mint a görögöknél», jegyzi föl életírója. Ily csodálatos ellenmondások között látjuk őt végig haladni pályáján: alchymiai fáradozásaiban aranyat keresve s költőiben és philosophusaiban ugyanazt megvetni tanúlva; hazájáért dobogó szívvél s kényszerítő ok nélkül mindörökre távol maradván tőle; mitsem bízva tehetségében s mégis írva, sőt fájlalva,

hogy többet nem írhat; kevesekre utalt visszavonúltságban, ezekkel szemben is tartózkodó s épen nem nyájas, de ennek daczára híven s meleg ragaszkodással véve körül általok; az élet vásárától félreállva és keveset kérve belőle s külsejét mégis aggodóan gondozva. Így múltak fölötté az esztendők.

Élete utolsó húsz évében már mitsem írt. 1791 január 22-dikén egy kis irodalmi ünnepen vett részt. Görög és Kerekes öt kérték meg, mint a «magyar literatura édesatyját», hogy egy általok kitűzött pályadíj nyertesének, Bárány Péternek lélektani munkájáért nyújtsa át a harmincz arany jutalmat. Báróczi megjelent a kis társaságban, melyet a derek szerkesztőkön s Decsy Sámuelen kívül még néhány gárdista, két piarista tanár s néhány lelkes tanuló képeztek. Beszédet is tartott, melyben szeretetteljes tanácsokat ad az ifjoknak, s meghatott hangon emlékezik elpazarolt esztendeiről s az előtte már-már bezáruló jövőről. «A végezősek még fiatal esztendeimben azt rendelték volt el, hogy fejedelmem oldala mellett fegyverrel tenném testi hivatalomat.» A mit ezenkívül tett a «lelki hivatal», az csak mellékes és csekély lehetett. De az ifjúságé a jövő, az övé már csupán az áldás útjokra s egy méla sohaj utánok: «Vajha elhervadt és immár csaknem asszani kezdett időkorom engedné, hogy e dicsőséges vándorlástokban magam is útitársatok lehetnék». Nem lehetett többé, a tollat végkép letette. A katonai rangsorban lassan emelkedik: 1790-ben, őrnagygyá, 1802-ben alezredessé lesz s mint ezredes (a gárda rangneveivel: őrmester és hadnagy) lép nyugalomba. Az 1809. évi karácsony szombatján halt meg s benne régi családjának utolsó férfisarja húnyt el.

Az adatok, melyek felőle ránk maradtak, fölötté fogytékosak. Saját iratai, könyvei, melyeket a nagyenyedi főiskolának hagyott, az 1849-diki oláh dúláskor elhamvadtak. Így hát csak barátainak hézagos följegyzéseire vagyunk utalva. Személyének különösségeire, a pályáján mutatkozó homályos mozzanatokra alig lehet belőlök némi világot vezetni. Kevesen lehettek egészen közelében, s a kik legjobban szerették is, mint Kazinczy, inkább csak kívülről látták. Lelke mélyére, hol leplezetlen emlékei és vágyai pihentek, nem pillanthattak; úgy látszik, maga sem engedte meg ezt senkinek. Nemcsak maga iránt volt bizalmatlan, hanem mások irányában is tartózkodó, sőt zárkózott. Így bajos volt nekik kulcsot szerez-

niök lelkének rejtekeihez s előttünk is föltárni ezeket. Úgy tetszik mégis, mintha az a fogadás, melyet hazulról távozta után tett, egyetmást megmagyarázna. A fogadás okát Kenderecsi Mihály, kolozsvári guberniumi titkárnak 1813 márczius 20-dikán Kazinczyhoz intézett s az akadémia kéziratтарыában őrzött leveléből tudjuk. «Mikor először a királyi testőrök közé fölment, édesapja jócskán adott volt pénzt, de csakhamar elkölt. Írt tehát újra pénzért. Az üstökös öreg ugyan ekkor is küldött neki pénzt, de levelet is, hogy Báróczi örökre elvonta magát minden haszontalanságoktól, meghatározta magát esküvással oly élet folytatására, melynél fogva se apja, se atyjafiai segítségére sohase szorúljon, sőt még azt is, hogy soha hazájába se térjen vissza. Tett esküvését sokszor bánta, de haláláig szentül megtartotta... Legkedveltebb barátjai sem tudták ötöt arra hajtani, hogy minekutána legelőször és utoljára Erdélyből kiment, szeretett hazáját bár csak egyszer meg nem nézné, s azon rózsás vidéket, melyben nevedett, meglátogatná.»

A büszke és makacs szív e fájó sebért kell erintenünk, hogy megismerjük Báróczit. A szakítást közte és apja közt ily rögtöninek alig képzelhetjük. Az az igyekezet, melylyel az ifjú Báróczi minden erejét megfeszítette, minden követ megmozdított, hogy hazulról szabadúlhasson, másfelől az a hirtelenség, melylyel meggondolatlan fogadását tette, azt látszának bizonyítani, hogy otthona nem volt édes. Az apjával való ellenkezés, neheztelesek, bántódások régibb keletűek lehetnek; a szigorú levél csak alkalmat adott a kitörésre. Báróczi, ki már irodalmilag dolgozgatott, Calprenèdet fordította s ismerősei javánál nagy becsületben állott, tele volt nemes törekvéssel, mélyen fájlalhatta a felreismertetést és sebeivel más tanyát keresett. Bécsbe küldetése visszataszító külseje miatt nehezen ment. Ennek keservét is éreznie kellett, mikor végre megszabadult. Felig üzve, felig menekülve jött. Tépelődni, eszmélkednie kellett sorsán, s olyan természet volt, hogy bizonyára tépelődött. Megtette a mi tőle telt, hogy kitüntesse magát. Gróf Mikes István már magasztalólag szólt érdemeiről, «és hogy ő benne egykor majd az egész nemzet meg fog dicsőíttetni, föllelkesülve jövődölgete». De mindez mit ért övéinél, az ispánlakai udvarházban, s mit ért Alsó-Fehér táblabíráinál, kiktől sorsa függött? Valósággal ért-e hát valamit? Egyenes és becsületes lelke nemcsak másokra vetett,

hanem magára is; vizsgálódó hajlama maga ellen is fordúlt, magába is elmélyedt s csüggesztő fogvatkozásokat, orvosolhatatlan hibákat talált, melyek befolyhattak szenvedéseire. Képességei még az otthon tűzhelyénél, még szülővármegyéje zöld asztalánál sem vívhatták ki megillető helyét, mily természetesen tolakodhatott hánykódó lelke elé kétség: érnek-e egyáltalában valamit? Ifjúi álmodozásából kibontakozva tépelődött, hogy sikerülhet-e neki tágabb körben, fontosabb téren valamely jelentékenyebb adományokat igénylő vállalkozás? Az ilyen tépelődés még nem sentimentalizmus, melyre nem igen volt hajlama. Egy érzékeny merengésében, melyet a pozsonyi *Hirmondó* után részben Bacsányi is kiadott a *Magyar Múzeum* első kötetében, csendességre, homályba sirba vágyódását tolmácsolja ugyan, de ezt a dolgozatát inkább az ilyféle ábrándozásoknak akkoriban Young után nagyon elterjedt divata, mint egyéniségének belső ösztöne szülte. Nem volt sentimentalis természet, de zárkózottá s inkább önmagában mint másokban kételkedővé lett.

Bécsbe kerülván, szakított családjával s csekély fizetésére lévén utalva, kénytelen volt visszavonulni a világtól. De másként sem merithetett igazában a feledésnek és vígasztaló örömnök abból a forrásából, mely az ifjú szíveket elragadva, régi sebeiket orvosolni szokta. A szerelem, a viszonzott vonzalom az, mely a fiatal lélekben legerősebben föl szokta ébresztetni s legállandóbban táplálni az önbizalmat: mintegy értékének jut általa megérzésére. Báróczi önérzete nehezen nyerhette meg ez édes segítséget. Testi fogvatkozásai, alacsonysága s majdnem visszataszító külseje kétszeresen szemet szúrtak a gárdában, a nemzetnek legdaliásabb termetű, legszebb tekintetű fiai között. «Rejtezzél a szomszéd szobába s mondj onnan édességeket egy szépnek s tiéd lesz; de lépj elebe s elszalad.» Így kötődtek vele, Kazinczy följegyzése szerint, gárdista pajtásai. Akarta, nem akarta, meg kellett fogadnia a tanácsot. Pénze szűken volt, külső adományai fogyatékosak; elrejtezett szobájába s onnan mondott edességeket egy szépnek: imádottjának, nemzetének, s övé lett.

«El kellett vonnia magát minden haszontalanságoktól»; olvasgatott és gyönyörködött legalább a képzeletnek némely játékaiban. Társai közül, a kik melegebben éreztek iránta, biztatták, hogy gyarapítsa a maga gyönyörüségét másokéval:

fordítson le egyetmást olvasmányaiából. Hazájának, nemzete nyelvének is szolgálatot tesz vele. Tudjuk, hogy a *Kassandrán* ezt már otthon Szebenben is próbálgatta, csak folytatni kellett. Folytatta hát legjobb igyekezete és tehetsége szerint; de soha soha sem bizva az eredményben. Csodálatos nyelvgeniusa volt, de ő mindig inkább érezte munkájának külső és belső akadályait, nehézségeit, küzködéseit, mint sikerét; inkább untalan fönnakadásait, mint leleményességét; inkább a nyelv szegénységét, mint saját tehetségének gazdag voltát. Hiába olvasták és magasztalták; élményei jobban kifejlesztették benne az önbírálatot, hogysem teljesen megnyugodhatott volna sikereiben, s meggyökerezhetett volna lelkében az írói hivatásába vetett hit. Eredeti, költői munkára nem is mert vállalkozni: az alkotásnak föltétlen, mindent feledtető gyönyörét nem érezte. Mily megható szerénységgel beszél írói szerepéről s nevének jövőjéről a Kazinczyhoz intézett levélben, 1788 november 22-dikén. Suum cuique decus posteritas rependit, de ő csak keveset vár tőle. Soha nem egyesült íróban tisztább és mélyebb lelkesedés föladata iránt nagyobb szerénységgel, saját munkájának értékere nézve. Így nem lehetett az írás nála teljes, egész lelkét betöltő megnyugvássá. Még egyszer átélvezte általa kedves olvasmányait, de megzavarva ezer fönnakadás, ezer töprengés által s el nem ragadtatva attól, a mit oly bőven meritett saját szelleméből. Lassanként más irányba hajolt át lelke; sikereit, mint bizonyára sok mást is életében, csak ábrándnak nézte.

Aranycsinálásba mélyedt, mely a világtól jobban elzárta s jobban el is foglalta. E mesterkedéseit Kenderessi futólag összeköttetésbe hozza meggondolatlan esküvésével. Talán föl is tűnt tépelődő lelkében, hogy családjára, melytől elszakadt, egy nagy fölfedezés dicsőségét és kincses bányáját hagyja. Az alchymia végre szenvedélylyé lett benne. Nem az arany birtokának, hanem a rejtett dolgok kitanulásának szenvedélyvé. Ezt a foglalkozást igazán hozzá illőnek érezte, mert csak magára, könyveire és műszereire volt utalva, s nem az emberekre. Űzte végig ártatlanul, a mások kára nélkül. Mivel nem értett hozzá, álmodozásai itt oly sikerrel kecsegtették, minővel az írás soha, épen mivel értett hozzá.

Ifjonti sebei bizonyára rég behegedtek, de mikor már eltörülhetetlen nyomokat hagytak valóján, sőt határozóan

alakították. A szabadkőmíves társaság, melybe lépett,*) a titokzatos mesterség, melyet űzött, természetesen még magába vonultabbá, titkolózóbbá tette. Ha zárkózottságának eredeti okait nem tudták is, de megható jogát önkénytelenül érezték barátai; azért vonzódtak hozzá tisztelettel és szeretettel, komorsága és furcsaságai daczára. Érezték jóságát, melylyel minden jókhoz viseltetett: Vay ifjúsága védangyalának nevezi őt s Kenderessi dicsfényt lát ősz fürtei körül. Kisfaludy Sándor, a szép asszonyok által kényeztetett világfi, épen akkor, midőn együtt szolgáltak, kedvére sütkérezett az élet napos verőfényében. Csak nagyjából s nagyon is kívülről láthatta őt azon a mély árnyékba eső úton, melyben az öreg sírja felé vándorolt. Tán külsőképen nem igaztalanul, de felületesen, némi fiatalos könnyelműséggel ítélte meg. Bárócziban tépelődései, bizalmatlansága, kedvtelése különösségeket fejlesztettek ki, melyeket a szeretet értett és elnézett, az idegenség kinevetett. E furcsaságokat modorában, viseletében, életrendjében az évek szokássá csontosították. Így áldozta élete javát egy oktan szenvedélynek s képtelen ábrándokba veszett, míg másfelől magát és viszonyait éles szemmel vizsgálván, józan és mérsékelt maradt egész a lemondásig és kishitűségig.

Képe, melyet Fuchs festménye után görögösen idealisálva rajzolt meg a bécsi Kininger s összes munkái elé tett Kazinczy, külsejében érdekesen mutatja lelkének vonásait is. Tojásdad, de kemény csontos arcz, mély barázdákkal az ajak körül. Egyenes orr, a szemöldök széles nagy íve, hosszas vágású szemek, tömött és sötét haj. Kissé bizalmatlanul s komoly tartózkodással tekint ránk is. Mintha a körülte történőket alig látná s klasszikus nyugalma némi erőfeszítésébe kerülne. Szigor és egyenesség egyesülnek benne, mélézással és jósággal. E rézmetszetben van bizonyos része a képzeletnek is. Arra nézve, a mi az általunk adott rajzban talán a képzeleté, ohajtva várjuk egy szerencsésebb kutatónak javító kezét.

*) Neve a *Zur gekrönten Hoffnung* nevű bécsi páholynak egy 1785-diki jegyzékében fordul elő. E jegyzék báró Prónay Dezső birtokában van.

II.

A KASSANDRA.

Báróczi első munkája a francia Calprenède heroikus regényének, *Kassandrának* fordítása volt, mely először 1774-ben jelent meg hét kötetben Bécsben, azután 1793-ban újra nyomtatott Pesten. E két kiadás köteteihez az eredeti francia metszetek vannak csatolva czímképekül: a rococobőrbe bújtatott antik világnak sokszor komikai hatású jelenetei. Megjelent még *Kassandra*, Kazinczy kiadásában s Helmezy ügyelése alatt, Báróczinak nyolcz kötetes *Minden Munkái* közt 1813—14-ben.

Kétségtelen, hogy a francia heroikus regénynek ez a nagy hírű terméke nem Bécsben került Báróczi kezébe, hanem már korábban Erdélyben s ott is kezdte, tisztán a maga gyönyörűségére, nyilvánosság elé nem szánva, fordíttatni. Előbeszédének e helye kikerülte eddigi életrajzíróinak figyelmét: «Mildőn e munkámhoz fogtam, hazámnak határán kívül meg nem is léptem volt». Tehát nem kevesebb, mint másfél évtizedig rejtgette, készítgette, javíttatta dolgozatát, mielőtt közrebocsátotta. Csak Bessenyeiek hazafias izgatásaira látott komolyabban hozzá s gondolt kiadására, melyet e körben társai eszméinek s törekvéseinek hatása alatt ő maga is már hazafiúi kötelességnek érzett. Munkáját «dicső nemzetének» ajánlja, a későbbieket «nemes Erdélyországnak, kedves hazájának» és a «magyar ifjaknak». A sorok, melyekkel ez ajánlatokat kíséri, bizonyítják, hogy elvonúltsága daczára is, mily fogékony volt lelke amaz eszmék iránt, melyek irodalmunkat ujjírtetették. Bármily tartózkodó volt Bessenyei személye iránt, ennek riasztó tüzes szavaira az ő szíve is hangosan földobogott. Büszke magyarságára. Jól esik neki, ha a mi szépet olvas, nemzetének dicsőségére vonakoztathatja.

Érdekes, miben fejti ki döntő okát annak, hogy ebbe a nagy munkába belekezdett s Calprenède regényét lefordította és közrebocsátja. A könyvnek hőse Orondates, a szerelmében, vitézségében, hűségében páratlan scythiai királyfi. Scythia az akkori közfölfogás szerint körülbelül annyi volt, mint *ősmagyar*.

Báróczi is annak tartotta s midőn a regényhős Orondatesnek kalandjaiban gyönyörködött, büszkélkedett is benne, mint egyik maradéka. «Nem méltó-e», írja, «a mi régi eleinknek véréből származott egy jeles ifjú királynak érdemes viselt dolgait s nevezetes történeteit magyar nyelven is kibocsátani, annak nemes erkölseiben gyönyörködni, és azt követni kívánó magyar maradeki között örök emlékezetre megismértetni, melyből kitessék, hogy még a régi időkben is nem volt a magyar nemzet oly durva, hogy jeles cselekedetei a legpompásabb és pallérozottabb kényes nemzeteknek is például ne lehetett volna». Ez a naív gondolat is egyik példája múlt századi francziás irodalmunk egy sajátos jelenségének. Bessenyei és iskolája föltétlenül hódolt a franczia klasszicismus egész codexének, kivéve egyetlenegy pontját. E pont szerint a fenséges hatásra törekvő írónak, különösen a tragikusnak, térben és időben minél messzebb kell keresnie tárgyát. A franczia mesterek példája ellenére azonban már Bessenyei nemzeti hősokeket is választ tragédiáinak: Attilát és Hunyadi Lászlót. A nemzeti eszme erősebbnek mutatkozik az æsthetikai doctrinánál. A heroikus regények írói is mind Görögországban és Rómában, Ázsiában és Afrikában kalandoznak. S íme Calprenède magyar fordítója azon igyekszik, hogy minél közelebb hozza nemzetéhez a tárgyat, melyet ő minél távolabb keresett a magától.

A hazafias eszme, mely e kor íróinál oly elsőrangú fontosságra emelkedik, bár félszegen, de teljes határozottsággal nyilatkozik Báróczinál, a fordítónál is. Nyilatkozik előbeszédeiben, ajánlásaiban; s ha eredetijeiben, tárgyaiban másképp nem találhatta, legalább belejök olvassa. De a másik eszme, az erkölcsi, sem vonúl háttérbe, s nem adja föl uralkodó jogát. Báróczi a *Kassandra* előtt «ígérni bátorodik, hogy senki ennek olvasásában szép cselekedetekre s nemes erkölcsökre való vágyódásnál és a kedves nyájasságnál s állhatatosságnál egyébre nem indíttatik: hanemha valakinek mérges pókhoz hasonló tulajdonsága volna, hogy az édes mézzel gazdagon terhesült virágokról is halálos méregnél egyebet szedni nem tudna.» Ez az erkölcsi irány, a tisztességes életnek ez a tanítása, melyre a magyar író még mindig szükségesnek tartja a világos hivatkozást, voltaképp csak bele van olvasva e könyvekbe vagy talán inkább ki van facsarva belőlök, ép úgy, mint a scythia-magyar atyafiság. A dogmatikus, utóbb moralis cél-

zat, mely a középkori elbeszélések mindegyikét tanúlságul, magyarázatul nyomon kísérte, a heroikus regények előbeszédeibe szorúl. Ezekben ugyan kevesebb a sértő az erkölcsi eszme ellen, mint amazokban, vagy akár az Amadisokban is, az értelmezés pedig kevésbé erőszakolt; de az írók, míg tulajdonképeni meséiket alkotják és írják, ép oly kevéssé gondolnak rá. Fogalmát az illedelmes meríti ki, az udvarias modor, a finom magaviselet és hízalgő beszéd, melyek XIV. Lajos korában föltétlen uralomra jutnak. E kor életének, fölfogásának, módjának tükre a heroikus regény. Az etikának, melyet tolmácsol, fötétele: a hűség a szerelemben. Ez az egy, a mit a galans regények, újra meg újra, számtalan példában föltüntetnek. Örök, kitartó szerelem, mely semmi veszedelemtől nem riad vissza, hogy czélt érjen, ez az egyetlen uralkodó, ez az egy sérthetetlen erkölcsi tételök, melyet mindannyian és mindannyiszor illusztrálnak; hőseik minden többi szép tulajdonsága csak ezt szolgálja, esetleg ennek az érdekéhez alkalmazkodik. Orondates, a mi «nagy őszünk», beleszeretvén az ellenséges király leányába s csak szerelmének szavára hajtván, hazája és atyja ellen hadakozik, s az író ezt egészen természetesnek sőt dicséretesnek találja. Nem a kötelesség és szenvedély tragikus összeütközésének nézi, melyben a hősnek romlása foganik meg, hanem inkább boldogulása egyik alapjául fogja föl.

Calprenède kétségkívül a legtehetségesebb ez irányú művelői közül. Gascogneban született, «nemes testörző» volt XIV. Lajos gárdájában, mint fordítója Mária Terézia mellett, s 1663-ban halt meg. Írt rossz tragédiákat (*La mort de Mithridate*, *Le Comte d'Essex*, *Bradamante*) s korukban rendkívül kapós regényeket, minők a tíz kötetes *Kassandra*, 1642-ben kezdve, a tizenkét kötetes *Kleopatra* 1648-tól, s a befejezetlenül hagyott *Pharamond* hét kötete. E könyvek nem jelentéktelen írói tehetség termékei, mely azonban egy kóros, affektált divat szolgálatába szegődött. A lelektanilag igazzal ép oly keveset törődik, mint a történetivel. Csak a rendkívüli az, a mi érdekli: rendkívüli dolgok, bár lehetetlenek, és rendkívüli emberek, bár képtelenek. A franczia udvari népet vezeti elénk Babylonban, Persepolisban, Rómában és Alexandriában. E rendkívüli tulajdonokkal, hősiséggel, lelkesedéssel, ékes-szólással, erővel fölrüházott regényalakok mind Versailles

gavallérjai és hölgyei, kik még az irodalomban is csak magokkal képesek foglalkozni s a költők értékét is csak bókjaik nagyságához mérik. E kicsinyes hivalkodás, ez a gyarlóság a fenség köntösében: íme a természetelenség alapja, mely e regények mindegyiket jellemzi s íróik tehetségét egy gyorsan múló divatnak követeli áldozatúl. Calprenède is csak bábokat és meséket faragott. Képzelete nem közönséges, de csak egy valótlan történetben és valószínűtlen világban képes szárnyra kapni. Helyzeteiben, összeütközéseiben, végetlen számú epizódjaiban van lelemény, melylyel azonban inkább kifárasztja, mint föleleveníti olvasóját. Előadása mindig méltóságos kimértiséggel halad; a szenvedélyek és gyöngéd érzelmek természetes kifejezésére nem képes. Beszélgetéseiben az érzéseknek és gondolatoknak ugyanaz a szónoki dialectikája, mely művészbé fejlődve, a franczia klasszikai drámának egyik jellemző sajátja. A katonatiszt lelkesedik a hadi tetteken, melyeket fárasztó részletességgel, hihetetlen túlzásokkal s katonai ismereteinek fitogtatásával ad elő; az udvari ember, az akkori Európa politikai életének központján, a képzelt ókori politika szövevényeibe is gyakran és untatóan mélyed bele; a tragikus költő folyvást méltóságos állásba helyezkedve pathoszszal szónokol; a gascognei pedig, hű maradván földieinek hagyományos és közmondásos szokásához, nagyzásaival minduntalan átlépi az izlés és valószínűség határait. Boileau is vonatkozik erre a következő sorokban: «Tout a l'humeur Gasconne en un auteur Gascon, — Calprenède et Juba parlant de même tone». Juba király, kinek gasconnadejaira itt célzás van, Calprenède *Kleopatrájában* szerepel. Mindazt akkor s azokban a körökben, melyek számára Calprenède írt, a «nagy stílnak» nevezték.

Regényei közül *Kleopatra* és *Kassandra* a híresebbek, melyekből újabb kiadások és kivonatok készültek. Ránk nézve, Báróczi révén, az utóbbi a nevezetesebb. Nevét hösnőjétől, a perzsa Dárius király leányától kapta, kit atyjának trónralépte előtt Kassandrának hittak, de utóbb a fejedelmi Statira nevet vette föl. Máté, scythiai király, épen hadat viselt a perzsákkal s fia, Orondates herczeg, egy alkalommal az Araxes melletti harczokban becsapott az ellenséges táborba s a királyi sátorba rontott. Ott találta a fejedelmi család többi asszonyaival a tizenöt esztendőös királykisasszonyt, «az istenek leg-

szebb kezek művét». Egy hatalmas szónoklatot intézvén hozzá, megvédelmezte saját emberei ellen s szívében halálos szerelemmel vonúlt vissza. A beszéd, melyet Orondates az anyakirálynénak, Sisigambisnak mondott, s a melyből az egész regény stíljét megítélhetjük, a következő: «Asszonyom, nem lehetne hibámat, melyet az éjtszaka okozott, hogy ellenetek tettem, megengedni, ha annak sötétsége nem mentené előttek; és ha nem esküdném minden istenekre, hogy ha ismerem volna nemeket és állapotjokat azoknak, kik ellen halálosan vetkeztem, inkább magam végeztem volna életemet, hogysem őket nyugodalmokban megháborítsam; és csak vétkemnek reménylhetném bocsánatját, nem kímélném sem véretem, sem pedig életemet annak eltörléseért; de mivel azt már késő változtatnom, vegyed jó neven asszonyom, hogy azon kérlek benneteket, hogy vessétek ki elmétekből azt az ijedtséget, melyet illetlen előttetek lett megjelenésem öntött szívetekben. Mindnyájan, kik velem vannak, nekem engedelmeskednek, és mind ők, mind pedig magam örömmel fogunk benneteket a királynak visszajöveteléig magunk tulajdon népe ellen oltalmazni, csekély szolgálatunknak semmi egyebet jutalmául nem kívánván: hanem, hogy csendesítsétek elretrent szíveteket, melyeket noha nem szántsándékkal, mindazonáltal embertelenül ijesztettünk». E szónoklatot Orondates perzsiai nyelven tartotta, «melyet úgy tudott, mintha tulajdon persepolisbeli lett volna». Az ókori világnyelv, melynek ismeretét Calprenède ép oly nélkülözhetetlennek tartja egy művelt scythiai herczegnél, mint korában a francziát.

A háborúskodás szünetelvén, a szerelmes herczeg elhagyja atyjának seregét s álöltözetben, *Orontes* név alatt, imárottjához, a perzsa udvarba siet. Ott egy lovagjátékban kitünteti magát. Dárius minden szívességgel, fia Artaxerxes pedig forró barátsággal fogadja, csak Statira marad egy ideig hideg hozzá. Addig, míg az események arra nem kényszerítik, hogy mind bátyja előtt, mind ő előtte fölfedezze szenvedélyét és fényes származását; különböző rangúak között a szerelem a perzsa udvarban is bizonyára ép oly illetlen volt, mint Versaillesben. Orondates titkának zárát a scythák egy új támadása nyitotta föl. E háborúban ő, Artaxerxes oldalán saját nemzete ellen harczol; de jelenléte a döntő ütközetben mégis végzetes lesz a perzsákra. Artaxerxes, barátja kedvéért, kímélni akarja

az ellenséget, mulasztásokat követ el, elesik, s ezzel a csatát is elveszti. Orondates sebekkel borítva és gyászba borúlva siet vissza Dariushoz, kinek trónját és birodalmát ezenközben még nagyobb veszély fenyegeti: a macedon Nagy Sándor támadása. A scytha herczeg nem sokat használ ebben a háborúban sem, melynek mozzanatait a romantikus színek pazarlásával festi a regény. Az Issus melletti ütközet elvész s a perzsa királynék Nagy Sándor fogságába kerülnek. Orondates fölkeresi őket s míg Sándor nagyságán csodálatra gerjed, kedvesével találkozásának örömeit féltékenykedés zavarja. Szabadítására törekvő kiserletei sem sikerülnek s Dáriusnak arbelai csatavesztése és halála után kétségbeesve tér vissza Scythiába. Itt azonban atyja, hazaárulása miatt, börtönbe vetteti s csak két év múlva, idegen kegyeltjének, Arsacesnek, bukása után bocsátja szabadon. Egyszersmind megteszi a macedonok ellen induló scytha sereg fővezérének. E hadjáratban tudja meg Orondates egy foglyúl esett herélttől, hogy Statirával az ármánykodók elhitették kedvesének hűtlenségét s a királyleány ezen való haragjában Nagy Sándor feleségévé lett. A herczeg kedvesének fölkeresésére indul s Susában sikerül is találkoznia vele. Szerelmi kétségbeesésében meg akarja magát gyilkolni Statira előtt, kiből erre szintén kitör rejtett szenvedélye, bár a legválogatottabb szavakban és körmondatokban. Az elszakadt szeretők újra megértik egymást s egyesülni törekszenek, de csak a legszigorúbb lovagiasság és tisztesség útján. Orondates előbb megmenti Nagy Sándort a vízbefulástól, aztán utána siet Babylonba, hogy párbajra kényszerítse Statiráért. Ütközben az Eufrates partján találkozik Lysimachussal, ki meg Statira testvéreért, Parisatisért, eped. A regény voltaképp e találkozással veszi kezdetét s az eddigieket (két első kötet) Orondates szolgája Araxes beszéli el Lysimachusnak.

Vonjuk rövidre e bonyolult történetnek hátralevő részét. Nagy Sándor nem várja be lovagias ellenfelet, hanem mielőtt ez Babylonba érkezhetnék, meghal, birodalmát vezérei zsákmányaúl hagyva. Következnek a legszövevényesebb fondorlatok, melyeket a szeretők sorsát illetőleg, a görög Perdicas s a perzsa Roxane vezetnek. Amaz kegyeltje, ez felesége volt Sándornak. Perdicas Statirába szerelmes, míg Roxane Orondatesért ég. Ők ketten természetesen mindent elkövetnek, a sze-

relmesek törekvése ellen. Roxane el akarná emésztetni Statirát, kit azonban Perdiccas a maga számára kívánna megmenteni. Így nem nagy egyetértés uralkodik Babylonban, mely előtt Lysimachus ostromló serege táboroz. A táborban találkoznak a következők: Orondates, ki Statirát szeretné hatalmába keríteni, míg Lysimachus Parisatisért, Hephæstion özvegyéért, küzd; Thalestris amazon királyné, ki kedvese után kelt útra s ide téved; Orondates húga, Berenice, ki csak imént szabadult ki rablójának, Arsakomasnek, kezeiből; aztán Berenice kedvese, Artaxerxes perzsa herczeg, kiről kiderül, hogy annak idején nem halt meg a scythák elleni csatában, hanem hosszú ideig Arsaces név alatt Máté király udvarában élt s ép úgy hazája ellenségét szolgálta kedvese kedvéért, mint Orondates. Mindezek nem magok jönnek, hanem a mint egymásután megjelennek, rend szerint elmondván életök sorát, egy-egy végetlen hosszúságú epizódot czeipelnek magokkal a fő-cselekmény folyamába. Babylon ostroma folyik; de Orondates, egy összeütközés alkalmával a várbeliek foglyául esik. Odabenn aztán miatta kitör a visszavonás. Perdiccas szeretné megöletni, mint vetélytársát Statiránál, míg Roxane védelmére kel, s a maga részéről Orondates kedvesét, Statirát kívánja föláldozni. Ezt meg Perdiccas nem engedi. Kiüt a visszavonás: a védők közül Perdiccas és Roxane emberei egymás ellen fordulnak. E kedvező körülményt fölhasználják az ostromlók, benyomólnak Babylonba s halálos veszedelmökből megszabadítják Orondates és Statirát. A harczban Perdiccas Orondates kezétől esik el, Roxane pedig visszatér Macedoniába. Lysimachus elveszi a sóvárgott Parisatist, míg Orondates Statiráját haza viszi Scythiába, hol Máté király halála után ők jutnak trónra. Artaxerxes is megkapja Berenicét s Arsaces név alatt a parthus birodalom alapítójává lesz.

E történet a heroikus regényirodalom legkiválóbb alakjának legkedveltebb munkája, tanulságos képviselője a szellemnek, mely ezt azt az egész irányt áthatotta. Nem egy mozzanatában érezzük már a fuvalmat, mely a francia klasszicizmust csakhamar megérlelte. Aristoteles, a föltétlen tekintélyre emelkedett művészeti törvényhozó, adja a tanácsot, hogy a tragikus költő dicső nemzetségekből eredett kitünő férfiakat válaszszon hősökül. E tanács az elbeszelő költészetre is törvényül vitetik át, s regényíró társaival együtt Calprenède is

minden áron a fenséges hatására törekszik. Fenséges tárgyakat választ, az ókor világgraszoló eseményeit; fenséges tetteket, fenséges érzéseket, fenséges tulajdonokat rajzol. De a fenséget nem abban keresi, hogy az embert emberi valójában és határozottságában mutassa rendkívülinek, tehát az élet színében s a való határai között, hanem csak egyes, kevés számú fényes tulajdonok képviselőivé teszi személyeit, egyszínre bemázolt óriás bábokká. Ez Orontesek semmi egyebek, mint a testet öltött szerelem és hősiség. E fölfogásból természetesen következik az előadás sajátságos sorsára: az állandó pathetikus hang. Maga a *Kassandra* is kimeríthetetlen forrása az ékes beszédeknek, pompás szónoklatoknak, diszes és hízelgő beszélgetéseknek, s levélpéldányoknak minden kigondolható esetekre. Csupa választékos olvadozás, méltóságos ráartás, a kimért periodusok szakadatlan és végtelen egymásutánjában. Könnyű elgondolni, mivé teszi e széptani elmélet, ez életfölfogás és e styl a történetet és életet. Már képeiben, leírásaiban a legsajátságosabb anachronismussal zavarodnak össze: az ókor, melynek álarczát viselik, a lovagvilág, melynek erényeivel kaczerkodnak, s az új francia élet, melynek benyomásait kívánják visszatükrözni. Antik, középkori s XIV. Lajos idejéből erkölcsök, szokások, szavak, fegyverek, ruhák a legképtelenebb összevisszaságban. Csak az első lapokba tekintünk: Lysimachus, Nagy Sándor hadvezére, szerelmi bánatának jeléül fekete fegyverzetet visel; párbaját megvíván Perdicas-sal, könnyekben tör ki keserve s szemeit az égre emelve sóhajtozik; míg Orontes, kedvese elvesztésének hírére, egy egészen modern sikerű, azaz sikertelenségű öngyilkossági kísérletet tesz; és így tovább. Míg így egyfelől már alapvető széptani eszmék szükségkép meghamisít minden történetet, melyet nem csupa fenséges erények és bűnök mozgatnak, s a mely nem csupa fenséges tettekben fejeződik ki: másfelől a francia élet átvitele távol múltba és távol földre, folytonos képtelenségekbe keveri őket, Calprenèdet és társait, a jellemeket pedig a hízelgő általánosságban való színezés megfosztja valóságosságuktól. Nemcsak főtárgyuk, hanem majdnem kizárólagos indítékuk a szerelem. Ez kétségkívül tisztább, illendőbb, mint a milyen a középkori novellákban és regényekben volt. De e tisztaság, e tartózkodás, ez erkölcsi avatás nem úgy jelenik meg, mint általános erkölcsi követelmény, mint

az ember valójának eszményi bélyege, hanem csak mint a lovag, mint az udvari ember társadalmi állásának, rangjának következése; nem mint egy érzésnek, egy viszonynak általában eszményi fölfogása, hanem csak mint az illendőséggel, a jó modorral való megalkuvása.

A hanyatló klasszikai világ tárgyias költészete a regényben a szerelmet emelte uralkodó motívumává. Heliodor regénye, a *Theagenes és Charikleia*, 1547-ben jelent meg Amyot fordításában*) s egyikévé lett a klasszicismus felé hajló francia szellem irodalmi mintáinak. Az írókra s közönségre tett hatásának érdekes rajzát s részletes bizonyítékait adja Dunlop és Villemain (*Études de littérature*). Csak egyet említsünk. Racine, kitől deák korában tanárai elkobozták a mohón olvasott regényt, a mint még egyszer hozzájutott, hogy többé ne kelljen megválnia tőle, megtanulta könyv nélkül az egészet. E munka hatása alatt és példájára lett általánossá a francia heroikus regény fő tárgya: a kitartó szerelem megpróbáltatása. Calprenède s a többiek is mind ezt variálják s szövik át hamis történeti vonatkozásokkal. A szerelmesek ezer akadálylyal kénytelenek megküzdeni, míg összekeverülhetnek; ezeknek az akadályoknak sora: a regények cselekvénye. A bajok, melyek a szeretők boldogulását hátráltatják, legfőképp és rendszerint szinten szerelemből folynak, a mások viszonzatlan szerelméből irántuk, szerelmi féltékenységből és vetélkedésből. A bonyolításnak ez a kedvelt motívuma is Heliodorra vezet vissza. Ennél ott van Arsake, ki Theagenest szereti, s vetélytársának, Charikleiának, vesztére tör; *Kassandra* főcselekvényében a Statirába szerelmes Perdiccas s az Orondatesért égő Roxane. Orondates neve is a trikkai püspökre emlékeztet, kinek egyik főszemélye, az egyiptomi satrapa, Arsake férje viseli e nevet.

A fejlődő regény formáját vizsgálva, fontosak a szerkesztés módja, az érdekkeltés eszközei, a megoldás sajátosságai. Milyeneknek mutatják ezek a heroikus regénynek benső formáját? A görög és római epikai compositionnak azt a saját-

*) Az eredeti görög szövegnek első nyomtatott kiadása nem sokkal régiebb: 1535-ben Bázelen készült. Obsopaeus Vincze rendezte sajtó alá, egy katonától vett codexből, melyet az Mátyás király budai könyvtárából rabolt el.

ságát, hogy a történetet a közepén szokta kezdeni s az előzményeket aztán úgy szövi utóbb bele, Heliodor is átvette s Heliodor példájára a heroikus regény is. A cselekvény folyamának valamely érdekes mozzanata képezi a bekezdést; az *Aethiopikákban* az egyiptomi rablók támadása, melylyel Theagenest és Charikleát hatalmukba kerítik, *Kassandrában* Orondates és Lysimachus találkozása az ostromlott Babylon előtt. Calprenède még abban is megegyezik Heliodorral, hogy hőseinek korábbi történetét (e regényeknek, tárgyuk természeténél fogva, mindig egy pár hősük van: egy szerelmes pár) valamely mellékszemélylyel mondatja el; ennél Kalasiris, amannál Araxes, Orondates szolgája az elbeszélő. Nem épen szerencsés mód, különösen mikor érzelmek fejlődéséről van szó, melyeknek keletkezését hullámnzását, növekedését természetesen festhetik magok a hősök vagy az író, de csak erőszakolva egy harmadik, főkép egy alárendelt személy. Az ilyen múltra vonatkozó elbeszélésekkel át meg át van szöve a heroikus regény, jóformán az epizódok mozaikjából összeállítva. A mint egy személy föllép, következik élete történetének sokszor kötetes epizódja; csak ennek meghallgatása után térhetünk át ismét a főcselekvényre, míg egy újabb föllépő személy újabb epizóddal útunkat nem állja. Így aztán minden egyes regény voltaképp regények és novellák gyűjteménye. Calprenèdenek még egyik sajátja az, hogy folyamatban is rendesen három főbb cselekvényt, azaz három szerető pár történetét vezeti. Így tesz *Kleopatrában*, így *Kassandrában* is: Orondates és Statira, Lysimachus és Parisatis, Artaxerxes és Berenice viszonya egymás mellett halad. Az érdekköltés eszközei között nagy szerepet játszik az aristotelesi peripetia, a sorsfordulat szerencséből szerencsétlenségbe és viszont. E tekintetben Calprenède kitünő érzékkel választotta meg tárgyának történeti háttérét. A perzsa birodalom bukása, a hatalomnak, a dicsőségnek, fénynek legmagasabb polczáról, a hanyatlás előkészítő átmenete nélkül hirtelen romba dülése: a történelem legmegrendítőbb jelenségeinek egyike. Az egyesek sorsát is folyton ellentétek közt forgatja: Orondates most egy ragyogó udvarnak ünnepelt lovagja majd sinylődő rab, azután győztes hadvezér, ismét sebesült fogoly, végül hatalmas és boldog uralkodó. Azután az anagnorisiseket, a megismerés jeleneteit, egész iskolájával együtt annyira eltanulta Calprenède a görö-

göktől, hogy minden határon túl visszaél velök. Ez álarczos játékokban mindenki másnak adván ki magát, mint a kicsoda, fölvelt szerepeiből újabb szerepbe menve át, álneveit újabb álnevekkel cserélvén föl: a megismerési jelenetek természetesen egymást követik. Hőse eredetileg valamely francia úr, kinek a regényben ókori nevet ad. A történet bizonyos részleteiben alakoskodásra lévén kénytelen, új nevet vesz föl, tehát álarcza fölé még egy másik álarczot tesz. Megesik az a furcsaság is például Statirán Polemo házában, hogy korábbi nevét, Kassandrát, azért veszi föl újolag, hogy se az eredeti Kassandrának, se Statirának ne ismerjék föl. Az álarczok a történet vége felé természetesen egymásután hullanak le: az anagnorisisek egész során át.

A mint a bókók és affektatió világa Franciaországban komorúlni kezdett, a heroikus regényeknek is el kellett vesztetniök talajukat. Mesterkedéseik, fönségnek kiadott fölfújtságuk, hamis érzéseik, képtelen jellemrajzaik, pathetikus dikciójok s végtelen terjedelmök kifárasztották a közönséget. Tuczatszámra duzzadó köteteiktől mindenki visszaborzadt s divatjok gyorsan enyészett. De egy ideig még valami sajátos árnyéklétben tengődtek: a kivonatok formájában. Így a *Kassandra* tíz kötetéből is Larochevoucault Sándor Miklós 1752-ben egy három kötetes kivonatot adott; s meséjének egy rövidebb vázlata is jelent meg még 1780-ban a *Bibliothèque des Romans*ban. Báróczi munkája is csak felig-meddig mondható fordításnak, inkább kivonat. A nagy számú leveleket, czédulákat szóról-szóra fordította, a többi olyanformán, hogy az eredetinek egy-egy elolvasott ivét néhány lapon adta vissza. Így aztán az ő kisebb hét kötete nem tesz ki többet a francia tíz vaskos kötetnek felénél.

BEÜTHY ZSOLT.

A LATIN ÁLLAMOK PÉNZSZÖVETSÉGE.*)

1865—1885.**)

Azon jelenségek, aggodalmak, tapasztalatok és következtetések, melyek most az arany és ezüst közötti értékarány lényeges megváltoztatásával, az ezüst nagy értékcsökkenésével állanak kapcsolatban; úgy gyakorlati, mint elméleti téren mutatkoztak — csak hogy természetesen, egészen ellenkező irányban — ezelőtt huszonöt-harmincz évvel is, midőn a kaliforniai aranybányák tömeges termelése, az aranyra épen azt a hatást gyakorolta, melyet a nevadai, mexicói ezüstbányák nagy ezüstmennyisége az utóbbi évtizedben gyakorolt az ezüstre, lényeges befolyással lévén értékcsökkenésére. És ha úgy a tudósok, mint a gyakorlati politikusok és üzletemberek most teljesen az ezüst értékcsökkenésének hatása alatt állanak és annak okai, valamint következményei tekintetében, a legmerészebb és különbözőbb magyarázatokra és

*) Fölolvasztott a magyar tudományos akadémia folyó évi április 5-dikén tartott ülésében mint székfoglaló.

**) Hogy a forrásoknak, melyekből dolgoztam, gyakori idézésével ne untassam az olvasót, ide igtatom azokat. Legfőképen az eredeti tárgyalási és szerződési okiratok alapján iparkodtam haladni. Itt első sorban föl kell említenem ezeket: *Conférence monétaire entre la Belgique, la France, l'Italie et la Suisse. Convention. Procès Verbaux.* Imprimerie nationale. Paris, 1865. Ugyancsak: *Conférence monétaire etc. Procès Verbaux.* Paris, 1874 és *Conférence monétaire et Convention et Procès Verbaux.* Paris. 1878.

Az 1885-dik évi konferenciáról még nem kaphattam meg az eredeti jegyzőkönyveket; így csak a *Journal officiel* és Bamberger:

következtetésekre jutnak; ha nem érik be — és egyoldalúság is lenne csak ebből magyarázni azt ki — azzal, hogy az ezüst-termelés nagy mennyiségéből magyarázzák ki, annak érték-vesztését, hanem a skandináv, német és olasz valuta-rendezéssel, illetőleg az aranyvalutának az előbb nevezett (az olasz kivételével) államokban érvényre jutásával; ennek következtében, az ezüstnek ez államokból kiszorításával; a keleti, főleg indiai kereskedelem ezüstszoösgletének, az indiai Council billok mennyiségének apadásával és még több kisebb jelentőségű tényezövel magyarázzák meg, az ezüstnek az aranyhoz mért és most már 20—25 százalékra menö értéksökkenését; ha ebből kifolyólag: a tudomány elemi gyökereire lemenö elméleti változások és mesterséges javaslatok keletkeznek; ha főleg az ezüstnek és aranynak változtatlanul megszabandó értékarányba, törvényhozási és nemzetközi intézkedések útján, hozatalára lön a bimetallismus valóságos propagandája építve; ugyanilyen jelenségekkel, aggodalmakkal és elméletekkel talál-

Die Schicksale des Lateinischen Münzbundes (Berlin, 1885.) című művére, Pirmeznek a belga kamarához tett jelentésére és ebből kifejlett vitára, továbbá a londoni *Economist* és *L'économiste français* és más lapok megfelelő tudósításaira támaszkodhattam.

A szerzödések hiteles szövege található *Nouveau Recueil général de traites*. Martens, 1875. XX. kötetében 121., 122., 123.; továbbá ugyancsak e gyűjtemény második sorozata I. k. (1876) 190., és 191. számai és IV. köt. 133., 134., 135. számok alatt.

De ezeken kívül a többi nemzetközi pénzconferentia okiratai is, e tárgyra szintén becses anyagot adnak: Nevezetesen a *Conférence monétaire internationale de 1878*. (Imprimerie nationale. Paris) I. k. és a *Conférence monétaire internationale Avril-Mai 1881. és Juin-Juillet, 1881* (2. k.).

Ennek statisztikai anyagát főleg két forrás egészíti ki: *Währungs-Politik und Münzstatistik* von Ottomar Haupt. Berlin, 1884 és *Materialien zur Erläuterung und Beurtheilung der wirthschaftlichen Edelmetallverhältnisse und der Währungsfrage*, gesammelt von Ad. Soetbeer. Berlin, 1885. (Verein zur Wahrung der wirthschaftlichen Interessen von Handel und Gewerbe 9. füzete.)

Az olasz viszonyokra: Magliani és Miceli miniszterek 1881-ben megjelent remek jelentése, melynek francia kiadványa *Mesures proposées pour l'abolition du cours forcé* Rómában (Imprimerie Heritiers Botta) jelent meg és Cernuschi: *Le grand Procès de l'Union latine* (Paris, 1884) megjelent műve, adnak fölvilágosítást.

Használható apró közlemények is vannak: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 1866. 6. k.; — 1874. 22. k.; — 1879.

kozunk ; az 1855—1865 közötti 10 év alatt, — csakhogy megfordított irányban.

Akkor az aranyértéktelenedés nem érte el ugyan tizedrészét sem az ezüst mostani értékvesztésének ; de a mint a bimetallisták féltik most a «fehér» fémet attól, hogy megszűnik fizetési eszköz lenni: ép úgy féltették akkor sokan az aranyat, és a mint az ezüst érdekében vagy az ezüst ellen keletkeztek most elméletek, intézkedések és szövétségek : úgy volt akkor egy nagy irodalmi és nemzetközi küzdelem, az arany ellen vagy mellett ; és jöttek létre tőzsdei speculatiók ép úgy, mint nemzetközi alkudozások, azon czélból, hogy az arany értéktelenedése megakadályoztassék, illetőleg kizsákmányoltassék.

És az okok magyarázata is ugyanazon keretekben mozgott. Akkor a kaliforniai aranytermelés, az indiai sipoy-lázadás, az amerikai polgárháború, a selyembetegség, a kelet-indiai vasútak építése voltak azon okok, melyekből egyfelől az arany szaporodó ajánlata, másfelől az ezüst nagyobb mér-

32., 33. k. (Ebben olvasható: *Das Schweizerische Münzwesen und der Pariser Münzvertrag* vom 5. Nov. 1878. Ad. Burchardt Bischof) 1880 (Neue Folge.) I. k. és 1881. 2. k. — *La Convention Monétaire* du 23 Decembre 1865 et l'Uniformité des Monnaies, par M. Leon. Paris, 1868. — *Rapport de la Commission chargée d'étudier la question de l'Etalon monétaire*. Mars, 1869. — *La nouvelle Conférence monétaire* Par. M. Victor Bonnet. Paris, 1881. — *La France et ses alliés monétaires*. p. Feer Herzog, Paris, 1870. — *Rapport des délégués suisses au Sujet de la Conférence monétaire internationale tenue a Paris en Été 1881*. — *La Situation monétaire des Pays en 1881*. par A. Vrolik et N. E. Pierson. Amsterdam, 1883. — *La question monétaire*, ses origines, son état actuel, par Jules Siegnis. Paris, 1881.

Továbbá: *Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft etc.* 1885. 85. k. Soetbeer cikke *Gegenwärtiger Stand der Währungsfrage und die Zukunft des Silbers*.

A *Journal des Économistes* 1878. 4. k.; 1879. 5. k. (Ez Parieu érdekes cikke: *Le système monétaire Espagnol dans ses rapports avec l'union latine*;) 1879. 6., 1879. 7. (Okiratok) 1884. 27. k. (Noel cikke: *La question monétaire et l'Union latine*). — 1884. 28. k.; 1885. 31.; 1885. 32. k.

Végül fölemlitem, hogy van Eugène Van der Rest-től, e cím alatt: *L'union monétaire latine, son origine et ses phases diverses*, egy tanulmány a *Revue de droit internationale et de législation comparée* XIII. k.-ében, 1881 — de igen keveset tartalmaz.

tékü igénybevétele, és az üzlet kevesebb fémszükséglete lön igen helyesen és természetesen magyarázva.

Mert hogy csak a termelésre hozzák föl egy pár adatot, míg 1840—1850 között arany 54,759 kilo, 152.777,000 márka értékben termeltetett, Söetbeer becslése szerint, addig annak termelése: 1851—1855 között: 197,515 kilora, 555.067,000 márkára; 1856—1860 között 206,058 kilora, 574.901,000 márkára; 1861—1865 között 185,123 kilora, 516.493,000 márkára emelkedett. Ugyanezen idő alatt az ezüsttermelés: 1840—1850 közt 780,415 kilo, 140.475,000 márka; 1851—1855 között 886,115 kilo, 159.501,000 márka; 1856—1860 közt 904,990 kilo, 162.898,000 márka; 1861—1865 között — már emelkedőben 1.101,150 kilo, 198.207,000 márka volt, tehát — az értékarányt véve alapúl — míg 1840—1850 között az arany a fémtermelésnek 52·1 százalékát tette; 1851—1855 között 77·6 százalékát; 1855—1860 között 77·9 százalékát; 1860—1865 között 72·3 százalékát tette ki.

Ennek megfelelőleg változott az ár- és értékviszony is. Míg 1850-ben a Standard Uncia (⁸⁷/₄₀) ezüst Londonban volt 61 penny; 1852-ben 60¹/₂-re esett ugyan, de 1853-ban föl-emelkedett 61¹/₂-re és lassan emelkedve 1859-ben 62¹/₁₆ volt; 1860-ban 61¹¹/₁₆ volt az évi átlag, és ez kevés változással tartotta magát; még 1865-ben is 61¹/₁₆ volt az. Tehát az aranyhoz viszonyítva: 1850-ben 1:15·35; 1852-ben 1:15·42; 1859-ben 1:15·22; 1865-ben 1:15·29, sőt ezen év novemberében 1:15·10 volt az ezüstérték aránya. Minthogy pedig a pénzverés alapja a 15¹/₂-es arány volt, kitünik, hogy milyen értékvesztést szenvedett az arany.

Másik nevezetes tényező volt, melynek erre befolyása volt, az indiai ezüstfogyasztás.

Mert míg Indiába 1851-ben 2.656,498 font sterling értékű ezüst vitetett be, folyton emelkedve: 1857-ben 12.237,695; 1858-ban 12.985,332 font sterling volt az, ekkor egy kis visszaesés volt ugyan, de már 1862-ben 9.761,545; 1863-ban 13.627,398; 1864-ben 14.037,167; 1865-ben 11.488,320; 1866-ban 20.184,407 volt az indiai ezüstbevétel.

Ez a két tényező — a sokkal nagyobb termelés aranyban és sokkal nagyobb fogyasztás ezüstben is elégséges az értékváltozásnak megmagyarázására, és így azon hatásra, melyet ez az üzletre, a törvényhozásra gyakorolt.

És ennek hatása alól a tudomány sem tudta, — épen úgy, mint most az ellenkező irányban, — kiszabadítani magát, sőt a gyakorlati törvényhozás is épen úgy sietett alkalmazkodni a körülményekhez, mint most teszi — az ellenkező irányban.

Az irodalom változatos fejlődését nem adom most elő; elvezetne tárgyamtól. Csak azt említem föl, hogy Chevalier 1859-ben adta ki *De la baisse probable de l'or* című művét, melyben föltétlenül ezüst-valutát követel Franciaországnak; az aranyat mint állandó értékmerőt elveszettnek tekintti. — Egy egész sereg követője akadt; még Angliában is Stirling és Maclaren határozottan ezt ajánlották az angol kormánynak is.

De voltak olyanok is, kik a túlzásoktól óvták a tudományos irodalmat. Steintől már 1853-ban jelent meg egy értekezés, melyben Németországnak az arany-valuta van tanácsolva, mert — mondja — csak másodrendű és világkereskedelemmel nem bíró nemzetek lehetnek meg az ezüsttel.

Faucher 1852-ben rámutatott az arany-depreciatio miatti túlzásokra. Soetbeer 1852-ben épen az arany szaporodása miatt ajánlá az arany-valutát.

A legjelentékenyebb mű azonban Levasseuré volt, ki 1858-ban adta ki *La question de l'or* című könyvét, melyben föltétlenül az arany-valuta mellett nyilatkozott. De hát az tény, hogy az irodalom meg volt zavarva és a törvényhozás is. Így Belgium 1854-ben sietett érvényen kívül helyezni! az arany valutát, Hollandia ugyanezen évben Bataviába is behozta a nála érvényes ezüstöt; Oroszország betiltá az ezüst-kivitelt. Spanyolország már 1851-ben eltiltá az idegen arany forgalmát; Franciaország 1850 december 14-dikén egy szaktanácskozmányt hívott ez ügyben össze, de ez az aranyértécsökkenést ideiglenesnek mondá és minden törvényhozási változás ellen nyilatkozott. Hogy mennyire ment az arany elleni bizalmatlanság, bizonyítja az a tény, hogy midőn Ausztria a német államokkal 1857-ben a *Münzvertragot* megköté, indítványozta az aranypénz korlátlan fizetési képességének elismerését, de a többi német állam ennek föltétlenül ellene szegült; ezért a szerződés 21. §-ában szabályoztatott oly részletesen az, hogy a közpénztáraknál minő értékekben és mennyiségben fogadandó el az arany.

Az üzletvilág pedig nemcsak nagy zavarban volt e

körülmények következtében, de észrevette egy egészségtelen speculatio kifejlődését is, mely az ezüstöt ott — mint Franciaországban, Belgiumban — hol a $15\frac{1}{2}$ -es arányban volt pénzzé verve, az értéktelenebb aranynyal kezdte vásárolni és kivinni.

Ebből keletkezett Belgiumban az a gondolat, hogy nagyobb mennyiségű ezüst váltópénzt ver, hogy az ezüst kivitelét legalább e részben is megakadályozza, de egyszersmind, hogy ennek forgalmát szélesebb körben biztosítsa és az aranyértéktelenedésen segítsen, fölveté egy nemzetközi értekezlet eszméjét. — Belgiumnak azért volt érdekében a szabályozást megindítani, mert az ezüstpénzverésben, a $\frac{900}{1000}$ finomság mellett megmaradva, nagy hátrányban volt a többi államhoz képest. Mert míg Svájc verte az ezüst váltópénz kilóját 177·77 franc értékben és Franciaország, 185·55 francban, addig Belgium 200 francban. Tehát Belgium sokat veszített.

A francia kormány elfogadta Belgium indítványát és meghívására létrejött 1865 novemberben az a nemzetközi értekezlet, melyet minthogy abban csak Franciaország, Olaszország, Belgium és Svájc vettek részt, a latin államok értekezletének és a köztök létrejött szövetségét, a latin államok pénzszövetségének neveznek. Ennek az értekezletnek célját a november 22-dikén tartott megnyitó ülésben, az elnöklő Parieu senator a többek között, következőkben foglalta össze :

«Keresni kell azon eszközöket, melyek segédelmével Franciaország, Olaszország, Belgium és Svájc között vissza lehet állítani az öt frankosoknál apróbb (ezüst) pénzekre nézve azon közösséget, melynek előnyeit ez államok sokáig élvezték, védelmezve kölcsönösen egymást a speculatio kísértései ellenében.»

Ez nagyon szerény cél volt, melynél messzibb menő eszméket vitatott meg az értekezlet, sőt — mint látni fogjuk — maga a létrejött szerződés is többet és fontosabb dolgokat is tartalmazott és későbbi fejlődésében még nagyobb kérdéseket ölelt föl. De Parieu beszéde, a kiinduló pontot egészen jól adja vissza. És ha Cernuschi nem veszi észre, hogy az apró ezüstpénzre nézve miféle «közösséget» kellett és lehetett «rekonstruálni», ez onnan van, mert elfeledi, hogy a $\frac{900}{1000}$ finomsági tartalom helyett — éppen az ezüst-kivitel megakadályozása és a forgalom biztosítása, no meg egy kis

nyereség czeljából — Svájc 1860-ban $\frac{800}{1000}$ finomsági, Spanyolország 1864-ben $\frac{810}{1000}$, Olaszország 1862-ben és Franciaország 1864-ben $\frac{835}{1000}$ finomsági (tehát különböző) tartalmú apró 1—2 francos és 50 centimeos ezüstpénzt vertek. Sőt a francia kormány $\frac{810}{1000}$ finomsági aprópénzt akart veretni, de javaslatát (1864 május 24-iki törvény) a törvényhozás megbuktatta és a $\frac{835}{1000}$ finomsági pénzből is, csak 30 milliót engedett veretni, annak fizetési képességét 20 francra szorítá. Tehát az magában véve is jelentékeny előny, ha legalább ezekre nézve egyöntetű eljárás alapittatik meg, mit a párisi értekezlet a $\frac{835}{1000}$ finomsági alapon, tehát Svájczra nem kis áldozatot róva (mert $\frac{800}{1000}$ -es pénzt újra kellett veretnie) el is ért.

Azonban ennél többre is törekedett és többet is ért el az értekezlet. Mert noha magának a valutának minden vitás kérdésétől tartózkodott, így pl. midőn Belgium, Svájc és Olaszország támogatásával, az aranyérték behozatalát indítványozta, Franciaország határozott ellenzésére, az elejtetett, és midőn az aranynek és ezüstnek a $15\frac{1}{2}$ -es értékarány alapján való teljes fizetési erőt akartak Svájc és Olaszország a szövetségben még a magánforgalomra nézve is adadni, akkor Franciaország nevében kijelenté Parieu, hogy ez «az államnak oly beavatkozása lenne az idegen pénzekkel való fizetés érdekében, melyet Franciaország el nem fogadhatna» — mind a mellett más, bár nem ily messzi menő, de mégis fontos határozatok bővítették ki a kezdetleges programot.

E szövetség alapját: a franc-rendszernek, az ezüstpénznek $\frac{900}{1000}$ és váltópénznek $\frac{835}{1000}$ finomsági tartalommal verése, a váltópénz forgalmának megszabása; a teljes értékű arany- és ezüstpénznek az egész szövetség területén korlátlan forgalma és a váltópénznek is bizonyos korlátok közötti elfogadása képeztek, — továbbá minden pénzverési intézkedésnek és tapasztalásnak egymással való kölcsönös közlése határoztatott el, úgy, hogy a franc-rendszer és pénzverési módok, valamint a fizetési erőnek ezen mértékű (területi és jogi) terjesztése is világosan elárulja azon törekvést, mely később, 1867-ben, húsz államot hozott a francia fővárosba, a pénzegység fölötti tanácskozásra, habár e nagyobb szabású tanácskozásnak sokkal kevesebb eredménye volt, mint a latin pénz-uniónak, még e téren is.

Azonban mielőtt tovább mennék, a latin unio alapját képező 1865 december 23-iki szerződés főbb pontjait tüzetesen kell ismertetnem, már csak azért is, mert húsz év valutatörténetének sok részben magyarázata, sok részben kritikája van abban letéve.

Miután az 1. §-ban kimondják Franciaország, Belgium, Olaszország és Svájc fölhatalmazottjai, hogy «szövetséget kötöttek arany- és ezüstpénzöknek súlyára, lábára, vegyülékére és forgalmára nézve», kijelentik azt, hogy «most egyik állam törvényhozásában sem történik a váltópénzre nézve semmi változás».

Az első határozat több nagy elvet valósított meg, így : a franc-rendszernek és egyforma finomsági tartalomnak 72 millió lakóval bíró, nagy forgalmú területen és egymással szomszédos államokban, arany- és ezüstpénzre való egyenlő alkalmazását, teljes érvényét, forgalmi szabadságát és a kettős pénzürték fentartását. Hiába kicsinyli Cernuschi az eredményt e tekintetben, midőn azt mondja, hogy nagy vonzerőt a franc-rendszer így sem nyert, miután a szövetségi államok példája e tekintetben is csak Spanyolországra, Venezuelára, Perura, Columbiára és Romaniára hatott ; mert ez a terjedés is olyan nagy siker, mely a franc-rendszernek csaknem biztosítja a későbbi győzelmet, úgy, hogy midőn 1867-ben 20 állam képviselői gyűltek össze Párisban, épen abból a célból, hogy egységes nemzetközi pénzt teremtsenek, a franc-rendszer győzött ; habár nem a 20, hanem 25 frankos lón alapúl elfogadva azon célból, hogy Anglia és Amerika pénzrendszere is könnyebben símulhasson ahhoz. Hogy ennek foganatja nem lett és az 1868-iki francia enquête a 25 francos ellen, az angol és amerikai közvélemény a frankrendszer ellen csakhamar nyilatkozott, ez más természetű és tárgyamra nem tartozó dolgokkal függ össze, melyeket itt fejtegetni nem lehet.

Hanem az 1. §. második bekezdése, mely a váltópénz szabályozását érintetlenül hagyja, már visszahatással volt az unio fejlődésére, mert először is — mint látni fogjuk — az ezüst váltópénz korlátozása mellett korlátlanul hagyta a bronz és nickel pénz verését, és ezek szaporítása ugyanazon hatást gyakorolja az ezüst váltópénzre, mit ez és a papírpénz a teljes értékű ezüst- és aranypénzre, t. i. bizonyos mértékben, a forgalomból kitolással, korlátozással hat reá. Másfelől megfede-

keztek az államok a papírpénzről. Ennek tiltásáról vagy korlátozásáról a szerződésben nem volt intézkedés, és igen rövid idő alatt a szövetségesek közül három állam, kényszer-árfolyamú papírpénzt teremtett, a mi a nemes ércz forgalmát teljesen megzavarta, tehát a szövetség alapját támadta meg.

A 2. §-ban a szerződő államok megszabják az aranypénz nevezőit, súlyát, lábát, kopási és vegyületi türelmét és átmérőjét, az 5, 10, 20, 50 és 100 francos lévén általánosan elfogadva, $\frac{900}{1000}$ finomsági tartalommal, vegyületben $\frac{2}{1000}$ különbség elnézésével. Kötelezik magokat az államok, hogy közpénztáraiknál származásra való tekintet nélkül fogadják el szövetségeseiknek oly vert aranypénzt, ha csak a — még fölemlítendő belső és külső súlynak — a darabok nagysága szerint megszabott $\frac{1-2-3}{1000}$ -nyi eltérési szabadságán alúl $\frac{1}{2}$ százalékkal nem megy a kopás.

Ez most — miután a gyakorlati élet hozzászokott — nem nagy dolognak tűnik föl, de a régi állapotokhoz képest, roppant nagy haladásnak mondható. A szerződés ezen §-a nem változott 20 év alatt, sőt az arany korlátlan forgalma mindig jobban és jobban érvényesült.

A 3. §-ban az 5 francos ezüstnek finomsági vegyülete ($\frac{9}{10}$) súlyának megengedett eltérése ($\frac{3}{1000}$) és vegyületének megengedett eltérése ($\frac{2}{1000}$) van megszabva a közpénztáraknál való elfogadás erre is ki van mondva, ha súlyából és vegyületéből 1 százaléknál többet nem veszít, a megengedett eltérésen túl és ha nyomata teljesen el nem tűnt. A közönségre nézve is törvényes fizetési eszközzé tenni az 5 francost már a szerződés kezdetén nem sikerült, azonban korlátlan verése, mely később annyi bajt okozott — és forgalma fenn van tartva.

A 4. §-ban az ezüst 1—2 francos, 20 és 50 centimeos darabok vezetése és finomsági tartalma $\frac{835}{1000}$, valamint az eltérés megengedése ($\frac{3}{1000}$) és nagysága, átmérője van megszabva, továbbá azon elv kimondva, hogy azon kormány tartozik az 5 százaléknál nagyobb kopást vagy vegyület-változást fölmutató apró ezüstpénzt beolvasztani, mely azt verte. Ez az elv a többi pénznemekre nézve még csak megpendítve sem volt 1865-ben, de annál nagyobb vitákra szolgáltatott alkalmat később. Bár azt egyik szakértő sem tagadta, hogy a kisebb finomsági tartalmú váltópénzt, melynél a pénzverő

államnak 6—7 százalék nyeresége van, a teljes finomságú és értékű fémpénzekkel összehasonlítani és azonosítani nem lehet.

Az 5. §-ban kimondják az államok, hogy az előző §-ban megszabott váltópénzektől eltérő veretésű és vegyűlékű váltópénzeket 1869 január 1-ig kivonják a forgalomból, de ez a határidő Svájcnak, az 1860 január 31-iki törvény értelmében kivert 1—2 francosokra, 1878 január 1-ig hosszabbított meg, mit Svájez nem kis áldozattal meg is tartott, de Olaszország, a Bourbon- és pápai pénzek bevonásával késett és — mint látni fogjuk — ezek bevonását ezűstpénzverésének szaporítására többször használta fel.

A 6. §-ban kimondják az államok, hogy a 4. §-ban megszabott ezűst-váltópénzt, saját polgáraik 50 frcig kötelesek elfogadni, de a kibocsátó állam azt korlátlanul elfogadni köteles, míg a 7. §-ban az idegen államokra nézve van e pénzek tekintetében azon kötelezettség kimondva, hogy 100 (Martens XX. kötetében, tévesen 1000) franc erejéig közpénztáraiknál elfogadják azokat, bármelyik szűetséges államtól legyenek kibocsátva, sőt 1878 január 1-ig az 1860-ban vert svájcei egy és két francosokat is, természetesen azon vegyűléki és kopási megszorításokkal, melyeket a 4. §. megszab. Váltópénzeknek ilyen mértékű nemzetközi fizetési erő sem volt soha sem tulajdonítva, mert azokat kisebb értékűk és finomsági tartalmuk erre nem is képesíté. Épen azért kelle a szerződés 8. §-ában kimondani azon kötelezettséget, hogy mindenik állam köteles (a mennyiben 100 frenyi összegnél kisebb mennyiségben egyszerre be nem mutattatik) váltópénzét folyó pénzben (arannyal és öt frcos ezűsttel) beváltani, sőt ezen kötelezettség fönnáll, a szerződés letelése után is két évig, hogy a forgalomnak ideje legyen a kiegyenlítésre.

Ez az elszámolási clausula természetes folyamánya volt a váltópénz nemzetközivé tételének és természetes következménye, a kisebb értékű pénzek verésénél az államok által elért nyereségnek épen úgy, mint az ezzel járó beváltási kötelezettségnek, mert ezek már nem belbecsők, hanem az állami hitel által nyerik meg azt az értéket, melyben forognak. De később ezen eszmét, a teljes értékű öt frcos ezűstre is ki akarták terjeszteni és azért kell ezt itt jeleznem, mert az elmélet és követelés ugyanazon érveket hozta föl erre, melyek szükség-

gessé tették a váltópénzekre vonatkozó föntebb említett határozatokat.

Azonban nemcsak a beváltási kötelezettséggel kellett a váltópénz-forgalmat — ha már nemzetközivé tétetett — szabályozni, de egyszersmind mennyiségeben is. Ezért mondja ki a szerződés 9. §-a, azt, hogy a 4. §-ban megszabott váltó ezüstpénzekből egyik szövetséges állam sem verhet ki lakossága arányában, fejenként 6 francnál többet és ezt a mennyiséget, a legutóbbi népszámlálás alapján, a szerződés meg is állapítja. És pedig:

Belgiumra nézve	---	---	---	---	32.000,000	francban.
Franciaországra nézve	---	---	---	---	239.000,000	«
Olaszországra nézve	---	---	---	---	141.000,000	«
Svájczra nézve	---	---	---	---	17.000,000	«

De ezen összegbe beszámíttatik azon mennyiség, melyet Franciaország az 1864 május 25-ki törvény alapján 20 és 50 centimeosokban, 16 millió frc erejéig, kiver, azon összeg, melyet Olaszország, 20 centimeos, 50 centimeos, egy és két frcosokban, az 1862 augusztus 24-ki törvény alapján, körülbelöl 100 millió frc erejéig vert, továbbá az a 10.500,000 frc, melyet Svájc az 1860 január 31-ki törvény értelmében, egy és két franco-sokban kiver.

Ez a §. érvényben volt ugyan -- a mennyiségnek a lakosság változásának megfelelő módosításokkal — a szövetség egész húsz évi tartama alatt, és egészen természetes kikötéseket is tartalmazott, de nem foglalta magában mindazon biztosítékokat, melyekre a váltópénz tekintetében is szükség volt. Mert az apró papírpénz kibocsátását nem tiltá, illetőleg szabályozta; mert a nickel- és bronzpénzeket tekinteten és a szabályozáson kívül hagyta. És méltán hívta ki a kritikát a tekintetben, hogy ha csakugyan a forgalomnak valódi szükségét akarta kielégíteni, akkor csak a lakosság számarányát — a forgalom természetén kívül — tekintetbe venni, nem helyes és az így megszabott összeg nem is elégséges, mert 12—15 francra legalább tehető az a szükség, melyre átlag véve a forgalomnak, váltópénzekben, oly országokban, milyenek a szövetségesek, szüksége van; ha ugyanezt a helyi viszonyokból folyó és nagyon változó szükségletet, egy oly nagy forgalomra és területre, milyennel a négy szövetséges állam bír, átlagban

és általánosságban megszabni lehet. Ezt a számarányt Anglia és Németország tapasztalata igazolja.

Hogy ez intézkedéseknek főntebb említett hiányai milyen anomaliákat vontak magok után, arról később fogok megemlékezni, itt a szerződés ismertetésének befejezése céljából, még a következőket említem föl. A 10. §-ban ki van kötve, hogy az arany és ezüst pénz darabokra a finomsági ezredrészek kinyomva legyenek; a 11. §-ban kötelezik magokat az államok arra, hogy minden arany- és ezüstpénz kibocsátásukat, régiék bevonását, mennyiségben, és az erre vonatkozó intézkedésekben és közigazgatási okiratok tekintetében közlik egymással, továbbá, hírt adnak egymásnak minden olyan tényről, mely arany- és ezüstpénz forgalmukat érdekli. Ezek most is érvényben levő, nem változott, természetes intézkedések.

A 12. §. fontos azért, mert később lényeges vita és változás tárgya lett. Ebben kimondják az államok, hogy «jelen szerződéshez való csatlakozás joga fön van tartva mindazon államoknak, melyek annak kötelezettségeit elfogadják és elfogadják a szövetség pénzrendszerét, az arany és ezüst tekintetében». Ebben a szövetség propagandájának eszméje van letéve, ugyanis annak megkötésekor azt remélték, hogy tömegesen fognak az államok ahhoz csatlakozni. Meg is indult e tekintetben a mozgalom Romániában, de más okok befolyása alatt, csak a franc-rendszerre és nem a szövetségre vezetett, csak Görögország csatlakozott — azonnal látni fogjuk — három év múlva ahhoz. Így csak a franc-rendszernek lön azon elterjedés biztosítva, melyről főntebb megemlékeztem.

De érdekessé e §-t, nem ez a körülmény tette, hanem az, hogy a rövid idő alatt, a szerződés alapjait megtámadó fejlemények következtében, még a szövetséges államok is lemondtak annak terjesztéséről, sőt 1874-ben ezt a §-t lényegében változtatják meg, a mennyiben nem hogy fön hagyták volna a csatlakozási szabadságot, még a fölvetelt is, a szövetségesek egyhangú beleegyezésétől tették függővé, mert érezték, hogy a váltó- és ezüstpénzek — az értékaránynak időközben bekövetkezett lényeges megváltozása következtében — nemzetközi fizetési képességekét nagyon veszítik és a szövetség területén belől pedig, a pénzforgalomnak olyan eltolása

állott be, melyet még újabb államok pénzforgalmával keverni és elémозditani, nem lett volna kívánatos.

A szerződés 13. §-a annak az illető államokban alkotmányos úton való törvénybe iktatását mondja ki; a 14. §-a pedig annak tartamát 1880 január 1-ig köti ki, de hozzáteszi, hogy, ha ezen időpont előtt egy évvel föl nem mondatik az, újabb 15 évre teljes jogerővel birand és így tovább 15—15 évre, ha föl nem mondatik.

Ez is oly reményt fejezett ki, mely soha nem valósult, mert már 1878-ban csak hét évre és 1885-ben csak öt évre lehe^te a szerződést — igen lényeges megszorítások és biztosítékok daczára — megkötni. De az eredeti szerződés e pontja is bizonyítja azt, hogy megkötésekor mekkora remények voltak fűzve annak hatásához és tartósságához. Ezek meghiúsulásának magyarázatát adja meg a szövetség érdekes története. A szerződés 15. §-a a helybenhagyási clausulát tartalmazza.

A szerződés 1865 december 23-dikán íratott alá és — a politikai események következtében — már 1866 május 1-jén Olaszország az érczvalutával szakítani és kényszerforgalmú papírpénzt behozni volt kénytelen és ebben az állapotban volt 1881-ig, tehát a szerződésnek csaknem egész tartama alatt, sőt, minthogy — szintén a politikai események következtében (csak a tárgy rokonságánál és hatásának együttes magyarázata kedvéért teszem ezt az ugrást az időben) Franciaország 1871-ben volt kénytelen kényszerforgalmat adni a francia bankjegyeinek, és ebben az állapotában (igaz, hogy csak formailag) öt éven át maradt meg; láthatjuk ebből, hogy a latin uniónak lakosságra, területre és forgalomra két legnagyobb állama, a szövetség alaptermészetével merőben ellenkező pénzürték-politikát volt kénytelen — hosszú időn át — követni. Ezek közül, a francia rendszabály későbben következett be, rövidebb ideig tartott és érdemleges hatásában sem volt olyan az ezüstofforgalom kiszorítására nézve, mint Olaszország 900 millió lírányi papírpénze, mert ezek közt az 50 centimeos 1—2 és öt francos jegyek lassanként úgy szaporodtak, hogy 1878-ban 50 centimeos jegy már 11 millió, egy francos 37 millió, két francos 64 millió és öt francos 199 millió líra volt, a minék természetes hatása volt e 13—15 év alatt az, hogy a megfelelő értékű ezüst- (váltó és teljes értékű) pénzeket a forgalomból kiszoríták — a szomszéd szövetséges államok

területére, úgy, hogy tisztán az olasz pénzek átözönlése következtében, a váltó ezüstpénz fejenkénti mennyisége, a másik három szövetséges államban, hat franc helyett kilencz francra emelkedett, fölidézve mindazon nehézségeket, (melyeket azonban csak 1873 óta kezdettek a szövetséges államok érezni, mert az ezüst-értékvesztés akkor állott be), a melyek elhárítása volt a további alkudozások főczélja.

A latin unió létesülésének természetes következménye volt az, hogy az ezüstpénz-verést a szövetséges államok nagy mértékben folytatták és így, az annak értékében csakhamar bekövetkezett változás terjedésére lényeges befolyással volt épen azon rendszabály, mely annak föntartására, illetőleg túlságos értékelkedése következtében keletkezett forgalmi nehézségek megakadályozására volt tervezve. Érdekes lesz e czélból ismerni azon öt francos ezüstpénz mennyiségét, melylyel a szövetséges államok, a latin unió megkötésekor bírtak, és azt, melyet annak első éveiben vertek ki.

Az öt francosokból ki lőn verve :

	1865 előtt	1865—1874	1874—1878
Belgiumban ---	145 millió fre.	312 ¹ / ₂ millió fre.	38 millió fre.
Franciaországban	4335 " "	415 ¹ / ₂ " "	212 ¹ / ₂ " "
Olaszországban ---	184 ¹ / ₂ " "	166 " "	173 " "
Svájcban --- ---	2 ¹ / ₂ " "	— —	8 " "

Láthatjuk ez adatokból, hogy 894 milliónyi öt francos ezüstpénz járult a latin unió első szakában azon 4667 millióhoz, mely a szövetséges államokban, annak megkötése előtt egyáltalában ki volt verve, bár érdemes lesz megjegyezni, hogy 1857—1867 közt Párisban nem vertek öt francost. Az 1874—1878 közti időszaknak megszorított pénzverése, az unió későbbi határozatának következménye volt és így annak magyarázata ide nem tartozik, itt csak az összehasonlítás kedvéért említém azt föl.

Az unió első évei nehézségek nélkül teltek el. De alapeszméjének magyarázatában és jelentőségének előadásában meg az illetékesek (például a küldöttek jelentései) is eltértek, az egyik az aranyérték győzelmét, a másik az 1803-iki francia törvény (melynek alapját egyébiránt az 1787-iki királyi rendelet tartalmazza) által megszabott kettős pénzérték és 1 : 15¹/₂-es értékarány állandósítását látta benne. De annak tényleges, közvetlen eredménye csakugyan meg volt az ezüst-

forgalom föntartására és szabályozására, habár már akkor, midőn a szerződés köttetett, megszűnt volt az ezüstnek azon értékelkedése, melytől való félelemből az indítványoztatott. Másfelől pedig az olasz papírkényszer-forgalom zavaró hatása csakugyan kezdett mutatkozni. Azonban olyanok voltak még akkor az értékviszonyok az arany és ezüst között, hogy e rendszabály ellen, melyet később a conferentiákon és irodalomban a szövetségi szerződés megszegésének tüntettek föl, akkor még csak kifogás sem tétetett.

Azután 1867-ben a pénzegység ügyében nagy conferentia tartatott, melynek határozatai nem érvényesültek ugyan, de 1867 július 31-dikén B. Hock az osztrák-magyar monarchia képviselője és Parieu, mint Franciaország képviselője között, egy előzetes szerződés jött létre, melynek 20 §-a közül minket érdekel a 3. §., melyben Hock kötelezettséget vállal arra, hogy 1870 január 1-től kezdve Ausztria-Magyarország csak az 1865 december 23-iki conventionnak megfelelő pénzt ver és még 10 forintos aranyakat, melyek a nagy conferentián elfogadott 25 francosnak megfelelnek, továbbá a 8. §-ban ki van mondva, hogy 1873 január 1-én a monarchia megszünteti folyó ezüstpénz-forgalmát, sőt ilyen teljes értékű ezüstöt 1870 január 1-től kezdve nem is ver ki; a 11. §-ban el van fogadva a váltó-ezüstpénz finomsági tartalmára a $\frac{835}{1000}$ arány, a lakosság után fejenként hat francban számított maximum és a 7. §-ban ki van mondva, hogy 1870 január 1-től kezdve Ausztria-Magyarország (akkor még a szerződésben mindenütt csak Ausztria van említve) elfogadja közpénztárainál a latin unió váltó-ezüstpénzeit is. Szóval ebben kilátásba van helyezve a latin unió lényegének elfogadása és az ahhoz való csatlakozás épen úgy, mint az 1867-iki conferentia által határozott aranypénzláb elfogadása. Ebből lett annyi, hogy e monarchiában 4—8 forintos aranyakat vertek, de egyéb és több sem ebből, sem pedig a latin unióhoz való csatlakozásból nem lett. Meghiúsult remény volt ez, a latin unió híveire nézve épen úgy, mint Romania kilátásba helyezett csatlakozása.

Azonban a latin unió hatásának lehet tulajdonítani azt, hogy Spanyolország 1868 október 19-ki törvényével a $\frac{835}{1000}$ finomságot tette a peseta alapjává és ennek fejenkénti maximumát 6 pesetában állapította meg, de Laureano Figuerola

ezen reformja csak 1872 január 1-jén lépett életbe, sőt Spanyolország az 1867-iki conferentiához is iparkodott alkalmazkodni, mennyiben 25 pesetást is vert. Azonban már 1876 augusztus 20-ki törvényben azon törekvés nyer kifejezést, hogy Spanyolország az aranyértékre menjen át, mennyiben az ezüstsízfizetési erejét 150 pesetára szorítja, csak hogy ezt már az 1877 augusztus 30-ki rendelet újra megváltoztatá és ebben az 1 : 15¹/₂-es kettős pénzérték mondatott ki, de ezt 1878-ban újra fölfüggeszték. Ezeket csak azért emlitem, hogy a latin unió hatásának szűk korlátait pontosan körvonalozzam, mert e közvetett hatásokat nem tekintve, ténylegesen és formálisan csak Görögország csatlakozott a latin unióhoz. 1868 szeptember 26, s október 8-án jelenti ki ezt Delyannis, elfogadva azon kötelezettséget, hogy Görögországnak váltó-ezüstpénz verése fejenként hat drachmánál többre nem mehet, és beleegyezve abba, hogy a régi görög pénzeket a többi állam ne fogadja be, sőt az országban is csak 1872 január 1-ig legyenek azok forgalomban.

Időközben az apró ezüst-váltópénz, melyet Olaszország

1866-ban	---	---	---	---	35.501,070 franc értékben,
1867-ben	---	---	---	---	16.530,145 franc értékben,
1868-ban	---	---	---	---	2.252,452 franc értékben

vert ki és így (mert az annexiók következtében területe nőtt) az eleinte 141 millióban megállapított maximuma 156 millióra nőtt — a bankjegyek hatása alatt kiszivárgott Olaszországból; az öt lírás ezüsstel együtt és átment Belgiumba, melynek összes ezüst aprópénze 58 milliónál többre nem ment és főleg Franciaországba, hol a forgalomban és bankban meg is maradt. Ez is zavarta az unió pénzforgalmát.

Másfelől, az ezüstérték viszonyai — időközben — megváltoztak. Míg — mint láttuk — az ezüst ára Londonban 1865-ben 61¹/₁₆ penny volt; 1867-ben már 60⁹/₁₆-ra (tehát 1 : 15·40-re) szállott; 1871-ben már 60¹/₂ volt, tehát már a latin unióban alapúl vett 15·50-et meghaladva, 15·51 értékarányt mutatott az aranyhoz képest; ez 1872-ben 15·56; 1873-ban 15·95; 1874-ben 16·05-ra csökkent, illetőleg (az arany értéke) megfelelően emelkedett.

Ennek bővebb magyarázata nem ide tartozik. Tény az, hogy az ezüsttermelés az 1866—1870. évi 241 millióról 1871—1875-ben 354¹/₂ millió márka értékre emelkedett, hogy

1876—1880-ban épen 441 millió márkát érjen el. Tény továbbá az, hogy Németország 1871-ben az arany-valuta behozatalát határozta el és azt 1873-ban keresztül vitte, hogy ugyanezen évben tértek aranyértékre, úgy Amerika, mint a skandináv államok. Ez intézkedéseket természetesen követte az is, hogy nemcsak az illető országok bankjai, de a nagy jegybankok mindenütt, még a kényszer-forgalommal bíró országokban is, iparkodtak fémkészleteik túlnyomó részét aranyból szedni össze és hogy a nemzetközi elszámolás, valamint váltóárfolyam egészen aranylábba helyezkedett. — Ha még e körülményekhez csatlakozott az is, hogy az ezüst-kivitel Indiába, mely 1800—1866 között átlag volt évenként 313 millió márka; 1867 és 1873 között — a kereskedelmi mérleg megromlása és a vasútépítések következtében keletkezett tartozások miatt 168 millió márkányi évi átlagra csökkent le; megmagyarázhatónak fogjuk — a kereslet és kínálat egyszerű törvénye alapján is — találni az ezüstérték csökkenését.

Ehhez járult még az, hogy az ezüstforgalmi területe kezdett szorosabbra húzódni össze. Az ezüst kínálata pedig nagy mértékben növekedett.

A francia hadi kárpótlás fizetésére Párisban 923 milliónyi ezüstöt vertek, ebből Németországba közvetlenül csak 239 milliót voltak képesek küldeni. Németország másfél milliard ezüstjéből 1,079.734,000 márkát beolvasztott és iparkodott eladni, a skandináv unió szintén valami 350,000 kgr. ezüstöt adott el.

Természetes dolog tehát, hogy eleinte Franciaországba és Belgiumba nyomult az ezüst.

Bizonyítja ezt a szabad pénzverés is. Mert például míg Franciaországban 1871-ben csak öt millió; 1872-ben csak 400,000 frncyi ezüst veretett; 1873-ban egyszerre 154.138,625 francra emelkedett az.

Ennek következtében, természetes, hogy a speculáció megindult. — A francia és belga bank aranykészletét megrohanták, a piacon vett ezüsten a beváltás által 6—7 százalékot nyertek. Ezt tették még az angol és német bankok is.

Ezért kellett korlátokról gondoskodni.

Így a belga kormány 1873 márczius 20-iki rendeletével bezárta a pénzverdét magánosok számára; a szeptember 8-ki rendelet a kincstár számára és napjára 150,000 francra kor-

látolta a pénzverdei jónyok (bons) kiadását; az 1873 deczember 18-ki törvény pedig ezek kiadását egészen megszüntette. Franciaországban az 1873 szeptember 6-ki rendelet Párisban 200,000 francra, Bordeauxban 80,000 francra szorítja a napi verést; a november 19-iki rendelet pedig 100 illetőleg 50 ezer francra, később 75, illetőleg 25 ezerre szorítja. A francia és belga bankok pedig az ezüstöt már nagyobb mennyiségben el sem fogadják.

Így a latin unió megakadt, a helyzetről tanácskozni kellett. Annyival is inkább, mert bár az amerikai 1873 ápril 1-ji törvényről azt állíták, hogy csak «inadvertedly» (feledékenységből) mulasztá el az ezüstöt az arany mellé törvényes fizetési eszköznek fölvenni, de azért ez a tényleges aranyérték behozatalát jelenté. Igaz, hogy 1873-ban elhatározottat az úgynevezett «Trade Dollarok» kiveretése, melyek a Mária Terézia tallérok és mexicói piaszterek utánzásaképen voltak a keleti forgalom számára szánva, csak hogy ez a kísérlet is megghiúsult; ebből csak 35.959,360 dollár bocsáttatott ki és ezt sem lehet a forgalomban megtartani.

Legelőbb az irodalom szólalt meg; kifejlődött a monometallismus és bimetalismus fölötti harc; rövid pár év alatt egy egész röpirat- és tudományos könyvekből álló irodalommal.

De közvetlenül magára a latin unió helyzetére, főleg Feer Herzog *De l'or et l'argent* műve vetett kritikai világot és idézett elő közvetlen hatást, mert a svájci szakértő keresztül tudta vinni a svájci nemzettanácsnál, hogy a szövetségeket e tárgyban való tanácskozásra hívja föl és az új conferentia 1874 január elején Párisban létre is jött.

Fölötte érdekes e conferentiának tanácskozása és határozata. Nem a pénzláb, nem a váltópénz képezi most a tanácskozás tárgyát, mint az 1865-iki conferentiában, hanem magának az ezüstnek sorsa. A hatalmak képviselői először is számot adnak az öt francosokból eszközölt veretésről.

Belgium képviselője elmondja, hogy hazája 463 millió franc értékűt vert ki; ebből: 1873-ban 111 milliót; Olaszország képviselője állítja, hogy hazája csak 42 milliót vert ki; és, hogy a milanói pénzverdénél már 1874 január 1-jén az ezüst tariffáját 220 franc 50 centimeről 218 franc 88 centimera szállíták le.

Ezzel, valamint Svájc azon nyilatkozatával, hogy az unió államainak ezüst és arany pénzeit Svájc törvényes fizetési eszköznek ismerte el (különben a kiváltságot Svájc 1870-ben az angol font sterlingnek is megadta volt) mind csak azt akarták bizonyítani, hogy az ezüst-depreciationnak nem okai. Ekkor mentek át ez okok magyarázatára és különösen annak vizsgálatára, hogy ez okok állandók-e vagy sem?

Sőt a fölállított questionnaire az orvosszereket is fölveté; főleg az öt francos veretésének és fizetési képességének megszorítását is. Az e miatt kifejtett vitában föl soroltatott mindaz, mit általában az irodalom e tárgyban fölhozni szokott; de nagyon mellékesen érintetett a tudomány és magának a valutának kérdése, csak az olasz kényszer-árfolyamú papírpénz és az unió területén kifejtett ezüst speculatio hatása idézett elé élénkebb vitát.

Csakhamar egyetértés jött létre: az öt francosok veretésének megszorítása, Olaszországnak adandó kedvezmény; a francia és belga bankoktól nyerendő biztosíték; az unióhoz való csatlakozásnak a szövetségesek egyhangú beleegyezéséhez kötése tekintetében.

Már pedig mindez az unió régi alapjait lényegesen változtatta meg. Mert ezek közt első: az ezüstnek az arannyal egyenlően változatlan értéke, és második: veretési szabadsága, csakis a váltópenznek megszorítása; továbbá a harmadik: az uniónak minden állam számára propagandaszerű nyitva hagyása volt.

Az új szerződés nem beszél olyan dolgokról, mikről az 1865-iki conventio, hanem mindjárt az 1. §-ban az öt francos ezüstre nézve mondják ki a szerződő felek azt, hogy 1874-ben nem vernek többet, mint:

Belgium	---	---	---	---	---	12.000,000 francot
Franciaország	---	---	---	---	---	60.000,000 "
Olaszország	---	---	---	---	---	40.000,000 "
Svájc	---	---	---	---	---	8.000,000 "

és ez összegekbe be van számítva az 1873 december 31-ig kibocsátott pénzverdei jónyok (bons de monnaie) összege is; és pedig:

Belgium részére	---	---	---	---	---	5.900,000 franc.
Franciaország részére	---	---	---	---	---	34.968,000 "
Olaszország részére	---	---	---	---	---	9.000,000 "

Csak Olaszországnak engedik meg a 2. §-ban, hogy még 20 millió öt francost verjen, de azon föltétel alatt, hogy ezt, a közelebbi conferentia összeültéig az olasz kormány forgalomba nem hozza, hanem leteszi a Banca nazionale pénztárába.

A 3. §-ban kimondják azt, hogy 1875 januárban újra összegyűlnek Párisban és a 4. §-ban azt, hogy «a szerződő hatalmak egyetértése szükséges ahhoz, hogy a csatlakozási kérelmek elfogadtassanak vagy elvetessenek».

E határozatokból kitűnik, hogy a latin unió a viszonyok hatása alatt lényegesen megváltozott. Nem biztosítja az ezüst forgalmát, hanem megszorítja azt; nem terjeszti a kettős pénzürtéket, hanem összehuzódik. Ezért azt az indítványt sem fogadták el, hogy az ezüst ne csak a közpénztárakban, hanem a magánforgalomban is, mint törvényes fizetési eszköz tekintessék az unió egész területén. Ezt Olaszország indítványozta volt, de Franciaország ellenzésére megbukott.

Azonban nagy nehezen kieszközölték a francia bank egy nyilatkozatát (1874 január 30-án Rouland kormányzó által kiállítva), melyben kijelenti, hogy «a tervezett intézkedésekkel (tudniillik az ezüstpénz-verés megszorításával) szemben és azok lelkiismeretes alkalmazása fejében, nincs semmi oka föntartani megszorítási intézkedéseit» az ezüstpénz elfogadására nézve.

Fönn akarták és tudták még tartani az ezüstpénz számára a francia és belga bank nagy tartányát. De a szövetség hosszabb tartamáról szó sem volt és az évenkénti találkozás kikötése világosan bizonyítja, hogy a szerződő felek minden perczben ellenörizni akarják egymást és a változó viszonyokhoz alkalmazni vagy azoknak fölálldozni készek az uniót magát.

És ez a politika minden évben jobban érvényesült az ezüstérték veszteség arányában.

Mert 1875-ben az ezüstérték aránya az aranyhoz volt: 16·54;

1876 májusában: 17·80; 1876-ik évi átlaga: 16·72:

1877-ben 17·24;

1878-ban 17·96;

1879-ben 18·31 volt és a közelebbi években az 1:18 arányon alól nem ment; 1885-ben pedig február 10-án a 19-et mindig meghaladta.

Tehát a latin unió intézkedései (nem tekintve egyebeket) e tekintetben hatástalanoknak bizonyultak. De azért a szövetséges államok egyebet nem tehettek, mint az ezüstpénzverés és forgalom megszorításában évről évre tovább mentek. Így 1875 február 5-dikén elhatározzák, hogy (Declaration 1. §.) az 1874. évi megszorítást azon évre is föntartják, de a 2. §-ban mégis megengedték Olaszországnak, hogy megszabott összegén felül még annak $\frac{1}{4}$ -ig verhessen ki ezüstpénzt; a régi (Bourbon és pápai) pénzek beváltására, mert a szövetség területén ezek is nagyon el voltak terjedve. Azonban a 3. §-ban kimondják, hogy a kibocsátott pénzverdei jönyök is beszámítandók a contingensbe és hogy 1876-ra ilyen «bons de monnaie»-t csak az eddigi összeg feléig legyen szabad kibocsátani.

A 4. §-ban Olaszország még azt is kivitte, hogy az 1874-ben vert 20 millió liráját forgalomba hozhassa. — A francia és belga bankok újra kötelezték magokat, hogy 1875 december 31-ig az öt francosokat még korlátlanul elfogadják.

E határozatok következtében Franciaország még vert 75 millió franc ezüstpénzt,

Olaszország 50 milliót;

Belgium 14.904,705 francot.

Svájc is nyert 10 millióra veretési jogot, de ezzel Svájc nem élt, úgy, hogy 8 29 milliónyi veretési jogából csak nyolcz millió franc értéket vett igénybe.

E határozatokban Olaszország ügyes speculatioja és Svájcnak előre látó tartózkodása tűnik föl, annnyival is inkább, mert a beváltási kötelezettség eszméje már előre veté árnyékát; részben a kényszer-forgalmú papírgjegyek, részben az arany által kiszorított, saját veretésű ezüstpénzekre nézve, úgy mintha azok egyszerű váltópénzekké sülyedtek volna le.

Mint hogy a következő években sem változott a helyzet és a szövetséges államok magatartása sem; így csak röviden említem föl, hogy 1876 február 3-dikán újra csak azt határozzák ezek, hogy az 1874-iki conventionban megszabott 120 millió francnál több ezüstöt nem vernek és pedig úgy, hogy ebből:

Belgiumra jut	---	---	---	---	---	10.800,000 franc
Franciaországra jut	---	---	---	---	---	54.000,000 "
Olaszországra jut	---	---	---	---	---	36.000,000 "

Svájczra jut	--- --- --- --- ---	7.200,000 franc
Görögországra jut	--- --- --- --- ---	3.600,000 „

a lakosság aránya szerint; azonban az utóbbi államnak még megengedték, hogy 8.400,000 francot verjen, saját területére szorított forgalommal, abból a célból, hogy több másféle pénzt bevonjon.

A pénzverdei jónyok az engedélyezett összegbe minde-
nütt beszámíttattak.

1877-re ugyanezen összegek fele lön engedélyezve, míg 1878-ra a szövetségeseik teljesen beszüntették az ezüstpénz-
verést, csak Olaszországnak adtak kilencz milliónyi öt francos
kiveretésére jogot.

Ekkor következett be az 1878. évi conferentia, mely az
előbbi éveknel, vitájánál, helyzeténél és határozatainál fogva
magasabb jelentőségre emelkedett.

De mielőtt röviden — a naplók alapján — vázolnám
ennek lefolyását, egy pár adatban bemutatom a latin unió
államainak öt francosokban vert ezüstpénz-mennyiségét, azon
1874-iki határozat óta, mióta ez is contingentálva lön, mint
akárcsak a váltópénz.

1874—1878 között:

Belgiumnak volt engedélyezve	--- --- ---	43.200,000 frc verése,
és kivert	--- --- --- --- ---	37.704,000 frcot.
Franciaországnak volt engedélyezve	--- --- ---	216.000,000 frc,
és kivert	--- --- --- --- ---	212.438,280 frcot.
Görögországnak volt engedélyezve	--- --- ---	18.800,000 frc,
és kivert	--- --- --- --- ---	15.462,865 frcot.
Olaszországnak volt engedélyezve	--- --- ---	173.000,000 frc,
és kivert	--- --- --- --- ---	173.000,000 frcot.
Svájcznak volt engedélyezve	--- --- ---	28.800,000 frc,
és kivert	--- --- --- --- ---	7.978,000 frcot.

Ugyanekkor a váltó-ezüstpénzből:

Belgium az engedélyezett 32 milliót egészen kiverte.	
Franciaország az engedélyezett	--- --- 239.000,000 frcból,
kivert	--- --- --- --- --- 229.180,319 frcot,
tehát nem vert ki	--- --- --- --- --- 9.819,680 frcot.
Görögország az engedélyezett	--- --- --- 9.000,000 frcot kiverte.
Olaszország az engedélyezett	--- --- --- 168.000,000 frcból,
kivert	--- --- --- --- --- 156.000,000 frcot,
veretlenül maradt	--- --- --- --- --- 12.000,000 frc.
Svájcz az engedélyezett	--- --- --- 17.000,000 frcból,
kivert	--- --- --- --- --- 14.500,000 frcot,
maradt	--- --- --- --- --- 2.500,000 frc.

Ez adatokból a helyzetre nézve kettőt kell megjegyezni, az egyik az, hogy a megszorítás daczára is szép összegre emelkedett a latin unió területén az ezüst-pénzverés, mert e négy év alatt is

446.000,000 teljes értékű, és

440.000,000 franc váltó ezüstpénzt vert ki az unió. —

De az értékviszonyok javítására ez sem volt befolyással és kénytelen volt 1878-ban az ezüstpénz-verést az unió is megszüntetni, melynek egyik alap föltétele és czélja épen az ezüst-forgalom biztosítása volt, — eleinte — értékelkedés következtében — annak megtartása, később az értéksökkenés következtében — annak föntartása a forgalomban.

A másik, a mit megjegyezni lehet, a föntebbi számok alapján az, hogy Olaszország legtovább és — aránylag — legnagyobb mértékben használta föl, a megszorítás ideje alatt is, az ezüstpénz-verési jogot, daczára annak, hogy kényszer-forgalmú bankjegyei azt a forgalomból kiszoríták.

Épen ez a három körülmény, tudniillik a helyzet változatlansága, az ezüstérték-csökkenés tekintetében, az ezüstpénzverés megszüntetése és az olasz kényszer-forgalommal szemben teendő intézkedések vagy követelendő biztosítékok megvitatása képezte az 1878-iki conferentia tárgyát.

A conferentiának csaknem egész idejét az Olaszország kényszer-forgalma által előidézett helyzet és azzal kapcsolatosan a váltópénznek sorsa, a szövetség tartamának meghatározása, az olasz ezüst-váltópénznek, a szövetség területéről Olaszországba visszaterelése, tehát a liquidatio vette igénybe. És pedig úgy, hogy a vita alatt épen úgy, mint a megoldásnál, ez mind kapcsolatba hozatott, sőt az arany- és ezüstpénz-rendszer általános kérdése lebegett minde concret fejtegetések fölött, mert Svájc, Belgium magatartásából világosan kitűnik, hogy az ezüstpénz-verés teljes beszüntetését, az olasz ezüstnek visszaadását azért követelik, hogy a kizárólagos aranypénz-értékre törekesszék, és ha nem is czélzott ilyen messzi Franciaország, midőn az olasz ezüst liquidatióját követelte is, keresztül is vitte, de tény az, hogy ettől szabadulni most szükségesnek tartotta, holott azelőtt az egyáltalában nem feszélyezte.

Hogy a francia és belga bankok szintén ebből a szempontból kötötték az ezüstpénz-verés beszüntetéséhez, a papír-

pénz kényszer-forgalmának megszüntetéséhez azt, hogy az öt francost pénztáraiknál elfogadják, az kétségtelen.

A vita is az olasz és a görög kényszer-forgalmú papírpénz által (mert időközben Görögország kölcsönt kötött és ennek fejében kényszer-forgalmat adott a joniai bank és nemzeti bank jegyeinek) idegen területre szorított ezüstpénz beváltási kötelezettségéből és magának a kényszer-forgalomnak, mint szerződés-ellenes rendszabálynak rosszalásából, jövőre való tiltásából indult ki.

Ezért javasolták Belgium és Svájc azt, hogy mondasék ki az új szerződésben az, hogy kényszer-forgalmú papírpénzzel bíró állam a szövetség tagja nem lehet, és hogy Olaszország, váltó-ezüstpénzeit a területéről bevonni köteles, mert az oda kényszerforgalma által kiszorított.

A vita folyamán azonban magának a váltópénznek a szövetség területén nemzetközi jellegétől megfosztása ⁸³⁵/₁₀₀₀ helyett ⁹⁰⁰/₁₀₀₀ finomsági tartalomban verése is szóba jött, de ez ellen már Feer Herzog is tiltakozott. Bár Pirmez (belga) elvbarátja érintette meg az első és az egyik olasz képviselő (Baralis) a második kérdést. — Egyik sem talált viszhagra.

De föl kell jegyezmem azt, hogy midőn Olaszországtól követelték ezüst-váltópénzének bevonását, Franciaország részéről már akkor a teljes értékben vert ezüst beváltási kötelezettsége is föl volt hozva, és érintetett a vitában az államok azon kötelessége, hogy saját veretű pénzeiket mindig beváltani kötelesek. Ez fogja az 1885-ik évi tanácskozások és a latin unió váltságának sarkkövét képezni. Azért említem itt föl, mert később elvi jelentőségre emelkedett az; habár itt még csak mellékesen, de először érintetett.

A váltópénz finomsági tartalmának megváltoztatását nem fogadták ugyan el, de főlemlitendőnek tartom, hogy a francia bankban talált Baralisnak erre vonatkozó indítványa hatalmas támogatóra.

A bank alkormányzójának a francia pénzügyminiszterhez 1878 október 5-én intézett levele «regrettable changement»-nak mondja a ⁸³⁵/₁₀₀₀ finomsági tartalmat, mint a mely «a magánosokra nézve és a francia bankra nézve egyaránt szünet nélküli nehézségek forrásává» lett, és konstataulta, hogy csak a francia bank pénztárában akkor:

87.427,000 franc váltópénz volt, melyből

28.352.000 franc idegen pénz volt; szóval, ekkor már hibának tartották a latin unió kiinduláspontját: a $835/1000$ finomságú váltópénzt és annak a nemzetközi forgalomba fölvételét.

Azonban még érdekesebb a francia bank levelének azon része, melyben az öt francos ezüstnek korlátlan forgalmát is megtámadja, mert erre nézve is a liquidáció, tehát az államok részéről való beváltási kötelezettség eszméjét veté föl; kijelentve, hogy ha 1865-ben e tekintetben csak a váltópénzre nézve kellett intézkedni, ez azért volt, mert akkor «a két fém értéke közt megállapított arány nem változott volt».

De miután most (1878) «az ezüst, viszonyítva az aranyhoz, veszít 10—15 százalékot értékéből; miután a külföldi verés túloztatott, miután a forgalom és pénztáraink túltömve vannak e pénzzel, a liquidáció kérdése főfontosságúvá válik és a bank súlyt fektet arra, hogy — közérdekben — a confrentia ne hagyja ezt a kérdést megoldatlanul.»

Ez a kérdés azonban épen oly kevéssé nyert 1878-ban megoldást, mint a váltópénz finomsági tartalmának kisebb fontosságú megváltoztatása. De, hogy a francia bank, a pénzügyminiszternek azon kérdésére, hogy az olasz ezüstváltópénz liquidációját mi módon véli eszközölhetni; ilyen kérdéseket is fölvetett és azoknak is megoldását sürgeté, ez bizonyítja azt, hogy a helyzet tökéletesen megváltozott és hogy a latin unió alapjai meg voltak támadva.

Ezzel kapcsolatosan kell fölemlítenem azt, hogy a mint a kényszerforgalmú jegyekkel szemben fölmerült volt a confrentián a váltópénzek bevonása; Olaszország azon kérésére, hogy még öt francosokat verhessen, Belgium és Svájc nemcsak ennek megtagadását és az öt francos veretésének teljes megszüntetését követelték; de egyszersmind annak kimondását is, hogy a mely állam túlmegy a megszabott korlátokon vagy kényszerforgalmú jegyekkel az ezüstöt kiszorítja területéről: ezekre nézve is a beváltási kötelezettség érvényesíttessék.

És most már, a conventio természetével ellenkezőleg, nem a veretés megszüntetéséhez, de annak megengedéséhez követelték az államok egyhangú beleegyezésének kikötését.

Miután pedig nagy nehezen Olaszország elismerte azon köteletségét, hogy mielőbb megszünteti kényszerforgalmát és beváltja ezüstpénzeit, csak időt és átmeneti könnyítéseket

kért: fölmerült még az a kérdés, hogy mit tegyen erre nézve a szövetség? — Megtagadták kényszerforgalmú államtól a szerződés fölmondási jogát; kiterjeszték beváltási kötelezettség minden területéről kiszorított ezüstpénzére es csak öt évre szoríták a szerződés tartamát, föl nem mondás esetén, évről évre való meghosszabbítással; csak azért, hogy Olaszországtól meglepetéseknek kitéve ne legyenek, de azonban — régi pénzek beváltása fejében — még 20 milliónyi öt francosnak verésére jogot adtak neki.

Különösen fölemlitendő az, hogy Franciaországnak a tárgyalás végén el nem fogadott indítványa azon kötelezettséget tartalmazta, hogy a kényszerforgalommal bíró állam, ha fölmondja a szerződést, minden ezüstpénzét tökéletesen megfelelő idegen (esetleg nála levő) ezüstpénzzel köteles beváltani és a felülmaradó összeget arannyal kiegyenlíteni.

Világosan kitűnik ez indítványból, hogy tényleg csakis az arany vétetik teljesen biztos fizetési eszköznek, és az, hogy Franciaország 1885-ben sokat vitatott indítványa, melyet, mint látni fogjuk, Belgiummal szemben tett — honnan és milyen szándékból veszi eredetét. De 1878-ban Belgium ezt pártolta és azt is ki akarta mondani, hogy idegen államok közpénztárainál, a kényszerforgalommal bíró vagy ezt szaporító államok semmiféle ezüstpénzét el ne fogadják; továbbá azt, hogy ha egy kényszerforgalommal bíró állam kilépne is a szövetségből, köteles legyen volt szövetségeseit megszabadítani mind attól a tehertől, melyet az ő kényszerforgalma okozhatott nekik.

Mindezen indítvány a sokféle compromissumból álló végleges szerződési szövegbe nem jutott ugyan be; de érdekesen jellemzi a helyzetet és az államok azon törekvését, hogy az ezüst-értékvesztéssel járó kártól lehetőleg szabaduljanak.

Sőt magokban foglalnak ezek olyan indítványokat, melyek később határozott álláspontok tárgyaivá lesznek.

Mielőtt a létrejött szerződést ismertetném, föl kell még említenem azt is, hogy a váltópénznek nemcsak finomsági tartalmát, de mennyiségét is meg akarta változtatni Pirmez, belga küldött, midőn indítványozá, hogy az átlag, a lakosság száma után, fejenként ne hat, hanem csak öt franc legyen.

Ez nem a forgalom természetéből jövő indítvány, mert annak a hat franc is kevés, de azon anomalia csökkentésére

indítványoztatott, mely a különben is kis értékű váltópénznek, még az ezüst értéksökkenése következtében is beállott hátrányával volt összekötve; a nemzetközi forgalomra különben sem alkalmas, természeténél fogva.

Ez sem fogadtatott el.

Az 1878 november 5-dikén aláírt szerződés hat első szakasza az 1865. évi szerződéssel csaknem azonos; a 7-ikben azonban az ezüst-váltópénz kölcsönös elfogadásának kötelezettsége, a szerződés letelése után, nem — mint eddig — két, de csak egy évre van kimondva; ez is a bizalmatlanság és leszámolás siettetésének kifejezése volt.

A 8. §. egészen Olaszországnak van szentelve; így kezdődik: «Az olasz kormány kijelentvén azt, hogy öt francnál kisebb papírpénzjeit a forgalomból ki akarja vonni, a többi szerződő állam kötelezi magát arra — meg akarván neki könnyíteni ezt a műveletet — hogy az olasz apró ezüstpénzt kivonják forgalmukból és megszüntetik annak közpénztárainál való elfogadását.»

Ez a szép diplomatiái kifejezés azonban csak azt jelenti, hogy az olasz apró ezüstpénzt kitiltják területökről. — Megmondják a következő mondatban ennek okát is; mert hozzátesszik, hogy «e pénzeket újra elfogadják a többi szerződő állam közpénztárai, mihelyt Olaszországban megszűnik a papírpénz kényszerforgalmának rendszere.»

Ebben — a dolog lényegére nézve — Franciaország és Belgium czélt értek. Ennek a §-nak végrehajtására ugyanezen napon egy külön «arrangement»-t írtak alá a szerződő felek, melyben ki van mondva, hogy az olasz aprópénz visszavonását 1879 deczember 31-ig be kell fejezni, még pedig oly formán, hogy a francia kormány átveszi azt a többi államoktól és miután az így beváltandó olasz pénzt 100 millió francra becsülték, azon 13 millió lesz először abból beváltandó, melyet Belgiumban, Görögországban és Svájcban hittek és azután jöne az a 87 millió, mely Franciaországban van.

Ezt és a 100 millió esetleg fölül levő összegeket a francia kormány Olaszország számlájára összegyűjti:

1880-ban 30.000,000 francot.

1881-ben 23.300,000 francot.

1882-ben 23.300,000 francot.

1883-ban 23.400,000 francot átvesz az olasz kormány;

beváltva azt vagy öt francos ezüsstel, vagy arannyal, vagy Párisra szóló váltóval; fizet időközi kamat fejében három százalékot és kezelési, szállítási költségek fejében 250,000 francot; de — ha kívánja — elebb is beválthatja.

Megjegyzem, hogy ez a művelet már 1882-ben befejeztetett és a visszaváltott pénz egész összege csak 79 millió franc volt. — Érdekes e különben egyszerű pénz- és hitelművelet azért, mert ritkán előforduló nemzetközi elszámolást tartalmaz és, mert 1885-ben csaknem hasonlót akart Franciaország keresztül vinni, már nem is a váltó, de az öt francos ezüstpénzekre nézve — Belgiummal szemben.

Hogy az 1878-iki szerződés ismertetését folytassam, főlemlitem, hogy a 9. §. a pénzverésre nézve két megszorítást tartalmaz. Az egyik áll abban, hogy az öt francos arany verését «ideiglenesen» megszünteti, mint a mely pénznemet a forgalom sem kedvelte és erős kopásnak is van kitéve; a másik, fontosabb megszorítás az, hogy az ezüst öt francos veretését is megszünteti és kiköti, hogy annak újabb megkezdése csak akkor szabad, ha «a szerződő államok, e tekintetben egyhangú megállapodásra jutnak». Ez a latin unió egyik alapjának föladása és a helyzet oly kényszerű folyománya volt, melyet az előbbi éveknek erre vezető fokozatos intézkedései és az ezüstérték folytonos csökkenése eléggé megmagyaráznak.

A 10. §. a váltópénznek, fejenként hat franc alapján megszabott összegét tartalmazza és, hogy az 1865 óta e tekintetben történt változást föltüntessem, ide igtatom az új és a régi számokat.

	1878				1865			
Belgium	---	---	---	33 millió fre.			32 millió fre.	
Franciaország	---	---	---	240 „ „			239 „ „	
Görögország	---	---	---	10½ „ „		—	—	—
Olaszország	---	---	---	170 „ „			141 „ „	
Svájcz	---	---	---	18 „ „			17 „ „	

Ezek a számok megmagyarázzák azt, hogy miért indítványozta Belgium a fejenkénti átlagnak hat francról öt francra leszállítását; mert érezte azt az anomaliát, hogy épen azon években szaporítják, (mert ez a lakosság arányában fokozatosan állott elő) a különben sem teljes finomságú váltóezüstenzt az unió területén 42½ millióval (illetőleg, mert Görögország 1865-ben nem volt a szövetségben, ennek contingense

nélkül 30 millióval), mikor a jobb ezüstpénzverést megszorítani, illetőleg fölfüggeszteni voltak kénytelenek.

A 11. és 12. §§-ok jelentéktelen és a régi szerződésben is megvolt intézkedéseket tartalmazznak, a 13. §. idegen államok — soha nem kívánt — csatlakozását a szövetségesek egyhangú megállapodásához köti; a 14. §. a szövetségnek alkotmányos szentesítéséről intézkedik; a 15. §. pedig kimondja, hogy az 1880 január 1-től 1886 január 1-ig tart és hogy lejártá előtt egy évvel fölmondandó, mert különben mindig egy évvel meghosszabbítottnak tekintetik. — A szerződésnek e megrövidítése, egyfelől annak tarthatósága iránti bizalmatlanságnak kifejezése; de másfelől: a fölszámolás iránt fölmerült indítványok közvetítésére fogadtatott el; most csak ily rövid idejű szerződési kötelezettség által indították magokat Belgium és Svájc arra, hogy Olaszországnak megadják a kért könnyebbitést és a liquidationalis kötelezettséget szélesebb alapra ne fektessék.

Azonban a szerződés kiegészítésére még egy «declaration»-t is írtak alá a szerződő felek, ugyancsak 1878 november 5-dikén, melynek 1. §-ában Belgium, Franciaország, Görögország és Svájc kötelezik magokat arra, hogy 1879-ben nem vernek és nem engednek veretni öt francos ezüstöt. Bezáratták a pénzverdeket az ezüst elől és Franciaország az eddig magánkézben volt pénzverdeket 1879 július 31-dikén állami kezelésbe vette át.

De a 2. §-ban Olaszország kivételesen föl van hatalmazva még 20 millió franc öt francos veretésére.

A 3. §-ban még arra is kötelezik magokat a szövetséges felek, hogy 1879-ben még pénzverdei ezüstre szóló jónyokat sem bocsátanak ki. — Szóval: az ezüstpénz-verés teljesen megszünttetett és ettől kezdve így is maradt az mostanig, úgy hogy e tekintetben a helyzet az utóbbi hét év alatt egyáltalában nem változott.

Az 1878-iki szerződés történetéhez még azt említem föl, hogy a francia bank november 2-dikén és a belga bank már október 29-dikén, illető pénzügyminisztereikhez intézett leveleikben, 1879-re és az imént megkötött conventió tartamára nézve, kötelezték magokat, hogy az öt francos ezüstöt pénztáraiknál elfogadják.

A szerződés hatását magyarázni sem kell. Az ezüst hely-

zete, értéke nem javult, csak rosszabbá lett, mert forgalmi területe mindig jobban összeszorult és a latin unió egyes államaiban is mindig határozottabban lépett föl az aranyértékre törekvés. Igen jellemző, hogy magát az imént említett szerződést miképpen magyarázták aláírói.

Így a svájcei *Ständerath* tárgyalta ez ügyet; annak előadója, Vigier, így magyarázta meg: «A jelenlegi conventió az utolsó lépés az aranyértékre. Igaz ugyan, hogy az ezüst öt francosok veretése csak egyelőre van megszüntetve. De ez az «egyelőre» megszüntetés csaknem annyi, mint a végleges; a miben mi egyébiránt, részünkről semmi hátrányt sem látunk. Mi abban csak Svájc által, a conventio létezése óta és az alatt követett politika következményét látjuk. Svájc mindenik conferentiában jogosan törekedett arra, hogy az egységes aranyérték felé közeledjék és képviselője Feer úr, ezt az álláspontot a különböző conferenciákon szerencsésen képviselte.»

Ha tehát ugyanezen Feer-Herzog, az 1878. évi conferentia zárülésén ezeket mondá:

«A latin szövetség imént megújítottatott és megszilárdítottatott. A kormányok és népek bizonyára elégtétellel fognak értesülni arról, hogy az öt állam nem szűnik meg közös pénzforgalom köteleke által összekötve lenni és remélni lehet, hogy e szövetség, a pénz tekintetében, föntartva léven köztük, szerencsés befolyással fog lenni a politikai és kereskedelmi viszonyokra is,» — ha mondom — Feer Herzog ezeket mondá, e szavak jelentőségét a föntebbi nyilatkozat és Feer egész törekvése nagy mértékben leszállítja, hogy az ismertetett vitákra ne is hivatkozzam. — Erről a conferenciáról még nagyobb mértékben áll az, mit Parieu az 1874-ikiről mondott jelentésében, midőn azt úgy jellemezte, hogy az ezüstöt «alantabb helyre helyezte az aranynyal szemben»; mert — mint látuk — aa 1878-iki határozatok még lejjebb tették az ezüstöt, illetőleg meg akartak felelni azon hátrátétel követelményének, melyben a nemzetközi forgalom részesíté az ezüstöt.

Csakhamar 1879 június 20-dikán még egy szerződést írtak alá a szövetséges államok, azon czélból, hogy Olaszország váltó (papír és ezüst) pénzforgalmát kellő korlátok közt tartsák; a külföldön levő olasz pénzek bevonását megkönynyítsék, és a beváltás határideit megszabják. Azonban az 5. §-ban kimondják, hogy «a tényleges forgalom, úgy ezüst

váltópénzben, mint öt francnál kisebb papírban fejenként hat francot meg nem haladhat»; tehát az olasz kormánynak átadandó pénzdarabok «csak úgy bocsáthatók forgalomba, ha az öt francnál kisebb papírpénzek beváltására fordíttatnak; midőn ezek törvényesen forgalmon kívül helyeztetnek.»

Nem kell fejtegetnem azt, hogy az újabb határozatoknak, Olaszországnak pontosan eszközölt pénzbeváltásán kívül, más hatásuk nem volt. — Különben is a conferentiát megelőzte egy pár nappal azon nagyobb szabású conferentia bezárása, mely Amerika indítványára az arany- és ezüstpénzérték szabályozása czéljából, ugyancsak Párisban hosszasan tanácskozott; de teljesen eredménytelenül oszlott szét.

Ha ennek a conferentiának meg lett volna az az eredménye, mit a bimetallisták akartak és indítványoztak, tudniillik az arany és ezüst közötti értékaránynak, nemzetközi úton való változatlan megszabása és ez arányban egy nagy nemzetközi szövetségnek területén, egyenlően törvényes fizetési eszközzé tétele: igen természetes, hogy a latin unió szövetsége is, más viták és irányzatok mellett újjítatott volna meg vagy alakult volna át.

De ez nem történt és így a latin államok külön gyűlésén is előtörték az aranyérték hívei és nem voltak képesek semmit tenni a régi rendszer barátai.

Az események rohamosan fejlődtek. Amerika tett ugyan az ezüst érdekében egy kísérletet, midőn 1878 február 28-dikán meghozta a Bland (jobban mondva: Alison) Billt; melynek értelmében a kormány újra ezüstpénz verésére utasított és pedig havonként legalább két, legfeljebb négy millió dollar értékben; és ugyanezen törvény II. sectiója utasítá arra a kormányt, hogy «a latin uniót és más oly európai államokat, melyeket fölhívni czélszerűnek lát», hívja conferentiára «to adopt a common ration between gold and silver»; létre is jött e conferentia Párisban; de mint láttuk, eredménytelenül; az új dollárok pedig a közpénztárakba tódultak vissza.

Különben az államok és nagy bankok törekvése határozottan oda volt irányozva, hogy magokat minél nagyobb mennyiségű aranynyal lássák el. — Maga Amerika aranypénzkészlete 1879 január 1-jén 278.310,126 dollar volt.

1884 november 1-jén már 585.611,872 dollar.

Természetes tehát, hogy Franciaország, mely a latin

unió minden kötelezettségének eleget tett, oly mértékben veszté aranykészletét, hogy míg az 1868-iki hivatalos számítás 29.028,140 franc aranyat vett föl a közpénztáraknál, 1885-ben hasonló hivatalos fölvétel már csak 11.860,430 franc aranyat talált; és míg 1868-ban a pénzforgalomban az öt francos ezüst 2·29 százalékot tett, 1885-ben 30·67 százalékot tett ki; ezért panaszkodott a francia bank, hogy megfúl az ezüstitől. Pedig még 1871 és 1884 között is, Sœtbeer számítása szerint, Franciaország is, átlag 99.893,357 franc arannyal többet hozott be, mint vitt ki, csak hogy ennek a forgalom hasznát az utóbbi években nem vette; tartalékba ment az.

Anglia 1871—1884 között, évenként 763,258 font sterlinggel vitt be több aranyat, mint a mennyit kivitt; Hollandia 1876—1880 között csaknem 10 millió forinttal; 1881 és 1883 között több mint 10 millió forinttal vitt be évenként átlag több aranyat, mint a mennyit kivitt.

Belgium 1876 és 1880 között évenként 7 $\frac{1}{3}$ millió franc-kal vitt be többet; 1881 és 1883 között három év alatt 15 $\frac{2}{3}$ millió frankkal többet vittek ki Belgiumból, mint behoztak.

Olaszország is nagy mennyiségű aranyat vett igénybe; mert 1881 áprilisban elhatározta a kényszerforgalom megszüntetését és e célból egy 644 milliónyi kölcsönt kötött Londonban, melyből 400 millió lirát aranyban kötött ki; de a tényleges keresztülvitel alkalmával (1882 végéig keresztül vitetett a művelet) 491 millió lirát kapott aranyban, a bankárok önkényes vállalkozása alapján; a befizetési határidő csekély meghosszabbítása fejében.

Érdekes, hogy Magliani pénzügyminiszter azon remek jelentésben, melyben törvényjavaslatát indokolta, a latin unióra a következő észrevételt teszi: «Az öt francosok értékvesztése bizonyos határokon túl nem mehet, míg újaknak verése tiltva lesz; különben is ezeknek általunk (tudniillik a kölcsönből 244 milliót ebből akart elfogadni és itt azt indokolja) forgalomba hozatala, a kölcsönkötés után nem marad csak Olaszországban, hanem a latin unió egész területére kiterjed; de épen a (forgalmi) terület ez egységénél fogva semmi esetre sem vonhatjuk ki magunkat azon befolyás alól, melyet az ezüst túlbősége gyakorol, noha épen a mi kényszer-

forgalmunk megszűnése az unióban az ezüstnek e túlbőségét csökkenteni fogja.»

Ha tehát Olaszország nem is ment át egyenesen az aranyértékre, nagy mértékben azt vette igénybe és az a körülmény, hogy ő, a latin unió tagja, ki akarta kötni, hogy a vámokat aranyban kell fizetni és ettől csak az államok tiltakozására állott el; továbbá az, hogy 1883-ban elrendelé, hogy a bankok ércfedezetében az ezüst $\frac{1}{3}$ -nál több nem lehet; világosan bizonyítja, hogy a latin unió alapjait már többé komolyan tiszteletben nem tartja és azokkal ellenkező irányba törekedett.

E tekintetben igen érdekes az az indokolt napirend, melyet 1881 február 22-dikén az olasz parlament hozott, mely így szól: «A kamara tudomásul vévén a miniszter következő nyilatkozatait, hogy magánosok nem kötelezhetők a királyság nyomatával nem bíró ezüstpénzek elfogadására; hogy ha a pénzconferentia nem köt új szerződést, a miniszter alkalmas időben fog törvényjavaslatot benyújtani, melynek tárgya lesz a szerződés lejárta után Olaszországban életbe léptetendő új pénzrendszer megállapítása; hogy bármik legyenek az említett törvény intézkedései, 1886 január 1-től kezdve, a közpénztáraknál sem fogadtatik más ezüstpénz el, mint a mely a királyság nyomatával bír», — napirendre tér.

Ez a latin unió azon alapintézkedését támadja meg (épen azon Olaszország részéről, mely a latin uniónak legtöbb előnyt köszönhet és annak legtöbb bajt okozott kényszerforgalmával), mely az öt francost korlátlan, a váltó-ezüstpénzt pedig a közpénztáraknál érvényes fizetési képességgel ruházta föl, az unió egész területére nézve, bármely szövetséges állam által lett legyen az a pénz verve; és hogy Olaszország ragaszkodott ez álláshoz, bizonyítja az a körülmény, hogy 1884 május 11-dikén épen e «napirend» programjának tárgyában Luzatti és Minghetti interpellálták a pénzügyminisztert és ő újra azt felelte, hogy «határozottan: igen»; az az, főtartja azt a programot, «mert akkor 1886 január 1-jén hazánk azon helyzetben lesz, hogy az olasz ezüst tallerokat ugyanannyi idegen ezüst tallérral cserélheti ki, a nélkül, hogy aranykeszletünket csökkentenők».

Igen természetes, hogy Olaszország magatartása erős megtámadásban részesült nem csak azok részéről, kik a latin

unió alapján állottak, de még inkább azok részéről, kik a bimetallismus azon új rendszerét most egész erővel terjeszték, melynek Cernuschi az irodalomban és Amerika, a nemzetközi tárgyalásokban volt kezdeményezője.

Az 1878-iki conferentia eredménytelensége nem bátorítaná el ezt és 1881-ben Franciaországgal egyesülve új conferentiát hívott össze, mely megelőzte a latin államok azon évi tárgyalását. — Említésre méltó az, hogy Olaszország ez értekezleten a bimetallistákkal tartott; ez értelemben dolgozott Franciaország és Hollandia is; míg Svájc és Belgium határozottan az aranyértéket védelmezik.

Mindez eredményre nem vezetett és az államok magatartását, a latin unió kebelében sem változtató meg; mert az ezüst viszonyai folyton romlottak.

Ugyanis az ezüsttermelés az 1876—1880 közti 441 millió márkányi évi átlagról, 1881-ben 466.675,000 márkára, 1882-ben 498.432,000 márkára, 1883-ban 521.193,000 márkára és 1884-ben (hozzávetőleg) 514.800,000 márkára emelkedett. Értékaránya pedig, az ezüsthöz képest 1880-ban 18 volt és folyton csökkenve, 1885 végén 20-ra szállott; hogy később 22—25 is legyen. Pedig 1879 óta nemcsak az ezüst-pénzverés szünetelt, de egyuttal Németország ezüst-eladása is (mintegy 400 millió márka érték visszatartásával) fölfüggesztett.

Ennek természetes hatása volt az, hogy a bankok (még a kényszerforgalomban levő Ausztria-Magyarországban és Oroszországban is) iparkodtak arany-tartalékra szert tenni. Erős megtámadásban részesült — mint említém — az olasz kormány azért, hogy 1883 augusztus 12-ki rendeletében utasítá az olasz jegybankokat, hogy jegyeik ércfedezetében csak $\frac{1}{3}$ legyen az ezüst, pedig igazságtalanúl, mert ugyancsak a latin unió államai közül: Belgiumban 25 százalékra, a svájci egyesült bankoknál 30 százalékra szorítottatott le az ezüst fedezet. Mert az ezüst megszűnt egészen biztos, értékben változatlan fedezetet nyújtani és a forgalomban, főleg a nemzetközi forgalomban, lehetőleg mellőztetett.

Érdekes lesz a helyzet megítélése szempontjából látni, 1881 és 1885 közt csak a főbb fém-pénz-tartányokban az arany- és ezüst-mennyiségek változását.

Az amerikai köztársaság kincstárában, font sterlingben :

	1881 január 1.	1885 január 1.
Arany --- --- ---	31.340,000	47.000,000
Ezüst --- --- ---	15.800,000	36.080,000

A francia bankban, font sterlingben :

Arany --- --- ---	22.569,153	40.056,760
Ezüst --- --- ---	49.121,749	42.135,554

Az angol bankban :

	1881 január 1.	1885 január 1.
Arany --- --- ---	94.249,245	20.695,469
Ezüst --- --- ---	—	—

A német bankban :

Arany --- --- ---	9.010,184	6.725,000
Ezüst --- --- ---	17.096,366	20.175,000 (becslés)

Ez adatokból kitűnik, hogy éppen azon francia és amerikai fémpénz-tartalékokban az utóbbi években tetemesen erősítettett az aranykészlet, melyek hazája tiszta aranyérték-forgalommal nem bírt.

Kényszerűségből, óvatosságból és előkészületből egyaránt származott az, és a helyzetet igen jellemzi.

Figyelemre méltó tény az is, hogy az olasz valutarendezés nagy mennyiségű aranytól fosztá meg a latin unió többi államát. Mert az olasz kölcsön fizetéseinek kimutatása szerint aranyban csak 152.931,585 franc jött idegen pénz-
mekben ; míg e célra : a latin unióból kikerült 20 francos aranyban 241.253,180 franc, 10 francos aranyban 3.893,990 franc, 5 francos aranyban 79,930 franc, 100 francosban 38,300 franc folyt be.

Mindez hatással volt arra, hogy a latin unió ércpénz-forgalmának viszonyait gyökeresen megváltoztassa.

Még egy adatot a helyzet jellemzésére ! Hogy 1885-ben miképen állott az unió egyes államai ezüstpénz-forgalma és, hogy mennyi aggodalmat okozhatott annak aránytalan fölösztása, bizonyítja a statisztika.

Volt ugyanis :

	Az állam által vert pénz	fejenként
Belgium --- --- ---	496.000,000 franc	90 franc
Franciaország --- --- ---	5.062.000,000 „	135 „
Görögország --- --- ---	15.500,000 „	9 „
Olaszország --- --- ---	544.000,000 „	18 ¹ / ₂ „
Svájc --- --- ---	10.500,000 „	3 ¹ / ₂ „

szemben. Óvrendszabályokat követeltek és fölmerült a beváltási kötelezettség az öt francosokkal szemben is; épen úgy, mint a váltópénzekre nézve, Olaszországgal szemben érvényesítettett az.

Magát az eszmét az irodalomban is megvitatták és a pénzrendszer, valamint pénzverés elméletének egészen alapjait mentek le; fejtegetve azt, hogy a pénzverés által, milyen kötelezettséget vállal az illető állam.

Elismerték a váltópénzre nézve a beváltási kötelezettséget; mert ebben nem teljes értékű pénzt, nyereséggel, bocsát ki az állam; de az arany és ezüstre nézve a verésben csak a súly és finomság biztosítását ismerték el; még csak a kopásért sem vállal — mondák — az állam felelősséget; bár ez idő szerint így csak Anglia jár el; másfelől utaltak arra, hogy a pénzverés sokáig volt több államban magánüzlet; Franciaországban 1879-ig; mivel bizonyítani akarták azt, hogy a beváltási kötelesség az államot a teljes értékű fémpénzekre nézve nem terhelheti. — Még Bamberger is segítségére sietett ennek az eleinte olaszok és később belgák által — valóságos érdekből — a latin unió conferentiáin is védett álláspontnak.

Bamberger egy gyakorlati példára is hivatkozott. Németország államai és Ausztria között is volt az 1857 január 24-iki szerződés értelmében megállapodás a *Vereinsthalerek*-nak a két forgalmi területén, még a magánforgalomra nézve is teljes fizetési képességére nézve, és mégis az 1866-iki háború után e tárgyban 1867 június 13-dikán létrejött szerződésben szó sem volt a beváltási kötelezettségről, hanem csak az köttetett ki, hogy 1870 végéig, a mennyiben egyik vagy másik szerződő fél más pénzrendszerre nem megy át — a talléroktól a fizetési képességet egyik állam se vonja meg; hadd egyenlítse ki azalatt a forgalom a különböző pénzeket.

De elfeledi Bamberger azt, hogy a két fém közötti lényeges értékváltozásra addig még senki sem gondolt; hogy mindenik szerződő fél 1870-en túl is az ezüst — és nem kettős — valuta alapján maradt, (Németország 1871-ben határozta el az aranyérték behozatalát) és így forgalmi nehézségről vagy a kettős értékből származó speculációból keletkező megkárosításról szó sem lehet. Sőt már ebben a szerződésben is — pénzrendszer-változás esetére — ki van mondva

egy határozott határidő (1871 ápril 1-je) alatt a beváltási kötelezettség; és az van kikötve, hogy a szövetséges államok lakói e tekintetben rosszabb elbánásban ne részesüljenek, mint a honfiak.

A beváltási kötelezettséget tagadó álláspontnak alapföltételei: épen a teljes érték és korlátlan forgalom; hogy a pénz becsét maga a szabad verés, szabad forgalom határozza meg. — Azonban e lényeges föltételek az ezüstre nézve változtak: az ezüst lényeges értékvesztése állott be, és így a latin unió is, az ezüstpénz-verést megszüntetni, a forgalmat megszorítani, és, mint a váltópénzt, a fejenkénti számarányhoz mérni volt kénytelen. — És ha a váltópénz-verés által lehete 6—7 százalékot nyerni, most már az ezüstpénz 2—3 annyi nyereséget adhatott a verető félnek. Épen azért támadták meg Belgiumot, s vádolták azzal, hogy fölhasználtatni engedte — bár nagy részben magánosok által — az ezüstértékvesztéséget speculatióra.

A belga és francia álláspont közti küzdelmet a konferencián és a belga kamarán kívül, érdekesen adta vissza a Joseph Chailley és Coquiel között folyt polemia is (előbbi a londoni *Economist*-ben, utóbbi a *Journal des Economistes*-ben írt), melyben már konkrét a belga pénzverés szándokából és céljából a kérdés megvilágíttatott.

Coquiel a belga eljárás bona fides-ét ebből folyólag beváltási kötelezettség alól való fölmentését követelte; Chailley pedig fölveté a kérdést, hogy akkor hogyan van az, hogy 1832-től 1871-ig, átlag évenként 1.680,000 francot vert ki Belgium az öt francosokból és 1876 s 1879 között, mikor senkinek sem volt szüksége arra, évenként átlag 6.380,000 francot?

Onnan, mert a keletre vitt francia öt francosok helyét a belgák foglalták el.

Követelték tehát, hogy Belgium saját veretű ezüstpénzeit az idegen területről vonja vissza és váltsa be.

Ennek a követelésnek adott hivatalos formát Franciaország, 1885 október 22-dikére összehíván a latin unió államait, azon czím alatt, hogy az év végén lejáró szerződés sorsa fölött határozzanak.

Első sorban azt követelte, hogy az öt francosok beváltási kötelezettségét az államok és nevezetesen Belgium ismer-

jék el. — A tárgyalás főleg e pont körül forgott és főleg e miatt volt érdekes.

A fejtegetések, pro és contra azon keretben mozogtak, melyet fentebb pár szóval vázoltam; de azért a francia banknak kötelezettsége az öt francosok elfogadására, a váltópénz összege, az ezüstverés fölfüggesztésére vonatkozó határozat, a szerződés tartama és az abból való kilépés lehetősége is: nemcsak megvitattattak, de a végszerkezetben is módosítottattak.

A legfontosabb, természetesen, az ezüstpénz beváltására vonatkozó kötelezettségnek érvényesítése, és annak mikéntje volt; mert ebben Svájc és Olaszország föltétlenül támogaták a francia álláspontot és ez — a létrejött szerződésben — csak annyiban módosult, a mennyiben a beváltási módzatokban és határidőkben Franciaország kész volt mindenféle engedményt tenni.

A legtovább ment ez engedményekben Franciaország, a Belgiummal később — a conferentia föloszlása és Belgiumnak abból történt kilépése után — kötött pótszerződésben.

A beváltási kötelezettség eszméje, a szerződés*) 14-dik §-ában van keresztül víve. Kiinduláspontja következő:

„Jelen szerződés fölmondása esetén kötelezve legyen mindenik szerződő állam arra, hogy azon ezüst öt francosokat, melyeket kibocsátott és melyek más államok forgalmában vagy nyilvános pénztáraiban vannak, visszavonja azon kötelezettséggel, hogy a visszaveendő pénzdarab névszerinti értékével egyenlő összeget fizet azon módzatok szerint, melyek a jelen szerződéshez csatolandó egyezségben megszabvák.»

Maga az eszme és azon körülmény, hogy az ezüstpénznek névszerinti értékéről beszélnek, bizonyítja azt, hogy azt teljes értékű és így önmagára is teljes fizetési erővel bíró pénznek többé már nem tekinték. — Ezt megtámadhatja Bamberger; bizonyíthatja, hogy névszerinti értékről teljes finomságú fémpénznél beszélni nem lehet; tagadhatja, hogy az állam a fémpénzzel szemben beváltási kötelezettséget vállalna. Tény az, hogy az ezüstérték csökkenésével a latin unió

*) A szerződés, a hozzácsatolt Arrangement és Act additionel, található a francia *Journal Officiel* 356. 1885, december 31-ki számában.

pénzforgalma — úgy a külfölddel szemben, mint saját kebelében speculatio tárgya volt, és így ha az egyes államok magokat az elértéktelenült ezüsttel való túlhalmozottság (mint a francia bank mondja: megfulladás) veszélyének és kárának kitenni nem akarták, megfelelő rendszabályokról kelle gondoskodniok. — A kibocsátó államra — és többnyire magánosok, sőt más állam számára is pénzverő állam, például Belgium öt francosokat vert Svájcznak — a beváltás kötelezettsége, terhes és méltánytalan rendszabály ugyan, de kétségtelenül egyik ilyen expediens.

E határozat végrehajtása céljából létrejött intézkedés 1. §-a kimondja, hogy a szerződés lejárása után, következő évben a különböző államokban levő öt francos ezüst összeszedetik és a mennyiben megfelelő oly hazai öt francossal kicserélhető, mely idegen területen van, ez megtörténik.

A 2. §. mindenik államra nézve megszabja a helyet, hol e kicserélésnek történnie kell.

A 3. §. kimondja, hogy a szerződés lejártá után következő október 1-ig mindenik állam összeszedi az idegen ezüstpénzeket és e napon túl azokat a közpénztáraknál el nem fogadja. Ha valamelyik állam ezt megteszi, saját felelősségére teszi.

Az erre következő január 15-dikén mindenik állammal szemben a számadások lezáratnak és kölcsönösen közöltetnek. A felülmaradó összeg és az illető állam rendelkezésére bocsátatik és ez azt «névszerinti értékében váltja be».

A 4. §. ezt a beváltást szabályozza oly formán, hogy ez a hitelező államnak oly váltókkal fizetendő ki, melyek aranyban vagy saját veretű ezüst öt francosban, vagy nála törvényes fizetési képességgel bíró bankjegyekben fizettetnek.

Az 5. §. kimondja, hogy minden szállítási költséget a határig mindenik állam maga viseli.

E határozatok ellen, az általuk leginkább fenyegetett Belgium következetes és határozott ellenállást fejtett ki és midőn látta, hogy nem boldogul, a 6-ik ülés után Pirmez bejelenté visszavonulását, miután már kijelenté, hogy Belgiumtól hiba volt a szövetségbe belépni.

A kilépés okait, illetőleg az intézkedés hatását egész őszintén megmondta Pirmez, a belga kamara augusztus 11-ki ülésében, midőn ezeket adta elő: «Ha mindenik szövetséges

állam egyenlő arányban vert volna (tudniillik öt francost), akkor a veszteség egyenlően oszlanék meg. De nem így van a dolog. Svájcznak alig van nemzeti pénze és Olaszországnak kevesebb van, mint a mennyi lakossága arányának megfelel; ellenben a brüsseli pénzverde sokkal több aranyat és ezüstöt vert, mint a mennyire az országnak szüksége volt. — 1865 óta 553 millió aranyat és 350 millió nagy ezüstpénzt vert; tehát a beváltás által mi oly veszteségnek lennénk kitéve, mely alól Olaszország és Svájc egészen kivonnák magokat.»

E pár szó megmagyarázza a különböző érdekből folyó, nem épen következetes álláspontot is; valamint Belgium azon indítványát is, melylyel a kérdést megoldani vélte, tudniillik hogy a beváltásból származó veszteséget bizonyos arányban osszák föl magok közt a szövetséges államok; — hisz' úgy is egy pénzforgalmi területet képeznek! — Ennek fejében aztán köteleznék magát Belgium arra, hogy öt francosait forgalmon kívül nem helyezi és semmiféle intézkedést nem tesz, mely azoknak hazájokba való természetes úton visszatérését akadályozná; hadd eszközölje a kereskedelmi forgalom önmaga a kicserelést.

De a belga képviselő is késznek nyilatkozott két pontban biztosítékot adni a szövetségeseknek, az iránt, hogy ha nem is mondják ki a beváltási kötelezettséget, hirtelen fölmondás vagy a szerződés lejártá után, kellemetlen meglepetéseknek kitéve ne legyenek: először tehát ajánlotta azt, hogy egyezzenek meg a forgalomban levő ezüstpénznek csökkentésében és részéről kész abban bizonyos arányban részt venni. Ehhez Olaszország és Svájc is készek voltak hozzájárulni; de Franciaország ellene szegült.

Másodszor: arra is ajánlkozott Belgium, hogy ha a szerződés lejár, bizonyos kötelezettséget vállal az iránt, hogy az öt francosoknak egy ideig forgalomban maradásáról gondoskodik és e pénznek értékét le sem szállítja. — De ez sem fogadtatott el. — Erre Belgium a konferenciából kilépett; mert, mint mondá Pirmez — a belga kamarában — az ezüstnek arannyal való beválthatása, az abból fölösleggel bíró államoknak jelentékeny nyereséget biztosít és e kilátásnak, illetőleg vágnak nem fognak ellenállhatni és a latin unió véget fog érni azon vonzerőnél fogva, melyet a liquidatio gyakorol.

Ez olyan jóslat, mely veszély gyanánt most a — liquidationnak bár módosított alapján — megújított szerződés fölött is lebeg.

Belgium ellen volt irányozva — legalább első sorban — továbbá a conferentia azon határozata is, mely szerint a szövetséges államok kötelezik magokat, hogy az unióhoz nem tartozó államok ezüst öt francosaitól megvonják a törvényes fizetési képességet és azoknak a közpénztáraknál, valamint a jegybankoknál való elfogadását megtagadják. — Minthogy öt francosokkal csak a szövetségben levő államok bírtak; természetesen, hogy ez intézkedés a kilépéssel fenyegető állam ellen volt intézve. — És csakugyan ennek, ha nem is sikerült megakadályoznia Belgium ideiglenes kilépését, a megoldásra mégis csak volt hatása.

Voltak az 1885-dik évi conferentiának más határozatai is, melyek a helyzetnek és a liquidationalis clausulában letett törekvéseknek megfelelő módosításokat idéztek elő a régi szerződésen.

A francia bankot igen nehezen lehetett — módosított föltételek mellett — reábírní az öt francosoknak, a szerződés újabb tartama alatti elfogadására.

Végül beleegyezett ebbe: a szerződés rövid idejére és a beváltási kötelezettségre való tekintetből. — Sőt most — a szerződő felek megnyugtatóására — e tekintetben az a lényeges változás történt, hogy nem egyszerű bejelentéssel és nyilatkozat tudomásul vételével, hanem a szerződésbe igtatással szereztek meg magoknak a szerződő felek ezt a biztosítékot. — Az erre vonatkozó czikk (3. §.) így szól: Franciaországban, az öt francos ezüstpénzek, a francia bank pénztárainál a kincstár számlájára elfogadtatnak, mint ez a bank és a francia kormány között, 1885 október 31- és november 2-án váltott levelekből kitűnik.» Szembetűnik azonban az, hogy míg eddig a bank saját számlájára és kockázatára fogadta el az öt francosokat, most csak arra vállalkozott, hogy a kincstár számlájára elfogadja azokat, a mit bizony bármely utalványra nézve is elvállalhat. — Ebben az egyetlen módosításban, a helyzet egész változása és a szerződő államok által az értéksökkenést szenvedő ezüsttel szemben elvállalt kötelezettség teljes erejében nyilvánul. Igaz, hogy ez szoros kapcsolatban van azzal, hogy az idegen ezüstpénzeknek a megfelelő állam által

való beváltása, az államok hivatalos közvetítése útján kimondatott; de tény az, hogy az ilyen határozatok a latin uniónak alapelveitől lényegesen eltértek és a helyzet változását élesen világíták meg.

De fontos az is, hogy a 3. §-ban ki van mondva, hogy a mennyiben a 13. §. értelmében az új szerződés 1886 január 1-től 1891 január 1-ig tartatik fenn; és ha egy évvel ez idő lejártá előtt, az föl nem mondatik, egy további újabb évre marad érvényben, a francia bank által elvállalt kötelezettségre nézve ez a hallgatag meghosszabbítás nem érvényes; sőt még az első (szerződési) öt év alatt is a bank kötelezettsége idegen államokkal szemben, csak addig bír kötelező erővel, míg az ezüst öt francosoknak, a szövetség többi államaiban törvényesen biztosított forgalma érvényben marad, vagy ha ez a jog elesik, e helyett az illető államok jegybankjai köteleztetnek azokat épen úgy elfogadni fizetésül, mint saját honi pénzeiket; de a szövetségre nézve kikötött fölmondási határidő előtt két hóval a francia kormány köteles a többi államoknak tudtúl adni, ha vajon a francia bank tovább is föntartja e kötelezettséget vagy magát az alól kivonja. — Ha ez tudomásul nem adatik, Franciaország bankjának e kötelezettsége is egy további évig marad érvényben.

Minde biztosíték oly bizalmatlanság kifolyása volt, melyet a szerződő felek: a szövetség tarthatósága iránt éreztek és így, míg annak lebonyolítását akarták megkönnyíteni, addig másfelől: fönnállása alatt, nem csak az államok, hanem a nagy bankok támaszával is erősítgetni kívánták azt, mint a romladozó épületet erősítik külső támaszokkal.

Az ezüst veretésének fölfüggesztésére vonatkozó határozatot, természetesen, az új szerződés 8. §-a érvényben tartá, de egy kis módosítással, a mennyiben hozzátették az újabb veretéshez való közös beleegyezés szükségének kikötése után, hogy «mindenesetre, ha az egyik állam a szabad veretést újra igénybe venni akarná, erre fölhatalmazást nyer azon föltétel alatt, hogy e szerződés egész tartama alatt, a többi szerződő államokkal szemben, kívánságukra, a saját nyomatával ellátott és azok területén forgalomban levő ezüst öt francosokat kicseréli vagy visszafizeti.» — Sőt ezenkívül még azon államok, melyek az ezüstpénz-veréshez nem folyamodnak, joggal bírnak arra, hogy el se fogadják azon állam tallérjait, mely a

veretést újra kezd. Tehát nyitnak ugyan egy kis szellentyút, lehetőséget arra, hogy ha valamelyik állam akar ezüstöt veretni, ezt önelhatározásából is megtehesse; de ezt egyfelől a beváltási kötelezettséggel, másfelől a többi államok kitiltási jogának kimondásával, két oly korrektívummal látták el, mely egyjelentőségű a latin unióból való kitaszítással, melynek egyik alapföltétele volt az, hogy a különböző államok ezüstpénzét a szövetség területén, teljes forgalmi szabadsággal és minden állami felelősség nélküli forgalommal látta el.

És még e szigorú kikötések mellett adott engedménynek is, részletes kiviteli szabályzásáról, óvatosan gondoskodtak. — Kimondák azt, hogy azon állam, mely az ezüstveretést újra meg akarja kezdeni, szövetségeseit conferentiára meghívni tartozik, (8. §.) hogy a veretésnek föltételeit szabályozzák.

Bár ebben nincs az egyértelműség a veretés jogosultságának föltétele gyanánt kikötve, és így azt e nélkül is megkezdheti az illető állam, azonban az ki van mondva, hogy a kicserélés és beváltás kötelezettsége alól azt fölmentetni szintén nem szabad.

Svájcz még e biztosítékokkal sem érte be, és ezért a szerződésbe fölvetette (szintén 8. §.) azon jogát, hogy ha megegyezés létre nem jönne, a nélkül, hogy elvesztené az esetleg újabban ezüstpénz-veréshez kezdő állam irányában a szerződésben kikötött igényeit, a szövetségből, annak lejárta előtt is kiléphessen, de a következő föltételek alatt:

1. a szerződés hatályon kívül helyezése utáni egy év alatt a beváltási kötelezettsége: (14. §.) nem állítja föl azon államokkal szemben, melyek a pénzverést újra meg nem kezdik.

2. Ez államok ezüstpénze, ugyanazon év alatt, a szerződés értelmében, Svájczban joggal bír szabad forgalomra; viszont Svájcz is arra kötelezi magát, hogy négy évig az ezüstverést újra meg nem kezd.

Ezekből kitétnik, hogy Svájcz magának minden irányban szabad kezét akart biztosítani, annak daczára, hogy a beváltás nehézségeit (főleg a már egyszer beváltott pénznek, a forgalom útján újabb visszakerülése megakadályozásának nehézségeit) — leginkább Svájcz hangsúlyozta és épen ezért az e czelből kiszabott egy évi időt igen rövidnek (félt ugyanis,

hogy nyakán marad a visszatért pénz), holott Franciaország igen hosszúnak találta.

Svájcz utóbbi álláspontja, azon törekvésével együtt, hogy a szövetséges államok ezüstpénzei, a szerződés érvényben maradása alatt, mindenik állam által törvényes fizetési erővel is ruháztassanak föl, területének és forgalmának természetéből magyarázható ki; mert tulajdonképen Svájcz egy kis nemzetközi forgalmi terület és a mint idegen pénzeket törvényes fizetési erővel épen e szempontból ruházott föl, természetes, hogy biztosítékképen a többi állam részéről is szerette volna ez eljárást elfogadtatni; de nem ért célzt. És a mint így egyfelől még tágitani látszott a szövetséget, addig míg annak föntartása érdekével egyezett, úgy másfelől méltán aggódott azon, hogy az utazók és speculansok, a szerződés lejárta után, esetleg aranyban visszaváltott ezüstpénzeit kiviszik, hogy újra beváltassák.

Azonban ha nem is a törvényes fizetési képesség tekintetében, de — hasonló irányban — mégis némileg eleget tettek a szerződő felek Svájcz kívánságának; mert miután a francia bank beváltási kötelezettségét, némileg amaz előzenységnak kárpótlásául eszközölte ki Franciaország, hogy Svájczban és Olaszországban még érvényben voltak azon régi törvények, melyek a francia bankoknak törvényes fizetési képességét elismerik, gondoskodtak arról, — mint föntebb láttuk — hogy ha e törvények hatályon kívül helyezettlenének, ezek helyébe lépjen az illető (svájczí és olasz) bankoknak, a francia bankéval egyenlő azon kötelezettsége, hogy az öt francos ezüstpénzt elfogadni tartoznak.

A váltópénzre nézve: Svájcz még az eddig érvényes hat francnyi átlagot is emelni akarta; de csak ez tartatott meg azon kivétellel, hogy egyfelől: Olaszországnak a Bourbon váltópénzek beváltása céljából 20 millió; és a francia kézben levő nyolcz milliónyi pápai váltópénz beváltására, Franciaországnak szintén ennek megfelelő összeg veretése engedélyeztetett, a lakosság számarányán fölül; másfelől pedig: Svájcznak, különleges viszonyaira való tekintetből szintén, a lakosság (különben is mindenütt megsaporodott) arányán felül még hat milliónyi váltópénz engedélyeztetett, és így a latin unió váltópénz mennyisége újra több millió frankkal szaporodott, mert Franciaország része 256 + 8 millióban,

(1865-ben volt 239 millió franc, több 25 millióval); Görögorszáé nyolcz millióban; Olaszorszáé 182·4 + 20 millióban (1865-ben volt 141 millió, most több 61 millióval); Svájczé 19 + 6 millióban állapítottatott meg (9. §.), (1865-ben volt 17 millió, most több nyolcz millióval), a mi annak pénzérték-viszonyait csak rontá, habár a rendkívüli összegek nagy része csak régi pénzek beváltására volt szánva.

A forgalom helyi szükségeivel és azon körülménnyel magyarázható ez, hogy ha már az uniót föntarták, az illető államok iparkodtak azt ki is bányászni.

Az így létrejött szerződés Franciaország, Olaszország és Svájcz által 1885 november 6-dikán aláíratott, föntartatván a csatlakozás Belgium számára, mely czélból az alkudozást Franciaország vállalta magára. Mindkét fél kényszerhelyzetben volt; a szövetségeselek nem akarták elvesziteni Belgium forgalmi területét az ezüstpénzre nézve, pedig ha a szövetséggel szakít, alig marad fönn Belgiumnak egyéb, mint az aranyértékre áttérni, de viszont Belgiumban a kormány és többség most elvileg az aranyértéknek nem volt híve és így ha már Belgium a kettős pénzérték mellett marad, határozott előny az unióban való maradás, sőt hogy a monometallisták is akarják azt, azt nemcsak a francia írók, hanem a belga szakértők és ezek közt Frère Orbannak a kamarában tett nyilatkozata is bizonyítja.

E körülmények hatása alatt csakugyan létrejött 1885 december 12-dikén az a pótegyezés, melyben Belgium a szövetséghez csatlakozik.

Létrejött úgy, hogy az új szerződés minden lényeges intézkedéselei és így még az elvileg is megtagadott beváltási kötelezettséget is elfogadta (Acte additionnel 4. és 5. §§.) Belgium; csak a kivitelre nézve történtek lényeges könnyítések, főleg Belgium érdekében. — Így kimondatott, hogy a szerződés lejárta után az államok kicserélik ezüstpénzeiket és ha Franciaországnak mérlege, Belgiummal szemben fölösleget mutatna, a belga kormány annak felét rögtön átveszi és aranyban kifizeti; másik felére nézve azt határozzák, hogy hadd egyenlíttessek ki az a kereskedelem rendes útján, kötelezven magát a belga kormány arra, hogy pénzrendszerében semmiféle oly változást nem csinál, mi megakadályozná a belga ezüstnek hazájába térését.

És ha a beváltandó, illetőleg — forgalom útján — kicserélendő belga ezüst mennyisége 200 millió francot meghaladna, a belga kormány kötelezi magát arra, hogy annyit vált be arannyal, hogy a forgalmi kiegyenlítésre 100 milliónál több ne maradjon. De ha a szerződés után öt éven belül, Belgium megváltoztatni kívánná pénzrendszerét, künn levő ezüstjét azonnal arannyal váltja be, ha pedig Belgiumnak lenne követelése Franciaországgal szemben, ez hasonlóan jár el.

Tökéletesen hasonló eljárást kötnek ki egymással szemben a belga és olasz kormányok (Acte add. 5. §.) a maximum itt is 200 millió francban van megállapítva; Svájc irányában (6. §.) a kötelezettség hat millióra van szabva.

Ha a szövetség föloszlik, az ezüstpénzek átadása: Párisban, Lilleben, Lyonban vagy Marseilleben Franciaországra nézve, és Brüsszelben vagy Antwerpenben Belgiumra nézve történik (7. §.).

Mindez az új szerződés kezdeményezésénél fölmerült eredeti törekvéseknek és alapeszméknek, valamint biztosítékoknak kellő mértékű érvényesítését jelenti, és elmondhatni, hogy a latin uniónak fölszámolásáról és abból való kilépésről minden irányban gondoskodtak, úgy az elmenők, mint a meg benmaradók érdekei tekintetében.

De azért Belgium is fölhasználta a szövetséghez történt újabb csatlakozását arra, hogy váltópénzenek újabb szaporítását eszközölje ki (pedig Pirmez annak idején épen Belgium nevében követelte még a hat franc átlagnak leszállítását is) és jogot nyert arra, hogy váltópénz-mennyiségét (1865-ben volt 32 millió) 35.800,000 francra emelje (Acte add. 3. §.), sőt hogy még további öt millióval szaporítsa ez összeget, azonban azon kikötéssel, hogy ez utóbbi összeg fejében öt francosokat vonjon be.

Ugyanez okiratban van — mint emlitém — szabályozva a Belgium és Svájc közti leszámolás is, hat millió francban állapíttatván meg azon öt francosok összege, melyet esetleg (a mennyiben svájci öt francosokkal a belga öt francosok kicserélhetők nem lennének) Belgium Svájctól aranyban tartozik a szerződés lejártá után beváltani. Sőt Görögország is kiköté e határozatoknak reá alkalmazását — ha kényszerforgalmi papírpénz rendszerét megszünteti.

Ez a latin unió rövid története a mai napig. Látszik ebből, hogy az ezüstérték veszteségét föltartóztatni vagy megakadályozni képes nem volt és hogy ennek hatása alól sem vonhatta ki magát, a mennyiben az utóbbi 11 év alatt minden intézkedése azon irányban fejlődött, mely a két fém közötti változatlan értékarányra és egyenlő nemzeti és nemzetközi fizetésekre alapított szövetség alapjaitól eltért vagy éppen azokat támadta meg.

Főleg pedig utóbbi határozatai oly annyira előterbe tolják az arany fizetésekre és az ezüstöt olyan beváltandó váltópénzzé bélyegzik, mintha az aranyérték lenne a latin unió alapja. Pedig a kiinduló pont, mely a szövetség létesítésére vezetett, az ezüst túlságos értéke következtében előállott aggodalom volt és annyira szoros kapcsolatot létesített a szövetséges 4—5 állam pénzrendszere és forgalma közt; a szövetség oly általánossá tette még a váltópénzekre nézve is a közösséget, hogy már tovább menni a közösségben és a pénzérték biztosításában se államok, se nemzetközi szerződések intézkedései alapján nem lehet.

Ha tehát még sem ért célra a latin unió, törekvésének nehézségei és egész története, hasonló és talán még messzibb menő kísérletekkel, törekvésekkel szemben, annyi tanulságot rejtenek magokban, hogy azokat tekinteten kívül hagyni bármely nemzetközi pénzérték-tárgyalásnál vagy szövetségnél, nem szabad, akár lesz ennek eredménye, akár nem. Értekezésem célja éppen e figyelmeztetésnek gyakorlati formában és tapasztalatok alapján való előadása volt.

HEGEDÜS SÁNDOR.

TÁRSADALMI PROBLÉMÁK AZ ÁLLAM- REGÉNYEKBEN.

Negyedik és utolsó közlemény. *)

III.

CABET ÁLLAMREGÉNYE.¹⁾

A társadalmi utopiák történetében Morus és Campanella művei után a szellemtelen utánzások és compilatiók és az

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 113., 114. és 115. füzetében.

¹⁾ Cabet István (1788—1856), már a restauráció idejében mint ügyvéd, később mint képviselő a demokratia szolgálatában működött. A júliusi forradalomban mint a demokratikus és köztársasági eszmék buzgó képviselője vett részt. Álláspontját a *Histoire de la révolution de 1789* és a *Histoire de la révolution de 1830* című műveiben és a *Le populaire* cz. lapban is nagy buzgalommal érvénytette. Miután politikai működése miatt börtönre ítéltetett el, 1834-ben Angliába menekült. Itt procul negotiis élve, idejét a tanulmánynak és a szemlélődésnek szentelte. A politikai kérdések ismételt átgondolása azt a meggyőződését érlelte, hogy nem a köztársasági államforma, hanem a társadalmi közösség vagy a nép jóléte tekintendő főcélúnak és hogy amaz alkotmányforma magában véve nem orvosolja a legnagyobb bajokat. Kételyeit és aggodalmait, új követelményeit a *Comment je suis communiste* cz. röpiratban fejti ki. De nem akar a skepticizmusban megakadni; pozitív megoldást találni, a helyes társadalmi organizatio föltételeit megismerni iparkodik. Elmékedéseinek eredményeit azután államregényében foglalja össze. Cabet 1839-ben visszatért hazájába. A hívők és követők nem maradtak el. Az «icariai communisták» fractiója a kommunizmus más irányaitól nem egy tekintetben eltért. A gyakorlati kísérletek sem maradtak el. Cabet híveivel elveinek alkalmazását Texasban megkísérelte. De e kísérlet hajótö-

értéktelen phantasmagoriák egész sora következik.¹⁾ Azon államregény, mely a későbbi művek közül a reflexió valamivel nagyobb önállóságánál s gondolat tartalmánál fogva leginkább kiemelkedik, már a modern socialistikus mozgalmak és a társadalomtudományi vizsgálgódás korszakában jelent meg.

A regényalakot öltő társadalomphilosophiai speculátió-nak e kései gyümölcse, mely az új társadalmi reformtörekvések vezérlő elveit és ama forradalmi mozgalmak vezéreszméit a régente kedvelt alakba önti, egy tehetséges, a gyakorlati politika terén is nagy buzgalommal működő, francia írónak, Cabetnek híres műve: a *Voyage en Icarie*.²⁾

Cabet ez államregényben a modern communismus vezérlő elveit, követelményeit és terveit szemléltetné tenni³⁾ és legjobb oldalukról -- még pedig épen a vagyonos és művelt osztályok ízlésének s hajlamainak megfelelő világosságban -- fölmutatni igyekszik. Államregényének fő témája a létező társadalmi rend alapjainak tökéletes átalakítása és a communismus alapelveinek, az absolut egyenlőség elvének következetes keresztülvitele.

A XIX. század utopistája nem mulasztja el a közve-

rést szenvedett és sok kínos csalódást szült. Cabet viszonyairól bővebb fölvilágosítást ad K. Grün műve: *Die sociale Bewegung in Frankreich u. Belgien*.

¹⁾ *Társadalmi problémák az államregényekben. I. (Budapesti Szemle 1886. május).*

²⁾ A második kiadást használjuk. A mű teljes címe: *Voyage en Icarie, Roman philosophique et social: Par M. Cabet, ex-député, ex-procureur-général, avocat a la cour royale.* — (Deuxième édition, Paris 1842).

³⁾ A szerző a munka III. részében többek közt elmondja a választott út jelentőségére vonatkozó nézetét is. «Je fais un Roman pour exposer un système social, politique et philosophique, parceque je suis profondément convaincu que c'est la forme la plus simple, la plus naturelle et la plus intelligible pour faire comprendre le système le plus compliqué et le plus difficile; parceque je ne veux pas écrire seulement pour les savants, mais pour tout le monde; parceque je désire vivement être lu par les Femmes (!), qui seraient des apôtres bien autrement persuasifs si leur âme généreuse était bien convaincue sur le véritable intérêt de l'Humanité; parceque je ne veux pas imiter les Économistes et leurs imitateurs qui, comme le dit Condorcet, gâtèrent souvent leurs idées par l'abus des termes scientifiques»... (*Voyage en Icarie* p. 550).

tetlen és közvetett vádlakozást. Egyfelől a legkeserűbb vádakkal halmozza el a mindenhol mutatkozó igazságtalanság és reménytelen nyomor társadalmi okait. Másfelől a birtokközséget, a collectiv tulajdon rendszerét, a munka társadalmi organisatióját és az általános munkakötelezettséget, mint a legnagyobb bajok orvoslásának biztos eszközeit, mindenképen megkedveltetni, az ajánlott gyógyszert mindenképen édesíteni és különösen a jómódú, művelt, magasabb igényekhez ragaszkodó osztályok szempontjából is elfogadhatóvá tenni igyekszik.

Cabet azon meggyőződést vallja, hogy a társadalom helyes organisatiója az, a mire mindenekelőtt és mindenáron törekedni kell, és hogy ez organisationnak alapja csupán csak az absolut egyenlőség lehet. Az igazságot ő is a communismus alapdogmájában találja, abban a dogmában, mely szerint az általános jólét vagy a társadalmi közösség tökéletes állapotának alapföltételét a javak, a munka s a nevelés egyenlősége és közössége képezi. A bűn és nyomor okait ő nem találja a természeti rendben, hanem csak a társadalom rossz szervezetében.¹⁾

A *Voyage en Icarie* II. kiadásának előszavában Cabet határozottan az egyenlőtlenséget nyilvánítja a főnnálló, számtalan bajt szülő társadalmi szervezet alaphibájának.²⁾ Cabet arra utal, hogy az emberi bölcsesség mintaképei, vallásalapítók és gondolkozók, csaknem kivétel nélkül az egyenlőség elvét proklamálják. Ő az egyenlőségről és testvériségről szóló tant vagy a demokratia tanát (la doctrine de l'Égalité et de la Fraternité ou de la Démocratie) épenséggel az emberiség tulajdonképi szellemi vívmányának nevezi (la conquête intellectuelle de l'Humanité) és kimondja, hogy az annak megfelelő társadalmi organisatio szükségkép a javak közösségét, a teljes tulajdonközösséget involválja.³⁾ Hangsúlyozza, hogy a

¹⁾ *Voyage en Icaire*. Préface I.

²⁾ Id. h. Et le vice radical de cette organisation n'est-il pas l'Inégalité, qui lui sert de base? — A történelem tanulmányozása is e meggyőződéshez vezet a szerzőt. «Plus nous étudions l'Histoire, plus nous sommes profondément convaincu que l'Inégalité est la cause génératrice de la misère et de l'opulence, de tous les vices qui sortent de l'une et de l'autre... en un mot de tout le mal dont sont accablés les individus et les Nations». (U. o. p. II).

³⁾ Id. h. p. III. On arrive à reconnaître que cette organisation exige et entraîne la Communauté des biens.

keresztyén vallás alapítója, a keresztyén egyház első korszakának vezérszellemei és azonfölül az igazán az emberi nem becsületére való philosophusok is, mindnyájan ugyanazon elvet vallották és proklamálták; tudniillik azon elvet, hogy a nevelésre és a közérdekre támaszkodó közösség (communauté) az egyetlen társadalmi rendszer, mely, az egyenlőség és testvériség eszméinek megvalósítása által, az emberi társadalom legfőbb javait elpusztító antagonizmust, a gyűlöletet, az ellenségeskedést és az irigységet kiirtani, a bűnös hajlamokat és a büntényeket száműzni és az emberiség boldogságának alapföltételeit, az egyetértést és a békét, az újra született emberiségnek megadni képes.¹⁾

Csak az a kérdés, ha vajon ez a rendszer lehetséges, megvalósítható-e? Az ellenfelek ugyanis azt mondják, hogy az egész nem egyéb egy szép álmornál egy ábrándképnél. Cabet ez állítást megczáfolni, a kételyeket eloszlatni törekszik.

* *

Míg mások azt mondják, hogy a civilizált társadalom bonyolult életviszonyai mellett a tulajdonközösség a cultura javainak fölázdozását vonná maga után, hogy a communismus nem segítene a nyomorban élő tömegek bajain, hanem csak az összeséget, az egész társadalmat rabszolgai munkára és szegénységre kárhoztatná; Cabet azon meggyőződést fejezi ki, hogy az ipar bámulatos haladása, a productiv erők határtalan fokozása s fejlesztése (a gépek és kivált a gőzgép által) mindinkább lehetővé teszi és immár nagyon megkönnyíti a kilátásba helyezett rendszer életbeleptetését;²⁾ még pedig nem a kimerítő munkában, a szolgaságban és a nyomorban való

¹⁾ Id. h. p. III. Tous ... reconnaissent et proclament que la Communauté, basée sur l'éducation et sur l'intérêt public ou commun ... est le seul système d'organisation sociale qui puisse réaliser l'Égalité et la Fraternité, prévenir la cupidité et l'ambition, supprimer les rivalités et l'antagonisme, détruire les jalousies et les haines, rendre le vice et le crime presque impossibles, assurer la concorde et la paix, donner enfin le bonheur à l'Humanité régénérée.

²⁾ V. e. I. p. IV. Nous avons aussi la conviction que les progrès de l'industrie rendent la Communauté plus facile aujourd'hui que jamais.

egyenlőséget, hanem «a jólétben való egyenlőséget» (l'égalité d'abondance), mely a művészetek haladásának és a kulturális javak általánosításának kedvez.¹⁾

A *Voyage en Icarie* ezt akarja szemléltetővé tenni; az *égalité d'abondance* lehetőségéről akar meggyőzni. E végre írja le Cabet a mű I. részében egy nagy nemzetnek a kommunismus alapelvére épített társadalmi szervezetét (une grande Nation organisée en Communauté). Itt részletesen leírja ilyen communisticus társadalomnak az egész életrendjét; nevezetesen a tulajdon, a házasság, a család, a nevelés, a munka, az ipar, a földművelés, a kereskedelem társadalmi organizációját; egy szóval az összes társadalmi intézményeket.²⁾

Cabet egyáltalán nem tagadja, hogy más, jobb organisationalis tervek is lehetségesek. Sőt az ügy iránt érdeklődőket egyenesen fölhívja, hogy mutassanak föl jobb terveket, jobb mintákat.³⁾ Ő épen csak utat akar törni. E végre föladatává teszi egy specialis eseten szemléltetővé tenni a communisticus rendszer lehetőségét és hasznos voltát.

Cabet megvallja, hogy ő a szorosabb értelemben vett politikai intézményeknek az alkotmányformáknak és kormányformáknak tulajdonképen csak másodrendű jelentőséget tulajdonít.⁴⁾

A *Voyage en Icarie* II. részében Cabet különösen azt fejtegeti, hogy miként lehetne az ábrázolt communistikus rendszert egy rég fönálló társadalomban meghonosítani. Itt azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy az átalakulás nem

¹⁾ U. o. Aucun système social n'est plus favorable au perfectionnement des beaux-arts et à toutes les jouissances raisonnables de la civilisation.

²⁾ Id. h. p. IV. Nous la faisons voir en action dans toutes ses situations diverses; nous conduisons nos lecteurs dans ses villes, ses campagnes . . . nous exposons l'organisation de la nourriture, du vêtement, du logement . . . etc.

³⁾ Ib. p. V. Nous n'avons voulu que présenter un exemple pour, faire concevoir la possibilité et l'utilité du système communautaire. La carrière est ouverte: que d'autres présentent de meilleurs plans d'organisation, de meilleurs modèles!

⁴⁾ Ib. p. V. Une monarchie réellement représentative, démocratique, populaire, peut être mille fois préférable à une république aristocratique; et la Communauté n'est pas plus impossible avec un Monarque constitutionnel qu'avec un Président républicain.

mehet rögtön, rohamosan végbe. Az is jellemző, hogy a francia utopista határozottan tiltakozik mindennemű erőszakos eljárás, minden kényszer, a terrorizmus minden faja ellen. Az ő erős hite szerint a nagy társadalmi átalakulás nem egy rögtöni forradalom, hanem a pusztá rábeszélés, a lassankint fejlődő közvélemény, a fokozatosan fejlődő s megerősödő nemzeti akarát műve lesz.¹⁾ Ő sikert csupán csak ilyen valóban organicus átalakulástól vár; ellenben határozottan perhorreskálja, mert végzetes eltévedésnek tartja, a véres küzdelmekkel kapcsolatos forradalmakat.

Ez alpnézetből kiindulva, Cabet egy «átmeneti korszak» szükségképiséget mutatja, mely az új rendszernek egy kellően fegyelmezett, a rendszer szellemétől áthatott, új nemzedeket nevel, és mely a szerzett jogok erőszakos megsemmisítése nélkül gazdagítja a szegényeket, a nélkül, hogy a gazdagokat birtokuktól brevi manu megfosztaná.²⁾

Különösen a munka II. részében igyekszik Cabet a comunizmus kritikusaik ellenvetéseit megcáfolni, a kételyeket eloszlatni, az olvasót az ő elvei mellett szóló rendszerek és tanok segítségével is meggyőzni. A III. részben azután a rendszer elveinek résuméjét adja.

Cabet készségesen és ismételve megengedi, hogy a mélyebbre ható vizsgálat nem egy tekintetben tévedéseket fog okozkodásaiban fölmutathatni; de egyúttal azt is kijelenti, hogy minden irányban csak a legtisztább és legforróbb ember szeretet, az emberiség legnagyobb ügyeiért való lelkesedés vezérelte őt.³⁾ Más részt pedig erélyesen tiltakozik az ő kísérletének amolyan, pusztá szellemes kedvtelés czéljából alkotott ábrándképekkel való összevetése ellen. A meggyőződés hangján kijelenti, hogy nagy fontosságú igazságokat öntött költői

¹⁾ Ib. p. VI. Nous sommes sincèrement et intimement convaincu que cette transformation ne peut s'opérer instantanément, par l'effet de la violence et de la contrainte, et qu'elle ne peut être que successive, progressive, par l'effet de la persuasion, de la conviction, de l'opinion publique, de la volonté nationale.

²⁾ Ibid. — Nous exposons un Régime transitoire, qui n'est autre chose qu'une Démocratie adoptant le principe de la Communauté... façonnant une première génération pour la Communauté, enrichissant les pauvres sans dépouiller les riches...

³⁾ Ibid. p. VII.

alakba; hogy ez a regény hosszú tanulmányok és vizsgálatok, mély elmélkedések szüleménye, és hogy annak igazi értelmébe is csak komoly studium és gondolkozás által lehet behatolni.¹⁾

A *Voyage en Icarie* szerkezeténél, tartalmánál s irányánál fogva azon állameszmények közé számítható, melyeket tekintettel az irodalmi ösképre utopiáknak szoktak nevezni. Cabet műve egy communisticus utopia, mely nincsen azon jellemző vonásnak híjával, melyben az utopiák lényegét láttuk. E mű is olyan társadalmi életrendet ábrázol, melyben az összes viszonyok és intézmények nem a dolgok természete és a közös élet törvényei, hanem az általános emberi boldogság utáni vágyódás által szabályoztatnak.²⁾

* * *

Az icariai társadalom, szintúgy mint Morus Utopiája, nem ismeri a rend- és osztálykülönbségeket, a magántulajdont, a penzt, a magán-munkát és a magán-gazdaságot. Másrészt ez eszményi állam szintúgy, mint a Morus eszményi állama, bővelkedik mindennemű anyagi és szellemi javakban, közlekedési eszközökben, kulturális intézményekben.³⁾

Cabet államregénye föntartja a házasságot és a családi életet; a ház szentélyét és a leggyöngédebb érzelmeket nem teszi ki az állami hatalom beavatkozásának. Ezeket nem áldozza föl az egyenlősítési eszmének. Itt szó sincs a Platon vagy a Campanella nő- és család-közösségéről.⁴⁾

¹⁾ Id. h. — Sous la forme d'un Roman, le *Voyage en Icarie* est un véritable Traité de morale, de philosophie, d'économie sociale et politique; fruit de longs travaux, d'immenses recherches et de constantes méditations. Pour le bien connaître... il faut... le relire souvent et l'étudier.

²⁾ „Wir sehen das Wesen einer Utopie darin, dass dieselbe eine Gestalt des menschlichen Lebens bedeutet, in welcher die einzelnen Verhältnisse nicht als durch die Natur der Dinge und durch die Gesetze des menschlichen Daseins, sondern als bloss durch das unmittelbare Gefühl und Bedürfniss menschlichen Glückes bedingt erscheinen.“ L. Stein: *Die industrielle Gesellschaft. Der Socialismus und Communismus Frankreichs von 1830 bis 1848*. II. Ausg.

³⁾ *Voyage en Icarie* p. 35. s. — V. ö. *Utopia* I. II.

⁴⁾ *Voyage en Icarie* p. 140. ss. — Cabet itt tüzetesebben ismer-

Az új találmányok hosszú sora, a modern luxus és a nagyúri comfort Icariában az egész társadalom rendelkezésére állanak.¹⁾

Cabet valóban minden lehetőséget megtesz, hogy éppen a sors kedvenceit, a felső osztályokat, a rang, a műveltség és a vagyon arisztokrátiáját meggyőzze arról, miszerint a megoldandó és megoldható föladat voltaképen: nem őket megfosztani, hanem másokat, a nyomorban élő nagy tömeget gazdagítani. Arra utal, hogy az ő communismusának célja: nem a gazdagokat és előkelőket megalázní, koldusokká és a kényszermunka rabjaivá tenni, hanem az alsó társadalmi rétegeket fölemelni, a munkát elviselhetővé, élvezetessé tenni.²⁾ A megoldandó föladat szerinte: nem a kultura javait megsemmisíteni, a most élvezőktől is teljesen elvonni, hanem a társadalom összes tagjait a kultura javaiban részesíteni, az egész társadalom jólétét biztosítani.

Cabet arra figyelmezteti a gazdagokat, hogy amaz átalakulás csak egyetlen egy áldozatot követelne; és ez a gög, a hiúság, az egyenlőtlenségben és a tömeg nyomorában lelt öröm föláldozása. Lépten nyomon hangsúlyozza, hogy az átalakulás nem követeli az emberi szellem legtisztább élvezeteinek vagy legszebb alkotásainak a föláldozását.

Az icariai communista államban a házasság szent, a családi élet tiszta örömek forrása, a nők nagy tiszteletben állanak.³⁾ A társadalom minden tagja osztozik azon meggyő-

tetí s méltatja azon elveket és szokásokat, melyeknél fogva az icariai társadalomban a monogam házasság úgy az erkölcsi rend mint az egyesek boldogságának erős alapját képezi.

¹⁾ Ibid. p. 271 s. — p. o. «La république ne proscriit pas même le luxe ou le superflu . . . mais nous nous sommes sagement imposé trois régles . . . que toutes nos jouissances soient autorisées par la loi . . . que l'agréable ne soit recherché que quand on a le nécessaire et l'utile . . . qu'on n'admette d'autres plaisirs que ceux dont chaque Icarien peut jouir également.» — Tekintettel az ilyen perspectivákra Mohl találóan jegyzi meg: «Es wird in der ganzen Darstellung die Gütergemeinschaft mit den duftendsten Blumen umwunden». (*Geschichte u. Literatur der Staatswissensch.* I.)

²⁾ V. e. I. p. 36. Toute leur intelligence s'exerce à trouver tous les moyens possibles de rendre le travail court, agréable et sans danger. — L. id. m. p. 101 és t. h.

³⁾ Ibid. p. 13. Nous avons l'habitudes de respecter et d'assister

ződésben, hogy igazi emberi boldogság egyáltalán nem létesülhet associatio és egyenlőség nélkül. Az icariai társadalom a legtökéletesebb egyenlőségen alapszik, a jogok és a kötelességek teljes egyenlőségén.

Az icariai állam összes polgárai egyenlő arányban részesülnek a közösség terheiben és előnyeiben. Voltaképen mindnyájan csak egy nagy családot képeznek, melynek a tagjait a legerősebb kapocs, a testvériség elve, tartja össze. Az egész nép, az egész társadalom mintegy csak testvérek egyesülete. A törvények főadata itt: minden irányban, a hol egyenlőség materialiter lehetséges, abszolút egyenlőséget létesíteni.¹⁾

Az icariai társadalom egész szervezete ez alapkövetelménynek felel meg. Egység és egyenlőség uralkodik, bárhova tekintünk is. *Egy* nép, *egy* társadalom, *egy* nagy család az egész nemzet. Az egész terület itt csak *egy* nagybirtokot, a javak tömege voltaképen *egy* társadalmi tőkét képez.²⁾

A földbirtok és a tőke itt a társadalom osztatlan tulajdona, társadalmi vagyon, melyet a társadalom mandatarisusai kezelnek és melynek a jövedelmei egyenlő arányban osztanak el. Minden polgár részesül a közös előnyökben; de másrészről minden polgár köteles ezeknek létesítéséhez munkájával hozzájárulni. Itt is általános munkakötelezettség áll fenn.

Az általános munkakötelezettség értelmében itt minden polgár valamely mesterséggel foglalkozik vagy az ipar valamely ágában működik. A munkaidő is teljesen egyenlő.³⁾

A nyersanyagokat és a szerszámokat a társadalmi hatóságok szolgáltatják ki. A természetények és gyártmányok itt is állami közraktárakban deponáltatnak. A társadalom, az

toutes nos concitoyennes comme si elles étaient nos mères, nos femmes, nos soeurs ou nos filles.

¹⁾ Id. m. 35. l. ... une société fondée sur la base de l'Égalité la plus parfaite ... tous ne forment aussi qu'une seule famille ... etc. V. ö. Morus: *Utopia* l. II. Respublica nihil aliud quam magna quaedam familia est.

²⁾ *Voyage en Icarie* p. 36. c'est la République ou la Communauté qui seule est le propriétaire de tout ...

³⁾ Id. m. 28. l., 36. l.

állami hatalom gondoskodik a polgárok lakásáról, ruháiról, táplálékáról stb.¹⁾

A gyermekek hatodik évöktől fogva nyilvános intézetekben együtt neveltetnek. Mindnyájan ugyanazon elemi oktatásban részesülnek. Azonfölül mindenik specialiter a választott mesterségre vagy foglalkozásra is kiképeztetik.

Az egész nevelési rendszer iránya: jó munkásokat, jó szüléket, jó polgártársakat, általában «igazi embereket» nevelni.²⁾

Ilyen társadalomban nincsenek koldusok, nincsenek inasok, nincsenek csavargók.³⁾ De kalmárok sincsenek; mert pénzre és kereskedésre a jelzett társadalmi szervezet mellett voltaképen senkinek sincs szüksége.⁴⁾

Arra az ellenvetésre, hogy a természet maga létesítette az egyenlőtlenséget, midőn egyenlőtlenül osztotta el a különböző tulajdonságokat és tehetségeket; az icariai communismus védője azt feleli, hogy a természet mindenkinek ugyanazt a boldogsági vágyat adta, ugyanazt a jogot létre es boldogságra. Arra utal, hogy a természet minden emberi szívbe beoltotta az egyenlőség szeretetét, a társasélet, a boldogság, az egyenlőség iránti fogékonyságot; és hozzáteszi, hogy a természet nem csak ösztönt, hanem értelmet is adott egy czélszerű szervezet leterítésére.⁵⁾

Az icariai alkotmány a democratia elvén alapszik. Az általános munkának és védkötelezettségnek itt megfelel a politikai jogok egyenlősége. A «nép souverainitása» itt valóságos társadalmi és politikai axioma.⁶⁾

Icariában a nép törvényhozási jogát egy képviselő testü-

¹⁾ Id. m. 36. l. Nous sommes tous nourris, vêtus, logés et meublés avec le capital social, et nous le sommes tous de même.

²⁾ Id. m. p. 36, p. 73—87.

³⁾ Id. m. 28. l. ni oisifs ni domestiques... le bon Icar nous a délivrés du fléau des domestiques... V. ö. Morusnak az inasokra vonatkozó fejtegetéseit *Utopia*, l. I.

⁴⁾ *Voyage en I.* p. 34, 36.

⁵⁾ Id. m. p. 35. n'est-ce pas aussi la nature qui a donné à tous les hommes le même désir d'être heureux, le même droit à l'existence et au bonheur, le même amour de l'égalité, l'intelligence et la raison pour organiser le bonheur, la société et l'égalité?...

⁶⁾ Id. m. p. 37.

letre ruházza át. Minden polgárnak activ és passiv választási joga van. A provinciáknak és községeknek is vannak képviselő testületeik. A hivatalnokok, a társadalom felelős mandatáriusai, meghatározott időtartamra választvák és a kitűzött határidőig el nem mozdíthatók. A törvényhozó testületben való szereplés és a közigazgatás, az executiva terén való hivatalnoki működés itt teljesen összeférhetetlenek. Az állam főnöke egy elnök, kinek 15 segédje van. Ezek az egyes ressortok vezetői.¹⁾

A nép Icariaiban szívesen teljesíti a törvényeket, mint saját souverain akarátának nyilatkozatait, melynek állandó iránya az egyenlőséget minden tekintetben létrehozni és fenntartani.²⁾

Az icariai communistikus társadalomban az abszolút egyenlőség elve szabályozza az egyeseknek és az összeségnek életét a legkisebb részletekig. Mindenütt egyenlőség és boldogság uralkodik. Minden utcának az összes házai egyenlők; az egyes utcák sőt az egyes városok is, csak jelentéktelen mértékben különböznek egymástól.

Semmi nyoma a szegénységnek; semmi nyoma a dölýf és hiúság szülte luxusnak. Másfelől semmi nyoma a bűn és a könnyelműség rejtekhelyeinek.³⁾

A polgárok nagy, szép közös épületekben laknak. A munkának és az étkezéseknek közös helyiségek szentelvek. Az állam bővelkedik mindennemű közlekedési eszközökben, melyeket minden polgár ingyen használhat.

Még az ízlés igényei is lehető legnagyobb mértékben kielégíttetnek. A szépművészetek nevelő befolyása minden téren érvényesül. A mi a jó ízlést és a tisztesség-érzetet sérti, itt általános megvetés tárgyát képezi.

A nevelési rendszer⁴⁾ minden hasznos tehetség telhető-

¹⁾ L. ibid. p. 37 pass. *Principes de l'organisation politique d'Icarie*.

²⁾ Ibid. p. 38. s. . . créer l'égalité sociale et politique, l'égalité de bonheur et de droits, l'égalité universelle et absolue . . . tout est le même pour chacun de nous . . .

³⁾ Id. m. 45. l. s k. — Ni cabarets, ni guinguettes, ni cafés, ni estaminets, . . . ni réceptacles de honteux ou coupables plaisirs . . . etc.

⁴⁾ Az utópista fölfogását jól jellemzi az oktatás módszerére vonatkozó «nagy elv», mely a Fourier által is követelt «vonzó és élvez-

leg tökéletes fejlesztéséről gondoskodik; különösen a technikai találatekonyság fejlesztéséről, mely (a legkülönbözőbb gépek constructiója által) mindinkább megkönnyíti az emberi munka terheit. Ennek következtében e társadalomban a legnehezebb, kimerítő és undorító munkákat gépek végzik! Különben is mindennemű gépek megkönnyítik az emberi munkaerő föladatát és tetemesen leszállítják az előbb szükségelt munkaidőt.¹⁾

A könnyebb házi munkát e társadalomban is nők és gyermekek végzik; mivel hogy tulajdonképi szolgálók itt sem léteznek. Rendkülönbség, szolgaság, szegénység, nyomor, luxus, dölyf, divatbolondság itt teljesen ismeretlenek.

E communista államban béke és megelégedés uralkodik mindenütt. A társadalmi test minden részében egyarányosan vannak elterjedve a magasabb cultura javai, nem kevésbbé ereny és erkölcsi tisztaság.

Súlyos bűntények — egy igazi utopiai gondolat! — itt egyáltalán nem fordulnak elő; a börtönök teljességgel fölöslegeseek. A kisebb kihágásoknak büntetése csak a közvélemény visszatetszésének nyilatkozataiban áll. A büntető hatalom a kisebb társadalmi közösségeket illeti, melyeknek keblében a kihágás történt, tehát a családot, az iskolát, a műhelyt a községet stb.²⁾

Az egyéniség a számtalan szabályzat emelte korlátok közt itt is alig talál bármily csekély mozgástért. A társadalom mindenhatósága itt is úgyszólván semmit sem enged át az egyéni iniciatívának. Az executiv hatalom és a törvényhozás itt is minden életviszony pontos szabályozását kötelességöknek tartják.³⁾

Ez azután valóban élet egyéniség nélkül, társadalmi egység egyéni önállóság nélkül, az összeség mindenhatósága az egyén jogának, természetszerű igényeinek, sajátyszerűségének érvényesülése nélkül.

zetes» munkának pendantja. L. *Voyage en Icarie* p. 82. Notre grand principe (!) est que chaque enseignement doit être un jeu, et chaque jeu un enseignement.

¹⁾ Ibid. p. 101.

²⁾ Ibid. p. 96. . . . d'un seul coup la Communauté supprime et prévient le vol et les voleurs, le crime et les criminels . . nous n'avons plus besoin ni de tribunaux, ni de prisons, ni de châtimens . . .

³⁾ Id. m. p. 78. Inutile de vous répéter, qu'ici encore tout a été prévu et délibéré par le comité . . .

A *Voyage en Icarie* II. részében Cabet azt akarja mutatni, hogy miképpen képződhetik, fejlődhetik a létező társadalmi rendből az általa leírt és dicsőített communisticus társadalom. Itt adja azon átmeneti korszak, azon *régime transitoire* leírását, melyben az ipar baladó fejlődése és a democratia tökéletes érvényesülése a communisticus társadalmi rendnek alapját létesítik.

Cabet a történelmi processust is a jelzett szempontból, az egyenlőség és közösség szempontjából, fogja föl. Szerinte e processus tulajdonképpen egy folytonos törekvés e célra, az emberiség közös nagy munkája, melynek végeredménye az igazi egyenlőség, az általános érdeksolidaritás, a leírt communisticus rendszer lesz.

Cabet az államregény II. részében mindenekelőtt a régi társadalmi és politikai szervezet kritikájával foglalkozik. A régi társadalmi szervezet szerinte nem tervszerű és rendszeres törekvések eredménye, nem a tapasztalás és bölcsesség, nem az erény és emberszeretet műve, hanem az erőszak, az uralkodási vágy, a zsarnokság szüleménye. Voltaképpen nem létezett társadalom — úgy mond. Nem léteztek igazi társak az arisztokrácián kívül; a nagy tömeg eddigelé nem volt egyéb mint egy nagy, legyőzött, elnyomott, egy hódító kisebbség által kizsákmányolt, rabszolgákból álló csorda.¹⁾

Cabet itt ugyanazon panaszokat ismétli, melyekkel Morus is elhalmozta az arisztokratia uralmát.²⁾ Többek közt azt is szemére veti, hogy törvényeket mindig csak a saját érdekében alkotott, hogy hatalmat és tiszteletet csupán csak a tulajdonnak adott, míg az iparkodó szegény munkás osztályrészét az általános megvetés képezte.³⁾ Szemére veti, hogy egy rengeteg naplopó seregnek (tudniillik számtalan inas és luxusmunkásnak) eltartása által a társadalomtól igen sok hasznos munka-erőt teljesen elront.⁴⁾

¹⁾ Id. m. 308. l. s. k. On peut dire même qu'il n'y avait pas de véritables associés . . . et que la masse n'était qu'un troupeau de vaincus, d'opprimés et d'esclaves, exploités par une petite Société de conquérants et de maîtres.

²⁾ L. *Utopia* l. I.

³⁾ *Voyage en Icarie* p. 310.

⁴⁾ Ibid. p. 311.

Cabet nem ismeri el, hogy a nagy politikai forradalmakban kivívott politikai jogok e bajokon segítenek. Arra utal, hogy a politikai forradalmak eredményei általában nem zárták el a nagy tömeg nyomorának gazdag forrásait; hogy azok után is nők és gyermekek a kimerítő munka áldozataivá lesznek; hogy munkabér a nagy politikai forradalmak daczára csak kedvező esetekben elegendő a legprimitívbb szükségletek kielégítésére, és hogy az így élő munkás irtózik a jövőtől, melyben «nincs remény». Ehhez járul, hogy sokan nem találnak munkát; hogy az éhezők és a reménytelenek az öngyilkossághoz folyamodnak vagy büntényekre csábíttatnak.¹⁾

Mindezen bajok okát Cabet, úgy mint szellemrokonai, az egyenlőtlenységben, a magántulajdonban, a pénzben, találja.²⁾

A francia communista igazságtalanságot lát abban, hogy némelyek a fölöslegessel is rendelkeznek, midőn milliók még az okvetetlen szükségést is nélkülözik. A természet — úgy mond — nem teremtett gazdagokat és szegényeket; a természet akarata, hogy összes gyermekei a javak bőségében legyenek; mert a természet nem akarja se az egyenlőtlen-séget, se a nyomor egyenlőségét, hanem a jólét és bővelkedés egyenlőségét veszi célba. Ha egyesek bősége a nagy többség szűkölködésén alapszik, ez a természet, az ész, az igazság, az emberiség foruma előtt, csak egy folytonos usurpatió, melynek természetes következményei a lopások és gyilkolások, a sokféle büntények és a perek rengeteg tömege.³⁾ A hol a törvények csak a magántulajdon védelméről, korlátlan szabadságáról gondoskodnak, ott a közérdek, Cabet meggyőződése szerint, fölládoztatik a magánérdekeknek.

A főnálló társadalmi rend alaphibáját Cabet abban találja, hogy a munkának czélszerű társadalmi organisatiója is hiányzik;⁴⁾ s így a munka értéke szintügy mint a munkások anyagi physikai s erkölcsi állapota a fesztelen concurrentia eshető-

¹⁾ E keserű recriminációk képezik a II. k. 2. fejezetének tartalmát. (*Vices de l'ancienne organisation sociale*) p. 308—322.

²⁾ *Voyage en Icarie* p. 313. la monnaie, l'Inégalité de fortune et la propriété étaient la cause de tous les vices, de tous les crimes et de tous les malheurs. . . .

³⁾ Ibid. p. 314.

⁴⁾ Ibid. p. 321.

ségeinek van kitéve. Ilyen, alapjában hibás és beteg társadalmi szervezet — úgy mond — nem szülhet valóban egészséges, igazságos politikai rendszert vagy a közérdeknek igazán kedvező alkotmányt.

Mindazonáltal Cabet nem vár jó sikert a meglevő társadalmi rend erőszakos fölforgatásától vagy rögtönös megsemmisítésétől. A modern communismus ez előharczosa egyáltalán föltétlenül, elvileg perhorrescálja az erőszakos, kegyetlen rendszabályokat alkalmazó forradalmakat.¹⁾ Ő szükségesnek tartja, hogy az új tökéletes társadalmi szervezet egy fokozatos fejlődési processus eredménye legyen, hogy czélszerű átmeneti intézkedések egyengessék az új rendszernek az útát.

* * *

Cabet részletesen leírja azon átmeneti rendszert (*systeme transitoire*), melyben a társadalmi organisatio fokozatos átalakulása sikerül.²⁾

Jellemző, hogy Cabet egy fel századig, legfőlebb egy századig, tartó átmeneti korszakot elegendőnek tart.³⁾ A magántulajdon jogát, a szabad, nem obligat munkát a communisticus elv elfogadása után mindenesetre még ötven éven át főtartandónak veli. Az absolut egyenlőség, a tulajdonközösség és általános munkakötelezettség rendszerének általános elfogadása csak ez idő lefolyása után állana be.

De az átmenetet, az egyenlőtlenség fogyásának, a «progressiv egyenlőség» rendszerének kell eszközölni. Az actualis birtokosok joga egyelőre érintetlen maradna; de az örökségek, donatiók és aquisitiókra vonatkozó új törvények megakadályoznák a vagyon további accumulatióját.⁴⁾

A törvények föladata ez átmeneti rendszerben: a fölös-

¹⁾ L. különösen: *Voyage en Icarie* p. 561. ss. Les révolutions violentes sont la guerre avec toutes ses chances... etc.

²⁾ Id. m. p. 358. *Principes de l'organisation sociale transitoire*. 2.

³⁾ Ibid. p. 560. — Még hozzá is teszi: «C'est bien long! — C'est vrai; mais il est absolument impossible de faire autrement...»

⁴⁾ Ibid. p. 358. Le système de l'inégalité décroissante et de l'égalité progressive servira de transition entre l'ancien système d'inégalité et le futur système d'égalité parfaite et de Communauté.

legest, a bőséget kevesbitni, a szegények sorsát javítani, az egyenlőséget erélyes rendszabályok által mindinkább megközelíteni.

Ily rendszabályoknak tartja Cabet a legszükségesebb létfeltételek (les objets de première nécessité) és a munka adómentességét, a vagyon, a tőke progressív megadóztatásának behozatalát, a hiábavaló közkiadások megszüntetését, a hivatalos teendők arányosabb jutalmazását, a munkabérnek és az élethez szükséges tárgyak árának törvényes, oly módon történő meghatározását, hogy minden termelő és minden munkás megélhessen terméséből, illetve munkájából.¹⁾

Cabet javaslatba hoz továbbá egy évenként megújítandó óriási kölcsönt, (500 millió), melynek célja volna a szegényeknek lakásokat, a munkásoknak munkát szerezni. E végre azonfelül a közmunka, középítkezés és közlekedésügy terén nagy szabású alkotások vitetnének véghez. A katonaság e munkáknál nyerne alkalmazást.²⁾

Cabet azt tartja, hogy a communisticus rendszer eleinte az állami uradalmakon hozandó be. A munkás osztályoknak így megkönnyítenék a családalapítás is.³⁾

Cabet is szükségesnek tartja, hogy a közoktatás-ügyre mindenekelőtt a legnagyobb gond és a legtöbb áldozat fordíttassék. Azt követeli, hogy az új nemzedék már az új rendszer szellemében neveltessék. Fölhívja a figyelmet, hogy a társadalomnak a tanárokból a közérdek védőit s előmozdítóit kell tisztelnie.⁴⁾

* * *

Cabet *Principes et doctrine sur la communauté* cím alatt elméletileg formulázza azon társadalmi rendszer elveit,⁵⁾ mely-

¹⁾ Id. m. 359.

²⁾ U. o. 15—17. pont.

³⁾ Id. h. 18—20. pont.

⁴⁾ Id. h. 21—23. pont. — L'instruction et l'éducation des générations nouvelles sera l'un des principaux objets de la sollicitude publique... Cent millions, s'ils sont nécessaires, y seront consacrés chaque année. Rien ne sera ménagé pour avoir tous les professeurs indispensables. La République... les considérera comme les plus importants de ses fonctionnaires publics.

⁵⁾ V. en Ic. p. 551—566.

nek az alkalmazását államregényében egy communisticus társadalom mintaképén illusztrálta.

A francia utopista az embernek két természeti jogát ismeri el. Az egyik a léthez való jog (le droit d'exister), a másik a testi és szellemi tehetségek gyakorlásának és fejlesztésének joga (le droit d'exercer toutes ses facultés physiques et intellectuelles).¹⁾

A léthez való jog alatt Cabet azt érti, hogy minden embernek joga van mindazon javakat élvezni, melyeket a természet táplálásának, öltöztetésének, lakásának szánt, és magát minden támadó ellen védelmezni. A második jognál fogva mindenkinek joga van mindent tenni, a mi mások jogait nem sérti, így nevezetesen házasodni, családot alapítani, ismereteket szerezni.²⁾

Az emberek természeti jogai általán egyenlők, — mondja Cabet; mert az emberi természethez tartoznak és mert mindnyájan egyenlő értelemben emberek vagyunk. Vannak ugyan természettől erősebbek és gyöngébbek. Ámde az erő nem jog; és több gyöngé egyén egyesülhet egy erősebb ellen.

Cabet itt különösen azt is hangsúlyozza, hogy a természet maga nem osztotta el a földet, hanem az egész emberi nemnek adta azt, a nélkül, hogy egyeseket kiválasztott volna. Az osztozkodás nem a természet műve; a természet tehát nem létesítette a magántulajont.³⁾

Cabet elismeri, hogy a természet szintúgy nem erőszakolta a communismust a fejlődő emberi nemre. Mindnyájan egyenlő jognál fogva a természet gyermekei és örökösei, úgymond. Abszolút egyenlőség a múltban soha és sehol sem uralkodott. De fölösleges javak uszuprátiója igazságtalanság volt azokkal szemben, kik a szükségesnek is híjával voltak. A hol ilyenek nincsenek, mindenki a szükségesnél többet is annectálhat; de azon föntartással, hogy a fölöslegről lemond, mihelyt szűkölködők jelentkeznek.⁴⁾

¹⁾ Id. m. 551. l.

²⁾ Id. h.

³⁾ Id. m. 552. l. — Elle a donné la terre à tout le genre humain . . . Tous les philosophes reconnaissent que la Nature a donné tout à tous . . . que les biens de la terre ont formé une Communauté naturelle et primitive.

⁴⁾ Id. m. 552—553. l. . . . s'il reste encore aux autres des parts

Az emberek kötelességei szintűgy egyenlők, mint az emberi jogok.

Társadalmat csak szabad és egyenlő emberek kepezhetnek. A társadalmi és politikai egyenlőség az eredeti természeti egyenlőség szükséges kiegészítése.¹⁾

Cabet az államok eredetének és a társadalmi rétegek kepződésének okát nem egy előre megfontolt megállapodásban vagy szerződésben, hanem a hódításban, egyes néptörzseknek más törzsek általi meghódításában találja. Szerinte is így kepződtek a nagy nemzetek, melyeknél egy hódító arisztokratia egy alattvalójává, rabszolgájává lett néptömeget megigáz. Ez arisztokratia magában véve társadalmat képez; de az arisztokratia a néppel, a gazdagok a szegényekkel nem képeznek társadalmat.²⁾

A hol ez ellentétek egymással szemközt állanak, csak átvitt értelemben szólhatni egy, azokat magában foglaló, egyetemes társadalomról. E látszatos társadalom már alapjában hibás és beteg — mondja Cabet; mert az egyik rész munka nélkül a javak bőségében van, míg a másik rész a szükségest is mellözi. Már pedig azon társadalmi törvények, melyek ezt megengedik, nem semmisíthetik meg az eredeti természeti jogokat. Ezeket a mostani emberektől szintűgy nem lehet megtagadni, mint elődeiktől, habár e jogokat nem élvezik.³⁾

Cabet azt tartja, hogy az ilyen társadalmi szervezet a gazdagok és előkelők javára sem válik. Ily szervezet csak a szegények nyomorát eredményezi — úgymond — a nélkül, hogy a gazdagokat valóban boldogítaná; mert ily szervezet tartós háborúállapotot, folytonos küzdelmeket és forrongásokat okoz.

Az egyetlen gyógyszer, mely e bajokon alaposan segít-

égaies... chacun peut occuper du superflu.. à la condition de le céder à d'autres.. qui ne pourront pas se procurer ailleurs le nécessaire.

¹⁾ Id. m. (554. l.) — .. tous ayant les mêmes droits, tous ont les mêmes devoirs... (555. l.) l'Egalité sociale et politique doit être la confirmation et le perfectionnement de l'Egalité naturelle.

²⁾ Id. m. 555. l.

³⁾ Id. h. és 556. l. — Les droits divins sont sacrés, inaliénables et imprescriptibles; le dépouillé conserve son droit, quoiqu'il n'en ait plus la jouissance...

het, Cabet az okok megszüntetésében találja. Tehát az egyenlőtlenség, a magántulajdon, a pénz eltörlésében, az egyenlőség és tulajdonközösség létesítésében.¹⁾ Az új rendszerben az összes javak egy társadalmi tőkét, a földek egy társadalmi birtokot képeznének; csak a társadalmi érdek szempontjából szervezett ipar léteznék; a munka társadalmi organisatioja biztosítana a teljesen fesztelen és szervezetlen concurrentia eshetőségei ellen.²⁾

Cabet az általános munkakötelezettséget és a tényleges szükségletek kielégítésére szolgáló javak egyenlő elosztását egyaránt szükségesnek tartja. Nézete szerint a tehetség és a lángész sem követelhetnek nagyobb osztályrészt, mert ezek is a társadalom adta nevelésnek eredményei!³⁾

A munka a Cabet leírta társadalmi szervezetben valójában nyilvános hivatalnak tekinthető.⁴⁾

A munka egyúttal adónak is tekinthető. A munka terhet a lehetőség szélső határáig gépek csökkentik. Cabet fáradhatatlanul ismétli azt a követelményt, hogy a munkát vonzóvá, rövidde, könnyüvé kell tenni.⁵⁾ A productió föelve: mindenekelőtt a szükségest, azután a hasznost és csak végre a kellemest producálni.⁶⁾

A Cabet communistikus rendszerében physical (testi), értelmi, erkölcsi, polgári és industriális nevelés követeltetik. Az elemi nevelés mindenkinél egy és ugyanaz. Ezenfölül mindenki különös szakképzettséget nyer.⁷⁾

A törvények a leírt rendszerben az általános akarat

¹⁾ Id. m. 556. l. Quel est ce remède? C'est de supprimer la cause du mal... l'Inégalité, la Propriété et la monnaie...

²⁾ Id. m. 557. l.

³⁾ Ibid. — Le talent et le génie sont le résultat de l'éducation que donne la Société.. l'homme de talent ne serait rien sans la Société...

⁴⁾ Id. h. — Comment le travail est considéré? Comme une fonction publique... le travail et les fonctions... comme un impôt.

⁵⁾ A Fourier jelszavaival való megegyezés különösen ebben a kérdésben szembetűnő. Nem csak a Fourier, hanem a Saint-Simon, Babeuf s követőiknek tanai s követelményei is lépten nyomon ismétlődnek a Cabet művében.

⁶⁾ Voy. en Ic. p. 558.

⁷⁾ Id. h. (L'éducation.. est) générale ou élémentaire, et spéciale ou professionnelle.

kifejezései és mint ilyenek tulajdonképen nem sértik a szabadságot.¹⁾ Csakhogy az élet minden egyes mozzanatait a törvény szabályozza; az egyéni iniciativa számára pedig úgyszólván semmi sem marad.

* * *

Cabet communistikus rendszerét békés iránya is megkülönbözteti az újabb communistikus doktrináktól. Ő mindent a communistikus tanok meggyőző erejétől, a társadalmi kérdések elméleti tárgyalásától, a békés propagandától, a rendszer híveinek rábeszélő tehetségétől vár. Ő ismételve a leghatározottabban kárhoztatja a kérdések erőszakos megoldását; a forradalmakat szükségteleneknek és hiábavalóknak, nem egy tekintetben veszedelmeseknek, a nép érdekével ellenkezőknek tartja.²⁾ Nem kívánja, hogy a gazdagok lakoljanak a régi társadalmi renddel kapcsolatos bajokért. Nem követeli, hogy az eddig elnyomottak másokat nyomjanak el. Nem izgat a gazdagok személyei, a kereskedelem és a tőke képviselői ellen.

Am gyűlöljétek az egoismust és annak okát — úgymond; de semmi sem igazságtalanabb és helytelenebb, mint azoknak eljárása, kik egy osztálynak a tagjait gyűlölik és üldözik, melynek hibái a létező társadalmi szervezet elmaradhatatlan következményei, oly szervezet következményei, melyben minden szükségkép táplálja az egoismust.³⁾

Cabet fölfogása némely tekintetben hasonlít ahhoz, melylyel a kapitalizmus újabb kritikusainál is találkozunk, mint a kik elismerik, hogy nem a nagy tőke képviselői, a kapitalisták személyesen okozzák a munkás osztályoknak, a nagy tömegnek bajait; hogy a modern társadalom súlyos be-

¹⁾ Id. m. p. 559.

²⁾ Id. m. 561. l. s. k. — Quel mal ne fait pas au peuple toute révolution déjouée, vaincue ou avortée!... je repousse la violence... la violence n'est pas indispensable...

³⁾ Id. h. . . leurs préjugés et leurs vices sont l'effet de leur éducation et de la mauvaise organisation sociale tout aussi bien que les imperfections et les vices des pauvres . . . Vous pouvez détester l'égoïsme . . . mais rien ne me paraît moins raisonnable . . . que d'insulter et de menacer la nombreuse classe des marchands et des fabricants . . . etc.

tegségei nem egyesek hibájára, hanem a társadalmi szervezetre, (nevezetesen a capitalisticus productió-rendszerre) vezetendők vissza, és hogy ennél fogva nem egyes személyek vagy osztályok, hanem e rendszer ellen kell küzdeni. Csak-hogy a kapitalizmus újabb kritikusai közt tudvalevőleg vannak olyanok is, kik semmiképen sem perhorrescálják az erőszakos forradalmi eszközöket, sőt a mindenre kész terroristák szövetségét.

Ama kritikusok, kivált a socialdemokratia «tudományos» tekintélyei, épen nem idegenkednek azon természeti erők szövetségétől, melyek a terrorizmus idejében kíméletlenül érvényesítik magokat. Ezeknek javaslataihoz és terveihez képest Cabetnek (elvekben compromissumot nem ismerő) communismusa egy idyll.

A francia utópista ideológiáját legjobban jellemzi az a körülmény, hogy ő nem csak a terrorizmus eszközei nélkül akarja ama nagyszabású javaslatokat megvalósítani, hanem minden conspiratiót, sőt minden részletes kísérlettel is ellenez és egyáltalán minden sikert csupán csak elméleti discussiótól, a békés proselytismustól vár.¹⁾

Ily varázserőt tulajdonít Cabet azon társadalmi rendnek, melyet államregényében ábrázol; egy minden irányban szabályzatok és rendeletek által előszabott életrendnek, melyben teljesen megszűnik az egyének rendelkezési joga, melyben a törvény és a «comité» határozata minden egyes ruha vagy bútordarabot előír.²⁾

* * *

Cabet erősen ragaszkodik azon optimisticus fölteveshez, hogy az ismertetett elvek alkalmazásának eredménye mindenesetre az *égalité d'abondance* lesz, tehát nem a commu-

¹⁾ V. e. I. p. 564. — Et point de conspirations . . . point d'arrière pensées! seulement de la discussion! Point même d'essais de Communautés partielles, dont le succès ne pourrait faire que peu de bien, et dont la chute . . . ferait toujours beaucoup de mal! Du prosélytisme seulement, et toujours du prosélytisme, jusqu' à ce que la masse adopte le principe de la Communauté!

²⁾ Jó kritikai észrevételeket tesz. L. Stein: *Die industr. Gesellschaft. Der Socialismus u. Communismus Frankreichs von 1830 bis 1848*. II. Ausg.

nismus kritikusai által jósolt általános szegénység, tehetetlenség és a cultura hanyatlása, hanem mindenestre a javak rohamos szaporodása, a productió és a civilisatio legbámulatosb haladása.¹⁾

Cabet légvárakat épít, valahányszor a panacéának tartott communisticus szervezet részleteit, egyes intézményeit leírja. Hogy a gazdagokat és az előkelőket, a felső osztályokat elveinek megnyerje, épenséggel arany hegyeket ígér; a legszélsőbb határig megy a concessiókban; az összeségnek a lehető élvezetek maximumát helyezi kilátásba.²⁾

Az emberi természet tökéletlenségéhez mért társadalmi szervezet helyett az ígérlet földének pendantját mutatja be.

Ilyen módon kísérti meg Cabet azon elvének alkalmazását, mely szerint discussió, propaganda, proselytismus vezetnek a célhoz.

Figyelemreméltó momentum a keresztyén moral elvének és az általános testvériség elvének érvényesítése a communismus értelmében. Ez Cabet irataiban kiváló szerepet játszik.³⁾

Cabet maga és hívei később több ízben formulázták az «icariai communismus» alapkövetelményeit, mint a melyek az általános egyenlőség s testvériség elismerése, a magántulajdon megszüntetése, az egyenlő nevelés, a munka társadalmi organisatiója az általános munkakötelezettség és a közös productio alapján.

Cabet nem tagadja, hogy a családi viszonyok különféle alakulásai mellett gondolható tulajdonközösség; de elkerül-

¹⁾ A naiv bizodalom nyilvánulásaiban nem egyszer Fourier phantasmagoriáinak pendantját találjuk.

²⁾ Mohl találón mondja a valóság korlátaival nem törődő ideolog szép álmairól: «Dass der Verfasser seinen nächsten Zweck, den der Versöhnung und Anlockung nicht erreichte, ist sehr begreiflich. Es war in der That nicht zu erwarten, dass die nach Belieben ersonnene Schilderung eines imaginären Zustandes die gebildete, reiche und vornehme Welt bewegen würde, ihren Abscheu vor dem blutigen Gespenste des Communismus zu verwandeln in eine Leidenschaft für seine alleinseligmachende Menschlichkeit und Milde». (*Geschichte u. Literatur der Staatswissensch.* I. p. 202.)

³⁾ Itt különösen a Lammenais eszméinek visszfénye észlelhető. Cabet maga is a *Livre du peuple* egyes tételeire utal. V. ö. L. Stein id. m. 434 l.

hetőnek tartja a család, a házasság üdvös hatásának fölaldozását, mert meggyőződése szerint a gyakran hallott szemrehányások a házasságot és a családi életet csak az eddigi productió-rendszer keretében illetik meg.¹⁾

A mi a keresztülvitelt illeti, a fő dolog Cabet szerint: a többséget rábírní a «régime transitoire» kezdeményezésére, melyből majd a tökéletes communistikus rendszer természetes úton kifejlődik.

Cabet hatásának a magyarázatát abban keresték, hogy ő minden erőszakoskodást visszautasítva, a communismust logikai alapra fektetni igyekezett és a communismust ilyen módon a socialistikus rendszerek mellé mint egy önálló elméletet állította föl.²⁾

És tényleg Cabet pusztá képek és forradalmi proclamációk helyett műveiben, és különösen államregényében, elméletileg formulált elveket adott. Ez értelemben mondhatta róla Stein: «Mit Cabet beginnt die öffentliche Laufbahn des Communismus».³⁾

VISSZAPILLANTÁS.

Habár az államregények közvetlen befolyást nem gyakorolhattak a társadalmi viszonyok tényleges rendezésére;⁴⁾

¹⁾ V. ö. L. Stein id. m. 438. l. — Az előbbi utópisták közül kétségkívül Morus gyakorolta Cabetre a legközvetlenebb és legmélyebb befolyást. Cabet Morus nyomdokait különösen a házasság és a családra vonatkozó részletekben is követi. Maga beszéli el, hogy Morus *Utopiája* indította arra, hogy társadalom-politikai meggyőződéseit egy államregényben fejtsé ki. Nem könnyű dolog, Cabet mozaikszerű művében a kevés eredeti gondolatot a más któl átvett részletek tömegében kinyomozni.

²⁾ «Durch die beständige Zurückführung desselben auf Theorie und Logik, durch die entschiedene Abweisung aller Gewaltmassregeln, . . . hat er allein unter allen Lehrern des Communismus bewirkt, dass derselbe sich als eine anerkannte und gebildete Theorie . . . hinstellen konnte. Durch Cabet ist der Communismus auf diesem Wege . . . ins öffentliche Leben hineingetreten . . .» L. Stein: *Die industr. Gesellschaft. Socialismus u. Communismus Frankreichs*. II. A. 440. l.

³⁾ Id. h.

⁴⁾ V. ö. L. Stein id. m. 104. l. s k. — Minden arra vall, hogy

tagadhatatlan, hogy e munkák bizonyos közvetett befolyást gyakoroltak a tudományra és az életre.

E sajtószzerű, az egész művelt világban elterjedt munkák sok olvasóban azt a meggyőződést érlelhatték, hogy a modern culturének nem élnek a lehető társadalmak legjobbjában; hogy a fönnálló társadalmi intézmények nem az egyedül lehetséges, nem az igazság követelményeinek és az érettebb erkölcsi tudatnak legtökéletesebben megfelelő intézmények, hanem mindennemű súlyos bajok forrásai. Nyilvánvaló, hogy e munkák különösen a legalsó társadalmi rétegek, a proletárok, általánosságban a munkás osztályok szomorú helyzetére irányozták a gondolkodó olvasók figyelmét. Sajtószzerű erkölcsi pathosukkal hathatósan gerjeszthették amaz osztályok sorsa iránti rokonszenvet és a súlyos bajok orvoslására alkalmas társadalmi reformokért való lelkesedést.

Ezen az úton az utopiák mindenesetre befolyást gyakoroltak az újabb társadalmi reformtörekvésekre, különösen a socialistikus rendszerekre s iskolákra is; és ebben az irányban talán még tovább is fognak hatni.¹⁾

Kétségtelen, hogy az államregények ilyenén módon közvetve a társadalmi tudományokra is hatást gyakoroltak; és pedig nem annyira a positiv javaslatok és organisationalis tervek által, mint a létező társadalmi viszonyok és intézmények eles kritikája által.

E kritika valójában mint elesztő hathatott a hagyományos jogphilosophiai és politikai nézetekre és így lényegesen elősegithette új philosophiai és politikai elméleteknek a képződését. Ez a kritika a hagyományos jogi és társadalmi rend új meg új vizsgálására készítetett. A jelentősb államregényekben uralkodó kritikai szellem megingatta a minden létezőnek az eszszerűségében erősen bízó társadalmi dogmatismust, a nagy társadalmi betegségekkel keveset törődő politikai sanguinismust. A merész kritika, mely ama művekben megszólalt, új problémákat tűzött ki a társadalmi tudományoknak és a társadalmi politikának.

A kritika horderejét se az a páratlan ideologia, mely az utopiák positiv javaslataiban és reformterveiben nyilvánul,

Stein az utopiák közvetett befolyását nem méltatja kellőleg. — V. ö. Mohl: *Gesch. u. Literat. d. Staatswissensch.* I. p. 211.

¹⁾ V. ö. Mohl, id. m. 212. l.

se a számtalan felreértés, túlzás, elferdítés és phantasticus ötlet, melyek az utopiáknak lényegéhez látszanak tartozni, nem semmisítik meg teljesen.¹⁾

A jogphilosophia s a politika előbbi időkben nem nagyon sokat törődtek a szegény és gyámoltalan osztályok érdekeivel. Az emberek tudatát általánosságban más kérdések foglalkoztatták. A könnyelműebbek szemet húnytak; az érzékenyebbek egy szomorú talányt láttak a létező bajokban.

Az államregények kétségkívül nem egy szívben keltettek föl az alsó osztályok sorsa iránti reszvéetet és rokonszenvet. Különböző bajok és anomaliáknak a beható kritikája által a figyelmet a társadalmi problémákra irányozták, a gondolkozást ebben az irányban gerjesztették, eszméket ébresztettek, átalakítólag hatottak a hagyományos fölfogásokra.

Főleg a társadalmi rend egyik alaptényezőjének, a munka organisatiójának kritikája gyakorolt a legújabb időkig hatást. Míg egy a legújabb időig nagy tekintéllyel bíró és nagy párt fölül rendelkező közgazdasági irány a lehető legbősebb productiót, az anyagi értékek szüntelen szaporítását tartja szemmel, a nélkül, hogy sokat törődnék a «productiv erők», a gazdasági életben szereplő emberek állapotával, a fesztelen (társadalmilag nem szervezett) gazdasági verseny hatásával az általános boldogságra és erkölcsösségre; az államregények éppen ezekre irányozzák a figyelmet, napfényre hozzák a cultura bámulatos haladásával járó bajokat és a politikai emancipatio daczára kifejlődő függetlegési viszonyokat.

Az ismertetett kiváló államregényekben valójában sok irányban teljesen érvényesül a legújabb kor socialisticus elméleteinek tulajdonképeni iránya. Ez elméletekben amaz utopiáknak az alapeszméi és postulatumai jobbadán csak exactabb elméleti kifejezést vagy a complicált modern viszonyoknak megfelelőbb indokolást nyertek.

Különben a modern socialistikus elméletek is sokkal erősebbek a kritikában, mint positiv javaslatokban és szervezési tervekben; csak a lerontáshoz értenek, az alkotáshoz nem. E közös vonást a legújabb kor legkiválóbb socialistikus

¹⁾ E tekintetben Mohl elfogulatlanabb módon méltatja az államregények tartalmát mint L. Stein, Dühring és más nemzetgazdászati írók. L. id. m. 212. l.

íróinak terjedelmes tudományos apparatussal kidolgozott műveiben is megtaláljuk.

A fejlődő erkölcsi tudat követelményei és a létező társadalmi viszonyok közti ellentét szükségkép új társadalmi problémák fölvetésére ösztönöz. A társadalmi bajok megfigyelése és e bajok kritikája kétségtől első lépés a megoldáshoz. Ebben a kritikában rejlik az államregények jelentősége és érdeme.

Ezen a téren első sorban az utopiák egyengettek az utat, nem csupán a legújabb kor socialisticus és communisticus rendszereinek, hanem a tulajdonképeni tudományos kritikának is.

A társadalmi élet kórtüneményeinek és e tünetmennyek okainak a vizsgálása vagy a társadalmi pathologia művelése mindenesetre a társadalmi tudományok egyik legfontosabb főadata. Valamint egyáltalán a pathologia a therapiának alapját, úgy a társadalmi pathologia a társadalmi bajok orvoslásának, a társadalmi reformoknak alapját veti meg.¹⁾ Ezen a téren pedig a társadalmi szervezet alapintézményeivel foglalkozó államregények valóban kezdeményezők s úttörők voltak. Ennélfogva e művek nem jelentéktelen szerepet játszanak a társadalmi elméletek fejlődéstörténetében.²⁾

Az államregényekben már korán szólal meg a hagyományos intézmények létjogát vitató skepticismus és az emberi törekvésnek új célokat kitűző érettebb erkölcsi tudat. A kiemelt mozzanatok eléggé magyarázzák az államregények gerjesztő hatását és történelmi jelentőségét. Az utopiák positiv javaslataiban, communistikus terveiben nagyon sok túlzás, képtelenség és végzetes tévedés található. Így már communistikus alapgömgájok is egy nagy tévely. De a társadalmi pathologia terén, a melyebbreható ethikai kritika terén szerzett érdemeket teljesen nem lehet tőlük elvitatni.

MEDVEZKY FRIGYES.

¹⁾ V. ö. Baerenbach: *Die Socialwissenschaften. Einl.*, V. C. s t. h.

²⁾ V. ö. Mohl: *Geschichte u. Literatur d. Staatswissensch.* I. p. 168—169.

A DABÓCZY-CSALÁD.

Regény.

Második közlemény. *)

IV.

A diplomatai alkudozások a kiszemelt menyasszonnyal mindjárt az első jegyzék-váltás után sikert ígérnek.

Egy év eltelt.

Az első fagy beköszöntésével általános volt már a közvélemény a dabóczi kastélyban, hogy a létező helyzet tartahatatlan, elviselhetetlen. Tamás bárót furdalta a lelkiismeret, nem azért, a mit elkövetett, hanem hogy nem volt bátorsága azt nyíltan megcselekedni s kardjára ütven, kimondani: sic volo, sic jubeo. A grófné mellében emésztő tűz pusztított. Rettenetes állapot, szörnyű megpróbáltatás volt az fején: tudni valami titkot s megis hideg számításból, jól meggondolt politikából hallgatni és színlelni, mintha sejtelve sem volna, mennyire ki van játszva, mennyire porig lealázva!

A kastély lakói tehát az említett zuzmarás reggelen azon meggyőződésre ébredtek föl, hogy iszonyatos unalmassá vált az élet Dabóczon! Még a született sportman sem talált kedvet rendes foglalkozásában, annyira, hogy a helybeli rókák is méltán panaszkodhattak, mily csúfosan elhanyagolja őket ő méltósága, a fiatal báró.

Miután pedig úri módon élő családban nem szokás az unalom szörnyetegével kétségbeesett harczot folytatni, meg-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 115. számában.

erett köztők a szabadító eszme, s rögtön mindnyájan fölkerekedvén, azon szándékkal útaztak Buda-Pestre, hogy az egész telet a fővárosban töltsék.

Az öreg úrnak volt valahol a Krisztina-városban egy kert közepére épült eléggé úrias, vagy legalább kényelmes háza, melyet egy heti szorgalmas fűtés és szellőztetés után lakható állapotba lehetett hozni.

Itt vertek új tanyát és nagyon megtetszett az öreg úrnak a gondolat, hogy mint Robinson laktalan szigeten élhet s ha mégis eszébe jutna ellátogatni a város legzajosabb központjába, csak egy szavába kerül:

— Fogjon a kocsis.

Lássuk most, mi történt ezalatt Kálmán báróval.

A fiatal ember dícséretes buzgósággal végezte kiegészítő tanulmányait s mint mézzel a méh, megrakodva gazdag ismeretekkel érkezett haza. Azalatt azonban, hogy minisztere három hétig törte fejét azon: Kolozsvárnak ajándékozza-e a szépen kiképzett «tanerőt» vagy megtartsa a budapesti alma mater fölfrissítésére? történt, hogy az igazságügyi miniszterium egyik szemfüles hivatalnoka szintén fölfedezte a föltűnt fenyves csillagot s addig járt nyakára, addig biztatta, kapacitálgatta, míg Kálmán báró egyik gyöngye órájában lemondott a kathedra dicsőségeiről s fölesapott Pauler úr irodájában osztálytanácsosnak! Rögtön be is sorozták ott a codificationalis osztályba s azóta szorgalmasan faragja a paragrafusokat (mint ott szokás) a jövő század, a következő nemzedék polgártársainak boldogítására. Ezt annál tisztább lelkiismerettel tehetette, mert nem fogadván el az állami stipendiumot, nem érezhette magát lekötelezve a közoktatási tárcza viselőjének irányában.

A grófné csak azt várta, hogy megrendelt öltözékei elkészüljenek s akkor azon határozatlan cím alatt, hogy néhány elmulaszthatatlan látogatást kell tennie, kocsira ült s az alagúton és lánczhídon keresztül egyenesen azon pompás és széles utcára hajtatott, mely egész végtelen hosszában teljesen fölépülven, akkor még a közönségesen hangzó Sugár-út nevet visel.

Mindjárt az útca elején, a baloldali soron állott a díszszel épült háromemeletes bérház, melynek kapuja előtt Dabóczy báróné csinos fogata megállott.

Szólanunk kell e ház birtokosáról.

A Ránky urak azon birtokos nemes családok közé tartoztak, kik főúri címet nem viselvén, még is a megye s a főváros legmagasabb köreiben otthon voltak. Ránky Lőrincz főispán volt, nejét korán elveszté s maga is csak hamar azután őseinek sírjába szállott.

Vegrendelete szerint Margit nevű kis lánykáját rokona, özvegy Ránky Lászlóné, gondjaira bízta. De már a mi súlyos adósságokkal terhelt birtokait illeté, a megyei árvaszék lépett közbe, s a jószág kezelését egyik szomszéd birtokosra bízta.

Eleinte nehéz éveket látott a kis árva és szeretett néni-keje. Mindig falun laktak; nélkülözni kellett a megszokott fényt és kényelmet s csak egy szebb jövő reményeivel vígasztalták egymást.

Legalább tizenkét év kellett hozzá, hogy a birtok az adósságok terhe alól fölszabaduljon. Azután mindinkább több pénz jutott a kis árva háztartására, míg végre a jövedelem megta-
karított részéből jelentékeny tőke képződhetett, melyből Margit kisasszony kívánságára a sugárúti szep ház épült.

A néni derék asszony volt, mindig jól gazdálkodott, de az utóbbi bővebb esztendőkből magáról sem feledkezett meg. Tudta, hogy lánykája ma-holnap férjhez megy, neki vissza kell költözni özvegyi szomorú magányába, a hol jól fog esni, ha nem üres kézzel válik meg díszes gyámányai méltóságától. Az ilyféle emberi gyarlóságot a magasabb körök (ha közülök teszi valaki) nem szokták túlszigorú bírálat alá vetni: bármily gyöngédtelen kifejezést is használnak ily esetekben a polgári rend osztályaiban.

Fél éve már, hogy a hölgyek az új ház első emeletének útczái részében állandó lakást vettek s Margit kisasszony szépségének és gazdagságának nagy híre futott az aranyifjúság tagjai között.

Úgy látszott, hogy a néni régibb ismeretség következtében jó barátságban, sőt sűrű levelezésben állott a dabóczi kastély grófnéjával. Legalább most, a midőn megnyílt az elfogadó terem ajtaja, s a ház úrnői látogatásra jött hölgyet megismerték, nagy szívességgel siettek üdvözlétére.

Még Margit kisasszony is! Valóságos lelkesedéssel osztozott a viszonzítás örömeiben, míg korábban, ha találkozott a grófnéval meglehetősen tartózkodólag viseltetett iránta. Az

ily módort a jó társaságban mindig észreveszik, személyes ellenszenvnek tekintik s ha változás következik be, titokban mindenki igyekszik a valódi indokot kitalálni.

Most Margit kisasszony maga ragadta meg az új helyzet kezdeményezésének dicsőségét. Forrón viszonzta a grófné öleléseit s a kapott csókok sokaságát uzsorás kamattal adta vissza. A grófné oda volt a boldogságtól, mert egyelőre kevessebbel is megelégedett volna. Alig merte remélni, hogy Margit húgocskája nyájas lesz iránta s most láthatta, hogy a lányka, kit az özvegy nő, fia Róbert, számára, menyasszony gyanánt szemelt ki, maga omlik a lázasan dobogó anyai kebelre.

Történt itt valami, a mit ő még eddig nem tudott?

A szertartásos látogatásnak percei letelvén, a grófné búcsúzni kezdett. Ez volt a legalkalmasabb pillanat, melyben barátnéja elé azon kérelmet terjeszté, hogy más kedvező alkalommal fiát is elhozza és bemutatthassa.

A néni csak úgy felelt, mintha mondaná: de hiszen ez magától értetik. A lányka pedig elpirúlt, mosolygott és mélyen meghajtá magát a grófné előtt.

Ki hallott valaha ily rejtélyt? Valóban úgy látszott, mintha Margit kisasszony is szükségesnek látta volna a maga részéről megadni az engedelmet. Mióta van az ily módor divatban?

A grófné józan észszel másként nem is magyarázhatta a szembetünő viseletet, mint hogy a két gyermek már látta egymást valahol, a társaságban.

Annál jobb, ha itt egy kis kedélyes regénykének fonalai indulnak fejlődésbe. Semmit sem árt, ha a szülőktől származó házassági tervek háta mögött a legközelebb illetettek is életjelt adnak s talán épen tenyleges szereplésre vállalkoznak. A házasság ugyan egy magasabb fajú üzlet, de ha a háttérben egy kis szerelem is fűszerezi, semmit sem ront el a dologban.

Haza térvén a grófné, késő éjig kellett várnia, míg Róbert a városból jó kedvvel és dűdolgatva előkerülhetett.

— Róbert — kezdé a mama — emlékezel a leányra, a ki a színházban egy szemközti páholyban ült s megmondtam neked a nevét? Felelj kérdésemre: találkoztál vele másutt is?

— Láttam a múltkor, a főispánné estélyén?

— Remélem, jól tudod, mi forog itt köztünk kérdésben?

— Tökéletesen, édes mamám. A legdelicieusebb vad, a mi vala egy sportman puskájának lőtávolába került. Szép lyány, jó név, majd annyi birtok hozzá, mint nagypapának van s még több jövedelem, mert a jószág gyönyörűen föl van szerelve. Minden pajtásom úgy melancholizál Ránky Margitról, mint az idei saison nagy sorsjátékának első nyereményéről.

— Nem szeretem ezt a lovászegények közé való stílust.

— A sport rendes szótára.

— Elég. Arra felelj: beszéltél vele?

— Akartam ugyan hozzá közeledni, de sok irigy ismerőseim közül egyik sem akart a gyámányjának bemutatni.

— Ha tudtad, hogy Ránky Lászlóné régi kedves barát-nem, bemutathattad volna magadat.

— Azt hittem legelőnyösebb lesz, ha anyai szárnyaid alatt kerülök elébe.

— Ismer a leány téged?

— Nem hiszem; de a leányok magok között megmondják a jobb tánczosok nevét.

— Gondolnád, hogy szembe tűntél neki?

— Tudtommal eddig nem.

— Most halld parancsodat. A jövő hét első napján itthon maradsz s jössz velem a Ránky-palotába.

— Parancsolatodra, mamám.

— Okaim vannak hinni, hogy a hölgyek szívesebben látnak, mint megérdemled, rossz gyermek.

— El leszek ragadtatva.

— Előtte való napon, jókor lefeküdjél. Nem akarok egy álmos képű korhelylyel hölgyek elé lépni, hogy szemed alatt a kék foltok hirdessék átvirasztott éjszakáidat.

— Pontban tíz órakor ágyban leszek.

— Ezt el is várom. Csókolj kezet s menj feküdni, mert éjfél után két óra.

— Igazad van, mamám. Magam sem tudom, miért osztott el épen ma kivételkép korábban az én társaságom.

A legközelebbi hét első napja csak hamar bekövetkezett s Róbert báró egy fölségesen töltött éj után egészen újra szülvette kelt föl ágyából.

Egész reggel lovagolt a budai hegyek alján végig húzódó úton. Hazatérve, harminczhat foknyi meleg fürdőben tetőtől talpig megmosakodott, mert szép dolog ugyan az a nemes

sport, de néha átkozott ló-illatot kap tőle az ember. Ebédkor hatalmasan evett, de az ivásban példás mértéket tartott. A minden apró részletében gondos öltözködés teljes két órát vett igénybe, míg végre kifogástalanul kicsípye, kifenve és föl-piperézve, édes anyja mellé, kocsiba ült. Így indultak ketten a Ránky-palotába, elhatározó ütközetre!

Ütközben mondá a grófné:

— Róbert! Óhajtánék neked egy jó tanácsot adni.

— Parancsolj, mamám.

— Az emberek elhitették velem, az anyával is, hogy a te arczod legszebb és legelőnyösebb, ha vonásaidat rendben és nyugalomban tartod. De ha megfélekezzel magadról s nagyot nevelsz, néha fogsoraidból és ínyhúsodból többet mutatsz, mint a mennyi a férfiúi szépség eszményképéhez szükséges.

— Ezt beszélnek rólam az emberek?

— Az emberek alatt inkább csak az asszonyokat értettem.

— Baj, ha úgy van, de mit tegyek? Szokásom bőven szórni a lekötelező bókákat s ha néha egy elegans élczet is hozzáadok, végre is nevetnem kell.

— Utánozd az angol urak példáját. Beszélj úgy könnyedén csak az ajkad hegyéről, mint mikor a valódi dandy a *th* betűt oly szeretetre méltólag ejti ki.

— Megkísérlem.

Minden arra mutat, hogy a vendégeket a Ránky-ház első emeletében már várták. A folyosó csöngettyűjének sívítására összefutottak a cselédek s mindenki talált valami teendőt szolgálata körében.

Végre nyílt az ajtó s egyrésztől a grófné és fia, másrésztől a neni és a ház kisasszonya szemközt sietének egymásnak.

Az első pillanatban Róbert báró alakját a mama tornyos fejeke és öltözkének röpülő fodrai eltakarák, s Margit kisasszony élénk kíváncsisággal, talán épen titkos örömtől ragyogó szemmel pillantott a fiatal emberre, a kit ily különös előzmények és példálózgatások között vezettek elébe.

De mikor meglátta, ki áll előtte, hirtelen visszariadt s egy önkénytelenül elhangzó áh! kiáltással elárulá, hogy várákozásában kegyetlenül csalódott.

Talán csak nem várt más valakit? Vagy talán a kit várt, annak alakjáról, kisleányi képzelődése más, rokonszenvesebb rajzot állított össze? Tény, hogy a meglepetés első percében egy lépéssel visszahúzódék s a legközelebbi karszék támlája mellett keresett támaszt és segítséget.

A két asszony ijedten nézett egymásra, de Róbert báró saját férfiúi ellenállhatatlan hatalmának biztos öntudatában bátran hatolt előre. A lányka ijedséget csak a tapasztalatlan gyermek természetes félénkségének tartotta. Hogy tehát az elrémült özikét fölbátorítsa, megragadá ama reszkető kezek egyikét, és udvarias csókot pattantott rája. Ez alatt végkép megfeledkezett anyjának igen helyes és gyakorlati tanácsáról s hangosan fölkaczagván, szája üregének minden titkát föltárá. A dolog már nem kezdődhetett gonoszabbúl.

Szerencsére, Margit kisasszony mindjárt a harmadik, negyedik másodperc után észrevette, hogy vétket követ el a társalgás szabályai ellen; hogy tehát önkénytelenül ejtett hibáját helyrehozza, egyszerre megint a jó és engedelmes kisasszonyka lett belőle, a ki nyájasan és barátságosan is tud mosolyogni, sőt meghajtván magát az ifju előtt, jobb kezét feléje nyújtá.

Erre csodálatos gyorsassággal megváltozott az időjárás, a felhők félrehúzódtak, a viharral fenyegető borulatok széteslottak, a nap kisütött s fényes sugaraival mindent ragyogó színbe öltöztetett.

Nem sokára megvolt törve a jég, bizalmas társalgás keletkezett, s a derült kedv jótékony melege villanyozta föl a jelenlevőket.

És mint ilyenkor szokásban van, a mamák csak hamar találtak valami igen érdekes tárgyat, melyet meg kellett vitatniok s azalatt alig látszának arra is figyelni, mint használja föl a drága időt a maga részéről a fiatalság is.

Róbert báró tehát élni akart a közvetve és hallgatagon adott engedelemmel, fölkelt székéről s csak magától érthető dolognak tekintette, ha a házi kisasszony is követi a jó példát. Mindjárt hatalmába vette a leányt, s karját ajálva végig sétált vele a terem hosszán s később odavezette az egyik ablak elé, a hófehér csipkefátyolból készült függöny oltalma alá.

Természetesen, hogy legelőször is a sok közül, sportkalandjainak egyik legérdekesebbjét beszélte el neki.

Nem tudhatjuk, mily ájtatos figyelemmel hallgatta végig Margit kisasszony a nevezetes esemény idegrázkódtató részleteit, csak az bizonyos, hogy mihelyt a maga részéről is szóhoz juthatott, egészen más valamiről kérdezősködött:

— Ugye báró úr, van önnek testvéröccse is?

— Nekem? --- felelt megijedve a fiatal ember, és utánozhatatlan naivsággal hozzá tette — Isten őrizz meg ily szerencsetlenségtől.

— De hiszen él a városban egy fiatal ember, a ki Dabóczy Kálmán nevet visel és báró.

— Ah, ezt érti? Igen: én is ismerem. Szerencsémre csak unokatestvérem; különben pedig gyermekkorom óta, arra szoktattak, hogy mentől távolabb rokonságot tart-sak vele.

— Miért, kérem? Ha nekem unokatestvérem volna, boldog volnék és úgy szeretném, mint édes kedves nővéremet.

— Ez anygali jóságra mutat. De az én családomban e hidegséget oly szomorú emlék hozta létre, melyről ily magasztos érzelmű hölgy előtt, mint Margit kisasszony, beszélni sem akarok.

— Azért, mert színésznő volt az anyja?

— Mit hallok! E rettenetesség már általánosan tudva van a világ előtt?

— Miért kell ezért a jó rokont megvetni és eltaszítani? A színésznő, ha nemeslelkű és művésznő, díszes állás a társaságban. Ha Ránky Margit nem volnék, tehetséget pedig adott volna az Isten, még ma beíratnám magamat a színész-iskolába!

— Ön, Margit kisasszony! Szerencsénkire épen most hallám az elháríthatatlan akadályt is: «ha Ránky Margit nem volnék». Épen olyan ez, mint az ősrégi görög monda: ha Nagy Sándor nem volnék, Diogenes szeretnék lenni.

— Én komolyan beszéltem.

— Szabad kérdést tennem, honnan ismeri a kisasszony a Dabóczy Kálmán nevet? Ah, most jut eszembe, a hírlapokból. Olyan kalandor jellem, a ki minduntalan reclam-ot csinál magának. Egyszer külföldi egyetemekre küldik; máskor száz aranyat nyer az akadémiától. Most a mint hallom, már Beamter lett a justiczminiszteriumban.

— Oh én sokkal közelebből ismerem. Láttam, beszéltem vele, sőt egyszer már nálunk is volt.

— Ez képtelenség. Remélem, hogy a néni rendre is utasította a hivatlan tolakodót.

— Ellenkezőleg, nagyon szívesen láttuk.

— Ez enyelgés. Margit kisasszonynak tetszik velem kedélyes tréfát űzni. Mit kereshetett itt ily ember?

— Egyszerűen kötelességet teljesítette. Nincs ebben semmi hihetetlen. Dabóczy báró itt lakik a mi házunkban a harmadik emeleten, tehát november elsején lejött és megfizette a házbért.

— Nem mondtam, hogy méltóztatott velem ártatlan játékot űzni? Meg vagyok győződve, hogy ő nagysága, özvegy Ránky Lászlóné, megtanította őt arra, hogy mint más bérben lakó, dolgait a házmesterrel végezze.

— Nálunk más szokás divatozik. Az én drága jó néni-kem, pénz dolgában, senkiben sem bízik. Aztán személyesen is ismerni akarja a lakókat. Azok pedig szívesen jönnek hozzánk; fizetnek, a néni beírja egy vonalozott nagy könyvbe, én pedig megírom a nyugtát, beporozom és átadom.

— Valóságos idyll, a XIX. században a Sugár-út örökös kocsizájában! Még csak az hiányzik e szeretetre méltó leereszkedésből, hogy a házbér pontos fizetőit megmaraszszák kávéra, vagy éppen meghívják thea-estélyre.

— Egyik-másik női bérlőnkkel ez is megtörtént már. Az urakkal nem rendelkezhetünk. Meg kell elégednünk, ha minden három hónapban egyszer lehet szerencsénk.

— No, ez legalább mint vigasztalás hangzik. Minden évnegyedben egyszer!

— Kivévé, ha időközben véletlenül a lépcsőn vagy a folyosón találkozunk.

— Ah, értem. Boldogok, a kik e házban laknak, van itt kényelem, csend, tisztaság és úri elegancia. Ráadásul egy kis kellemes véletlenség is. És ha nincs, könnyen csinálhatunk. Például a lakó panaszkodik, hogy az ablak egyik szárnya rosszúl záródik, vagy füstöl a kályha. Mindez tökéletesen igazolt alkalom a rögtönözött látogatásokra.

— Ezek kellemetlen ügyek, de arra való a házfelügyelő, hogy elvégezze.

Csak ennyit beszéltek egymás között tanúk nélkül. Más közönséges udvarlót a lányka sajtászerű modora kétségbe ejtett volna, de Róbert teljesen meg volt elégedve aratott sike-

rével. Mert önhitt és elbizakodott fiatal ember volt, a ki saját ellenállhatatlan hatalmának érzetében csak a biztos győzelmet ismerte.

— Ez is oly lány, mint a többi — gondolá — szép, gazdag, előkelő, tehát arra van teremtvé, hogy nénik és a mamák feleségül adják annak, a kit számára kiszemeltek.

Igen természetesnek tartotta, hogy e kiválasztott férfi más nem is lehet, mint épen ő. Dabóczy báró! A család idős ágának reménye és képviselője. A ki otthon a grófné mamától az ősi fészekben született, úr volt bölcsőjétől kezdve és apáinak kastélyába vezetheti menyasszonyát.

Ily hangulatban volt, míg csak a látogatás ideje letelt, aztán jó kedvvel, vidám lélekkel vezeté anyját a kocsiba.

Ez elbizakodott modor azonban az épen nem vérmes természetű mamát el nem szédíthette. Nem érthette fiának győzelmi dicsekedéseit s ez okból, ha kiméletesen is, egyik kérdést a másik után intézé hozzá.

— Bocsáss meg, fiam — szólt igen rossz kedvvel — de nekem úgy látszott, mintha mindjárt első megjelenésünkkel különös meglepetést, vagy épen kellemetlen csalódást okoztunk volna.

— Csalódást? — trefálkozik a báró. — Nos, meglehet, hogy bozontos barna ficzkót képzelt: én pedig, Istennek hála, síma hajú szőke legény volnék.

— Mikor pedig hallottam tőle, hogy Kálmánt ismeri, gonosz sejtelmem súgta: hogy velünk együtt ellenségünk belépését is várta.

— Hogy jöhetsz e gondolatra? Hogy épen te vennéd pártfogásod alá családunk szennyfoltját.

— Mindjárt megmagyarázom. Mikor először szóltam rólad s kertem az engedelmet, hogy bemutassalak, ez a lány oly saajátszerűleg mosolygott. Föltűnő lelkesedettséggel hallotta ajánlatomat; szeme ragyogott az örömtől; vig, szeretetreméltó és boldog volt. Bizonyosan azt gondolta: nagyon jó lesz velünk megismerkedni, hogy aztán e réven Kálmánnal is bensőbb barátságot köthessen.

— Nem tudok hova lenni bámulatomban! De engedj meg, mamám, egyetlen fiadban annyi hiúságot és önérzetet, hogy ily föltevés ellen nyíltan tiltakozzam.

— Gyanúm megerősödött, a midőn szörnyű megbotrán-

kozásomra hallám, hogy Margit kisasszony, e kitünő nevelésben részesült leánya, elnéző és engedelkeny lehet egy színésznő iránt, a ki vakmerően családjunkba tolakodott.

— Oh mamám, ha csak innen származik aggodalmad, igen könnyen megczáfolhatlak. Lásd Margit kisasszony áldott jó lélek, az égből leszállott angyal. Tisztán és egyedül csak engem akart megvigasztalni. Irgalmat és könyörületet mutatott a színésznő iránt, hogy ne szégyenkedjem e kellemetlen rokonság miatt. Leányi finomsággal adta értésemre, hogy e gonosz emlék köztünk akadályt vagy éppen válaszfalat nem kepezhet. Nem tagadom, hogy eleinte nem érthettem szavainak végczélját: csak később, a midőn szemközt ültem vele és arcvonásait figyelmesebben vizsgáltam, súgta meg a szent lélek, hogy ez a legvilágosabb fölbátorítás volt irányomban.

A grófné keserűen mosolygott. Talán el is borzadt a gondolatra, hogy imádott Róbertkéje ily leha és hígvelejű frater lehetett. Pedig, szerette volna, ha aggodalmai eloszlanak s felre gördül szívéből a nehéz kő, mely a leánya elutasító magaviselete által mellére súlyosodék.

Eszes, okos és a veséken is átlátó hölgy volt. Láttuk, hogy éles szemével minden titkot fölfedezett; a legovatosabban őrzött rejtélyről is a letakaró leplet fölrebenté, tehát fiának nevetséges álomlátásait csak ízetlen önhittségnek tekinthette. De ha mindig csak saját esze után járt, a hiába való beszéd nem fogott rajta, más ember tanácsára nem szorúlt, azért még is . . . anya volt! Egyszerűen félbeszakítá a meddő vitát: sóhajtott és fölfohászkodott: vajha legalább ez egy esetben nem neki, hanem fiának volna igaza!

Haza érkezvén, Tamás báró az ebédlőben, föltalált vacsorával várta övéit. Épen nem gondolva, hallja-e szavát az ácsorgó cselédség vagy nem? Élénk kíváncsisággal kérdé:

— Nos, mi újság? Hogy és mint fogadta a Ránky nagyhatalmasság az én rendkívüli követemet és attaché-ját?

Mielőtt a grófné valami kétértelmű feleletet adhatott volna, Róbert báró közbe szólott és elüté a dolgot nagy kiáltással:

— Fényes siker! Teljes elhatározó győzelem, az egész csatavonalon!

A grófné hallgatott, szobájába tért és boldog fiára hagyta a végbement hadjárat részleteinek elbeszélését.

V.

A mikor kedelyes enyvelgések között igen keserű igazságokat hallunk a család tűzhelye mellett.

Tamás báró még ez este egyenként és különvéve, bővebben kérdőre vette menyét és unokáját. Róbert a második tűzben is el volt ragadtatva a látogatás dicsőséges sikerén ; a grófné forma szerénti kosárról beszélt. Az öreg úr szokott módon a grófné szavainak adott hitelt, de voltaképp nem sokat gondolt a dologgal. Neki mindegy. Ha haza hozhatják a gazdag örökösöt, igen jó, ha elesnek tőle, az se baj. Van lány elég az országban és az idő sem sürgetett.

A grófnét azonban főleg a második, még pedig a titkos végrendelet ügye aggasztotta. Dabócczal lesz menyasszony Róbertnek minden újjára. A nélkül nagyon megszűkül a válogathatás köre. Többször tervezte, hogy valami ürügy alatt el látogat Laczházy Dániel irodájába ; de előre sejtette, hogy a vén tentanyaló a hűségére bízott titkot, becsületének kockáztatása nélkül, el nem árulhatja.

Más részről megvesztegetési kísérletről szó sem lehetett ; már csak azon okból sem, mert nem volt mivel ? Igen, ha a közjegyző csak ötven éves agglegény volna, a büszke grófné pedig nem sokkal túl a harminczon ! Akkor egy sokat mondó pillantás, esetleg egy rosszúl palástolt kaczer mosoly, csodákat művelhetne !

Szerencsétlenségére, még pénzzel sem kezdetett valamit. E tekintetben ő méltósága aktíái a leggonoszabbul állottak. Tamás báró a ház pénzügyeit mindig sajátkezűleg vezette ; a mi pedig a tiefbergi és hochtali uradalmak jövedelmeit illeti, abból ugyan emberi gyarló szem még soha egy vörös garast sem látott Dabóczon.

Nem maradt tehát a titok kipuhatólására más út nyitva, mint megkísérelni, hát ha magából a nagy papából lehetne valamit kifacsarni.

Mert az asszonyi praktikának sok mindenféle sikerül, a mit férfi meg sem kezdet. A nő nem restel valakit agyon unszolni s ha visszaveretik, a legközelebbi alkalommal újra

elől kezdi támadó csatáját. Hát ha szőőzönnel úgy elkábíthatná az öreget, hogy már csak szabadulási vágyból, hogy megmenekedjék az örökös vallatási kínoktól, elfeledkezhetik magáról s valamicskét kibökkent? Egy pár mesterkéltlen előre készített kérdésre fél igent vagy egész nem-et kiszalaszthat s akkor a derengő világosságban biztosabbá válik a további fűrkészés.

Az ily vallatás megejtésére legczélszerűbb módszer a kedélyes és családias enyelgés. A legalkalmasabb idő pedig az elköltött ebéd vége, a midőn az ember beszédesebb és közlékenyebb, mint egyébkor.

Mindjárt tehát másnap, a midőn Róbert az ebédlőt elhagyá, a grófné úgy mutatta, mintha valami titkos fölfedezésen nagyon jól mulatna.

— Grand papa, tudod-e, mit nevetek? Te a múltkor nagyon ránk ijesztettél; azt mondtad beteg vagy, pedig Istennek hála, semmi bajod, hanem valami kis hamisságon törted a fejedet.

— Ah, valami hamisságon? Hogy érted ezt?

— Mindjárt elbeszélem. Nagyon furdalta szívemet az aggodalom és teljes megnyugvást akarván szerezni, meg akartam látogatni a te híres specialista doktorodat.

— Laczházy Danielt?

— Öt, de nem tudtam lakását. Mikor pedig föltaláltam nevét a naptárban, szörnyű bámulatomra esett, hogy nem is orvos, hanem ügyvéd, sőt épen közjegyző.

— Nagyon helyes.

— Igen, helyes, de nem szép a nagypapától, hogy veszéyes betegséget színlelt. Mintha bizony akárkinek szava lehetne a háznál ahhoz, mikor van a család fejének szüksége ügyvédre? Most, hogy elenyészett félelmem, boldog és jó kedvű vagyok. Még csak nem is kíváncsiskodom, miért kellett ezt az embert oly titokban, úgy szólván álnév alatt Dabóczra becsempészni!

— Nos, kedves leányom, ha nem vagy kíváncsi, akkor ez oly érdem, melyet meg kell jutalmaznom. Tudod, hogy Dabóczhoz két kis pusztá is tartozik: de köztünk legyen mondva e föld csak régi zálogos birtok. Szerettem volna tehát e dolgot halálom előtt tisztába hozni, nehogy utódimnak pört hagyjak örökségül. .

— Ah, ez volt a titok? Minő gyöngéd a mi nagypapánk hozzánk! De ha eddig senki sem kezdett zálogkiváltási pört ellenünk, most már örökre elkésett vele.

— Hogy mondhatasz ilyet? — kérde Tamás úr, mintha nagyon bámulna.

— Mire való az ösiségi patens, melyet az országbírói értekezlet elfogadott s most törvényerővel bír?

— Hogyan! Te tudsz valamit az ösiségi patensről és országbírói értekezlet határozatairól?

— Semmi csodálni való sincs benne. Mikor Róbert a jogot hallgatta és szünnapokra haza jött, bele tekintettem iskolai könyveibe. Az anya anya marad, még a legszárazabb tárgy is érdekli, ha az fiának tanulmányai közé tartozik.

Különben láttuk már, hogy e gondos anya képes volt valóságos leczkét adni jurista fiának a végrendeletek külső kellekeiről.

Az öreg úr egy pillanatra elhallgatott és elismerni kényszerült, hogy ügyetlenül hazudott. Ezzel csak a grófné gyanúját erősíti meg, hogy azon alkalommal csakugyan új végrendelet keletkezett a háznál.

Tamás báró azonban nem szeretete, ha övei kifogtak rajta. Ilyenkor, hogy szépszerivel kiszabadulhasson a hinárból, egyik meggondolatlanságot a másik után követte el. Bevegyült oly beszélgetésbe, melynek végét előre ki nem számíthatta. Rendszen vig trefát csinált a dologból, sőt élczes is akart lenni, a mi egyáltalában nem volt kenyere.

— Ha már mindentudók vagytok, utoljára kisüthetitek, hogy a vén Laczházyval új végrendeletet fabrikáltam.

A grófné szemei fölragyogtak, szája fölött az ismert redők fenyegető kifejezést öltöttek, de ha kapva kapott is az alkalmon, hogy épen a végrendelet kényes ügye került szőnyegre, egyelőre csak ájtatos fohásszal felelt:

— Ily sértés eszünkbe sem juthatott. Nagypapa teljesen független; tetteiről számadással senkinek sem tartozik. És csak saját tekintélyén ejtene csorbát, ha szabad akarátának kijelentésében titkos útakhoz folyamodnék.

— Nem így értettem szavaimat; de egy bölcs ember, a ki praktikus vén kópé lehetett, egyszer azt mondta: nincs annál jobb politika, mint mikor az örökösök egyáltalában nem ismerik a megírt végrendelet pontozatait.

— És nagypapa még is fölolvasta egyszer egy ily okiratnak teljes szövegét betűről betűre!

— Akkor még nem ismertem ama bölcs férfi tanácsát. A dolog veleje abban áll, hogy a valószínű örökösök akkor vigyáznak legszorgalmasabban az öreg ember testi és lelki jólétére, ha saját jövődjök érdeke homályban van előttök.

— Nem értem okát.

— Könnyen megmagyarázom. Íme: a végrendelet vagy kedvező rájuk nézve, vagy kedvezőtlen. Ha rosszat sejteneek éjjel-nappal csak arra törekszenek, hogy magokat megkedveltessék. Folytonosan köröttek forognak, lesik óhajtatásimat, kitüntetni igyekeznek legőszintébb szeretetüket. Hizelegnek, nyájaskodnak, tejbe-vajba füröszteneek, hogy meglágyítsák szívemet s már csak a hála érzetéből is más, okosabb végrendeletet írok. Ha pedig előre tudják, hogy ma-holnap bizonyosan minden az övek lesz, akkor az ördög sem alszik, s mindjárt a fülökbe súgja a kívánságot: bár minél előbb dőlnek ki az elők sorából.

Miután mindez folytonos kellemes enyelgés és családi bizalmas csevegés hangján volt mondva, a grófné is úgy mutatta, mintha értené a jó trefát és ugyan e modorban felelé:

— Ily értelemben én is elismerem az adott tanács bölcsességét. Csakugyan, akadhat e szeles világon olyan kedves kis örökös, a ki ismervén a végrendelet tartalmát, a legközelebbi családiasan boldog és csendes vacsora alkalmával jó adag mérget kever a nagypapa levesébe!

— Mérget kever? Attól függ a kérdés megoldása, ki mit nevez méregnek!

— Egyik olyan, mint a másik. A mihez az ember legkönnyebben férhet. Teszem azt: patkányméreg minden házi gazdaságnál előfordúl.

— Ez otrombaság; ennek államügyész-, börtön- és kötél-szaga van. Nem hallottad, hogy általában minden, a mit az ember megeszik, egyszersmind halált okozó méreg? Egyik a másiktól csak az adag mennyiségére nézve különbözik.

— Akkor a kenyér is méreg.

— Minden bizonynyal. Ha én meg akarnék enni egy frissen sült nagy magyar kenyeret, a felével sem volnék készen s megpukkadnék tőle.

— De nem azért, mert méreg, hanem, mert ily mennyiségben emészthetetlen.

— Ez az, a mit mondtam. Mindenben az adag nagysága az elhatározó föltétel. Valami csekély arzenikumot is meg lehet enni baj nélkül, de már egy késhegynyire való dosis megöl.

— Akkor legbiztosabb óvszer a mértékletesség.

— Kétség kívül: de bajos mértéket tartani oly ételben, mely különösen jól ízlik. Nem azt mondom, hogy egyszerre halálra eheti magát az ember: de gyakran ismételve, s mindig csak egy falatkával több, mint kell, veszedelmet okoz. Hány eset van rá, hogy az alkalmatlanul sokáig élő gazdag embert addig traktálták kedvencz ételével, a lüdmáj-pástétommal, míg emészthetetlenségi bajok miatt jobb létre szenderült. A dologból nem keletkezett büntető pör, de lényeg tekintetében ez is csak oly megmérgezési eset, mint a többi.

— Mint a többi; például: kigyógomba, bürök, nadragulya.

— Az ilyféle csak a vályogvető cigányt öli meg, a kinek eltompúlt az ínyezete. Uri emberen ez meg nem történhetik, mert egy falat, vagy egy kanálnyi belőle meg nem árt: a többi rögtön kiviteli asztaláról; nem azért, mert méreg, hanem mert undok rossz íze van.

Ily jelenetek kezdtek a báró úr házában fölmerülni. Bizonyára csak ártatlan csevegés alakjában, de a kinek úgy tetszett, igaz szót, célzást és közvetett figyelmeztetést is olvashatott ki belőle.

A grófné nem határozhatta el: tanult-e valamit a gyorsan lepergett szószaporitásból? Mert a mit hallania kellett, arról ő ugyan maga sokszor gondolkodott, de új volt előtte a meglepő tapasztalás, hogy hasonló eszmék a nagypapa agyában is megfogamzhattak.

Ettől fogva tehát még élesebb foggal gyötörte bensejét a kétség viperaja. Minden éjjel azt álmodta, hogy angyal száll ágya fölé, s mint az igaz lelkűek védelmezője, fölolvassa előtte a nagypapa testamentumát mely most otthon, jól őrizve és légmentesen elzárva hallgat a Wertheim-szekrény sötétében.

Nyugtalan lelke az egyik rossz tanácsot a másik után sugalmazta szívébe. Kész volt már aljasságot is elkövetni, azon föltevés mellett, hogy léptei titokban maradnak.

Végre föltalált egy módot, mely hite szerint biztonságot ígért, vagy legalább nem sok kockáztatással járt.

Csak egy nap kellett hozzá, hogy készülleteit befejezhesse s akkor fiát bevitte saját legbensőbb szobájába, miután kívülről még két idevezető ajtót is gondosan bezárt.

— Róbert! én e rettenetes bizonytalanságban többé nem élhetek. Itt az idő a cselekvésre. Legelőször is, ma, ebéd után mondd nagyatyádnak, hogy egy pár jó barátodat meghíttad Dabócra, egy kis vadászatra. Találsz itt ilyen jó pajtásokat?

— Akár tízet is.

— Kettő, vagy három épen elég lesz. Hogy nagypapa, mint a háznak ura, meg ne nehezteljen, mielőtt valakit meghínl, kérj tőle engedelmet.

— Meg sem történhetik máskép.

— Most pedig halld parancsomat. Megérkezvén Dabócra, jól mulass barátiddal, de mindjárt az első éjjel, a midőn minden lecsendesedett, lépj be nagypapa írószobájába, és ne feledd, hogy legalább két ajtót magad után belőlről bezárj.

— Úgy lesz.

— Im, vedd át e két kis kulcsot. Az egyik a Wertheim-szekrény külső nyílójának, a másik a belsőnek, az úgynevezett tresornak zárjába való. Nézz körül s még az ablak tábláit se hagyd nyitva. A szekrény belsejében nem találsz egyebet, mint pénzt, s azt is igen keveset, mert a mi volt benne, legnagyobb részben ide hoztuk. De lesz ott egy rendkívül fontos okirat, mely kék papírba takarva, zöld selyem zsineggel van átkötve.

— Beszéltél már róla. Egyik példánya az új, a Laczházy-fele végrendeletnek.

— Ez az, a mit keresünk; ez az, a mi téged igaz jogodtól, akár részben, akár egészben megfoszt. E darab papírt minden áron kezédbe kerítsed, s aztán íróasztal mellé ülven, a tartalmát, számomra szóról-szóra lemásolod.

— Lesz ennek haszna?

— A fő dolog, hogy az ellenség terveit megismerjük. Ettől függ, mint kelljen továbbá cselekednünk s az álnok öreg tapasztalni fogja, kivel kezdett vakmerő játékot!

— Mindenben utasításod szerint cselekszem; de engedj meg, mamám, nekem is egy pár kérdést. Nem félsz, hogy

távollétem ideje alatt nagypapánk észreveheti, hogy kulcsai hiányzanak?

— Semmit sem fog észrevenni. Kulcsai ott lesznek helyökön, azon álvány fiókjában, a hol dohányát és szivarjait tartani szokta.

— Hogyan, mamám? — kérdé elpirúlva az ifjú. — Hamis kulcsokat adsz kezembe? Reszketek e gondolatra.

— Semmi okod, időszerűtlen érzékenykedésre. A kulcsok jók, igaziak, valódiak. Emlékezhetsz, hogy e szekrényt nagyatyád megbízásából én vettem Buda-Pesten, a Váci-utczán. Minden ily szekrényhez egyszerre két pár kulcsot kap az ember, hogy ha egyik elvesz, meglegyen tartalékban a mása.

— Ah értem, ez a másik pár.

— Nem érted. A másikat nagypapa úgy elrejté, hogy soha sem akadhattam rá. Igaz, hogy szükségem sem volt, hogy keressem. Én tegnap, míg nagypapa a városban járt, kezembe vettem a kulcsokat s azt mondtam a gyár itteni képviselőjének: útközben véletlenül elvesztettem az egyik párt, adjon helyébe mást.

— Nem elég egy?

— Rendszerető ember mindig kettőt tart. Hát ha a másikat is elveszti, vagy ellopják tőle? És épen akkor nem nyúlhat szekrényébe, a midőn okvetetlen szüksége van valamire.

— És a kereskedőnek sem volt semmi nehézsége?

— Épen semmi. Látott engemet; hallotta nevemet; megnezte könyvében ki vette meg tőle a kijelölt számú szekrényt? Ígerte, hogy a kulcsok mását estig elkészítetteti és szavát meg is tartotta. Van még kérdésed?

— Mi történik, ha a végrendeletet borítékba takarva, lepecsételve találom?

— Akkor megghiúsult vállalatunk. Kivéven ha ügyes vagy, megtalálod nagyatyád családi nagy pecsétjét, s ha az okiratot lemásoltad, észrevétlenül újra lepecsételheted. Ez volt utolsó ellenvetésed?

— Még egy csekélység van hátra. Ha üres a kastély, a szakácsné a városban van, mit adjak enni otthon vendégeimnek?

— A vadász ember ne legyen válogatós. Majd gondoskodom, hogy inasod egész teli kosárral sültet és más ilyfélét hozzon Gabrie csemege-kereskedéséből. S miután a pincze

mindig rendben van, az utat is oda jól ismered: remélem, hogy korhely pajtásaid nem halnak meg két nap alatt éhen, vagy szomjan.

— Mikor utazom?

— Mihelyt megkaptad az engedélyt, rohansz barátaidat fölkeresni s holnap reggel indulhattok. Még egyszer intelek, óvatos légy, rendetlenséget a szekrényben ne okozz s a végrendeleten kívül egyéb dologhoz ne nyúlj.

— Hogy érted azt, mamám? Remélem, hogy e pillanatban nem gondoltál nagypapa pénzére.

— Nem gondoltam, csak figyelmeztettem, hogy grand papa mindig a legutolsó egy forintosig számban tartja bankjegyeit.

Erre aztán az anya és a fiú is nagyot nevettek. Mert hát a kedélyes enyelgés nagyon divatozott e napokban a család tagjai között.

— — —

Másnap az öreg úr és a grófné csak kettecskén ebédeltek s különös jó kedvvel láttak Isten válogatott áldásaihoz. Tamás báró megint a Ránky-báz kisasszonyára fordítá beszédét s nagyon nevette, hogy ez az elbizakodott Róbert már előre iszik a medve bőrére!

Ez nagyon udvariatlan, sőt illetlen hasonlítás volt ugyan még egy öreg úr szájában is: de a grófné ma mindent szellemes kifejezésnek talált. És kapván az alkalmon, nagyon érthetőleg példálózgatott azon körülményre, hogy e házassági terv sikere főleg attól függ: mennyire lesz biztosítva a Ránky-rokonság a völegény jövődöbeli helyzetéről?

— Különös — felelt az öreg úr — kikből áll ez a Ránky-féle vérrokonság? A birtok kezelője nem gyám; semmi beleszólása, kihez megy férjhez Margit kisasszony? A mi pedig kesergő özvegy Ránky Lászlóné asszonyomat illeti, azt mondtad, velünk fog tartani.

— Határozottan, velünk: de ezalatt mindig saját magát szokta érteni. Neki csak az van érdekében, hogy megtartsa helyét s mentől tovább kezelje a háztartás számadásait.

— Mit értesz ezalatt? Tán csak nem gyanusítod, mint ha hűtlen sáfára volna gyámleánya jövedelmeinek?

— Azt nem állítottam: de neki is csak maga felé hajlik a keze s fölgyűrűzött újjai néha egy kicsit ragadósak.

— Ezer ördög! Beszélj röviden és magyarul: lopja gyámleányát?

— Csak azt mondhatom, a mit a rossz világ nyelve beszél.

— Hallatlan botrány, ily diszes és előkelő körben! És te meglátogatod az ily selejtes kreaturát?

— Fiam érdeke parancsolja.

— Hogyan? Barátságosan mosolyogsz szeme közé s megcsókolod arczát mindkét felől?

— Ah, nagypapám, ne beszéljünk mi komolyan az asszonyok egymásközi csókolódásairól. Ennek az ízetlen szer-tartásnak sem jelentősége, sem következménye. Mi nem vagyunk férfiak, kik ha jobbokat nyújtnak egymásnak, azzal kölcsönös barátságukat és nagyrabecsülésöket fejezik ki. Az asszonyok üdvözlő csókja csak a légben elenyésző üres czuppanás, melyből száz közül, több mint kilenczvenkilencz, kizárólag a Judás-csókrok rovatába tartozik.

— Kedves leányom, te ma nagyon is őszinte hangulatba keveredtel.

— Mentegetnem kell csókjaimat, a Ránky Lászlóné rizs-poros arczán. Odapattintok ajkaimmal egy párszor, s ha ez csók, épen oly értékben adom neki, mint a hogy az övét átveszem és eltűröm.

— Aranyat érő vallomás.

— El ne híresztelje, nagypapám, a férfiak előtt, a mit ily bizalmas körben őszintén elfecsegetem.

— Isten őrizze! A legelső törvény, a mit a gyermek tanul, így hangzik: «Ki ne vidd a hírt az iskolából». Mi újság Kálmánról?

— Nem óhajtom a szerencsét, hogy ügyeivel én is foglalkozzam.

— Azt mondják: derek legény, komoly és elegans fiatal ember. Szerényen s mégis úri módon el, okosan költi pénzet, munkás hivatalnok, jól megérdemli rangját és fizetését, es igen kapós ficzkó a lyányos házakban. Szóval egészséges sarjadék, mely ha megizmosodik, még miniszter is válhatik belőle!

— Nagyot nőjjön ő excellenciája.

— Nem értem, hogy ki nem békélhetsz vele?

— Nem én vagyok oka. Így neveltek, így szoktattak

engem is e házban, kezdettől fogva, hogy a színésznő ivadéka nem találhat helyet az ősi Dabóczyak kastélyában.

— Bocsáss meg, de ez korunkban elavult beszéd. Ne feledd hogy ezalatt negyedszázaddal idősb lett a világ s nekünk haladni kellett az ár folyamával. Eleget rázkódtunk, vergődtünk; de hiába, végre ránk is ragadt valami a demokrátiából.

— Részemről nem érzek magamon semmi változást. Ha von Tiefberg és zu Hochthal grófné páholyában ül, nem ülhet egy pamlagon két órával később a dámácskával, a ki festett arczczal és a zsbárústól vett selyem-szoknyában oly elethíven játszott a színpadon, a «kameliás hölgyet».

— Nem az anyáról beszélek. Annak egész története ennyiből áll: szeretett, szenvedett és meghalt. De a fia? Az én fiam gyermeke? A ki Isten es ember törvénye előtt olyan tökéletes Dabóczy báró, mint én vagyok, és utánam a te fiad, Róbert.

— A törvény előtt? Lehet; az nagyon tágas és söpreten piacz. De a mi társaságunkban a letörölhetetlen mocsoknak bűzét mindig megérik.

— Kivételkép vannak türelmesebb orrok is. Ha jól értetek a múltkor, arra példálóztál, hogy Kálmán még a Ránkyháznál is veszedelmes vetélytárs lehet.

— Napjainkban minden eddig hallatlan szörnyűség lehetséges. Azok feleljenek érte, kik a homályban csúszkáló bogarakat napfenyre hozzák. Vannak nagylelkű urak, kik módot adtak neki csillogásra, a helyett, hogy engedték volna őt elbujdoklani Kolozsvarra és a hová való, az iskola porába; hadd tanítgatta volna bekével az éhes sihedereket, nem tudom mifele haszontalan tudományra.

— Maga erejevel emelkedett föl.

— Bizonyos türhető magasságig. Azontúl szerencséjét egy született főúr kegyének és pártfogásának köszönheti.

— Azért beszélsz így, mert nem ismered az ifjunak szívét, lelkét és igazi értéket. Hogy tehát mélyebben láthass bensejébe, meghívom őt holnap, ide ebédre.

— Holnapra? Ez épen jókor esik: nem leszek itthon. Ránkyéknál ebédelek, mert Margit húgocskám kívánságára egy kis barátságos estélyt akarunk összeszerkeszteni. Holnap készítjük el a meghívandók névsorát. Hogy en is ott legyek,

legelső föltétel, hogy monsieur le baron Dabóczy, branche cadet, csak távolléte által tündököljék.

— Ha holnap akadályozva vagy, akkor a meghívást holnaputánra halasztom. Általában véve, legörömostebben, itt saját házámban adnék asztalt és lakást legkedvesebb unokámnak. Kérlek, jegyezd meg magadnak e kijelentésemet.

Ezzel fölkelte helyéből, szokott udvariassággal bocsánatot kért és saját szobájába távozott.

A grófné eleget hallott: a szó «legkedvesebb unokámat» mindent megmagyarázott s mint az utolsó ítélet harsonája reszketteté meg füle dobját.

— — — —

Harmad nap múlva, vígan és nagy győzelemmel tért vissza Róbert báró és hangos örömrivalgások között rohant edes anyja tárt karjai közé.

— Mamám, lásd lábaidnál a legboldogabb kalandort! Kirándulásunk sikere minden várakozást fölül múl s csak tegnap óta nevezhetem magamat telivér sportmannak! Mindjárt megérkezésünk pillanatában hallottuk a dicső újságot, hogy a Zobor rengetegeiből farkas tévedett vidékünkre s ott ólálkodik a szérüs kert kazalai körül. Másnap a mennyi hajtót talpra állíthattunk, indultunk vadászatra. Süvöltött az éjszaki szél, szórta szemünk közé a porrá fagyott havat, szóval már kedvezőbb időt képzeletünkben sem kívánhattunk. Egyszerre épen négy óra huszonöt percz múltán megpillantom a farkast, rohan előre, és egyenesen felém tartott. Bevárom a kellő távolságra s akkor célba veszem, lövök, s látom, hogy találtam! Még azon pillanatban rádúplázok, az ordas bukfenczet hány, leesik és párolgó vérrel festi be a hó fehérségét. Golyóm épen agykoponyája közepét fúrta keresztül. Rögtön melegében megnyúztam, gyönyörű bundáját elhoztam, holnap küldöm a szücshez, kikészíttetem, és oda tétetem ágyad elé, mint puha szőnyeget, mint egyetlen fiad legragyogóbb dicsőségét!

A grófné nem volt részvétlen és érzéketlen e vadász-kaland elbeszélése alatt, de végre is más, valami sokkal fontosabb ügy foglalkoztatá egész bensejét.

Néhány perczig még engedte fiát ama leírhatatlan kéjben és gyönyörben áradozni, mely hatalmába ragadja azon boldog embert, a ki életében a legelső farkast lötte! Aztán kérde:

— És a mit rád bízam?

— Mindent pontosan végrehajtottam. Már tudniillik, a mennyire tőlem függött; nem lehet panaszod ellenem.

— Ezt örömmel hallom; de hallkabban beszélj.

— Igen, halkabban; ha akarod, akár súgva folytatom. Mert hasonló alkalmakkal, minden regényben előfordúl, még a falaknak is füle van.

— Beszélj.

— Éjjel, mikor már a két órát is elverte, csakugyan síri csönd volt a házban, kivéven, hogy részeg barátaim igen mérgesen hortyogtak. Gyertyát gyújtottam és megindultam. Két ajtót magam után gondosan bezártam, de a nagypapa írószobájának ablak-tábláit már lecsukva találtam. A vas szekrény szemem előtt állott, néha fénylett, néha sötétlett. Ekkor elé keresem a nagyobb kulcsot; haladék és minden akadály nélkül megnyitottam a szekrény ajtaját.

— Helyes, s aztán?

— Következett a második munka. Férfias bátorsággal nyúlok a kisebb kulcs után. Éreztem, hogy kezem épen nem reszket. Nyugodtan és hideg vérrel akarom a kulcsot a tresor zárába illeszteni, de nem lehet.

— Hogyan? Nem lehet?

— Semmi módon, semmi áron. Már vagy a kulcs nagy, vagy a lyuk kicsi volt hozzá, de bár mit tegyek, előttem a teljes lehetetlenség képe áll. Hiába forgatom jobbra, balra, hiába fáradok, hiába próbálók ezer különféle módot: a végső eredmény egy teljes órányi küzdelem után is csak az, hogy ez a kulcs absolute nem e zárba való.

— Hah, ügyetlen!

— Mamám! Nem vagyok lakatos, mint XVI. Lajos volt, még kevésbbé pénztáratat föltörő rabló, mint Cartouche, vagy annyi sok pesti kollegája: de életemet teszem rá, hogy vagy tévedés történt, vagy a gyáros rosszul végezte munkáját; mert ez a kisebb kulcs, melynek vége, csillag alakjában be van rovátkolva, a szekrény benső ajtaját, ha ítélet napig is bajlódunk vele, soha ki nem nyitja; mert bele sem fér.

A grófné visszahanyatlott pamlaga párnái közé és kezével szemeit eltakará. Egyszerre összes tervelődései eldőltek; úgy érezte, mintha kezét lábát békóba verték volna.

— Talán valami titka van a kinyitás módjának, a mit én nem tudtam?

— Semmi. E szekrény egyszerű régi modorú gyártmány. Elindulásunk előtt nagyatyádnak dolga volt, valamit írt s nekem parancsolá, hogy nyissam ki a szekrényt s vegyek ki onnan annyi pénzt, mennyi pesti időzesünk tartamára elég lehet. Most azonban tedd le asztalomra a kulcsokat és menj szobádba, időre van szükségem, hogy eltaláljam, miben történt hiba? És el fogom találni, mert meg van írva: a mit az aszszony akar a háznál, azt az Isten is akarja az egekben. Mehetsz; bátran dicsekedhetel nagyapád előtt híres farkas-vadászatoddal!

- PÁLFFY ALBERT.

RÉSZLET A SAKUNTALÁBÓL.

Kálidásza *Sakuntalája* a hindu drámai irodalom legismertebb terméke mind Európa, mind Ázsiában. Európába még a múlt század végén jutott első fordítása, angol nyelven. Azóta majd minden irodalom magáévá tette, több átdolgozásban is; sőt történt kísérlet európai színpadon előadására.

A drámának meséje következő: Duzsjánta király vadászaton egy őzet hajtva, sűrű erdőbe mélyed, hol kegyes vezeklők tanyáira bukkan. A vezeklők keresére megkegyelmez az itt utolért vadnak, s hogy följánlott szivességekét vissza ne utasítsa, betér a tanya főnökének, Kanva bölcsnek, hajlékába, csupán tiszteletének kifejezése végett. Maga a bölcs ugyan nincs otthon, mint a remetek tudtára adják, mert egy szent helyre zarándokolt, hogy valami közelgő csapást háritson el, mely fogadott leányát Sakuntalát fenyegette. De otthon van a lánya s ez majd elbeszéli atyjának, ha megérkezik, hogy hajleka mily szerencseben és megtiszteltetésben részesült. Belép tehát és Sakuntalát két barátnőjével találja.

Mindjárt fejlődik a bájos szerelmi jeleneteknek egész sora, melyeknek vége az, hogy a király eljegyzi a leányt minden szertartás nélkül, csupán kölcsönös szerelmen alapuló úgynevezett gandharva házassággal. Néhány nap múlva aztán visszatér fővárosába, megigérve, hogy érte elküldi embereit, kik majd elvezetik hozzá királyi palotájába, Hasztinápurában.

Az elmaradt Sakuntalának minden gondja, ábrándja «királyi férje» körül forog és várja azon időt, midőn ez ígértét beváltva, érte küld. Ezalatt jön Kanva bölcs látogatására egy indulatos vezeklő, Durvásza, kit Sakuntala az által, hogy ábrándjai között az illő fogadásról megfélemedezik, nagyon meg-

sért. Ez föllobbanásában azzal átkozza meg, hogy felejtse el őt az, a kiért ő másról megfélelkezik. Barátnőinek minden kérésére csak annyit enged, hogy valami emlékjelnek megpillantásakor emlékezzen újra vissza reá.

Megérkezik majd Kanva. Látnoki lelkével tudja a történetet és örül rajta. Vezeklőkkel elküldi Sakuntalát Hasztinapurába, férjéhez. Ez azonban nem emlékezik többé a vadonban lefolyt szerelmi jelenetekre és a házasságra. Sakuntala egyetlen emlékjelével, a királytól kapott gyűrűvel, akarná gyámolítani emlékezetét, de megdöbbenve veszi észre, hogy a gyűrűt — valószínűleg fordás közben vízbe ejtve — elvesztette. A többi emlékeztetés nem ér az átok ellenében semmit. A király tehát elutasítja a vezeklőket és Sakuntalát csúfosan. A megsemmisült leányt édes anyja, Ménaka, egy égben lakó tündernő, menti meg a szégyentől, fölragadván őt magával.

A jegygyűrűt később egy halász megtalálta egy hal gyomrában és elvitte a királyhoz, ki ennek megpillantásakor tüstént vissza emlékezett az erdei jelenetekre és Sakuntalának ígért házasságára. Bánata leírhatatlan, annyival inkább, mert gyermektelen volt. Szenvedéseinek véget vet Indra Isten kegye, ki a Duzsjánta által neki tett kitünő szolgálatokért újra földre bocsátja és átadja neki Sakuntalát.

Ez a tartalma a drámának, mely hét fölvonásból áll, melyek közül itt a negyedik és ötödiket közlöm.

IV. FÖLVONÁS.

Az erdőben. Föllép egy brahmán-növendék, ki most kelt föl

Növendék. Engem bízott meg Kanva tisztelendő,
 Ki zarándoklásából végre megjött,
 Hogy itt a nap óráit és szakát
 Figyeljem meg. Megyek hát a szabadba,
 Megnézem, hogy van-e még hátra sok
 Az égből. *(Körülmegy és szénéz.)*
 Fájdalom, már itt a hajnal!
 Egyik felől a gyógyfűvek királya,
 A hold leszáll nyugati bérczek ormán;
 Másik felől a nap előfutárja

A verszin hajnal épen most tűnik fel.
 E két fénygömbnek ily föl- és letűnte,
 A míg örök összhangban váltakoznak,
 Példázza, hogy az ember életében
 Is így folyik s örök e változás.
 Ezenkívül
 Ha eltűnik a hold az ég ívéről
 Szemem tovább a lótosznak virágán
 Nem édeleghet, mert szépségeit
 Egy örzi már csak az emlékezet.
 A fájdalomnak súlya is, melyet
 A kedves távollétén érezünk
 Fölötte nagy, majd elviselhetetlen,
 Egy gyöngé lány gyöngéd szívére nezeve.

Anaszúja. (Sakuntala egyik barátnője hirtelen föllép.)

Bár én leány vagyok, ki a világtól
 Távol annak dolgából nem sokat tud,
 De azt mégis tudom, hogy e király
 Nem illően bánik Sakuntalával.

Növendék. Megyek hát és jelentem mesteremnek
 Hogy itt az áldozásnak ideje.

Anaszúja. Az álom eltűnt, és most mit csináljak?

Szokott napi foglalkozásaimhoz
 Nem akarózik sem kezem, sem lábam
 Mozdulni. — Hejh, szerelem istene!
 No megvan bezzeg az öröme most,
 Hogy ezt a kedves ártatlan, szegény
 Barátnönket rávette, hogy bizalmát
 Egy ígéret-szegő férfiba vesse!
 De nem! Durvasza átka eszközölte
 Inkább e változást. Másképp hogyan
 Gondolható, hogy e királyi bölcs
 Ki annyi mindent megígért elébb,
 Azóta, oly régóta még csak egy.
 Levelt se' küld. — No jól van, hát mi küldjük
 A gyűrűt hozzá emlékeztetőül.
 Hanem e fáradalmakhoz szokott
 Vezeklők közt kit kérhessünk fel erre?
 Én, bár tökéletes biztos vagyok,
 Hogy itt barátom nem hibás: de megsem

Merném elmondani Kanva apónak,
 Ki épen most jött meg zarándok-útról,
 Hogy itt Duzsjanta addig eljegyezte
 Sakuntalát s ez áldott állapotban
 Van most. De ha így van, hát mit csináljunk ?

Prijamvadá (Sakuntala másik barátnéja belép, örömmel).

Siess lelkem, szaladj ! Sakuntalának
 Bucsú-ünnepét köztünk ülni meg.

Anaszúja. Kedves, hogy értsem ezt ?

Prijamvadá. Hallgas ide.

Hozzá mentem, kérdezni, mint aludt
 Az én Sakuntalám ?

Anaszúja. Tovább, tovább !

Prijamvadá. Ekkor mig ő szemérmesen a földre
 Süté szemét, kedves Kanva apó át
 Ölelte és ilyen szókkal köszönté :
 «Üdv rád leányom ! bár az áldozónak
 Tekintetét a füst elfödte, mégis
 Az áldozatot- resz épen tűzbe hullt.
 Kedves fiam ! nincs mért sajnáljalak
 Mint bölcseséget, mit kedvelt növendék
 Számára adtam. Még ma elbocsátlak
 Férfjed elé, szentek kíséretében.

Anaszúja. Te, ki beszélte el Kanva apónak,
 Hogy itt mi történt ?

Prijamvadá. Ma mikor belépett

A tűz szentélyibe egy szellemi
 Hang mondta néki el szentdal szavával.

Anaszúja (csodálkozva). Oh mondd, hogyan ?

Prijamvadá (a szanszkrit nyelvhöz menckül.))*

Vedd szózatom brahmán, nevelt leányod
 Duzsjántától, üdvére a világnak,
 Dicsőséges fiat rejt méhiben,
 Mint tűzszikrát a szent akácza rejti.

Anaszúja (Prijamvadát megöleli).

Oh kedvesem, mint, de mint örülök !

*) Hindu drámában a nők mind prákrit nyelven beszélnek ; szanszkritül csak is az előkelő férfiak. Itt Prijamvadá szeméremből szanszkritül idézi a mondatot.

De ha eszembe jut, hogy még ma el
 Viszik Sakuntalát: az örömömbé
 Milyen keserű-csöpp vegyül!

Prijamvadá. Szívecském!

Ma nem szabad a bánatot mutatnunk,
 Hadd legyen ő szegény vidám.

Anaszúja. Hisz ép azért rejtettem el a kókusz
 Dió szelenczében, mely itt e mangó
 Ágán lebeg a késara-virág
 Füzért, mely frisen megmarad sokáig.
 Ezt vedd le most s tartsd készen édesem!
 Én meg csinállok addig bűvös írat
 Öz-pézsmá, szent-agyag és durba-bimbót
 Kenőcsnek gyurva össze, ez reá
 Boldogságot hoz.

Prijamvadá. Csak siess, csináld.

(*Anaszúja elmegy; Prijamvadá a füzért leveszi.*)

Háttérben. Oh Gautami! mondjátók Sárngaráva
 S a többieknek, hogy készüljenek
 Sakuntalát az útra elkísérni.

Prijamvadá (odahallgat). Oh Anaszúja csak hamar siess!
 Már szólítják a szenteket, kik őt
 Vezetni fogják Hasztinápurába.

Anaszúja (a kenőccsel kezében belép).

Jer kedvesem, menjünk. (*Körülmennek.*)

Prijamvadá (oldalt tekint). Nézd, nézd csak, ott áll
 Sakuntala, már a nap keltekor
 Megfordött és megfésülé haját.
 Szentelt vadrizs van a kezében és
 Vezeklő nők körulte, kik neki
 Ajándékot adnak s áldást kívánnak.
 Menjünk oda, jer. (*Odamennek.*)

(*Megjelenik Sakuntala egy széken, jelzett módon.*)

Első vezeklőnő (Sakuntalához).

Férjednek hódoló hű tiszteletből
 Fogad te is e czímet «nagy királyné!»

Második vezeklő nő. Kedves nő, hős fiúval áldjon ég meg!

Harmadik. Sokáig élj férjed szeretetében.

(*Az áldás után elmennek mind Gautamit kivéve.*)

A barátnők (fellepve). Boldogságot hozzon reád e fördés!

Sakuntala. Isten hozott kedvesim! üljetek le!

Barátnők (az üdvhozó szelenczét véve leülnek).

Kedves Sakuntalám! készülj; mi addig

Az üdvhozó kenőccsel megkenünk.

Sakuntala. Nagyon meg kell becsülnöm mostan ezt is.

Hajh, nemsokára már barátaim

Aligha ékíthetnek. (*Sirni kezd.*)

Barátnők.

Kedvesem nem,

A boldogságnak napján sírni nem szép.

(*Könnyeiket törölgetve ékitik.*)

Prijamvadá. Szépségedet, mely oly méltó a díszre

Oly ekszerek, minőt e szent magány nyújt,

Csak kisebbitik.

(*Belép két remetefü ajándékkal a kezökben.*)

A fiúk.

Im ajándokunk!

Ékítse ezzel úrnőnk magát.

(*Mind csodálkozva nézik.*)

Gautami (*Kanva bölcs neje*).

Fiam Nárada mondd, hol vetted ezt?

Első fiú. Kanva apónak nagy hatalma szerző.

Gautami. Elméjének hatalmával teremte?

Második fiú. Nem, nem; halld, tisztelendő mesterünk

Megparancsolta, hogy szedjünk virágot

Az erdő fáiról Sakuntalának.

És ime

Egyik fáról holdsárga lenruha csüng

Boldogságot ígérő jel gyanánt;

Piros festő-nedv cseppeget a másról

Úrnőnk lábának kész finom kenőcsül;

A többiről az erdők isteni

Ifju hajtáshoz hasonló kezekkel,

Mik csuklóig nyúltak ki láthatólag,

Szórták a gazdag diszt s ajándokot!

Prijamvadá. (*Sakuntalit nézve.*)

Sakuntalám e nagy kitüntetés

Királyi fényt s üdvöt jelent neked,

Mit majd férjed lakában élvezesz.

(*Sakuntala pirulva áll.*)

Első fiú. Jer Gautama, menjünk s jelentsük Kanva

Mesternek, a ki most jó fürdejéből,

Hogy a fák mily megtisztelést adának.

Második fiú. Jer! (*Elmennek.*)

Barátnők. Oh, mi nem viseltünk ilyen ékszeret,
De úgy, a mint festményekről tanultuk
Fölillesztjük e drágaságokat rád.

Sakuntala. Hogy nagy művészek vagytok, jól tudom.

(*Mindketten úgy tesznek, mintha ékitgetnék, ezalatt belép a fürdésből megérkezett Kanva.*)

Kanva. E gondolatra, hogy Sakuntalám
Ma megy, szívem a fájdalom lesujtá;
Hangom rekedt elfojtva könnyem árját,
Arczom rideg lön töprengéseimtől.
Ha így meging lelkem, nekem az edzett
Vezeklőnek is gyöngéd vonzalomból:
Mily fájdalom lehet család-atyának
A távozó kedves lány búcsúzása. (*Körülmegy.*)

Barátnők. Kedves Sakuntalám, a díszítés
Megtörtént, vedd magadra most felöltöd!
(*Sakuntala föláll és fölveszi.*)

Gautami. Leányom, nézd túláradó örömtől
Sugárzó szemmel áll atyád melletted
Hogy áldást mondva rád körül öleljen.
Fogadd el hát a szokásos megáldást.

Sakuntala (szemérmesen). Tisztelt atyám, légy üdvöz!

Kanva. Oh leányom!

Szeressen és becsüljön úgy a férjed,
Mint Sarmizsthát becsülte volt Jajáti;*)
Szülj egy hatalmas böles fiút neki,
Mint azt szülé Purut Jajátinak.

Gautami. Ez nem csupán áldás, de dus ajándék!**)

Kanva. Most gyermekem jer járdaljuk körül
Egyszer jobbról az áldozat tűzét.

(*Mind körülmennek.*)

Kanva (áldást idéz a Rigvédából).

«Ez a szenttűzhelyről elvett,
Négy oltárhalmon megosztott,

*) Jajáti valamint a többi itt említett személyek Duzsjánta király dicső elődei.

**) Ajándék a mennyiben szent ember áldása mindig beteljesedik.

Szent fából rakott,
 Légbe fölesapott,
 Darbhával*) körül behintett,
 Illatával bűneinket
 Megemésztő áldozat-tűz
 Tisztítson meg tégedet ! »
 Most kelj és járj békével ! (*körültekint*).
 Hejh, de hol

Van Sárngaráva és a többiek ?

Sárngaráva (föllép). Im itt vagyunk dicső szent.

Kanva.

Menj s vezesd

Növérédet.

Sárngaráva.

Csak erre, erre testvér !

(*Mind körülmennek.*)

Kanva.

Oh szent fái e csendes szentmagánynak
 Figyeljetek reám most.
 Az, a ki meg nem ízlelt volna egy csepp
 Vizet a mig ti szomjan álltatok ;
 Kinek bár kedves volt a disz, de bimbót
 Kiméletből nem tört le rólatok ;
 Kinek legszebb ünnepje volt tavaszkor
 Midőn virágtok, lombotok fakadt :
 Ő megy, Sakuntala, férjéhez innen,
 Bocsássátok el őt a búcsúzó !

(*Kakuk-éneket hall és arra figyel.*)

Sakuntalát megáldva elbocsáták,
 A remetek testvérei, a fák,
 Hogy ilyen édes fájdalmas kakukszót
 Zengnek szavamra vissza válaszul.

Hangok a légből. Viruló zöld tavak lótosz virányán

Vezesse addig gazdag ösvenye ;
 Hűvös ernyőjű, lombos fák üdítsek
 S védjek meg a nap hő sugári ellen ;
 A merre megy utját is földje, por
 Helyett, lótoszvirág aranypora.
 Kísérje enyhe szellő lágy fuvalma,
 Legyen szerencsés boldog útazása !

(*Mindnyájan csodálva hallgatják.*)

*) Darbha-fű, szent fű az oltár meghintésére.

Gautami. Lyányom, a szentmagánynak isteni,
Kiket te mint testvéridet szerettél,
Áldásokat küldik úadra, hallod!
Hajtsd meg magad előttök tisztelettel.

Sakuntala (*meghajlik, körülmegy és sügva*).
Kedves Prijamvadám, forrón óhajtom
Bár látni már királyi férjemet,
De e csendes magányból távozonak
Alig bírnak mozdulni lábaim!

Prijamvadá. Nemcsak te vagy meghatva édesem
Midőn a szentmagányt elhagyni készülsz,
Egész magányon e bús hangulat
Borong közelgő válásod miatt.
Őz szájából kihull a harapott fű;
Pávák nem lejtik többé tánczukat,
Futó virág bús lombján, mintha könnyecsepp
Rezegne, mely súlyával azt lehúzza.

Sakuntala (*mintha észébe jutna valami*).
Atyám, én még virágtestvérem, a
Vadsugárkátul is búcsút veszek.

Kanva. Tudom szeretted őt testvér gyanánt!
Ott van jobbkéz felől.

Sakuntala (*a virághoz lép*). Oh vadsugárkám,
Bár ferjedhez, a mangóhoz simulsz,
Ölelj át engem is kis karjaiddal,
Új ágaiddal, mik felém kinyúlnak.
Már ezután egymástól távol élünk!

Kanva. Mit én részedre szántam megnyeréd a
Méltó férjet magad erényeiddel;
A vad sugár mangóval férjesült.
Értetek nincs okom aggódni többé.
És most indulj utadra lyányom.

Sakuntala (*barátaihoz*). Én ezt reátok bízom, kedvesim
Kettőtöknek adom ezennel át.

Barátnők. S kire vagyunk mi bízva önmagunk? (*sírnak*).

Kanva. Oh hagyd a sírást Anaszúja, hát nem
Nektek kell-e megvigasztalni őt is?

Sakuntala. Oh jó atyám nézd az az őztinő,
Mely ott közel a kunyhóhoz legelget,
Mily terhes vemhivel; ha majd megellik

Szerencsésen, küldj hozzám valakit,
Hogy hozzon az ellesiről örömhírt.

Kanva. Jó, nem felejttem el.

Sakuntala (*mintha menetében gátolva volna*).

De hát ki az,

Ki a ruhámat fogva visszatart? (*megfordul*).

Kanva. Oh gyermekem!

A kit te egykor gyermekül fogadva
Kezedből rizs-szemekkel fölneveltél,
S midőn száját tüskében vérezé meg
Sebét olajjal kenve gyógyítottál —
Ez a te fölnevelt kis özed az,
Mely most nyomodból nem akar maradni.

Sakuntala. Miért jössz utánam, kis bohó, mikor
El kell laktársimat örökre hagynom?
Te elvesztéd anyádat nem soká
Ellés után s úgy nőttél nélküle.
Most tölem is elválsz; de majd atyám
Gondot visel rád; csak térj vissza hát!

(*Sirva megindul.*)

Kanva. Oh fojtsd el a könnynek kitört patakját
Erős lélekkel és fölvont szemöldddel
Különben ösvenyed mélyét, magassát
Nem látva lábad könnyen elbotol.

Sárngaráva. Szent férfiú! a szent könyvek tanítják:
«Kedves barátot egy víz szeleig
Kell csak kísérni el!» Im itt a tópart,
Add át az utasítást s térj te vissza.

Kanva. Jertek tehát álljunk e figefa
Hűs árnyékába.

(*Mind körülmennenek s ott megállnak.*)

Kanva (*magában*). Mit üzenjek a derék királynak
Duzsjantának, mi hozzá lenne méltó?

(*Gondolkodik.*)

Sakuntala (*súgva*). Ah nézd csak édes ott a sűrű lótosz
Lomb eltakarva a kis csakraváka
Szeretett hímjét és hogy nem leli
Mily búsan zengi: «ah boldogtalan
Boldogtalan vagyok!»

Anaszúja. Oh csak ne mondd ezt,

Még párja nélkül is eltölti már
 Az éjt, mit rá a válás hosszúvá tön.
 Viszontlátás reménye könnyíti
 A távollét nehéz fájdalmát is.

Kanva. Halld Sárngaráva, majd Sakuntalát
 Mutasd be a királynak s mondd neki
 Nevemben ezt:

Sárngaráva. Parancsolj, mit üzensz?

Kanva. Gondold meg jól, a mi kincsünk lemondás,
 Magad pedig fényes ház sarja vagy;
 S hogy ő önként adá neked szerelmét
 Nem a rokonság működése folytán.
 Ezért hát biztosíts nőid között
 Egyenlő rangot és helyet neki;
 A mit a sors ezenkívül határoz,
 Ne bántsák azt a nőnek társai.

Sárngaráva. Megértettem parancsod.

Kanva. Gyermekem,
 Neked adok még egy-két jó tanácsot;
 Igaz, erdő-lakó vagyok, de a
 Világ folyását ismerjük mi is.

Sárngaráva. A bölcs előtt nincs semmi ismeretlen.

Kanva. Ha majd innét férjed lakába érsz,
 Tisztelve hódolj a fölebbvalóknak,
 Szeresd barátként asszonytársidat;
 Ha tán megsért férjed hamar-haragja:
 Tűrj bekével, daczos ne légy iránta.
 Cselédhez légy mindig jó indulattal;
 Szerencse karján el ne bízd magad.
 Így jut a nő család-anyai rangra,
 Másként örökre átka a családnak.
 Vagy mit szól mindezekre Gautami?

Gautami. Ezek a nőre legbölcsebb tanácsok,
 Leányom ezt véd mind szívedbe jól.

Kanva. És most lányom ölelj meg engem és
 Társnőidet.

Sakuntala. Oh atyám, hát már Prijamvadáék
 Is visszatérnek innen?

Kanva. Gyermekem!
 Ők is férjhez menendők és nem illik

Hogy tegedet oda kövessenek.

Azonban Gautami veled megyen.

Sakuntala (atyját átölelve).

Oh jó atyám öléről elszakasztva

Mint Málaja bérezén töből kitépett

Myrtusfa, mint fogok már én megélni

Idegen földön?

Kanva.

Oh lányom, ne csüggedj!

Ha majd királyi férjed hajlokában

Úrnői diszes állásod betöltöd;

Ha perczeid igénylik a teendők,

Mik rangotoknál fogva fontosak;

S ha majd, miként a napkelet napot,

Szülsz nem sokára fényes magzatot;

Akkor nem bánt többé a fájdalom,

Mit most az elváláskor érezel.

(Sakuntala atyja lábaihoz borúl.)

A mit neked kívántam teljesüljön.

Sakuntala (barátnőjéhez fordul).

Öleljetek mindketten át barátim

Egyszerre.

Barátnők (egy tesznek). Oh kedves Sakuntala,

Ha a király majd a felismerésben

Tán lassú lenne: csak mutasd meg a

Gyűrűt, melyben neve bevésve van. *)

Sakuntala. Ah engemet aggaszt e föltevésitek.

Barátnők. Cseppet se félj! Csak a nagy szeretet

Ilyen gyanakvó, hogy még rosszat is nez.

Sárngaráva. A nap már a délponton túlhaladt

Sietessétek úrnőnk'.

Sakuntala (a szentmagány felé visszafordulva).

Oh atyám,

Mikor látom meg újra e magányt en?

Kanva. Hallgass reám!

Ha majd a négy sarkán tengerben úzott

Föld egykoron nőtársaddá leszen; **)

*) Sakuntala nem tud semmit a Durvasza átkáról, azt csak barátnői hallák, de kíméletből nem merik tudomására hozni.

**) A meghódított föld, mint a hódító király neje, gyakran található kép.

Ha majd Duzsjánta magzatát, kihez
Nem lesz hasonló hős, megházasítod :
Akkor férjeddél, ki országa gondját
S a kormányzást fiára átruházta,
Eljösztök együtt majd e szentmagányba,
S a csend honát érinti újra lábad.*)

Gautami. Leányom az idő gyorsan múlik,
Kérd hát atyád, hogy térjen vissza már.
De nem, hisz ő találna folyton újból
Beszélni tárgyat így ; menj hát uram
Térj vissza te !

Kanva. Leányom, ah soká is
Vagyok gátolva már az áldozásban.

Sakuntala (atyját többször átölelve).

Meggyengített atyám a sok vezeklés,
Azért tovább ne is fáradj miattam.

Kanva (fölsóhajt). Oh hogy csillapuljon le bánatom,
Ha látom, kedves, kunyhónak ajtajában
A vadrizst nőni, mit az áldozathoz
Te szedtél és hozál kezemhez eddig :
Menj és legyen megáldva ösvenyed.

(*Sakuntala és kísérete elmegy.*)

Barátnők (utána nézve). Oh jaj az erdőnek faszorja közt
Eltűnt, eltűnt Sakuntala.

Kanva (sokhajtva). Leányim,
Elment, ki szent művekben társatok volt !
Fájdalmatok elnyomva jertek és
Kísérjetelek haza.

Barátnők. Oh jó atyánk,
Hogy lépünk a magányba most, a mely
Majdnem kihalt, hogy ő belőle elment,
Kanva. Így néz a szeretet gyöngéd szemekkel !

(*Töprengve körülmegy.*)

S mégis Sakuntalát, hogy elbocsátám
Férjéhez, visszatért lelkem nyugalma.
Hogyan ?

*) Kanva a szentkönyvek értelmében szól; idézi Manu *Törvény-könyvét*, mely (VI, 2. 3.) rendeli ezt az öreg királyra nézve, hogy vonuljon vissza egy erdőbe, legyen remete.

A lány a háznál idegen tulajdon.
 Ma hogy a férj kezébe visszaküldtem,
 Lelkem oly rendkívül nyugodt, miként ha
 Rám bízott kincset adtam volna vissza.

V. FÖLVONAS.

Megjelenik a király, trónon ülve és Mátharja, az udvari bolond.

Mátharja. Figyelj király barátom, hallga csak!
 A hangteremből lágy és tiszta ének
 Összhangzatos futamja hallható.
 Ismert hang, Hamzapadika királynő
 Ének-gyakorlatot csinál.

Király. De kérlek
 Légy csendesen, hadd hallgatok reá hát.
Énekhang (távolból). Oh méh, ki olyan sovárgva
 Szállsz csapongsz friss méz után,
 Bár elebb csókolva csüngél
 A mangónak bimbáján, —
 Hogy felejtet el?
 Hogy lehet, méztolvaj, most helyed
 A lótosz-kehely
 Régi kedvesed helyett?

Király. Mily szenvedélyes, kis szerelmi dal!

Mátharja. De hát az értelmét kivetted-e?

Király (mosolyogva). Szerettem egykor őt; hanem mivel
 Vaszumáti királynőhöz hajol
 Szívem: kell tünnöm most e szemrehányást.
 Menj jó barátom mondd neki nevemben,
 Nagyon finom volt a pirongatás!

Mátharja. A mint parancsolod *(feláll)*, hanem barátom,
 Ha másnak szánt kacsói üstökömbe
 Ragadnak s elrakat legyetlenül:
 Nem lesz számomra menedék, miként
 Azon a földi élvezekről lemondott
 Szentnek, kit egy szép tündér látogat meg.

Király. Csak menj és mondd — hanem művelt modorban.

Mátharja. Hát mit csináljak? itt nincsen kibúvó.

Király (magában). Hogy is van az, hogy e dal hallatára

Bár kedvesemtől elszakasztva nem
Vagyok, mégis olyan bús és levert
Lettem. De hisz igaz,
Mikor a boldog emberen, ki bájos
Alakot lát vagy édes hangokat hall,
Erőt vesz egy mondhatlan, néma vágy:
Bizonynyal akkor a szív egy előbbi
Életben bírt barátság s szerelemnek
Emlékein mereng el öntudatlan.

(Gondolatokba merülve ül; belép a háremőr.)

Háremőr. Hejh, hejh! csak én is ennyire jutottam!

E nádbot itt, mit a királyi hárem
Szobáiban az ős szokást követve,
Mint hárem-őr kezemben hordozék —
Ez lett a szép napok multán nekem
Ingó, öreg léptemnek gyámolává!

Királynak nem szabad mellőzni bár
Tisztét; de most midőn bírói székből
Alig állt föl, alig merem tudatni,
Nyugalmát újra megzavarni, a hírt,
Hogy Kanvától küldöttek érkezének.
De tenni kell! Hejh nincs nyugalma annak,
Kire egész világnak gondja néz.
Miért?

Lovait a nap csak egyszer fogja bé s meg,
Illathordó szél éj s napon rohan,
Kigyó-király a földet hordja mindeg, —
Király is így örökké hordja terhét.
De végezzük teendőnk.

(Körülmegy és szétnéz.)

Itt az úr!

Ha megnyugtatta gyermekét a népet
Pihenni ő is elvonúl magányba;
Mint vezér-elefánt ha meglegelt
A nyáj, forró napról hűs helyre tér.

(Hozzá lép.)

Üdv s győzelem királyom! Szent vezeklők
Hölgyekkel együtt érkezének a
Himálaja tövéből Kanva bölcsnek

Üzenetevel; im hallád uram, hát
Parancsolj!

Király. Hogy? mit mondasz? Kanva bölcsnek
Üzenetét hozzák?

Háremőr. Igen Uram!

Király. No hát mondd meg nevemben Szómaráta
Bölcs oktatónak, hogy a szentmagány
Lakóit a szent-törvények parancsa
Szerint fogadja s majd vezesse hozzám.
Én meg reájok várok oly helyen
A hol vezeklőket fogadni illik.

Háremőr. A mint uram parancsol. *(Elmegy.)*

Király (fölkel). Vétraváti!

Mutasd utam a szenttűzhely felé.

Vétraváti (az ajtóőr). Csak erre, erre Felség!

*Király (körülmegy és mozdulataival kifejezi, hogy terhére van a
királyi méltóság).*

Minden ember,

Ha megnyerhette azt, mit lelke óhajt,
Örömet erez. Csak is a királynak
Lesz sorsa gyötrellem, ha vágva tölt.
Miért?

Vágyunk elérve csak szomjunk csilapszik,
De az elért tárgynak, királyi rangnak
Megőrzése gondot ad, kifáraszt.
Királyi trón olyan, mint a napernyő,
Melyet saját kezünk emel nap ellen;
Megvéd ugyan túlterhes gyötrelemtől,
De csak másfele új gyötrelmek árán.

Két dalnok (háttérből). A nagy királyra győzelem!

Első. Saját kényeddal nem törődve, mennyit
Fáradsz naponként a népnek javáért!
Hanem ez a te sorsod: büszke fák
Koronáját forró, nyári hő emészti,
De hogyha gazdag árnyekába tér
Alatta hűs nyugvóra lél a vándor.

Második. Pálczád emelve visszatéried mind,
Kik a hamisság ösvenyére léptek.
Viszályokat nyugvóra csendesítesz,
Teremtve vagy őrizni a világot.

Ha valaki gazdag vagyonban él
 Kerül számára rokonság özönnel,
 Hanem benned tökéletes rokonság
 Érzelme ég alattvalóidért.

Király. Lelkem, mely még imént nem fáradt vala,
 Derültebb lön e pillanatban ismét.

(Körülmegy.)

Ajtóőr. Uram, újból tisztítva ékesen
 Áll az emelvény az oltár előtt;
 Mellette áldozásra vitt tehen.
 Lépj föl tehát királyom.

Király (föllep és az ajtóőr vállára támaszkodva megáll).

Vajon mi szándékkal küldötte Kanva
 E szenteket elébem, Vétraváti?
 Tán szent művökben a jámbor vezeklők
 Kegyesség gátló akadályra leltek;
 Avagy megbántották a vadakat
 Mik ott legelnek a magány mezőjén?
 Vagy öntudatlan tett bűnöm talán
 Megakasztá a gyógyfűvek növesét?
 Lelkem, mely száz kétségben ingadoz,
 Nem bír kibontakozni a zavarból.

Ajtóőr. Én azt hiszem e jámbor férfiak
 Azért jönnek, hogy a király előtt
 Jótettért hálájokat leróják.

*Föllepnék a vezeklők és Gautami, előre bocsátva Sakuntalát, elöttök
 jön a király udvari papja és a háremőr.*

Háremőr. Csak erre, erre jó vezeklők.

Sárugaráva (a másik vezeklőhöz).

Sáradvata!
 Bár e király erénynyel tündököl,
 S nem tántorul soha meg ösvenyén;
 Alatta egy kaszt, még a megvetett
 Sem él a bűnnek: hejh de én nekem,
 Magány örök csendéhez szoktatott
 Lelkemnek úgy tűnik föl, hogy e nyüzsgő
 Tömeg-lakott hajlek lángokban áll!

Sáradvata. Tudom, mihelyt a városba beléptél,
 Erőt vett rajtad ez az érzélem.
 Én magam is
 Úgy nézem e népet, mely itt gyönyörnek
 Él, mint a megfordított a szennyben úszót,
 Miként a tiszta a tisztátalant,
 Mint a fölébredett az aluvót,
 Mint szabad ember a megkötözöttet.

Sakuntala (*mozdulataival kifejezi, hogy rossz előjelt érez*).

Oh jaj, miért repes a jobb szemem?

Gautami. Távol legyen tőled minden csapás
 Leányom; férjed házi isteni
 Áraszszanak áldást, üdvöt reád! (*Előre megy.*)

Udvári pap (*a királyra mutatva*).

Imé vezeklők ott van ő, a nagy
 Fölséges úr, a kasztok s szent-magányok
 Őrzője; most állott föl épen a
 Bírói székből s vár némán reátok;
 Nézzétek mily alak;

Sárngaráva. Oh nagy brahmán

Bár ennek is örülni kell, de minket
 Nem érdekel, el nem ragad soha!
 Miért?
 Meghajlik a fa, ha gyümölcsöket hoz,
 Felhő lefugg, ha bő víz terhe húzza,
 Nemest a jólét nem teszen kevélylve;
 Azoknak is jellemvonása ez,
 A kik jót tesznek embertársaikkal!

Ajtóőr. Látod királyom arcoknak derült
 Színe öröme vall; én azt hiszem
 Valami kedves ügy vezérli őket.

Király (*Sakuntalát nézve*).

De itt e hölgy
 Vajon ki ő fátyol-takarta arczczal,
 Ki bájából többet rejt, mint mutat;
 Úgy néz ki a vezeklők szent sorában,
 Mint hasadó bimbó avar levél közt.

Ajtóőr. Uram! majd megöl a kíváncsiság, de
 Nem bírom kitalálni semmiképen.
 Hanem a termete gyönyörű!

Király. Úgy van,
Hanem vizsgálni más nejét nem illik.

Sakuntala (kezét szívére téve, magában).

Miért reszketsz szívem? gondolj a kedves
Férjnek szerelmére és légy erős.

Udvari pap (előre lép). Uram, itt vannak a kegyes vezeklők;
Fogadtuk őket illőn. Mesteröknök
Megbízását hozták a nagykirálynak.
Hallgasd ki hát.

Király. Várom beszédöket.

Vezeklők (karjaikat fölemelve).

Győzelem rád király!

Király. Legyetek üdvöz!

Vezeklők. Teljék be minden vágyad!

Király. Nincsen-é
Kegyes vezeklők szent műve zavarva?

Vezeklők. Mi gátlaná az áhitat művet,
Mikor te állsz a jókhoz ör gyanánt.
Borulhat-é éj a világra addig,
Míg az egen a fénylő ég ragyog?

Király. Így hát méltán viselem a világör
Czimet! De hát a boldog Kanva él-é
Boldogságban üdvére a világnak!

Vezeklők. Szent ember a boldogság kulcsait
Kezében tartja. — Ő ránk bízta, hogy
Egészséged előbb meg tudakolva
Mondjuk meg azt, hogy . . .

Király. Mit parancsol a szent?

Sárngaráva. Ő ezt üzenete:

«Hogy kölcsönös megegyezés alapján
E lányomat magadnak eljegyezted,
Ezt mindkettőtökért helyben hagyom
Örömmel! Mért?
Tudjuk te a dicsők dicsője vagy,
S Sakuntala megtestesült erény.
Egyenlő férj s nőt hozva össze Bráhma
Ez egyszer nem leszen gáncsolható!

Fogadd el hát ez áldott állapotban
Hadd töltse bé körödben női tisztét!»

Gautami. Felség, szeretnék én is szólni egy szót

De nincs ékes beszédem rá — hogy is ?
 Öreg szülőit ő nem is tudatta ;
 Te sem kérdeztél meg egy rokonát sem.
 Ha egymás közt titkon végeztetek,
 Mit vessen egyik a másik szemére ?

Sakuntala (magában). Vajon mit fog kedves ferjem felelni ?

Király. Mit értek én ezek alatt vezeklők ?

Sakuntala (magában). Világos az értelme, mint a tűz !

Sárngaráva. Hogy értsd beszédem ? A világ folyását

Felségeitek nagyon is ismerik.

A férjes nőt, ki rokonainál él,

Ha még ártatlan is, gyanúba fogják.

Azért örömmel látja a rokonság

A férj mellett a nőt, ha nem kegyelt is.

Király. De hát e hölgyet én nőmmé tevé

Valaha ?

Sakuntala (összerezzén magában).

Ah, ez volt sejtelked, oh szív !

Sárngaráva. Hogyan hát egy megbánt lépés miatt

Felejtí egy király a szent kötetmet ?

Király. Hogy mersz te rám fogott bűnök miatt

Kérdőre vonni ?

Sárngaráva. Oh nem ritka, tudjuk,

Az ingatag gondolkodás azoknál,

Kiket a hatalom megszédített !

Király. Keményen sújt ez engemet !

Gautami. Leányom,

Ne szégyeld magadat egy pillanatra !

Leveszem e fátyolt arczodrul akkor

Fölismer férjed. *(Leveszi.)*

Király (Sakuntalát nézegeti ; magában).

Nem emlékszem, ha eljegyeztem-e

Vagy nem e bájos, kifogástalan

Szépségű nőt, kit így előmbe hoztak.

És mint a dolgozó méh hajnalon

A harmatcseppel tölt jázminkehelyt

Élvezni sem, itt hagyni sem tudom.

(Gondolkodva áll.)

Ajtóőr. Oh mily szent és erényes a király !

Ki fogna más ilyen szépség előtt.

Ha a sors kézbe adja, még habozni.

Sárngaráva. Miért ülsz oh király, hallgatva némán ?

Király. Bármint gondolkodom is, jó vezeklők,
Nem jut eszembe még sem, hogy e hölgyet
Nőmmé tevém. És most föl hogy fogadjam,
Mikor kétlem, hogy én a férje volnék
S mikor látom, hogy áldott állapottal
Van ?

Sakuntala (*halkan szomszédjához.*)

Az eljegyzést is kétségbe vonja ?
Miért nekem továbbra is remélni ?

Sárngaráva. Nem úgy, nem úgy !

Meg kell gyalázni, a bölcsét, ki meg
Bocsátja, hogy lányát elcsábítád ?
Ki följánlva ellopott javát,
Kész megfizetni tégedet, a tolvajt

Sáradvata. Oh Sárngaráva hagyd el hagyd el ezt !

Sakuntala ! mi elmondtuk miénket,
S mivel rá a király úgy válaszolt :
Felelj te néki és győzd meg szavaddal !

Sakuntala (*magában.*) Ha oly forró szerelem ennyire

Súlyedt, miért azt már említeni többé ?
Látom előre én vagyok csak itt
Magam a szánni méltó.

(*Hangosan.*)

Oh királyi férjem !

(*A beszédet félbehagyja.*)

De az eljegyzést is kétségbe vonták
S így ez nem mondható már ! — Oh Puru-sarj !*)
Nem illik hozzád, hogy egy gyöngé nőt
Kinek szavadban megbízó szívét
Elebb a szentmagányban megesalád,
Most ily szavakkal üzöl el magadtól.

Király (*fülét bedugja.*) Ne káromold az Istent oh leány !

Miért törsz felkavarni a családom
S megdönteni engem, mint vadfolyam,
Mely partját megszaggatva szentesíti
Kristály vizét s a part fáit ledönti.

*) Duzsjánta, Purúnak volt fia.

Sakuntala. Jól van király, ha hát azért tevéd ezt,
Mert attól félsz, hogy más neje vagyok :
Imé ezen ismertető jel által
Eloszlatom gyanúd.

Király. Az már helyes lesz !

Sakuntala (a gyűrű helyére nyúl).

Oh jaj nekem, gyűrűm újjamról eltűnt !

(Kétségbeesve néz Gautamira.)

Gautami. Ah úgy kell lenni, ott siklott le gyűrűd
Ujjadról míg Sacsi szentelt tavánál
Áldozatot vittél a víznek.

Király (mosolyogva). Oh lám,

Itt is beteljesült a példaszó :

«Az asszonyész találós mindenütt!»

Sakuntala. Ah itt a végzet vad hatalma látszik
Hanem emlétek más valamit.

Király. Halljuk a dolgot !

Sakuntala. Mondjad, egy napon

Nem tartottál-e a futó-lugasban

Vízet kezedben lótoszlap-edényben ?

Király. Halljuk tovább !

Sakuntala. Egyszerre csak bejött

Az a kis öz, a mandola-szemű,

Kit én kis gyermekemként fölneveltem.

Akkor te részvevően megkínáltad

Vízzel, mondád : «igyék először ő!»

De ő nem ment te hozzád, hogy czirógasd,

Mivel nem ismert. Aztán mikor én

Kínáltam vízzel és bizalmasan

Hozzám simúlt, akkor nevetve mondád :

«Bizalmas mindenki testvérihez,

Erdőlakók vagytok ti mindaketten !»

Király. Oh így, ilyféle mézedes szavakkal
Csalják a nők, csakhogy céljok elérjek,
Magokhoz lépne a kéjenczeket !

Gautami. Oh nagy király, hogy mersz így szólani ?
A szentmagányban nőtt e leány s nem ért
Hazug csaláshoz !

Király. Ah tisztelt anyó !

Női nemmel születik a ravaszság ;

Még állatok közt is láthatjuk ezt,
 Okos lenyeknél, persze sokkal inkább.
 Lásd a kakuk — tudod jól — más madárcák
 Fészkébe rakja és nevelteti
 Fiókáit a míg röpülni tudnak.

Sakuntala (haraggal). Szivedhez illőn ítélsz, becstelen,
 Ki tudna más úgy tenni, mint te tettél,
 Ki az erénynek öltönyébe bújsz,
 Mint kútgödör, mit fű takar fölül!

Király (magában). Haragja láttán bennem kétely ébred,
 Úgy látszik, mintha nem voln' tettetés.
 Hiszen

Midőn nem emlékezve nem fogadtam
 El a titkon kötött szerelmet és
 Lelkem szigort öltött: egyszerre tűzben
 Égő szemének görbe íveit
 Úgy rántá össze föllobbanva, mintha
 Szmara kezíve pattant volna kette.

(Fönhangon.)

Szép hölgy Duzsjánta tetteit dicsérik,
 Te nálad ezt alig tapasztalom.

Sakuntala. Jól van tehát, így én örömléány
 Sorsára süllyedtem, mivel hívék
 A Puru-törzs fiának s átadám
 Oly férfinak magam, kinek szavában
 Méz van, de gyilkoló méreg szíveben.

(Ruha szegélyével elfüdi arcát és sir.)

Sárngaráva. Ily lelkifurdalással éget az
 El nem került bűnös, könnyelmű lépés!
 Azért megnézzé emberét s vigyázzon
 Kivált az, a ki titkon frigyre lép.
 Ki nem ismert szívek közt a barátság
 Im így fajul gyakorta gyűlöletté.

Király. De hát mért halmoztok özön-szitokkal
 Engem e hölgynek adva csak hitelt?

Sárngaráva. Hallottál már te visszaszolgokat.
 Annak szavát, a ki mióta el
 Hazug szót sem hallott, ne hígyük úgy-e?
 S kik a mások csalását bölcseségként
 Űzik s veszik, — azok hitelre méltók?

Király. Igaz beszédű bölc! föltéve, hogy
Ugy van, mi vár rám büntetés gyanánt
Mivel a nőt megcsaltam?

Sárngaráva. Végbukás

Király. Hogy a Purú-törzs végbukás felé
Sietne, azt neked alig hiszem.

Sáradvata. Oh Sárngaráva nincs miért tovább
Beszélni itt, a mit urunk parancsolt
Azt megtevők s így visszatérhetünk.

(*A királyhoz.*)

Uram, ez a te nőd; üzd el magadtól,
Avagy fogadd el; hisz a férj hatalma
Nejeivel szemben mindenható.

Gautami. Indúlj elől.

(*Elindulnak.*)

Sakuntala. Hogyan? ez a hazug
Szedett rá engemet és még ti is
Elhagytok sirva itt?

(*Utannak indul.*)

Gautami (megáll). Oh Sárngaráva
Kedves fiam, nézd jön Sakuntala
Sirva keservesen utánunk. Mit keressen.
Szegény olyan férjnél, ki így elüzi?

Sárngaráva. Daczos teremtés! öntetszésedden jársz?

(*Sakuntala reszket.*)

Sakuntala!

Ha olyan vagy minőnek a király mond:
Mit ér atyád veled, ki meggyalázod?
De ha magad tisztának érezed:
Édes lesz ferjednél a szolgaság is.
Maradj tehát, nekünk távozni kell!

Király. Jó remete, mért ámitod e nőt
Az éji lótosz kelyhét csak a hold,
Tavi-lótoszét csak nap nyitja fel.
A szenvedélyt legyőző visszaborzad
Mások nejének ölelésitől.

Sárngaráva. És szent király, ha ez elébb kötött
Frigyet felejtet most új nő miatt,
Hová lesz a nagy borzadás a büntől?

Király (az udvari paphoz).

Tetőled kerdezem, szent férfiú
Melyik itten kisebb s melyik nagyobb bűn :
Mert nem tudom eszem vesztettem-é,
Vagy e nő nem beszél itt igazat —
Hogy vétkezem nagyobbat : nőm elűzte —
Vagy más nejének érintése által ?

Udvari pap (fontolgatva).

Ha úgy kell lenni . . .

Király. Adj tanácsot itt.

Udvari pap. Maradjon házamban szüléseig
E nő ; ha tán azt kérdezed, miért ?
Tudod, bölcs látnokok megjósolák,
Világbiró leszen első-szüلött
Fiad. Ha e remete-lyány fia
Ilyen hatalmi jeggyel jó világra :
Vezettesd akkor illő tisztelettel
Föl háremedbe őt ; ellenkezőleg
Kimondatik, hogy atyja hajlokába
Kell visszavinni.

Király. Mint bölcs oktatómnak

Tetszik, legyen !

Udvari pap. Kövess tehát leányom !

Sakuntala. Nyilj meg szent föld és nyelj el engemet !

*(Sirva megindul és az udvari pappal, meg a vezeklőkkel elmegy.
A király, kinek emlékezetét az átok elhomályosítja, a Sakuntala esetén
gondolatba merülve ott áll.)*

Háttérben. Csodás, csodálatos !

Király (odahallgat). Mi az, mi történt ?

Udvari pap (belép elcsodálkozva).

Oh nagy király, borzasztó csoda történt !

Király. Hogyhogy, mi volt az ?

Udvari pap. Alig mentek el

A Kanva tanítványai, királyom,
Midőn az ifju nő sorsának átkát
Siratva hangosan kezdett zokogni,
Karját az ég felé emelte . . .

Király. És, és . . .

Udvari pap. Egy fény-nyaláb szállt nő-alakba' le

Hirtelen a tündértóhoz közel
Az felragadta és elvitte őt.

(Mind elcsodálkoznak.)

Király. Szent férfiú, ha már elebb e dolgot
Magunktól elvetők, mért vonni most
Elő megint hiú találgatással?
Eredj pihenni.

Udvári pap. Győzelem reád! (*elmegy*).

Király. Oh Vétraváti, a fejem zavart,
Vezess engem hálósobám felé.

Ajtóőr. Jer erre hát király. (*Elindul.*)

Király. Hogy Kanva eltaszított lyánya nékem
Ném volna, én nem emlékszem reá.
S mégis egészen elalélt szívem
Mármár szinte elhitetné velem.

KÁLIDÁSZÁ után, szünetből

FIÓK KÁROLY.

BEN-A-HIBA LÁTOMÁNYA.

Arab rege.

A kalifák városára zajtalanúl szállt le az alkony. Az utcák és terek megnépesedtek. Mindenki sietett élvezni a hűvös alkonyi szellőt, mindenki sietett a mulató helyekre, hogy ismerőst és barátot, szórakozást és örömet találjon. Ben-a-hiba szomorúan lépdelt az utcán; szokás vezette, nem a kedv s a mind jobban sűrűsödő tömeg terhére kezdett válni s visszafordult, hogy a kapukon kívül elterülő, elhagyott ligetekben találja föl azt, a mi a szomorú, a sorsúzott emberek egyedüli vígasza: a magányt. Arcza halovány, kimerült; járása, alakja, mintha súlyos terhet hurezolna vállain, pedig csak könnyű ruhája nyomta vállait. De annál nehezebb volt lelkének terhe. A mit válladon hordozasz, azon segíthet társad, a mit belől, azon csak Allah s legföljebb önmagad. Allah nem segíthetett Ben-a-hibán, de ő nagyon is sokat kívánt. A hatalmas Allah nem szakíthatott ki egy darabot paradicsomából. A földön oly boldoggá nem tehetett senkit, hogy az üdv mértékének teljessége miatt a paradicsom varázsa elmúljen. Nincs két falevél, mely tökéletesen egyenlő legyen egymáshoz, nincs két szív, mely tökéletesen ugyanazon érzellemmel dobogjon. Minél hasonlóbb két szív egymáshoz, annál boldogabbak, annál jobban értik egymást, de hogy ugyan olyan legyen, csak a hurik birodalmában érheted el.

Ben-a-hiba nem elégedett meg a földi szerencsevel, melyet töle annyian irigyeltek; szív után vágyott, mely őt megértse, de kincseivel nem bírta e szívet megvenni s unott lett az élet. Mit gondolt ő ligetek rablóival, vadállataival? Ment

tovább, tovább gondolataiba mélyedve, míg elérte ama sziklás hasadékokat, melyeket mindenki felve, remegve került, a kinek még valami féltetni valója maradt e földön.

Egy hasadék szélére érve, a tátongó mélység fölébreszté gondolataiból. Föltekintett s látta a ragyogó csillagokat, melyek már az éj uralmát hirdették. Letörölte arcza verejtékét s teste fáradsága is bizonyítá a hosszú utat, melyen gondolatai átröpítették.

Tudta a hely veszélyes voltát, de a félelem nem rezgette meg egy idegét sem, hiszen mindenütt Allah örködik fölötte. Keresett egy helyet, hol föld volt s rajta puha pázsit s fáradtan dőlt le pihenni.

Midőn fölnyitá szemeit, tekintete egy feléje hajló ősz emberre esett.

— Nem félsz e veszélyes helyen járni ?

— Ki bántana engem, nyomorúlt koldúst ?

— Mindenki, a ki csak ismer téged, Ben-a-hiba ! Szép váltságdíjat fizetnének érted.

— És te ismersz engem ?

— Sorsodat is. Nem hazudtál, nyomorúlt koldús vagy, de nem földi kincsekben.

— Ki vagy te ? — kérde Ben-a-hiba, ki hasztalan gyötre emlékezetét ; ez arczon nem birt fölfedezni semmi ismerőst.

— Jer velem és megtudod.

Ben-a-hiba kíváncsian követte az öregét. Egyszerre meredek sziklafal előtt állottak. Kérdőleg tekintett vezetőjére, ki mosolyogva üté meg pálcájával a sziklát. Kényelmes nyílás támadt, melyen átlépve, mintha más világ tárult volna föl előtte. Csodás kert terült el szemei előtt. A lehajló lombok közül csermely locsogása, madár éneke hangzott ; a nap tikkasztó hősege eltűnt, csak éltető melege sugárzott. A levegő illatos volt, szinte életet öntöttek fáradt tagjaiba s lelkét egy eddig nem ismert megnyugvás önkénytelen érzete tölté el. De boldogsága nagyon rövid volt. Midőn a sajátságos, apró fekete kövel behintett úton tovább haladtak, kisebb-nagyobb paloták tűntek szemébe, de hajh ! míg egyik díszének teljében ragyogott, a másikon ott volt a földi mulandóság jele : a pusztulás. Megingott hite, hogy vezetője ama túlvilági lények egyike, kikről annyit hallott s kérdőleg tekintett vezetőjére, de a hang elhalt ajkain, midőn ez nagyobb, szebb épületre mutatva, en-

nek homlokzatán ez olvasá: *Ben-a-hibáé*. Szíve elszorúlt, látva, hogy az egykor ékes palotát mint megviselte az idő; aranyos festéseit sok helyt lemosta az eső, a fal itt-ott omladozott.

— Menj be — szólt kísérője.

Belépett; de a pusztulás belől még nagyobb volt. Pusztaság és kietlen minden szoba; sehol semmi, csak pusztaság és pusztulás! Úgy látszott, mintha egykor kincsek gazdag tárháza lett volna, mintha fényben ragyogott volna s díszét, ekességét szentségtelen kezekkel rabolták volna el.

Szomorúan menekült a palotából. Kísérője nem engedte szóhoz, némán mutatott egy másik épületre. Ilyen lehetett az övé fenykorában! Achmed nevét olvasta a homlokzaton. Eszebe jutott gazdag szomszédjának most serdülő fia, kiben remegve ismert önmagára, midőn ifjan az élet küzdterére lépett.

Belépett. A szobák előtte ismeretlen fényben és díszben ragyogtak. Rakva valának csodálatos kincsekkel, minőket soha emberi szem nem látott, emberi elme nem képzelt. Csillogott, ragyogott, ezer színben játszott a sajátságos fekete kő, mely e nagyszerű ragyogás nélkül olyan lett volna, mint az, melyen az úton lábai tapodtak. Nem állhatott ellen kíváncsiságának, fölvet egyet, de midőn kezével érinté, értéktelen kavicsdarabbá vált, melyet önkénytelen eldobott magától, nehogy a többi kincsek közé vegyüljön. Oly csodás, oly rögtönös volt e változás, hogy hinni kezdé, nem is a kincsekből vett föl egyet, hanem a többiek csillogása zavarta meg szemét s egy közülük vegyült kavicsdarabot vett föl. Lehajolt, hogy a drága kövekből vegyen föl egyet, de egy kéz megfogta karját.

— Nem tudod, mit teszesz — szólt kísérője — midőn a szegény Achmed kincseit megrablod. Mind fölszedheted s többé nem lesznek azok egyebek haszontalan kavicsdarabnál.

— Oh Szellem! — kiáltá Ben-a-hiba kétségbeesetten — magyarázd meg e rejtélyt a gyarló földi elmének! Minő kincsek ezek? Miért változnak értéktelen kavicsdarabokká emberi kéz érintésére?

— Valamint az enyimre is. E paloták itt — a csalódások kincstárai. Én vagyok őrzőjök s enyém a kötelesség is, hogy azok kiürüljenek, mire lehanyatlik eltök napja.

— És nem mindenkinek egyenlően osztatnak azok? —

kérdé Ben-a-hiba, szomorúan mutatva a különböző épületekre. — Oh miért jutott nekem oly gazdag rész?

— Van olyan is, kinek nevét hiába keresed ez épületeken.

— Miért nem lehetek én e boldogok közt!?

— Ismered Alit, a gazdag hajcsárt?

— Ismerem.

— Irigyled?

— Nem — viszonzá rövid habozás után Ben-a-hiba — pedig nem ismeri a bánatot.

— A csalódást. Allah kegyeltje az, kinek gazdagon meg-
rakta csalódásai tárházát. Azt akarja, hogy mint a szülei ház
elkényeztetett gyermeke visszavágyjon oda, a hol szeretettel
gondolnak reá. Minél kevesebb csalódás érhet, annál közelebb
vagy az állathoz. Ha ösztönöd csalt s vizet nem kaptál a völgy
ölen, a következő perczben egy csöpp víz enyhíti s feledteti
kínodat. Csak a lélek képes csalódni, csak annak szétfoszló
álmaiból, vágyaiból marad meg a fekete kavicsdarab, az em-
lekezet, mely másnak értéktelen semmiség. A te csalódásaid
kincstára hamar kipusztult, de magad vagy oka. Szíved önző
volt, nagy tettek nem hevitették; nem a haza, nem az össze-
ség boldogsága lelkesített, hanem saját boldogságodat keres-
ted s ifjú koroddal elpazaroltad kincseidet. De ne essél két-
ségbe, míg egyetlen egy kincs marad abból, és én megtartottam
számodra egyet, mert nem átkozódtál sorsod ellen, mely Allah-
nak csak egy másik neve. Vigasztalódjál, még van egy kincsed
s ez boldoggá tesz ma is.

— Oh nekem már nem maradt semmi!

— Nem jól neztel körül. Menj és kutass.

Ben-a-hiba ismét belépett palotájába. Hosszas keresés
után egy szögletben parányi követ látott csillogni. Föl akarta
ragadni, de ebben vezetője meggátolá.

— Szerencsétlen! boldogtalanná akarod magadat tenni?

— Hát lehetek boldogtalanabb? Ah! — a koldúsbót?!
Nem félem, talán az éhség gyötrelmei elverik a lelki fáj-
dalmakat!

— Ez nincs reád mérve.

— Oh mi lehet hát ez a kincs? — tört ki szenvedélye-
sen Ben-a-hiba — mi lehet az, a mi még nekem reményt,
vigasztalást nyújthat? Talán testi szenvedések, utálatos feké-
lyek fognak nyomorultabbá tenni?

— Allah megóv ezektől.

— Úgy Allah nyomorúltabbá nem tehet!

— Káromló! Vedd föl a követ!

Ben-a-hiba fölragadta, de a másik pillanatban sápadtan ejtő ki kezéből a fekete kavicsot.

— Egy hosszú élet áll előttem — rebegé összetörve — eltűnt a hit, mely csak napokat ígért. Oh hatalmas Allah! a porba zúztál!

— Menj, szerencsétlen! — szólt az agg komoran. — Boldoggá akartalak tenni, hogy van még egy reményed és veled egy csalódásod hátra, de istenkáromlásod szerencsétlenebbé tett, mint voltál. Én is hibáztam, hogy bevezettelek ide, földi embert, ki a túlvilág titkaiba nem tekinthet a nélkül, hogy elbizakodott gögjében önmagát boldogtalanná ne tegye. Menj és kérd Allahot, irgalmazzon neked s küldje érte angyalát. Menj, más tanácsot nem adhatok.

Lesújtva, összetörve távozott Ben-a-hiba.

Midőn kilépett, a nyílás bezárult mögötte s ő ismét a hasadékok közt találta magát. Fáradt volt, lábai alig bírták. Csaknem lerogyott a kopár sziklára; szemeire a jótekonny álom szállott . . . Másnap halva találták Ben-a-hibát! . . .

Allah kegyelme nagy és végtelen!

NAGY LÁSZLÓ.

É R T E S I T Ő.

Les chartes coloniales et les constitutions des États Unis de l'Amerique du Nord. Par Alphonse Gourd. Paris, 1885. Pichon.

Az éjszak-amerikai köztársaság századunkban állandó érdeklődés tárgya. A köztársaságok követendő mintaképnek tekintik, a monarchiák polgárai pedig azon államnak, melyben a mindenütt népszerű demokratia legnagyobb boldogulást idéz elő.

E köztársaság intézményeinek tanulmányozásánál hosszú időn keresztül Tocqueville világhírű műve volt a kalauz. Egész kis irodalom képződött körüle, s majdnem egy nemzedék előtt, különösen Franciaországban, Éjszak-Amerikával foglalkozni annyit jelentett, mint Tocqueville tanulmányozni.

Csak legújabbán, hogy úgy mondjuk napjainkban, lett e biazom ingadozóvá. Többen szemére hányják Tocquevillenek, hogy a tüneteket leginkább a jelenből magyarázza, s nem igen hajlandó az okot a történetben keresni meg, a melyen pedig néha az egész jelenség nyugodott; hogy ítélete nem ment az elfogultságtól, nem tudta magát emancipálni a korszellemtől, mely az egyenlőség, szabadság stb. eszméitől volt még kábított, sőt föllengző, költői természete éppen ez irányba terelte; s hogy ezek okozták, hogy az amerikai demokratia számos veszedelmét nem vette észre, vagy kedvezőbb színben látta s oly előnyöket tulajdonított a demokrátiának, melyek meg voltak ugyan az amerikai köztársaságban, de a melyeket nem a demokratia hozott létre, sőt a divatos demokratismus idézi elő, hogy azok kisebbednek.*)

*) Le Play és Delair: *La constitution de l'Angleterre.*

Jeles tudósok. Boutmy, *) Claudio Jannet**) írnak az Egyesült Államokról és sokban más eredményre jutnak, mint Tocqueville. Úgy hogy a francia közönség, mely első sorban saját íróira hallgat, már szinte zavarba jött; nem tudta miként vélekedjék e reá nézve kiválólag fontos kérdésről.

Ily viszonyok között a nagy tekintélyű párisi *Société de législation comparée* kezdeményezésére a kormány megbízásából fogott Gourd művének írásához, mely államköltségen jelenik meg.

A mű négy kötetre van tervezve s eddig két kötet látott napvilágot. Ha e két kötetből az egész műre következtetni szabad, be kell vallanunk, hogy az író megválasztása fölötté szerencsés volt. Nincs lap könyvében, mely buzgalomról, lelkiismeretes tanulmányokról, elfogulatlanságra törekvéstről tanuságot ne tenne. Az előadás közvetlensége és világossága pedig épen úgy könnyűvé teszi az átvételt az olvasóra, mint meggyőz arról, hogy szerzőnk az anyagon teljesen uralkodik. Ha szerzőnk így folytatja, olyan mű lesz érdeme, mint a milyenek Gneist művei az angol intézményekre nézve: az amerikai alkotmány-codexét képezendí, s ki nem olvasta, habozva fog szólni az éjszak-amerikai köztársaságról.

A munka czélja az éjszak-amerikai köztársaság politikai szervezetét mutatni be. A társadalmi étellel, viszonyokkal csak annyiban foglalkozik, a mennyiben arra fölvilágosítók. Hogy azonban a jelent megértesse, a múlthoz fordul s a történeti fejlődésből meríti a jelen magyarázatát. Ez eljárással képes is több szempontot indokolni.

Az előttünk fekvő két kötet valójában csak a régi közjoggal foglalkozik, azzal, a mely 1496-tól 1776-ig, az emancipatióig volt érvényben. Általános történeti bevezetés után az első tizenhárom colonia szervezete és története van előadva, valamint a kezdetleges társulás alapelvei. Ez alaptételek mindig ugyanazok voltak, s ma is érintetlenül megvannak.

Szerzőnk mindjárt műve elején megmutatja az oroszán körmeit. Röviden ismertette a francziák és spanyolok sikertelen kísérleteit, áttér azon okok fölötté érdekes magyarázatára, melyek az angol colonisatiót eredményessé tették.

Szerinte angol ember, angol erkölcs ültette át Amerikába az állami élet csíráit és ápolta tovább.

*) *Études de droit constitutionnel.* 1884.

**) *Les États Unis contemporains, ou les mœurs, les institutions, les idées depuis la guerre de secessions.* III. kiadás. 1883.

A coloniák első lakói spanyol, francia közönséges kalandorok voltak; aranykeresés céljából jöttek át a tengeren s ha vagyont szereztek, visszatértek Európába. Ezeket csak lassan követték az angolok, rendszerint földművelők, kik vallási vagy politikai elnyomástól szabadulandók elhagyták régi lakhelyeiket, hogy Amerikában kereszenek jobb hazát. Lemondtak a visszatérés reményéről, az új világban kisértették meg a létet kiereszokolni — és sikerült.

Kezdetben a tulajdonnak az alakuló társadalmakban mutatkozó rendes alakja, a collectiv tulajdon volt szokásban. Erre Amerikában többszörös ok szolgált: a gyöngébbek érdeke, s hogy az erők együtt maradjanak úgy az anyagi küzdelemre, mint az indusokkal szemben. De a fejlődéssel az angol gyarmatosok között is a collectiv-tulajdonból is magántulajdon lesz, s ez meg egészséges családi élet támaszává válik.

A letelepedők belügyeiket közegyetértéssel intézték el. S miután a viszonyok mindenkit egyaránt utaltak arra, hogy erejét a közért, melyben léte foglaltatott, a végsőig megfeszítse: köztök se kiváltság, se származáson alapuló különbség létre nem jöhetett. Mindenki annyit ért a köz előtt, a mennyi szolgálatot annak tett. E viszonyok között a demokratia természetes állapot volt. De nem az, melyet a középszerűek és tehetetlenek tömege irigységből vagy féltékenységből zsarol ki, hanem a mely létre jön, mert egyéni szabad érvényesülésre van szükség. A demokratia Amerikában nem úgy keletkezett, mint az európai, a királysággal, isteni akaraton nyugvó jogokkal, kiváltságokkal vívott hosszú küzdelem után, hanem mint az együttélés egvedül természetes és lehetséges formája. Az angol kivándorlók, a lét biztosítására szolgáló képességeket tekintve, a fejlődés magas fokán állottak s nem hasonlítottak a középkor azon elemeihez, melyek magokat néhány erélyesnek eszközként ajánlották föl, hogy az életet ajándékkép nyerjék tőlök.

Ez előzmények hatása a következményekben áldásosan tükröződik vissza. Az amerikai demokratiát a gyakorlati életnek megfelelő puritán erkölcsök szabályozták, nem szobatudósok theoremaí. — Jó példában New-Plymouth és Massachusetts-Bay jártak elől, a többi coloniák által hűségesen követve. S mert az amerikai polgár nem osztályok közti harc után hódította meg a demokratiát, hanem csak szervezte, azért az alkotmány készítésénél nem tette elfogulttá a szenvedély s nem kellett szabályokat elfogadnia, hogy az alsó osztály haragját kielégítve lássa, vagy hogy az alsó osztályt biztosítsa a duzzogó felső osztály visszaélései ellen; megmaradhatott nyugodtnak,

óvatosnak és gyakorlatinak. Annak illusztrálására, hogy a haladás mily megfontolt volt, a többi közt az általános szavazatjognak története szolgálatat jó példát.

Kétségtelen, hogy az általános szavazatjog minden demokráciának a törekvése. Amerikában is e lesz a vég, de nem e volt a kezdet. A politikai jogokban való részvételt eleinte számos előfeltételéktől — kor, vallás, vagyon, polgári állapot stb. — tették függővé. Különösen pedig óvakodtak attól, hogy mindenütt egyenlő jogot alkalmazzanak. A kivándoroltak tényleges állapotokat óhajtottak szabályozni, nem abstract elméleteket megvalósítani.

Csak lassanként, az egyéni fejlődéshez képest, közeledtek az általános szavazatjog intézményéhez és ez óvatossággal sikerült is elejét venni abból a közre káramolható veszedelemnek. Az új polgár keresztül menve a tanonczéveken, nem lesz forradalmi elem, mint Európában, hanem politikai kötelessége hűséges teljesítésével méltónak mutatja magát politikai jogaira.

Szerzőnk szerint az Egyesült-Államok demokráciája lényegesen különbözik az európai demokráciától; s valójában nem egyéb, mint angol intézmények áttűtetése Amerikába. E fölfogás a jelen két kötetten vörös fonálként húzódik át és sikeresen bebizonyúl.

A colonisáló angolok csak angol intézményeket ismertek, s így az együttélés szervezésénél csak ezeket alkalmazhatták; illetve ezeket csak annyiban alakították át, a mennyiben az idegen viszonyok megkívánták. A fölületes szemlélő ugyan nagy különbséget lát az Egyesült-Államok és Anglia politikai szervezete között: az egyik aristokratikus monarchia, a másik úgy nevezett demokratikus köztársaság, az egyik ősi múlttal bíró, a másik fiatal társaság. A figyelmes bűvár azonban csakhamar megtalálja a rokonságot. A hagyomány cultusa, az önkormányzati intézmények iránti előszeretet, a politikai intézményeknek egyedül a czélszerűség szempontjából való mérlegelése mind ilyenek. A már fejlődött egyéniség mind a két államban szabad politikai életet s ebben kezdeményezési jogot követel magának. A conservatismus Amerikában épen úgy jellemző az egyén, a család, a társadalom s az állam életére, mint Angliában. Az Egyesült-Államok polgárai épen oly féltékenyen őrzik régi szokásaikat, mint az angolok, s ha a viszonyok a változtatást elkerülhetetlenné teszik, ez csak nagy tartózkodással, fokenként történik.

A helyzet egyenlősége nem engedte a nemesség kifejlődését; s mert nincs nemesség, nem állíthatták föl a lordok házáat. A király hiányát a királyi család hiánya magyarázza meg. De az Egyesült-

Államok elnöke gyakorol olyan jogokat, melyeket az angol király tényleg már nem gyakorol: a veto, a hadüzenés, a békekötés jogát és szabadon választja minisztereit, hivatalnokait. Továbbá az Egyesült-Államokban távolról sincs a parlamentnek olyan befolyása a kormányzásra, mint a milyen gyakorlat útján kifejlődött Angliában.

Sőt a gyarmatok elszakadása is az angol alkotmány védelméért történt. Anglia nem akarta megadni tengeren túli telepeinek azt a szabad politikai életet, melyet maga számára alkotmányában biztosított.

Egyébiránt e nézetben szerzőnk nem áll egyedül. Ugyanezen eredményre jutott újabban egy angol író, Maine, is a *Népszerű kormányzat* című művében. Szerinte «az Egyesült-Államok alkotmánya nem egyéb, mint az angol alkotmány átírása». N. E.

Forgách Zsuzsánna. 1582—1632. Írta Deák Farkas. Budapest, Mehner Vilmos kiadása. 1885.

A szerző előszavában elég bőven foglalkozik önmagával. Leírja, hogy levéltári kutatásai közben kikkel és hogyan töltötte idejét, elbeszéli, hogy mint fejlődött ki bizonyos rokonszenv közte és tárgya közt, végül Szklabinya vára és Forgách Zsuzsánna szellemeinek ajánlja kis művét, meg jövőendő olvasóinak, kiknek elnézését kéri. Elnézésöket az okból, hogy munkája hosszabbra nem nyúlt, de a mulatságában megrövidített olvasó gondolja meg, hogy szerző regényt nem írhatott. mert — úgymond — bármi igénytelen, «de történetíró vagyok».

Szóval a szerző meg van elégedve önmagával, jobban, mint némely olvasó a szerzővel. Mert némely olvasó történelmi életrajzot várt tőle s a helyett a XVII. század chronique scandaleusejének egyik hősnője védelmére szerkesztett iratot kapott. Vegyük hozzá, hogy e védírat oly stýlben van szerkesztve, mely a legkülönösebb keveréke az érzelgős regények pathosának, a franczia olvasmányok helytelen fölfogása által táplált édeskés enyelgésnek és az oklevelekkel kérkedő pedantériának. De mégis foglalkozni akarunk e művel, mivel az eddig ismeretlen adatokat közöl Forgách Zsuzsánna életéről, kinek története jellemző egy rég múlt korszak erkölcsaire és szokásaira nézve, s mivel a mű szerzője az akadémia történelmi bizottságában s a történelmi társulatban oly szerepet játszik, hogy méltán rossz néven vehetné, ha munkásságát a kritika nem kíséri komoly figyelemmel.

Forgách Zsuzsánna kézfogóját Révay Ferenczcel 1597 május 18-dikán tartotta meg. A lakodalom csak a következő év april 25-én ment végbe. Már e tények is szükségtelen izgalomba hozzák a Deák Farkas phantasiáját. Szerinte Forgách Zsuzsánna sohasem szerette férjét, s balsejtelmekkel volt jövője iránt. «Halogatta is, a míg lehetett, a kézfogó és lakodalom megtartását, de végre is mint jó leány atyja akaratának, nénjei unszolásának, és sógorai tanácsának engedelmeskedett.» Mily alaptalan találgatás mind ez. Forgách Zsuzsánna tizenöt éves volt, mikor kézfogóját ünnepelték és nem rég töltötte be tizenhatodik évét, mikor férjhez ment. Bármily fiatalon adták férjhez régente a leányokat, mi csodálatos volt abban még a XVII. században is, hogy egy tizenöt éves leányt várakoztatnak a lakodalomra egy évig? Úgy látszik, hogy nénje is olyan idős volt, mikor Révay Péter felesége lett. Azután a lakodalmi előkészületek is igénybe vesznek néhány hónapot. És ha már siettetni akarták a rokonok a lakodalmat, föltehető-e, hogy sokáig kellett küzdeniök egy tizenöt éves leány ellenszegülésével? Az első kérő ellen ily korban ritka a határozott ellenszenv és régente az atyai szónak igen nagy volt a súlya. Végül fölhozzuk, hogy Forgách Zsuzsánna egyik asszonyának tanúsága szerint igen alázatos volt ifjú leány korában. De a szerzőnek szüksége volt a leány ellenállására, hogy regényéhez expositiót csináljon belőle. Az expositiónak még másik része is van.

Nemcsak a leálynak vannak balsejtelmek, hanem az apának is. «Mikor Komjátiból a hintók kirobogtak — így beszéli el szerző — s már az utolsó lovas is eltűnt a Forgách Imre szemei elől, komolyság fogta el a jó apát, mintha valami azt susogta volna körülötte, hogy: ez a pár nem lesz boldog! — Minden tekintetben ajánlatos vő, de nem talál az én felette szép, jó kedvű, de mély érzésű leányomhoz. Ily aggodalmak és gondolatok foglalkoztatták az öreget.» Eddig szerzőnk. És mind ez egy levélből következne, melyet Forgách Imre a lakodalom után néhány nappal írt vejéhez. Pedig e levélben az egyetértést magasztaló latin phrasisok, melyek annyira meghatották szerzőnket, egész általánosságban vannak tartva és inkább az akkori sententiosus stylt jellemzik, mintsem az apa aggodalmas érzéseit. Az sem föltűnő, hogy az apa így szól vejéhez: «az én szerelmes Zsuzsánnámban, ha mit lát, ki az Kd természetéhez nem hasonló, azt atyai szeretettel javítsa et leviter ferat. Tudom kedég, hogy oly nevelése, erkölce vagyon leányomnak, csak először ismerhesse meg az Kd erkölcsét, tud engedni, szolgálni Kdnek.» E sorokból egy kis erőltetéssel inkább azt lehetne kimagyarázni, hogy az apa ismervén leánya

hibáit, veje elnézését kéri. De az ily magyarázat csak kevéssel volna számbavehetőbb a Deák Farkasénál. Az idézett szavaknak nincs különös jelentősége, meglehetősen obligát szólamok; van bennök némi érzelmesség, melyet az ünnepélyes alkalom eléggé megmagyaráz, de a levélírónak mélyebb meghatottsága nem vehető észre rajtok. Forgách Zsuzsánna mint aligha nem pajkos, de különben mint engedelmességhez szoktatott gyermekleány hagyta el az apai házat. Későbbi sorsát se maga, se atyja ekkor még nem sejtették.

Révay Ferencz Szklabinya várába vitte ifjú nejét. Deák Farkas nem hiszi, hogy «kedvence boldog is volt Szklabinya várában és bámulja azt a lelki erőt, melyvel rettenetes sorsát a világ előtt titkolni tudta.» Pedig kár a szerzőnek nyugtalanzkodni kedvence miatt, mi azt hiszszük, hogy igen jól érezte magát Szklabinyán. Úgy látszik, hogy zavartalan békével élt férjével vagy három évig. Nem mondjuk, hogy gyöngéden szerette, de hozzá szokott és tűrhetően érezte magát mellette. Azonban nem maradt örökké tizenhat éves. Lassankint unni kezdi férjét, ki kicsiny termetű és gyöngé ember volt. De ekkor sem volt sorsa rettenetes s ekkor sem kellett fájdalmát titkolnia a világ előtt. Sőt vígan élt, hisz szerzőnk is kénytelen elismerni, hogy néha «elővette vergináját s ha nem volt más, maga verte, valamelyik asszonylyal énekelt hozzá s az ifjú leányok járták a tánczot. Elment a várnagynéhoz vagy az udvarbírónéhoz, magával vitte leányait, keritettek valami hegedűst, néha sípost is s éjjél is eltánczoltak. Általában a zenét, éneket, tánczot igen szerette, különben ha volt kivel, örömet kártyázott is.»

Valóban rettenetes sors és különös módja a fájdalom eltitkolásának. A szerző kedvence még más módját is találta a búfelejtésnek. Házassága harmadik évében, majdnem tizenkilenc éves korában — bocsássa meg vakmerő szavunkat a szerző — kaczerkodni kezdett Bakics Péterrel, férje első unokatestvérével. Igaz, hogy Bakics kiváló ember volt, legalább mi termetét és izmait illeti. Egyszer mint valami játékszert, úgy dobta Révay Ferenczet a szoba másik szögletébe. Erőszakos, durva, de vitéz ember volt, és a részegségében házsártos, majd meghunyászkodó, majd hetvenkedő Révayhoz mérve, minden tekintetben derék férfiúnak tűnt föl. Forgách Zsuzsánnának nagyon megtetszett. Szerzőnk mély érzésűnek gondolja hősnőjét és e szerehnet eszményi színekkel akarja festeni De hasztalan akarja. Forgách Zsuzsánna érzelgős kifakadásai nem mutatnak mély érzésre és az érzelgősség igen jól megfér az érzékiséggel. Forgách Zsuzsánna ugyan is Bakicscsal meghittebb ismeretséget kötván, sokszor

mondogatta, hogy világgá megy, hogy megöli magát, de abból nem az következik, hogy nagyon háborgott a szíve, — tudjuk, hogy nem ment világgá s hogy nem is ölte meg magát. — hanem csak az, hogy Bakicscsal kívánt élni, de férjéhez lévén kötve, olyformán érezte magát gyakran, mint egy durczás gyermek, kinek étvágyát a nehezen elérhető gyümölcsre nem lehetett nyomban kielégíteni. Lelkiismerete egy kicsit nyugtalanította eleinte, de nem sokáig. Gyöngeszellő volt az, alig fodrozta a hullámokat. Zsuzsánna nyomban az új ismeretség megkötése után nagyon megkívánta az özvegyi szabadságot, és egy nézőasszonytól tudakolta férje életének tartamát. Majd válóperre gondolt, de en attendant jól mulatott, kivált ha Bakics Szklabinýra látogatott.

Még vígabb életet élt Szent-Jánoson, hova Révayék 1604 végén költöztek a háborús idők miatt. Forgách Zsuzsánna ekkor tájt huszonnégy éves volt s körülbelül két évig maradt Szent-Jánoson. Ottani életét a következő adatok jellemzik: «szép keszkenőket vagy ingeket varrogatott, a leányokkal énekelt, muzsikált, tánczolt, megismerkedett Balassa Mennyhértnével, született Bakics Margittal (Péter nénjével), ki tán még jobb kedvű természettel bírt, együtt sétáltak, halásztak, lovagoltak, csináltattak magoknak férfiruhát, Zsuzsánna gránát színűt, Balassáné pedig pirosat. Farsangi idő lévén bohó tarka ruhákba öltöztek, meglátogatták a falusi ismerősöket, a tisztnét, a harminczadosnét, az udvarbírónét . . . egyszer Forgách Zsuzsánna leányaival farsangi ruhába Ondránéhoz, az udvarbírónéhez, ment, velök volt egy ifjú hegedűs és ott két óra hosszáig tánczoltak, azután haza mentek és más nap egy kocsis, kit Czigánykónak is hívtak, azzal kérkedett, hogy ő az éjjel az asszonynyal tánczolt».

Azt hisszük, elég jellemző részletek hősnőnk szenvedéseinek történetéből. De tény, hogy nem mindig mulatott. Férjét mindig tuskónak s bolondnak nevezte, noha férje nem volt annyira bolond, hogy Czigánykó kocsis dicsőségét és sok más egyebet nyugodtan elnézzen. Szóval a házastársak gyakran öklelődtek. Ily jelenetnek véletlenül tanúja lett egyszer Bakics Péter is. E követelő házibarát Révaytól egy írást csikart ki, melyben ez kötelezi magát, hogy ezen túl jól fog bánni feleségével és ha ígéretét nem tartja meg, szabadságot ad nejének «tőle minden törvény nélkül elválni». Szerzőnk úgy adja elő a dolgot, hogy ez írás után följogosítva érzé magát az asszony többé nem tűrni férje támadásait. Ez időtájt ugyanis az asszony egyszer javában tánczolt leányaival, midőn férje egy séta után haza tért. Révay kis inasától háromszor is izente az asszonynak, hogy

menjen az utcára táncolni. Hiába izente, negyedszer azután hívatta az asszonyt, ki be is ment hozzá és ura kezéből a korbácsot kitekerte. Azután visszafutott szobájába és a korbácsot metélni kezdte. Ura utána, kérvén a korbácsot. Az asszony erre: «ha kell, keresd meg az ablak alatt». Az úr haragjában egy könyvet hajít az asszonyhoz és annak arcát megsebzí, mire Forgách Zsuzsánna kést ragad és «ha hamar el nem ugrik az gradicson mindjárt bele veri az urába. Hogy az ura elszalada — így beszél egy asszonya — magába kezdi verni és az mint lehetett egy kezemmel erősen fogtam a késes kezét az asszonynak, mert az egyik karomon az magam gyermeke volt. Hamar futamodám az úrhoz, mondtam az úrnak, hamar, most megöli magát. Az úr ugyan elhala. Oda jöve ölelte őtet, mondván: mit mívelsz édes Zsuzskám? Nagy nehezen megcsendesítők az asszonyt» . . . Az olvasó megnyugtatóására legyen mondván, hogy azon idő alatt, míg az asszony az úrért futott, úrnője talán csak bőrét karczolta a késsel, nagyobb kárt nem tett magában.

Lehet, hogy e jelenet a Bakicsnak adott kötelezvény írása után történt, de föltehetjük-e, hogy ily éles nyelvű s ily gyors kezű asszony mindig csak tűrt és soha sem volt a kihívó fél? Mi nem akarjuk mentegetni férjét de neki sem volt könnyű élete. Nem jól mondja a szerző, hogy férje hívta ki a nőt a szabad életre, a bűnre. Azt hisszük, hogy inkább a nő szabad élete hívta ki a férj gyanúját és durvaságát. És nem volt-e a gyanú alapos? Szerzőnk sem akarja tagadni, sőt kiváló gonddal és nagy körülményességgel megállapítja, hogy Bakics és Forgách Zsuzsánna 1605 őszén követték el «a csábító édes bűnt.» Mi azt gyanítjuk, hogy már előbb, de nem akarjuk tépdelni a koszorút, melyyel e nevezetes évszám megállapításáért tartozik szerzőnknek a hazai történetírás s csak annyit jegyzünk meg, hogy e bűnnek nem oly édes s legalább kevéssel fanyarabb jelzőkre kellett volna csábítnia a szerzőt.

Annyi bizonyos, hogy 1605 végén Révay Ferencz megsokalta párjának viselt dolgait. Tanácskozott a rokonsággal és abban állapodtak meg, hogy Holics várába viszik Zsuzsánnát, noha e várnak egy részét Bakics bírta, de egy másik részében Révay Péterék laktak, kiknek fölügyeletétől, úgy látszik, sok jót vártak. Ha vártak, csalódtak, mert hol Bakics ment át a Zsuzsánna lakosztályába, hol ez férfi-ruhában a Bakicséba. Szerzőnk idyllszerű előadása szerint, «csak addig volt rideg a holicsi élet, míg Révay leitta magát s ágyba került, mihelyt a mérges satyr elaludt, kezdődött a nymphák és pásztorok élete». Azért van itt Révay mérges satyrnak nevezve,

í mert többször saját kezével fenyítgette felelőségét, ki úgy hiszszük soha sem maradt adósa s egyszer dulakodás közben a férje ruháit is leszaggatta. Férje hiába kívánta tőle, hogy vele lakjék, a nő ettől irtózott leginkább s a legfesztelenebb nyíltsággal emlegette férje előtt Bakicsot, az ő lelkét, az ő szerelmét. A rokonok közbelépése nem javított a helyzeten, végre a rokonság beleegyezésével Forgách Zsuzsánna fogolylyá lett Holicsón. Fogsága tisztességes volt, azonban Bakicscsal nem találkozhatott. A lovagnak ez állapot nem tetszett, 1607 január 27-én éjjel táján kiszabadította szeretőjét és Detrekőbe vitte, nénjének várába.

Már a szöktetés előtt a házastársak egyrészt váló, másrészt hűtlenségi pert indítottak egymás ellen s a szöktetés után élénkebben folyik a perlekedés. E hosszadalmas per föltárja az akkori jogviszonyok szomorú állapotját. Mily lassúság, mily gyarló jogérzet s végre, mily teljes diadala a hatalomnak és nyers erőnek a jog és igazság fölött. Szerzőnk általában nem elégtelen e viszonyokkal, csak azokkal érezteti neheztelését, kik kedvencének ártatlanságát nem hajlandók elismerni. Nagyon neheztel az 1608-diki országgyűlésre, mely a nádorispánt fölhatalmazta, hogy Révay ügyében, rendkívüli törvény útján vizsgálatot indítván, ítéletet hozzon. Igaz, hogy a vizsgálatot elrendelő törvényezikk az akkori szokás szerint bőbeszédűen mondja el a tényálladékokat, de azért nincs benne egyetlen tény sem fölemlítve, mely ne volna objective igaz. Szerző megdöbbenőnek nevezi e törvényezikkek tartalmát és hangját; nevetséges megdöbbenés, jobb lett volna, ha a pernek egy másik mozzanatára halasztja megdöbbenését. A vizsgálat megindul s mind Bakics, mind Forgách Zsuzsánna ötvened-ötvened magokkal kénytelenek voltak letenni a tisztító esküt. És valóban 1611 márczius 27-dikén a pozsonyi székesegyházban a két vádlott s velök együtt száz nemes ember ünnepélyes esküvel pontról pontra tagadták az ellenök fölhozott vádakát. Kisebb-nagyobb hazugság volt minden pontnak tagadása, de mit szóljunk arról, hogy még az ország-világ előtt ismeretes szöktetés tényét is esküvel tagadták az alperesek a megvesztegett száz nemes-sel együtt? S ez eskü érvényes volt, Révay hiába protestált. Szerzőnk erre azt jegyzi meg, hogy a 100 tanú népszerű ügyben lépett föl a közélet színpadára, azért mindenki dicsérte és bátorította őket. Azt is szükségesnek tartja a szerző megjegyezni, hogy a fényes egyház óriási ívei alatt, a cselekvény ünnepélyessége s a 100 tanu esküje roppant hatást tettek. Valóban nagyon szép. Sehol egy szócska, mely elárúlná, hogy a szerző undorral tekint e mondhatatlanul gyaláza-

tos jelenetre. Nem, a helyett még mentegeti, még némi dicsfénynyel akarja övezni. Sunt certi denique fines . . .

Mondottuk, hogy Révay hiába protestált, nem is hoztak ügyében ítéletet egész haláláig. De halála után az 1625-diki országgyűlés föloldja Bakicsot és Forgách Zsuzsánnát az 1608-diki törvény-czikk kötelezése és tartalma alól. Szerző igen meg van elégedve ez országgyűléssel, mely a két vádlottat a «rájuk szórt vádak alól föloldotta». Föloldotta, de azért nem úgy tett, mint szerzőnk, nem akarta a szerecsent fehérre mosni, hanem 49-dik törvényczikkében kimondja, hogy mivel az ügy több törvényszak elmúltával végre nem hajtatott, mivel Révay elhalálozott, tehát — s most következik a föloldás. Vajon fölmentés ez in optima forma? Egy védő ügyvédnek talán volna oka büszkélkedni ez ítélettel, de hogy történetíró azt úgy tekintse, mint a feleknek adott erkölcsi elégtételt, azt eddig el nem hittük volna. — Forgách Zsuzsánna mindvégig hű maradt Bakics Péterhez és noha nem lett törvényes felesége, ötvenedik évében közeledni érezvén halálát, minden vagyonát reá hagyja. Szerző nagyra van ez állandó hűséggel és hajlandó Forgách Zsuzsánna minden bűnét megbocsátani, mivel oly igen erősen szeretett. Fölhozzhatnók ugyan, hogy szerelme házasságtörés kezdettől végig, de attól tartunk, hogy a francia drámákhoz szokott közönség kigúnyolja formákhoz ragaszkodó pedantériánkat. Mi tehát nem vádoljuk, nem mentegetjük Forgách Zsuzsánnát, hanem Bakics iránt megőrzött állandó hűségének okait keressük. Egyik oka az, hogy Bakics kedvére való férfiú volt, a másik az, hogy míg Révay el nem halt, okvetetlen szüksége volt a Bakics védő karjára, a harmadik az, hogy mint Forgách leány hírnevére is sokat adott s ha már első hűtlenségét a világ előtt úgy a hogy mentegetnie sikerült, esetleg igen erős csábításnak is ellenállott volna, csak hogy egy második hűtlenség által egészen tönkre ne tegye megromált hírnevét. Nem akarjuk tagadni, hogy bizonyos gyöngéd s neme-sebb természetű ragaszkodás is fejlődött ki benne állhatatos védője iránt. Midőn többé nem szorúlt a Bakics védelmére, akkor már vén volt s jámborrrá tette ha «nem is a vallás, legalább az oldalnyilalás». Ötven éves korában írt végrendelete kenetteljesen emlegeti «az állhatatlan világ hívságos pompáját». De életrajzírója hiában fogja pártját, Forgách Zsuzsánna e pompát nem tekintette mindig hívságosnak, annyira nem, hogy emléken a világi pompa kedvelése le nem mosható szennyfoltokat hagyott.

Cs.

W. Wilmanns, *Beiträge zur Geschichte der älteren deutschen Literatur. I. Der sogenannte Heinrich von Melk. Bonn, 1885. 62 l.*

Sajátszerű magyarországi vonatkozásai teszik e nagy tudományossággal írott füzetet reánk nézve érdekessé. Ha Wilmanns merész föltevése, melyet nagy elszántsággal vitat, igaz volna, művelődésünk története épen azon korból szaporodnék egy fölötte értékes forrással, a mely kor gazdagabb tartalmú emlékekben épen nem bővelkedik.

Ki volt az a Melki Henrik, kivel Wilmanns foglalkozik? Voltaképen csak annyit tudunk róla, hogy Henriknek hívták, és hogy *Emlékezzünk a halálról* című tanító irányú költeményt írt, melyben korának erkölcsait, főleg a papok kapzsiságát és fajtalanóságát, az urak és lovagok erkölcstelenségét és önhittségét, a nők fényűzését és ledérségét ostromozza. E költeménye végén említi Erkenfried apátot, kit (magával együtt) Isten kegyelmébe ajánl. Már most tudjuk, hogy egy Erkenfried 1122—1163 közt melki apát volt, és minthogy a Henrik költeménye osztrák nyelvjáráshoz van írva s nyelve is a XII. század közepére mutat, már Lackmann a melki kolostor tagjának tekintette a költőt s az újabb kutatás is helyben hagyta, sőt megerősítette e véleményét. Valószínűleg ugyanazon szerző műve egy *Papok élete* című költemény, mely nyelv, verselés, tartalom és világnézet tekintetében föltűnően megegyez azon művel, melynek végén a költő megnevezi magát és Erkenfried apátot is fölemlíti.

Henrik laikus volt, «Isten szegény szolgájának» nevezi magát; jól ismeri a bibliát s a korabeli theologiai irodalmat, de nem volt tudós; polgári származását a nemesség iránt kifejezett éles ellenszenvéből akarták következtetni; de munkáinak jeles kiadója*) valószínűvé tette, hogy Henrik egy előkelő osztrák nemes családnak volt sarja, ki viszontagságos évek és keserű családi bajok után a melki kolostorba menekült, hol 1153 és 1163 közt írta műveit. „Memento mori!” főmunkájának alapgondolata és talán eredeti címe is. Henrik tehetséges költő, ki erőlesen tud jellemezni s elevenen elbeszéli. Műve első részében korának társadalmát írja le, tanulságos képekben tüntetve föl az egyes osztályokat. A papság rajza elég sötét: kapzsinak, fösvénynek, kicsapongónak nevezi. A papok vezetik a laikuso-

*) *Heinrich von Melk.* Herausgegeben von R. Heinzel. Berlin, 1867.

kat, vakok a vakokat, — csoda-e, ha örvénybe jutnak a hívők? De a laikusok sem jobbak; főleg igen elvetemedettek a nők: ruhájok fényes és pazar, arcukat füstik, a legszegényebb is a leggazdagabbal vetekedik. De minden bűn tanyája és forrása Róma, honnan a pénzvágy és erkölcstelenség terjed az egész világra. A műnek másik része szól a halálról: minden, a mi az embert környezi, emlékezteti őt a halálra, emlékezzünk is róla és bánjuk meg bűneinket, különben örökre elkárhozunk. A világ a bűnök tanyája, az emberek mind elvetemedettek, a társadalom minden osztálya romlott, — e meggyőződése emlékezteti a költőt a halálra, melynek iszonyatosságát több erélyvel mint ízléssel fűsti. Megragadó lelkesedés, a legmélyebb meggyőződés szól Henrik verseiből hozzánk. A világ gyűlölete és megvetése a szenvedély erejével nyer befejezést e műben, mely a sötét frank korszaknak kétségtelenül legjellemzőbb alkotása. Melki Henriket nem nagy túlzással nevezték el a XII. század Juvenalisának; szatirája megsemmisíti a társadalom minden virágát, bűntudata érzéketlenné teszi őt a világ minden csábjá iránt.

És íme, e költőről, kiről eddig azt hittük, hogy sötét századának legvalódibb kifejezője, Wilmanns most azt állítja, hogy nem is XII., hanem XIV. századi író! Sajátszerű okoskodással jut e következtetéshez, mely őt még sajátyszerűbb további következtetésekre készíti. Willmanns azt állítja, hogy a világ, melyet Henrik rajzol, a bűnök, melyeket ostoroz, nem a XII. század világa és bűnei. Rajza jobban illik a XIV. századra. De e századdal ismét ellenkeznek a Henrik művének egyéb lényeges vonásai, főleg a nős papokat ostorozó kifakadásai! Willmanns e dilemmát igen meglepő módon oldja meg: Henrik XIV. századi költő, de nem Németország, hanem Magyarország állapotát rajzolja. Henrik, Wilmanns szerint, egy magyarországi rendnek volt tagja és a magyar főurak számára írta német műveit!

Ne kérdezzük, hogy e föltevés magában véve valószínű-e; valószínű-e, hogy egy német születésű ember német nyelven írjon satyrikus műveket a magyar viszonyokról a magyar közönség számára. Nézzük mindennek előtt, miért gondol Wilmanns épen hazánkra! Voltaképen csak a következő két okból. Először nem tartja lehetségesnek, hogy egy XII. századi író, ki, Barbarossa Frigyes korában tanúja volt a császárság és papság heves harcainak, egy betűvel se emlékezzék meg e hatalmas eseményekről. Igen, ha korának történetét megírja; de mi oka volt Henriknek, ki csak századának általános romlottságát rajzolja és ostorozza, a császár és pápa ellenségeskedé-

sét, mely semmikép sem tartozott tárgyhöz, említeni vagy tárgyalni? Főleg, ha tekintetbe vesszük, hogy e versek szerzője laikus volt, ki élete végén kolostorbe szorult vissza, — tehát félig világi ember, félig pap, ki határozottan sem a császár, sem a pápa pártjához nem tartozott? — Második bizonyítéka, hogy a *Papok élete* egy helyén, hol a szerző Magyar-, Cseh- és Németországot említi, Magyarország áll első helyen. De a ki csak egy futó pillantást vet e versekre,*) rögtön észreveszi, hogy a jellemzett országok sorrendjét a *rim* követelte s hogy azért e «bizonyíték», ha különben egyáltalában ilyennek volna tekinthető, mit sem bizonyít.

És mely forrásokra alapítja Wilmanns e sajátsterű következtetését? Egyedül Fessler történetére. — és ennek adataival is milyen furcsán bánik el! Fessler-Klein (I, 487) helyesen említi az 1269-diki bécsi zsinat határozatait, melyek a nős papok ellen irányozvák. Igen, de 1269 nem a XIV. században van, és ama zsinati határozatok első sorban a görög szertartású papság ellen irányozvák. Ezek ellen lépett föl Nagy Lajos is 1366-ban, tehát már a XIV. században, — de Henriknél semmi nyoma annak, hogy nem a római egyház szolgálai ellen fordul, sőt egész műve világosan és határozottan Rómát ostorozza.

Tehát miért nem tartja Wilmanns költőnket XII. századi írónak? Voltaképen számos okból, csak hogy ez okok épen nem alaposak. Henrik megtámadta az alsóbb rendű nőket, hogy a magasabb rangúakat öltözékben, kendőzésben, uszály, fátyol és sárga szalagok viselésében utánozzák. Erről már XII. századi forrás nem tesz említést, mondja Wilmanns, tehát — no, de ebből nem következik, hogy azért oly munka, mely e társadalmi kinövéseket ostorozza, nem lehet XII. századi mű? Hány adatot említ csak egyetlen forrás, de egyedül ezért még senki sem vonja kétségbe amaz adatok hitelességét. E társadalmi félszagségek pedig nagyon régiek, részben már az ókorból is ismeretesek, s a mennyiben ismerjük a nőket, nem valószínű, hogy valaha teljesen mentek lettek volna e divatos hibáktól. — Azután azt állítja Wilmanns, hogy Henrik már beszél «világi tudósokról», ilyenek pedig a XII. században még nem voltak. Csak hogy Henrik

*) Mit einander wurden enein,
des man phliget ze Ungern unt ze Béhüim
unt in allen diutschen landen,
daz si den phluoc hânt in ir handen — (630—34.)

Henrik — különben elég föltünően — megrójjá e versekben a papokat, hogy földműveléssel foglalkoznak, holott az egyház ezt nemcsak megengedte a papoknak, hanem többször egyenesen kötelességökké tette.

nem «világi» tudósokról, hanem egyszerűen tanult emberekről (*ge-lërten*) szól és az összefüggés szerint — az illető helyen a papokat ostorozza — kétségtelenül éppen egyházi férfiakra czélol.

Fontosabb egy másik adat. Henrik terjedelmesen fejtegeti azt a kérdést, vajon a lelkész erkölcsi állapota befolyásolja-e a miseáldozat hatását vagy sem. E kérdés VII. Gergely pápa óta nagyon foglalkoztatta a keresztyén világot, főleg a XII. században, midőn a szigorú erkölcsű Reicherspergi Gerhoch prépost egész könyvében bizonyította, hogy bűnös papnak áldozata minden esetre érvénytelen, sőt árt az áldozó papnak és az áldozatot elfogadó hívőknek. Henrik határozottan Gerhoch álláspontját fogadja el, míg későbbben sokkal enyhébben ítélték e pontban és általában úgy fogták föl a dolgot, hogy az áldozó papnak erkölcsi állapota teljesen közömbös az áldozat értékére vagy hatására nézve. De ez az enyhébb fölfogás is ben foglaltatik Henrik verseiben, úgy hogy a költő e lényeges kérdésre vonatkozva merőben ellentétes tanokat hirdet. Hogy értsük meg ez ellenmondást? Willmanns főleg e pontra vonatkozóan jár furcsán. Könyvében Henrik enyhe fölfogását az áldozó pap bűnösségéről mint főérvet hozza föl arra nézve, hogy a költő nem írhatott a XII. században, mikor oly szigorúan ítélték a papok erkölceiről, hanem jóval későbbben, — a függelékben pedig igen helyesen azt állítja, hogy az enyhébb fölfogást tartalmazó versek kétségtelenül későbbi toldások, mi annál bizonyosabb, mert az illető versek majdnem szószerint találhatók Henrik mindkét művében. Így tehát maga rontja le egyik legpontosabb és legnyomósabb bizonyítékát.

De nem folytatom tovább, — hogy még a laikus olvasó is bizonyára már régen kérdezi: de hát hogyan vagyunk a Henrik műveinek nyelvével? A XII. és XIV. század közt fekszik a középfelnémet költészet fénykora: a Nibelungok és Kudrun, Wolfram és Gottfried, Walther és Freidank; — hogyan lehet vagy lehetett egy XIV. századi nyelven írt művet XII. századnak nézni, vagy megfordítva? Bizony, ez elég furcsa dolog. Henrik nyelve minden kétségen felül a XII. század nyelve, és így nem írta, nem írhatta műveit két századdal utóbb. Wilmanns persze tagadta, hogy Henrik nyelve a XII. századé, de egyetlen betűvel nem bizonyítja állítását, pedig e századból elég gazdag irodalom maradt fenn, és Henrik nyelve teljesen meg-egyez ez irodalom nyelvével, — és másrészt lényegesen különbözik a XII. század nyelvétől.

Íme, Wilmanns elmélete. A helyett, hogy a philologia egyik alaptörvénye szerint a tárgyalandó emlék nyelvéből (és eshetőleg

verseléséből) indúlt volna ki, tartalmának némely vonásait vette okoskodása alapjául, de oly vonásokat, melyek vagy magokban véve bizonytalanok és sokfélekép magyarázhatók vagy egyáltalában bizonyító erővel nem bírnak. Így jutott azon következtetésre, hogy Henrik nem lehet XII. századi író. Mely századba helyezze tehát? A sok tekintetben szabadelvű irányú költő roppant ellensége lévén a papságnak, a reformatiót közvetlenül megelőző kort választja és XIV. századi írónak mondja. De most meg a költő számos állítása egyáltalában nem illik a német viszonyokra, — lesz tehát Henrikből magyarországi író, ki a magyar mágnásoknak német versekben rajzolja a magyar papság romlott viszonyait! Az egész dolgozatból pedig az a tanulság, hogy a legjelesebb szakember is nagyot tévedhet, ha módszertelenül okoskodik és mindenképen újat akar állítani. *H. G.*

Ipolyi Arnold váradai püspök élete és munkái vázlata. Írta Pór Antal apátkanonok, a magyar tudományos akadémia levelező tagja, Pozsony-Buda-Pest, 1886. (Kortársaink. Életrajzi vázlatok. Szerkeszti dr. Fésüs György. 11—15. füzet. Kiadja Stampfel Károly.)

Az írói betegségek egyik legjárványosabbika a *morbus biographicus*. Leghamarabb bele esnek a könnyen és nagyon is lelkesülő természetűek, de a ravasz hízelgők sem kerülhetik el. Alig észrevehető, de folytonos lázzal kezdődik, a mely folyvást emelkedőben s gyakran a negyven fokot is meghaladja. A könyv- és levéltárak levegője nagyon elősegíti e betegség fejlődését. A beteg fölhevült képzelme folyvást egy személylyel foglalkozva, az egész rögeszméjévé válik. Alakját óriás arányban nagyítja és sok mindent képzel hozzá, szintén óriás arányban. Kedveli a superlativust és dagályt, gyakran félre is beszél, de nem minden rendszer nélkül; hangja mind harsányabb, de azért még sem fárad el. Nem épen halálos, de nehezen gyógyítható betegség. A kritika hideg vízzuhánya legfőlebb mérsékli, de ki nem irthatja. A lelkesülő természetűek idő folytán és gondos orvosi kezelés mellett kigyógyulhatnak belőle, de a hízelgők soha.

Pór Antal legújabb munkája e járványos betegség szüleménye, a mely úgy látszik, leginkább Pozsonyban dühöng s a *Kortársaink* című vállalat íróit mindinkább magával ragadja. Bizonyára kortársától még élő kortársról nem igen várhatni teljesen tárgyilagos életrajzot, még kevésbé jó baráttól jó barátjáról, kanonoktól püspökekről. Azonban mindenkitől nemcsak megvárhatni, de megkövetelhetni

is bizonyos mérsékletet, egy kis igazságszeretetet, némi ízlést. Ám mellőzzön az életrajzíró mindent, a mi árnyoldal, de a mit kiemel, az legyen valóban fényoldal, s azt ne túlozza oly módon, hogy egész hihetetlené váljék. Ezzel épen oly kevés tiszteletet tanúsít olvasói, mint az iránt, a kit munkájával meg akar tisztelni. Ipolyinak, mint hazafinak, főpapnak és tudósnak oly érdemei vannak, a melyek illő megvilágításban csak nyerhetnek. De Pórnak egész fényözön kell, hogy kápráztassa az olvasók szemét; neki kevés az ember, neki bálvány kell, a kinek hymnusokat zengjen; nem elégzik meg egy nemes arcz körvonalaival, hanem addig szépítgeti, eszményíti, a míg egészen eltorzítja.

Az életrajzi styl Pór könyvében alig több a bókoló udvarlás és a nagy hangú toaszt keverékénél. Czifránál czifrább epithetonokat találunk benne s a túlzást is túlozva. Neki Ipolyi csodás lény, egész legendaszerű hős. A mit Ipolyi mond, ír és tesz, az mind monumentalis, epochalis, klasszikus, mintaszerű, remek. Szerinte Ipolyi oly lángész, a minő soha sem volt a világon, a ki minden téren egyenlő nagy, a kinek minden műve egyenlő remek. E mellett majd minden szava és műve egyszersmind egy nagy tett, a mely a magyar közélet és tudomány korszakos fordulatait jelöli. Új eszméket hirdet, a melyek egyszerre közvéleménynyé válva, tette ragadják nemzetünket. Midőn 1854-ben kiadja *Magyar mythológiáját* s mindjárt a mű elején így szól: «Ha a zivatar elviharzott, a férfikarok új erővel fognak a munkához», e mondat Pór szerint mint vezényszó hangzott végig a dévényi hegytől a Brassó fölötti Czenkig, viszhangot keltve minden hazafi éledő keblében. Számos nagyszerű tanulmányaival minden előzmény nélkül, örökre, változatlanul megállapította a magyar műtörténelmet. Akadémiai emlékbeszédei egészen új irányt jelölnek e nálunk eléggé művelt írásnemben. Mint a történelmi társulat elnöke az enyészet porából új világokat alkot s a történelem tanúságaiból új irányokat tűz ki nemzetének. 1876-ban a Rimaszombatban tartott nagy gyűlésen a magyar államegység és államnyelv actualis kérdését történelmi mély belátásával és bölcs mérsékletével eldöntötte. 1879-ben Pozsonyban a magyar iparélet történelméről értekezve, mint történetíró és nemzetgazda kijelölte nemzetének az útát, a melyen haladva, virágzásának biztosan nézhet elébe. Kimondotta, hogy mint agricol állam ipar nélkül tovább nem létezhetünk. Ma már az országos tárlat után mindenki meg van győződve erről, de akkor jóformán még csak ő kezdette hirdetni. Nem soká azután Maros-Vásárhelyt a magyar hadképeségről értekezve, nagyot lendít

tett a haza védelmén és fönmaradásán azzal, hogy irányt adott számos magyar családnak, sőt az összes magyar ifjúságnak és megtörte azon, immár előítéletté kövesült ellenszenvet, a mely nálunk a katonáskodás ellen kezdett meggyökerezni . . .

De nem folytatjuk tovább. Elég, ha fájlaljuk, hogy Ipolyi nem talált derekabb életrajzíróra; elég, ha sajnálkozunk, hogy Pór Antal, mint történetíró és akadémiai tag oly kevésre becsüli írói tolla méltóságát. S ezzel be is fejezhetnők rövid ismertetésünket, ha a könyv egyik szakasza nem követelne bővebb tárgyalást. Ez a *Magyar mythologiáról* írt szakasz. Pór ebben nemcsak a mű dicsőítésével, hanem annak bírálójával, Csengery Antallal, is foglalkozik. Úgy tünteti föl 1855-ben megjelent bírálatát, mint valamely merénnyt, a mely nagyon megcsorhította Ipolyi örömét. Ezért természetesen Csengerynek, mint nagy bűnösnek, lakolni kell. Pór nem érzi ugyan hivatva magát, hogy bírálatot mondjon Csengery írói egyéniségéről s utasítja olvasóit a *Budapesti társaság* című férczműre, a melyet különös következetességgel a maga személyére megbízhatatlannak, de Csengeryre nézve nagyon is megbízhatónak tart: mind a mellett hol leplezve, hol nyíltan úgy rajzolja Csengeryt, mint a ki elfogúltan, igazságtalanul bírálta meg Ipolyit, kisebbíteni merte a nagyszerű művet, sárral dobálta a triumphatort s később mintegy megbánva tévedését, mindenkép azon igyekezett, hogy Ipolyival s a közönséggel elfeledtesse a múltat. Helyeseljük, hogy Pór nem mellőzte Csengery bírálatát; egy életrajzírónak számba kell venni mindazt, a mi fontosabbat kortársai hőse egyik vagy másik művéről írtak, hogy fejtegetéseiben elfogadva a helyest vagy czáfolva a helytelent, annál biztosabban megállapíthassa az igazat. Azonban Pór semmit sem fejteget, nemesak azt nem mondja meg, hogy miben tévedett Csengery, hanem azt sem, hogy mit mondott s mi tulajdonkép bírálatának lényege. Pótolni akarjuk e hiányt s röviden megismertetjük olvasóinkkal Csengery szempontjait, melyekből bírálatában kiindul s melyeket Pór úgy látszik örök feledékenységre szeretne kárloztatni.

Midőn 1854-ben a *Magyar mythologia* megjelent, Csengery nem ismerte Ipolyit. Először az *Új magyar múzeumban* olvasta nevét, a melyben Toldy a munka megjelenését hírül adta a közönségnek. Toldy épen, mint Kazinczy, könnyen lelkesült és hajlandó volt írói és művet túlbecsülni, ha az irodalom valamely hézagát betölteni látszott. Úgy hirdette Ipolyi művét, mint a történelmi tudomány nagyszerű fölfedezményét, a tudomány Columbusának nevezte s öröme határt nem ismert, hogy nemzeti mythológiánk immár meg van

fejtve, kiderítve. Csengery megvette a munkát s hibásoknak találván kiinduló pontjait, ne hogy ily nevezetes kérdés minden vita nélkül dőljön el, bírálatot írt róla. Csengeryt tehát semmi személyes elfogultság, ellenszenv nem vezette, hanem Toldy buzgósa ellenében egy más, szintén tiszteletre méltó buzgóság, a mely a tudomány terén a nemzeti érzést nem tudja elválasztani a tudomány szoros követelményeitől. — Csengery bírálata komoly és tárgyilagos, s bizonyos tekintetében méltányoló is. Mindjárt elején kimondja, hogy irodalmunk sok részben mostoha körülményeit figyelembe véve, nem lehet eléggé méltányolni azon készültséget, a melyvel Ipolyi munkájához fogott; tömérdek a bel- és külföldi anyag, a melyet oly rövid időn egybehorzolt s bár hogyan ítéljük a földolgozásról, maga az anyag összehordása is oly érdem, a melyet lehetetlen el nem ismerni. Az is elismerendő, hogy Ipolyi azt a módszert követte a magyar mythologia összealkotására, a mit Grimm Jakab követett a német mythológiára nézve. Azonban e helyes módszert Ipolyi nem alkalmazta helyesen s éppen azért egészen más eredményre jutott. Nem lévén közvetlen kútfőink, Ipolyi is Grimm példáját követve, kútfőül tekinti az élő néphagyományt, a regét, a mondát, mesét, népdalt, népszokásokat, erkölcsöket, babonás hiedelmeket, előítéleteket, különös népies szólásokat, példabeszédeket és közmondásokat. Stagadhatatlan, hogy ezek népünk képzelet- és gondolatvilágára nem egy fény sugarat vethetnek s benők a régi magyar világnézet töredékei is lehetnek. De éles kritikai pillantás képes csupán kiszemelni e töredékekből a tisztán magyar elemeket, elkülönözve mindattól, a mi a keresztyénséggel jött közénk, a mit részint távolabb, európai érintkezésekből, részint a köztünk és körülünk lakó népfajoktól kölcsönöztünk. Ipolyi e kölcsönzéseket nem igen akarja elismerni, sőt azon meglepő állítással lép föl mindjárt munkája kezdetén, hogy népünknel majdnem minden a régi kerékvágásban van, hogy szokásai, öltözte, eledele, gondolkodása, természeti világnézlete még nagyobbára a régi, a mint volt századok előtt. S e szempontból aztán minden közmondásban, népies szólásban, mesében stb., a mi népünk közt jelenleg él, mind magyar, ős mythologiai nyomokat lát, még akkor is, ha a közöttünk és körülünk lakó népeknel ama közmondásokat, szokásokat, meséket mind föltaláljuk. Mennyire kritikiatlan ez eljárás, első tekintetre föltetszik mindenkinek, a ki némiképp jártas a történelemben. Az elvet, mely Grimm nyomozásaiban oly termékenynek mutatkozott, Ipolyi mindjárt munkája kezdetén túlságig viszi, a mi aztán szükségkép képtelenre vezet.

S itt bővebben kifejti Csengery, hogy ember embertől, néptől hogyan vesz át szókat, eszméket. E kölcsönzés, e külső hatások eredménye egy részben a belfejlődés, a haladás. Miért legyen e törvény alól, a melyet örök igazságnak mutat a történelem, csak a magyar kivétel? Elmondja, hogy különböző hatások alatt hogyan alakulnak, változnak a mondák, vándorolnak a népmesék s ennél fogva igen óvatos és éles kritikával elkülönözendő a kölcsönzéstől az eredeti, hogy a nemzeti mythologia alapjául szolgálhasson. Ipolyi magyar mythológiájában összezavarja a különböző elemeket, úgy szólva nem is akar elismerni idegen befolyást, azon hiúságunknak hízalgő állítással igazolván nézetét, hogy a magyarság oly élénk erélylyel nyilatkozott a téren, melyet hazánknak nevezünk, hogy gyakran nemzetünk fogadtatá el nyelvét, szokását stb. a köztünk lakó népiségekkel, s nem volt oly lélekszegény, hogy mások meséire, mondáira, babonáira szorúlt volna. De ha a köztünk lakó népiségek oly mértékben olvadtak volna is a magyarságba, a mint Ipolyi állítja, nem épen azt bizonyítja-e ez, hogy szükségkép tömegestül vette föl a néphit az idegen elemeket? Mert lehetetlen föltennünk, hogy a nyelvcserével valamely népfaj egész szellemi világa azonnal átváltozzék, hogy a megmagyarosodott helységekben a dajkák azonnal megszűntek volna mesélni s az öregek és az átváltozott új ivadék között egyszerre szakadt légyen meg minden szellemi közlekedés. Bizonyára soha sem nyilatkozott erélyesebben a magyarság azon népfajok irányában, a melyek között élünk, mint a germán szellem nyilatkozott a középkoron át, midőn lassanként a szlávokat tömegestül olvasztá föl magában, s a celta elemeket, a melyek Németország több helyén beszögellettek, egészen fölemészté. Az erély ily élénk jelenségei mellett sem bírt a németiség minden szláv és celta elemet végkép kiirtani. Megvannak azok maiglan s különösen a celta befolyásról nagy elismeréssel nyilatkozik Grimm. Nemcsak az élő néphagyományyal bánik el így Ipolyi; hanem többé-kevésbé az irott emlékekkel is, s kevés érzéket tanusít az ősinek, eredetinek kiismerésében szemközt azzal, a mi későbbi származású vagy nem is a népképzelem alkotása.

Azonban Ipolyi csak az európai hitkörök és mondák, mesék befolyását vonja kétségbe: az ázsiai mythosokat oly szoros kapcsolatban látja az általa úgy nevezett magyar mythológiával, hogy azon hitkörök befolyását minden lépten-nyomon fejtegeti. A közös ősvallás és nyelv eszméiből indul ki. Az emberiség ősvallásának a monothéismust mondja melynek lassú elhalványulásával a pantheismus, polytheismus kerekedett fölül, egész azon végső elaljasodásig, midőn

az ember a durva, értelmetlen magiában, sabæismusban, állattisztelet- és fetisben kereste üdvét. Csengery ezzel szemben kimutatni igyekszik, hogy a fejlődésnek épen ellenkező fokozata van: nyers természetimádás, fetisismus, samanismus vagy dæmonok cultusa, polytheismus, a mely hitbölcselemi úton pantheismussá fejlődik és végre monotheismus. S egyszersmind nem fogadja el Ipolyi hypothesisé, a mely a magyar őshitet az ősvallás monotheismusával hozza kapcsolatba.

Az ősnyelv Ipolyi szerint a szanszkrit vagy azzal legközelebb rokon, mire Csengery megjegyzi: annyi kétségtelen, hogy minden gondolható történeti tudás fölteszi már a nyelvek létezését s ha fölállítjuk is egy ősnyelv elméletét, kétségtelen, hogy mihelyt különböző háznépök állottak elő, melyek különböző helyekre vetődtek egymástól, e külön lakás külön természeti hatásoknak tette ki őket, mi által fejlődésök s így nyelvök is szükségesképp különbözővé vált. Ennél fogva föl kell vennünk, hogy mind a sémi, mind az indogermán, mind az altaj népek és nyelvek külön-külön helyeken alakultak, különben a nyelvfajok különbségeit nem tudnók megfejtetni. S ha minden nemzet legősiebb történetei okvetetlenül rokon nemzetek kebelében folytak le: a magyar nemzet legősiebb történeteit sem kereshetjük se a sémi, se az indogerman népek közt, s ha nyelvhasznítás útján akarunk eredményhez jutni, a hasonlítás törvényei azt parancsolják, hogy valamely nyelvet elsőben is azzal hasonlítsunk, a melynek rokonsága előttünk nem csupán az anyag, hanem idom tekintetében is bizonyos. S Ipolyi mythologiai rendszere nagyrészt ellenkező nyelvészkedésen alapszik. Majd egy indogermán, majd egy sémi nyelvben keresi egyik vagy másik magyar szó gyökét az ural-altaji nyelvekhez, nyelvészeti párhuzamaiban, fölvilágosításaiban csak igen ritkán, mondhatni kivételesen, folyamodik. Megesik, hogy a hol egy rokon hangzású és értelmű szó valamely altaji nyelvből, más által figyelmeztetve, megüti fülét, azt legfőlebb jegyzetben említi meg, míg a munka szövegében más, nem rokon nyelvcsalád köréből igyekszik kiokoskodni egy vagy más őszavunk értelmét.

Mindezt bővebben fejtegetve s néhány példával fölvilágosítva, azzal végzi bírálatát Csengery, hogy Ipolyinak kétségtelen érdemei vannak a magyar mythologiai nyomok gyűjtésében, de az adatok egybeállításaiban nem járt el azzal a kritikával, melyet a nyomozó történetírótól várhatni. S ezért ingatagnak kell lenni azon épületnek, mely kritikátlanul egybehordott anyagokon, tág alapú mythologiai párhuzamokon és helytelen nyelvészkedésen alapszik.

- Ime Csengery bírálata, a mely Ipolyinak inkább csak kiinduló pontjait, módszerét bírálja, példákkal világosítva ugyan, de nem ereszkedve a részletek bővebb fejtegetésébe. Ez a bírálat hiánya. Csengery egy újabb cikksorozatban szándékozott a részleteket fejtegetni, de ezt nem írta meg. Helyette *Altáji párhuzamok* czíme alatt az általa ajánlott módszer alapján kifejteni törekedett, hogy az összes altáji népek ősvallása azon természet-cultus volt, melyet legalsó fokon samanizmusnak neveznek, mely a fensőbb fokon a polytheismussal érintkezik s melyben az izlám és keresztyénség monotheisticus befolyása alatt azonnal megszakad a polytheisticus képződés. Alapjában eredetileg a magyarok ősvallása sem lehetett más, mint e népeké, melyek között, a nyelvrokonság újmutatása szerint, nemzetünk legősibb történetei szükségkép lefolytak s a mely népek egy részéhez, nemzeti hagyományaink szerint is, rokonság kötelékei fűznek.

Pór Antalnak mindezt czáfolnia kellett volna, ha röviden is vagy legalább főbb pontjaiban előadni azon ellenbírálat lényegét, a mely 1855-ben a *Religio*-ban megjelent s melynek írásában Ipolyinak is része volt. Pór e helyett idézeteket közöl néhány akkortájt Ipolyihoz intézett magánlevélből, mintha azok sokat bizonyítanának a dolog érdemére nézve. «Nincs senki, ki bensőbb érdekekkel és méltánylással ne kísérné ön nemes és hatalmas futását — írja Kazinczy Gábor Ipolyihoz Bánfalváról 1855 július 31-dikén. A Capitolium vár s útban ez felé, ki méltatná észrevevésre a plebs sárdobálásait.» Greguss Ágost így ír Ipolyinak Pestről 1855 szeptember 15-dikén: «Az itteni irodalmi körökben nagy zajt üt s minden jóra való embernek jól esik azon elégtét, melyet a *Religio* mostani számai az ügynek szolgáltatnak, azon tudomány tettető áltekingintély leálarcozásával, a melynek fő képviselője nálunk Csengery.» Haas Mihály is nagyon lenézi Csengeryt. «Meghallgattam — írja szintén Ipolyinak — Csengerynek az akadémiában barátom uram *Mythologiájára* fölolvastott kritikáját. Nem méltó lábsaruja szíját megoldani, mondhatom.»

Ha azon üdvözletekből, vigaszokból akarnók megítélni valamely munka becsét, a melyeket a jó barátok az írókhoz intéznek munkájok megjelenése vagy megbíráltatása alkalmával, bizonyára minden munka jeles, kitűnő vagy éppen remek volna. A jó barátok kötelességöknek tartják rokonszenvből vagy udvariasságból méltánylatok kifejezését. Az ily nyilatkozatoknak csak akkor van súlyok, ha némi eszmei tartalmuk is van. Az obligat bókók semmit sem bizonyítók. E mellett itt még némi boszús fölindulások is szerepet játszanak. Kazinczy Gábornak szokása volt olympi dagályllyal bámulni vagy

nézni le némely író. Csengeryvel akkor tájt egy kissé feszült viszonyban állott, s boszus volt reá, hogy Ipolyi művére nézve más véleményben mert lenni, mint Toldy, a kihez őt mind szorosabb barátság kötelékei fűzték. Greguss fő dolgozótársa volt akkor Török János *Magyar Sajtójának*, mely politikai és irodalmi tekintetben nem egyszer éles ellenkezésben állott Kemény *Pesti Naplójával*, a melynek Csengery volt fő dolgozótársa. Haas Mihályról jobb hallgatnunk. E jó úrnak hazafisága s ide vágó szaktudománya nem csak egy fél sarut, de még egy fél saruszíjat sem ért meg.

De ha hibáztatták is némelyek Csengery bírálatát, nem egy tekintélyes író helyeselte s a következők megmutatta, hogy kinek volt igaza. Összehasonlító nyelvészetünk nem Ipolyi nyomán indult. Nyelvészeink nem a közös nyelvre hivatkoznak, a midőn a szláv kölcsönzések kiderítik. A hún-magyar monda nyomozói más utat követnek, mint Ipolyi. A Toldi-mondára nézve az újabb kutatás nem Ipolyi hypothesisét igazolja, a ki Toldi Miklóst mythologiai személynek hirdette, hanem Keményt és Csengeryt, a kik történelmi személyiséget vitattak. S Barna Ferdinand bár mennyire magasztalja is Ipolyi *Mythologiáját*, mint a magyar mythologiai nyomok gyűjteményét, nem az ind, hanem az altaji népek közt keresi mythológiánk ősforrásait.

Pór azt is fölhozza, hogy Csengery mintegy megbánva tévedését, igyekezett elfeledtetni a múltat, mert az ő indítványára tartott Ipolyi 1862-ben az akadémiai nagygyűlésen értekezést a középkori építészetéről s egy hozzá írott levélben, mint «igaz tisztelője» kérte a szerzőtől értekezése kivonatát az akkor általa szerkesztett *Budapesti Szemle* számára. Csengerynek eszébe sem jutott a múlt feledtetése. Annyira nem igyekezett jóvá tenni tévedését, hogy az Ipolyi művéről írt bírálatát tizenöt év múlva *Történelmi tanulmányok és jellemrajzok* című gyűjteményében újra kiadta. Hogy Ipolyi iránt udvarias volt, hogy tisztelte hazafiságát, hogy sok becsülni valót talált műtörténelmi munkásságában, sőt mint anyaggyűjteményt *Magyar mythologiáját* is méltányolta, az mind igaz, de ez nem szolgál kisebbségére, s csak tárgyilagossága mellett tanúskodik.

Nem örömet elevenítettük föl e rég elhangzott polemiákat. Ha másoknak kellemetlen, nekünk sem kellemes. De kénytelenek voltunk vele. Pór Antal kényszerített reá, a kinek könyvét szó nélkül hagyni annyi lett volna, mint elősegíteni a *morbus biographicus* járvány terjedését, a mely különben is eléggé pusztít irodalmunkban.

Gy. P.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓI.*)

Ez adalék Széchenyi jellemrajzához a naplóiból készített kivonatokból áll, melyeket a kiadó igen bő, részint elméledő, részint fölvilágosító jegyzetekkel kísér. Zichy lelkiismeretes gonddal járt el megbízásában. Szeretettel csüggött munkáján s kerülve a lelkes kiadók szokásos hibáját, tárgylagossággal törekedett megállapítani azt, hogy mennyiben képesek e naplók tisztázni a Széchenyiről szóló irodalomban fölmerült nézeteket. A következőkben mi is igyekszünk példáját követni, némi rövidsége is törekedvén — már a mennyiben tárgyunk természete megengedi.

I.

Ismeretes, hogy Kemény híres tanulmányában**) megbírálván a Széchenyi fejlődésére vonatkozó nézeteket, megemlékszik e naplókról is, melyeket Széchenyi halála előtt használni nem volt lehetséges. «Könnyen történhetik — úgy mond — hogy e kútforrás kinyitása által le fognak döntetni vagy legalább megingattatni Széchenyi önmívelésének és a reformatori pályára készülésének időszakára vonatkozó állításaim.»

*) *Gróf Széchenyi István naplói.* Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. A magyar tudományos akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. Buda-Pest. Az Athenaeum részvény-társulat kiadása.

**) *Kemény Zsigmond tanulmányai.* Kiadja Gyulai Pál. Pest 1870. I. kötet.

Nem úgy történt. Most, hogy a kútforrás kinyílt, mindenki kénytelen elismerni, hogy Keménynek egyetlen állítása sincs megdöntve vagy megingatva. Különösen azon rajz, mely Széchenyi életét 1825-ig állítja elénk, főbb vonásaiban oly meglepően hű, mintha a naplók adataiból volna merítve, pedig tudjuk, hogy Kemény azt csupán töredékes szóbeli értesítések anyagából szerkesztette, sok helyütt szembe szállván Széchenyi kiváló kortársainak téves állításaival is.

E téves állítások nem érintik a bécsi congressus előtti időszakot. Széchenyi 1809-ben, tehát alig 18 éves korában lépett a katonai pályára s lelki állapotját ez időponttól fogva körülbelül a bécsi congressusig Kemény a következő szavakkal rajzolja: «Igen hihető, miként Istvánnak első kiképzésében nem az által történt hiba, mert kevesre taníttatott, de talán, hogy olyanra is, mi az egyszerű vallásos érzésnél valamivel több volt. Ha ő azon imádságos és kegyes könyveket, melyek atyja költségén jelentek meg, mind átolvasta; ha zsenge éveiben a Széchenyi-család vallásos kedélyével tekintett a házi oltárra, hol a lépcsőkön térdelve és tört szívvel imádkozott szünetlenül a tisztas családfe, ki egykor a hon oszlopa, a trón kegyeltje volt, s a tömeg által szerencsésnek mondatott, mert dús vala; ha a serdülő ifju a bölcsélet első tanfolyamát a *Selecta sanctorum patrum effata* című könyvnek, mely az öreg gróf megrendelésére íratott, szorgalmas tanulásából merítette; ha a 18 évet be sem töltött Széchenyi István így vette-tek az élet középebe, hol magára hagyatva, nagy jövedelme, választott pályája, megromlottabb pajtásai és heves vére a concentrált elvek s erős izgalmak örvényeibe sodorják; ha az imádságokat Sade marquis fertelmes műveitől kezdve, a frivol és még szépízlési religióval sem bíró irodalom terményei váltják föl, ha a *Selecta sanctorum*ot Voltaire s Diderot csábító bölcsesége kezdi ostromolni és sűrű kereszttűz közé venni: nem természetes-e ekkor, hogy az ifjú Széchenyi, ha a gyermekkori benyomások szívét megtámadják, ellenök a a materialismus és könnyelmű philosophia fegyvereihez folyamodik; ha pedig a szórakozásokban már kielégítést nyert, akkor megint a vallásos ascetismus és a keresztyéni lemondás phantomait lázasztja föl s általok ostoroztatja szívét? Nem természetes-e, hogy Széchenyi vallásos kedélyű és egy-szersmind kutató elméjű lévén, vakbuzgó első növeltetése és

korán megkezdett nagyvilági életének ellenkező irányú iskolája miatt sokkal hosszabb idő alatt jöhet magával tisztába, mint mások, és sokkal nehezebben leli meg azon súlypontot, mely ingatlanul föntarthassa, mint a kisebb talentumú, de összhangzóbb kifejlődést nyert egyének? Pedig előttem, többek értesítéseinek nyomán, igen valószínűnek látszik, hogy a főnebbi sorokban István gróf gyermekkorának és fiatal éveinek, eléggé találó, majdnem élethű vázlata van adva.» Valóban találó, valóban élethű vázlat. Magán hordja a meggyőző igazság bélyegét, de talán nem lesz szükségtelen a naplók tanúságát is fölhívni mellette. Igaz, hogy Széchenyi naplói csak 1814-ben kezdődnek, tehát abban az évben, midőn fejlődésének az idézett sorokban vázolt időszakát a fejlődés egy újabb időszaka kezdi fölváltani. De az 1819-diki naplók célzásokat tartalmaznak a szóban forgó időszakra is. «Én magam» ezeket írja naplójába Széchenyi 1819-ben, «mostani fogalmaim szerint semmi más nevelést nem kaptam, mint drága szülőim példáját. Ifjúságomat tudatlanságban s tétlenségben töltöttem el; s bár egészen romlott nem voltam, mégis bizonyos jellemhibám fölött szemet húnytam. Kegyetlenebb voltam a vadállatnál egy drága kedves lény irányában s képes voltam mindent, a mi az ember előtt legszentebb, hiúságomnak fölládozni.»*) Majd más helyütt ugyan ez évben: «A lelki nyugalomra nézve nem csak az szükséges, hogy kövessük lelkünk belső sugallatát, de tartsuk meg vallásunk formáit is. Én mind ez ellen hibáztam. Nem tudom feledni és nem bírom magamnak megbocsátani.»**)

Jegyezzük meg e vallomásokból először azt, hogy Széchenyi a szülői példát tartja gyermekkori nevelése egyedül becses részének; másodsor azt, hogy ifjúságában elhanyagolta olykor vallása formáit és harmadszor azt, hogy ugyan ekkor bár romlott nem volt, de lehán fecsérelte idejét, sőt könnyelműsége és hiúsága ballépésekre is ragadták. Ha most képzeletünk e három vallomását egyeztetni akarja, föltűnik előtte a súlypontjából kiforgatott lelek képe, mely Kemény rajza szerint egy igen is sűrű légkörből egy igen is ritkába dobátván, sokáig ingadozik, irányát veszítve. És a vallomások

*) 118. l.

**) Lónyai M. közlése. *Budapesti Szemle*, 1875. VIII. 147.

hangjának izgatottságán az is meglátszik, hogy a naplóíró még nem reg pihente ki, vagy ki sem pihente még egészen a lelki harcztot, melyre töredelmes vallomása vonatkozik. Jól mondja Kemény, hogy «az egyéneknek a szellem reformja nem történik oly láthatólag, mint a rovaroknál a külső hüvely levetése». «De annyi bizonyos» — így folytatja — «miként ő a bécsi congressus után csakhamar sokkal komolyabbá, összeszedettebbé és ismeretek után sóvárgóbbá vált, mint addig volt.» — Kemény e jótékony válság beálltát főleg azon körülménynek tulajdonítja, hogy a világbéke megkötöttén, «Széchenyi előtt nem vala tárgy, melyre szertelen tevékenységét fordítsa, nem vala cél, mely után törekedjék, nem vala vágy, melyért képzelődésének vitorláit fölvonja, s melyhez szívének reményhorgonyait csatolni kívánná». — Mindezt eléggé igazolja azon tény, hogy Széchenyi naplói 1814-ben kezdődnek, igaz, hogy még a bécsi congressus előtt, de mégis már az első párisi béke után. Már pedig a naplóírásra Széchenyit első sorban nem az utánzás ösztöne, nem is az érzékeny lélek öntetszelgése bírta, hanem titkos nyugtalansága a mély kedélynek, mely önbecset sejteni kezdi és mind erélyesebben törekszik védelmezni kincseit a heves vér könnyelműségei ellen.

«Vigyázatlan lanyhaságunk észrevétlenül vezet el a sátán országához» írja 1817-ben naplójába, azért folyvást vigyázott, előkészítvén magát a reá várakozó nagy föladatra. Avagy nem úgy van-e? Talán csak általában mint ember tökéletesíté magát s nem mint hazafi, kit a reformatori pálya tövissei és babérai csábítanak? Igaza volna-e Dessewffy Aurélnak, ki azt jegyezte naplójába, hogy Széchenyi készületlenül lépett a törvényhozói terembe, továbbá Wesselényinek, ki azt állítja, hogy 1821 körül Széchenyi még keveset gondolkodott a politikáról s nem lévén hite a magyar nemzet jövőjében, csekély részvetet mutatott a magyar ügyek iránt? Kemény Dessewffy és Wesselényi állításai czáfolatául kimutatja, hogy Széchenyi az 1825-ki országgyűlésen nem a kezdő politikusok tapogatózása és nyugtalan hiúsága által vonta magára a figyelmet, hanem akkori első föllépésében «egész élete programja s eszközei vannak letéve». Azert Kemény nem hiheti rögtönzöttnek a Széchenyi föllépését, és hogy mennyire nem volt az, arról e naplók tesznek tanúságot. Széchenyinek verében volt a fajszereget és ifjú szenvedélyei csillapodtának arányában élén-

kül részvéte a magyar ügyek iránt. Mennél többet látott és tanúlt, annál jobban bántotta hazája elmaradottsága és annál erősebben óhajtott segíteni azon. 1816 körül e sorokat írja naplójába: «hazám, szenvedő szerencsétlen hazám, de ezen nem lehet segíteni, most legalább még nem!»*) 1819-ben már komolyabban foglalkozik ily eszméssel: «Honfitársaim» — így ír akkor — «nem is sejtik, mily gyengék, tudatlanok, sőt rosszak. Ezeket a dicsőség útjára vezérelni, az lehetetlenség, ám örvendjenek a magok szűk körében legalább kissé nagyobb anyagi jólétnek, mint a minőben eddig részesültek. De a jövőendő nemzedék aztán hadd menjen egy lépéssel előbbre a világo sság felé, erre akarok vállalkozni. Tudom jól, hogy gyűlölni fognak a hálátlanok, a míg élek s szétszórt hamvaim hamar feledve lesznek; de én boldognak fogom érezni magamat, ha utolsó órámban azt mondhatom: íme el egy fiatal ember, a ki általam szerencsésebb lett, semmint nélkülem lehetett volna.»**)

Látjuk tehát, hogy Széchenyi már igen korán szívéen hordja hazája sorsát, s már 1819-ben el van tökéve a reformator szerepére, sőt ekkor már ki is gondolt egy reformtervet. Az addiginál nagyobb anyagi jóllét az élő nemzedék számára, mely annyira lelketlen, hogy csak állati életre képes, azonban fölvilágosodottság, emberhez illő lét a jövő nemzedék számára: ez az 1819-diki reformterv két alapgondolata. És ha a kapcsolatot keressük e két gondolat közt, nem találjuk-e föl azt egész reformatori pályájának egyik vezéreszméjében? Nem voltak-e az anyagi reformok az ő fölfogása szerint csupán eszközök, melyek végeredményökben erkölcsi vívmányokkal járnak? «Valamint a közmoralitás nagyobb kisebb léte — így szól a *Stadiumban* — egyenesen hat az országai mechanicianak jobb vagy rosszabb létere — ha számos esztendőket összefoglalunk — úgy bizonyosak lehetünk, hogy a jobb mechanica megint visszahat az erkölcsökre.» (244. l.) A *Stadium* e gondolatát, Széchenyi pályájának ez egyik vezéreszméjét, föltaláljuk az 1819-diki naplóból vett idézetben is, mert annak írója csupán anyagi jóllétet ígérve az élő nemzedéknek, de már az utókornak több világo sságot és igazi bol-

*) 635. l.

**) 118. l.

dogságot, tervét az anyagi és erkölcsi haladás okozati kapcsolatára alapítja.

Igaz, hogy nincs eltelve vérmes reményekkel, de menél kevesebb kilátása van a sikerre, annál sivárabb erélyre ingerli kötelességérzetét s nem ismerünk-e ebben is a későbbi Széchenyire? Sőt a szavakat tettek váltják föl. Mint e naplóból értesülünk, már 1821-ben mozgatja a lóverseny ügyét, pedig tudjuk, hogy ez ügyet nem úri kedvtelésből pártolta, hanem mivel fontosnak tartotta azt közgazdasági és nemzeti-ségi szempontokból. De hogy úgy ne lássék, mintha Széchenyi későbbi eszmemenetét akarnók ifjúságára erőszakolni, a napló egyik helyére hivatkozunk, melyből világos, hogy már ez időtájt is a lóverseny ügyének csak oly jelentőséget tulajdonított, mint később. Azon alkalommal ugyanis, hogy honfitársai lanyhán viselték magokat ez ügyben, így fakad ki ellenök: «Szerencsetlen ország, gondolám magamban, a melynek legjobb s legfölvilágosultabb tagjai az oly ritkán kínálkozó alkalmakat, hazájoknak hasznos szolgálatokat tehetni, elszalasztják. Ily ország fog-e valaha szabadságáért vért is ontani? A ki kicsiben, mikor a jutalom csak saját önérzetünkben lehet, nem akar anyaföldének javára működni, azt soha sem fogja átmelegíteni a népe iránti hő szeretet.» (1822 január 14.)*)

«Ritkán kínálkoznak az alkalmak a hazának hasznos szolgálatot tenni», ez az, mi Széchenyi helyzetét 1825-ig jellemzi s nem a pessimismusból eredt részvétlenség vagy gondatlan készületlenség. Láttuk, hogy pessimismusa nem tette részvétlenné, hogy készült a reformator szerepére, s hogy már ideje korán tisztában volt a szükséges reform céljával és kivitele fő módszerével, sőt hozzá is fogott a reform azon részéhez, melyhez ép hozzá foghatott. Saját szavai szerint «mint földbirtokos és mint lovastiszt megette kötelességét».**) De volt-e alkalma többet tenni 1825-ig? Bármily kevésbé szerette az alkotmányellenes kormányt, mint katona nem akart föllépni ellene és különben sem tetszett neki a pusztán tiltakozó politika, mert nem igen tudott lelkesedni «a magyar egyoldalú szabadságáért, a hol ő a parasztot dögönyözi, ez pedig óbégathat».***) Végre 1825-ben elérkezett az óhajtott

*) 127. l.

**) 128. l.

***) 137. l.

alkalom, lehetett védeni, de egyszersmind fejleszteni az alkotmányt és minden erőből a nemzetiség emelésére hatni.

De nem lehetetlen, hogy az 1825-ki országgyűlés egybehívásának külső ösztöne nélkül is, mind azt, mi 1825-ig mint eszme, érzés vagy töredékes kezdemény izgatta lelkét és foglalkoztatta tetteirejét, már korábban összpontosította volna tervszerű cselekvéssé, ha a szívét és képzeletét nyugtalanító szenvedélyek nem gátolják oly erősen akarateréje fegyelmezését. Mert Bentham tanítványa, ki oly kegyetlenül ostromozta az érzelgős politikát és kit azért szívtelennek tartott a tömeg, a jövőjéről szőtt ábrándjai közt kiváló helyet adott oly nő alakjának, kinek mosolya élete még bizonytalan útjain megara-nyozná dicsőséget vagy fölvidítaná visszavonult életet. Képzelete hányszor hitette el szívével, hogy előtte áll az üldözött eszménykép és hányszor kellett keserű csalódásra ébrednie. Különös, hogy a neve, vagyona és szelleme által kiváló ifjú mágnás, bár kivált két ízben komoly szándékkal, mind a két ízben szerencsétlenül udvarolt. Igaz, hogy első ifjúsága zivatáros éveiben szerzett rossz hírét nem igen bírták elfelejteni az előkelő körök, de ez magában még nem lett volna baj. Azonban a könnyelműség alább hagyván, fejlődött valami magaviseletében, a mit nem értettek s a mivel nehezen lehetett megbarátkozni. Epedő érzelmessége, követelő szenvedélye és érzékeny kedélye hullámvásai kevéssé vagy nem sokáig tetszetek a jól nevelt leányoknak, kik a könnyelműséget inkább eltűrték volna, ha nyugodtabb s őket nem feszélyező modorral párosúl s nem tetszetek gondviselőiknek sem, kik azokban a régi hóbortok egy kevésbé szeretetre méltó kiadását látták. Széchenyi akkori helyzetéhez jól illettek a Goethe szavai:

Ohne Umschweife
Begreife,
Was dich mit der Welt entzweit;
Nicht will sie Gemüth, will Höflichkeit.

De Széchenyit bántották a mellőzések, pedig azoknak köszönhette azt a kevés valódi boldogságot, mely komor életét földeríté. Mert kigyógyulván ifjú szerelmeiből, a csalódások csak fogékonyabbá tették a mélyebb szenvedély iránt. Végre talált is egy kiváló nőre, kit a rajongásig fokozott érze-

lemmel már tíz évnél tovább szeretett, mikor mint negyvenöt éves férfiú az oltárhoz vezette.

A ki így élt és érezett, annak költői lélek jutott osztályrészül és ha meg is volt tagadva tőle az alakító képzelet megváltó adománya, vígaszául adatott a sokoldalú fogékonyság a szép legkülönbözőbb formái iránt. Nem is szólva a színek és a plastikai formák világáról, hány költő és gondolkodó keltett rokonérzelmi visszhangot gazdagon fölszerelt lelkében. Mennyire lelkesíté Franklinnak az erkölcsi és anyagi haladásért buzgólkodó gyakorlati szelleme s mily gyönyörrel olvasta Plató ábrándjait a szerelemtől, az örök igaz, jó és szép fenyköréről, melyre a testbe börtönzött lélek, ha visszaemlészik, egyszerre újra fakadoznak elvesztett szárnytollai. Élénk részvéte kísérte a szent földre Tasso hívő lovagjait, majd odaadással figyelt Byron lantjára és sokáig érezte varázsát a szaggatott hangoknak; e sivár gúnykacaj, e kéjekben eltombolt kin, a titáni dacz, az unottsággá hamvadó lelkesedés, a rejtélyes büntudat zaklatása mintha keble mélységeiből volnának kiragadva. Isteníté Alfieri zsarnokgyűlölő múzsját, s még jobban magát a nagylelkű költőt, ki tétlen merengéséből fölocsúdván, lázas erélylyel pótolta az elvesztett időt, de azért maradtak könnyei és sóhajai St. Preux és René számára. Maga is írt verseket, levelekben próbált egy regényt írni, sőt még huszonkilencz éves korában is tervezte, hogy «belletrista» lesz. Azonban haladt az idő, elég volt az ábrándozásból és érzélgésből, készülni kellett a már-már fölismert hivatásra. A szorosan vett irodalmi olvasmányokat a közgazdaságiak és politikaiak váltják föl. A hajdani kedvenczek közül legtovább tart a moralisták uralma. Széchenyi mindig sokra becsülte őket, mint mestereit a nemes életbölcseségben és midőn élete föladatául tűzte ki okosan és szépen elni nem tudó nemzetét e tudományra megtanítani, örömet olvasott oly írókat, kik az által, hogy tapasztalatait az emberi természetről megerősítették vagy gyarapították, terhes nevelői munkájában segítségére voltak. S ha az ily írók nem csupán tanúlságost adtak, hanem előadásuk és egyéniségök érdekessége által a képzeletre is hatottak, mennyire szerette őket. Montaigne *Essai*it mondotta legkedvesebb könyvének.

De nem különös-e, hogy Széchenyi, ki saját élete fölosztásában s olvasmányjaiban a «költészeti zománczot» mint

egyik munkájában nevezé, mindennel többre becsülte, irodalmi műveinek styljében és szerkezetében oly kevés művészi törekvést mutat? Valóban csínosság és világos átnézet tekintetében sok szegényebb tehetség könnyen legyőzi. Ő maga is megvallja egyszer, hogy igen hosszadalmas. «De mit tehettek én róla» — így folytatja — «ha annyi a mondani való s rövidebben írni nincs időm, vagy tán nem is tudok.»*) Igen érdekes vallomás. Tudjuk, hogy csak későn tanult meg magyarul írni, 1826-ban írja Wesselényinek: «Tudod mily erőltetéssel írok az anyám nyelven.» S jegyezzük meg, hogy általában nem könnyen találta meg a neki eléggé kifejezőnek látszó szót; esprit d'escaliernek nevezi magát naplójában, mivel gyakran a lépcsőn jutott eszébe a szó, melyet a szobában hiába keresett. Ilyformán igen sok időt kellett volna föláldoznia, hogy néhány lapot azzal «a férfiúi tömött írásmóddal» írjon, melyet különben nagyra becsült. De végre is ő nem az író korszorújáért küzdött s minden mondatai kicsíszolására szánt időt oly bonyolult es neki első sorban fontos teendőitől kellett volna elvonnia. Ezt nem akarta tenni, és tele tömvén mondatait incisumokkal és körülírásokkal, megnyugodott a gondolatban, hogy nem is tudna röviden írni, meg ha akarna sem.

Nagyjában ugyanez áll művei szerkezetéről is. Honnan vegyen időt és nyugalmat annyi teendői és oly izgatottsága közben a lényegest és lényegtelenet a kellő arányok szerint csoportosítani? Hisz a legtöbbször oly tárgyokról írt, melyekkel inkább kötelességérzetből, mint valódi vonzalomból foglalkozott. «Azon meggyőződés» — írja a *Világban* — «hogy pénz s vagyon körüli ismeretinkben vagyunk leghátrább, s azok tágitása s józan helyrehozása ki nem számítható hasznot árasztna honunkra, bírt arra engem, hogy pénz, vagyon, nyereség, haszon, hitel stb., ilyenek körül annyit fáradozzam, azok velejét fölfogjam, s véleményemet hazámfiaival férfiúi egyenességgel közöljem. Gazdasági combináció, nyereségi összehasonlítás, fölvetés, számítás s több ilyfele mindig legizetlenebb foglalatosságom volt és sokszor magamon kelle nevetnem: eleinte jó szándékom, később a kénytelenség mily messze vittek azon tudományokban, melyekhez nemcsak természeti kedvem nem, sőt inkább visszás érzésem volt.» (210. l.)

*) *Jelenkor* 1843.

Mindez eléggé meglátszik művei szerkezetén. Kimeríti ugyan tárgyát, megvilágítja minden oldalról, de nem bír mindig körülötte maradni. Hogy is tehetné? Szívének teljességéből szól szája.

Lelkesítik az erkölcsi vívmányok, melyek újításainak következései volnának, fejtegeti vallásos és bölcselmi meggyőződéseit, az útjában álló erkölcsi hibákat ostorozza, szóval kikicsap oly terekre, hol szívvel lélekkel otthon érzi magát s kitérései bár magasabb szempontból a tárgyhoz tartoznak, néha groteszk ellentétben állnak a tárgyalt kérdés természetével. Például a *Lovakról* aligha írt más valaki annyi hévvel és föllengzéssel, mint Széchenyi. Hadd idézzük csak egyetlen helyét könyvének: «némely kevés, ha már serdülő korától fogva a maga tökéletesítésén szünet nélkül munkálódott, és minden jóban és nemesben gyakorlotta magát, egészséges lélekkel ér az élet véghatárára, a honnét fáradozásainak s jótetteinek bimbózó virágát örömezzéssel tekinti, és midőn élete pályájára, melyen járt, mennyei gerjedelemmel visszanez agyagból kiszabadúlt lelke, az istenség felé emeli magát! De gyerünk vissza a tenyésztésre.» (147. l.) Oly könyveiben is, melyeknek tárgya szellemibb a lótenyésztésnél s ott is, hol nem csapong el tárgyától, eléggé hirtelenek az átmenetek és szerte kalandozó az előadás. Csak kevés munkája van jól szerkesztve. Gyorsan ír és legtöbbször a tervnek csak főbb pontjait gondolván ki, egészen átengedi magát hangulata és eszméi csapongásinak. De a formának e gyöngeségei, melyek részint a belső szükség, részint a sietség s a megszokás következményei, nem akadályozzák s talán elősegítik Széchenyit oly szépségek kifejtésében, melyek miatt állandó s nem csupán történeti érdek fűződik munkáihoz.

Mily mély s magas érzések csilláma mindenütt. Minden föllengzés mellett mily igaz hangok. Kortársai jól érezték könyvei e legfőbb szépségének varázsát. Kossuth a *Kelet népére* írt válaszában így szól Széchenyiről: «Hazáját mondhatatlanul szereti, ama keserédes búskomolysággal, mely nemzeti jellemünk sajátsága, miként mind ezt szívmelegébe mártott tollal oly mesterileg festi, valahányszor megszállja (és — Istennek hála! — gyakran szállja meg) a magasztos polgári erények poesisa». Valóban Széchenyi hazafias költeményeket írt prózában és a magyar hazafias lyrának, melyet

naplói újabb tanúsága szerint is annyira szeretett, minden húrján tudott játszani. Ellágyúl, villámokat szór és jóslatokat hirdet. Majd beborúl arca, érezvén a vész közelségét és a «szívmelegébe mártott toll poesisa» az ószövetségi próféták megdöbbenő nagyságáig emelkedik.

Említsük-e még prózája egyéb szépségeit? Említsük-e humorát s gúnyját? Idézzük-e ötleteit és a feszes ízlésnek visszatetsző adomáit s hasonlatait, melyek annyi bölcseséget, annyi keserű fájdalmat rejtenek a játszi külső alatt s annyi nagyképű silányságról rántják le az álarcot?

Nem tehetjük, mind ez igen messze vezetne Széchenyi naplójától s ifjúságától. Azután lapoznunk kell még Széchenyi egy másik életrajzában is,*) melyet úgy szoktak a Kemény jellemrajzával együtt emlegetni, mintha két egyenrangú műről volna szó. Úgy látszik, hogy e fölfogást e naplók érdemes kiadója sem tartja helytelennek, ha szabad így itélnünk következő szavai után: «Egy Falk, egy Kemény dicső nyomdokait taposva bár, előfutója vagyok». (112. l.) Nem akarjuk tagadni Falk könyvének érdemeit. Kemény oly szép s anyira kimerítő jellemrajza után, szüksége volt irodalmunknak egy életrajzra, mely a részletező és kerekded elbeszélés formájában állítsa elénk Széchenyi pályájának képét. Falk nagy ügyességgel és szorgalommal teljesítette föladatát, de előszavában maga is elismeri, hogy sokat köszönhet Keménynek. «A legcsekélyebbet sem háborgatja léteben még a legkitünőbbnek léte is» mondja Goethe, csak hogy ne emeljük a csekélyebbet a kitünővel egy rangfokra és ne tartsuk fölöslegesnek írás közben éreztetni az ürt, mely a lángeszű író az értelmes és könnyed tollú írótól elválasztja.

Nem azt akarjuk mondani, hogy Falknak fölfogásában nincs semmi önállóság. Sőt van s egészben az ő Széchenyije különbözik a Keményétől. Szép szavakban mondja el Kemény, hogy mit érzett, midőn Széchenyi jellemének boncsolásához fogott: «Numen adest! kiáltom, mint Linné, vallásos döbbetéssel. Halhatatlan szemek néznek szívem redői közé és agyam idegszövedékeibe, s míg nem egy növénynek, melyet a fűvész keze midőn megvizsgált, széttepett, de egy országlárnak, kinek

*) *Gróf Széchenyi István és kora.* Írta Falk Miksa, fordította A. I. és V. A. Pest, 1868.

eszméi a bonczolással elevenséget és hatást nyerhetnek, míg Széchenyinek taglalom életét: vajon eléggé oltalmazhatám-e magamat az előszeretet és ellenszenv befolyásaitól? ez nyugtalanít és izgat.» Falk is tárgyilagos akar lenni, de ez elhatározása nem nagy küzdelmébe került. Numina adsunt! így kiáltott föl és megajándékozván előszeretetével Széchenyinek oly kiváló és annyira népszerű politikai ellenfeleit, hőseivel szemben nem ritkán óvakodik az «idealizálás» hibájába esni. Azonban hideg észszerűsége és érzelgős írói modora mellett is ép oly kevésbé tárgyilagos minden tekintetben, mint a hogy nem képes éreztetni velünk Széchenyi lelki nagyságát.

De hogy Széchenyi ifjúságára térjünk, Falk könyvében hibásan van rajzolva Wesselényi hatása a Széchenyi fejlődésére. Falk Keményt követve elbeszéli, hogy a világbéke után megváltozott Széchenyi, azonban hozzá teszi, hogy a belső változást külsőleg nem lehetett észrevenni s a világ szeme előtt úgy látszott, hogy még mindig merész lovaglási próbák s szerelmi kalandok képezik legfőbb élvezetét. Bizonyosságul két adomát beszél el, melyek Széchenyi ifjúságát a szilaj könnyelműség színében tüntetik föl. «Ilyen volt Széchenyi 1820-ig» — így folytatja — «lelkében már kihajtani kezdtek a jövő nagyság csirái, hanem külsőleg még keveset lehetett észrevenni a lélek e csendes munkájából. Ekkor történt egy esemény, mely döntő lön egész életére s törekvéseinek végre határozott irányt adott. Széchenyi megismerkedett az erdélyi báró Wesselényi Miklóssal, ki néhány évvel fiatalabb volt, de neveltetésénél s az erdélyi közéletben korán való részvételénél fogva, alapos tudomány s politikai érettségre nézve fölötte állt a grófnak.»

Falk e rajzát csupán a Kemény adataiból s fejtegetéseiből meríté, azért vizsgálnunk kell, hogy miként használta föl azokat.*) Kemény is nagy befolyást tulajdonít Wesselényinek a Széchenyi fejlődésére, de nem mondja azt döntőnek és tiltakozik azon fölfogás ellen, mintha Wesselényi tette volna Széchenyit nagy hazafivá, már pedig a Falk szavai, bár nem e fölfogás védelmére vannak írva, nem tartalmaznak semmit, mi annak ellentmondana. Kemény a fő súlyt arra helyezi,

*) Kemény: *A két Wesselényi Miklós (Tanulmányok I).*

hogy mind a ketten, bár nagy mértékben, de egyenlően hatottak egymásra és korántsem oly merész, hogy az 1820-ban még huszonhárom éves Wesselényit a hat évvel idősebb Széchenyi fölé helyezze, alapos tanulmányra s politikai érettségre nézve. Továbbá Kemény a Wesselényi föllépte előtt közvetlenül nem üres adomákkal jellemzi Széchenyit, hanem azt emeli ki, hogy Széchenyi akkor elpazarlott évek s szétfecsérelt szellemi erő tudalmának súlyát hordván lelkén, Debreczenben sem érezte magát otthon, mert hitte, hogy hazáját elhagyta, midőn tehetségeinek egész összegével nem szolgál. Ilyesmit ugyan Falk is említ, de utána veti adomáit s közvetlen utánok úgy hozza színre Wesselényit, mint egy mentort, kinek föltüntével a vásottság egyszerre lelohad. E benyomást csak fokozza, midőn összehasonlítván a Széchenyi és Wesselényi visszatekintéseit barátságok történetére, azon önelégült eredményre jut, hogy «azon képhez, melyet Széchenyi Istvánról rajzoltunk a fentebbi lapokon, minden esetre jobban illik Wesselényi előadása, mint a Széchenyié». Jobban illik? De azért jobb-e? A Széchenyi visszatekintése elfogult lehet, s a Wesselényié ne lehetne az? S mit mond Wesselényi? Azt, hogy Széchenyi 1820 körül a politikáról keveset gondolkodott s hogy a magyar ügyekről ritkán szeretett beszélni; és Falk ez állításokat még ritkítva szedeti. De már Kemény kimutatta, hogy Wesselényinek épen ez állítása mily kevésbé jellemző a fiatal Széchenyire nézve. Falk följegyzi azt is, hogy «Wesselényi elszánta magát arra, hogy mint szükséges rosszat, mint a világosságtól elmaradhatatlan árnyékot, eltűri azt, a mit hibául tekintett barátjában, míg a számító Széchenyi megkísértette saját céljaira fölhasználni azt is, a mi nem tetszett neki Wesselényiben». Igaz, hogy egy kis számítás is vegyült Széchenyi baráti érzelmeibe, mint Kemény is elismeri, de alig kell mondanunk, hogy nem önző s kicsinyes, hanem nagy tervének lánczolatába illő, de minek e körülményt ily kapcsolatban előadni? Minek azt Wesselényi keresztyén önmegtartóztatásával szembe állítani? Nem tudjuk, hogy a barátság első éveiben Wesselényi Széchenyinek mifele hibáit volt kénytelen eltűrni; annyit tudunk, hogy a későbbi s inkább ismeretes időszakban Széchenyi eleget túrt Wesselényi tettei miatt. Végre Falk, ha nem is alaposan, de határozottan beszél, míg Kemény megvallja, hogy «határozott fogalmat akár miről

inkább lehet szerezni, mint a hatásról, melyet e férfiak egymásra gyakoroltak».

Lehet-e most a Széchenyi naplóinak közzététele után? Lehet, legalább mi a Széchenyire tett hatást illeti s a menyire ily természetű kérdésben lehetséges határozott fogalmakat szerezni, de nem hiszszük, hogy egészben módosítanunk kellene a Kemény eredményeit. 1821 augusztusában kezdődik Széchenyi közelebbi ismeretsége Wesselényivel. Széchenyi épen ekkor igen fogékony volt baráti érzelmek iránt. Nem reggyógyulván ki egy szerelmi csalódásból, részvétért sóvárgott szive, mely még nem tanult meg lemondani és megnyugvást sehol sem talált. A boldogság reményei megcsalták és úgy látszott mintha a dicsőséget is hiába óhajtáná. A katonai pályán előléptetést régóta hasztalan várt, azt pedig mind inkább érezte, hogy e pályán hazájára nézve nem fejthet ki elég hasznos munkásságot. Különösen ily munkásságot kívánt a csalódásoktól sebzett kedelye. Ép fáradozott is egy köszhasznú kezdeményben, a lótenyésztes előmozdításában, s ez ügy érdekében utazván Erdélybe, Wesselényinél időzött, kit már korábban is ismert. Zsibó ura most nagy benyomást tett reá, melyet újabb és hosszabb érintkezések erősítettek. Hevülni kívánó szive megszerette Wesselényit, kiben föllelni vélte mind azt, mit egy rokon érzelmű barátban föllelni már rég óhajtott. Jól esett neki föltárni előtte belseje minden titkát. Nem volt nehéz meggyőznie Wesselényit, eszméi helyességéről, az anyagi s magánjogi reformok szükségéről s ezeknek jótékony hatásáról az értelmi s erkölcsi haladásra nézve. Széchenyi mindennek előtt fontosnak tartá, hogy a vezetők magok is műveljék és tökéletesítsék magokat, mielőtt és miközben másokra hatni kívánnak. Ily célból szövetkezett is barátjával. Birálták és oktatták egymást. Széchenyi ezentúl társának tekintette Wesselényit a megindítandó reformmunkában, közölve vele gazdasági es irodalmi ismereteit. Wesselényi fogékony tanítványa volt, noha megjegyzései bizonyára új szempontokra is figyelmeztették a mestert, ki viszont a magyar nyelvre es bizonyos tekintetben a magyar viszonyokra nézve a tanítvány szerepét játszotta. Mennyi gyöngédség es nagylelkűség mind a két részről. Mily jótékonyan hatott a szeretett es szerető szív melege a Széchenyi lelkére, védve azt a sivár es önkínzó eszmék nem egy támadása ellen.

Továbbá Wesselényi nem volt hajlandó egyedül a nemzetben keresni az országos bajok okait és folyvást az alkotmányos ellenzék föladataira figyelmeztette barátját. Széchenyi, bár szíve mélyéből megvetett oly nemzetet, mely szabadságát önkényt föladja, nem szívesen követte barátját e térre. Önelégült honfitársainak tespedésén érzett keserűsége tompítá fogékonyságát a sérelmi politika iránt s azután még nem is szánta el magát végleg a katonai pálya elhagyására. Azonban bár nem épen Wesselényi ösztönzésére, de az ő eszméinek hatása alatt mindinkább vágyódott oly helyzet után, mely szabadságot engedjen neki a közjogi kérdések terén is. Annyi bizonyos, hogy e baráti viszony első éveiben Széchenyi serényebben foglalkozik közjogi tanulmányokkal. Nem gondoljuk, hogy tovább terjedt volna a Wesselényi hatása. Vagy a Wesselényi hatásának kell-e még tudnunk azt is, hogy Széchenyi lemondott az ország sorsáról alkotott sötét nézeteiről? Így beszéli maga Wesselényi és semmi kétség, hogy Széchenyi ideig óráig lemondott rólok, de ily nézetek később is mind végig fölmerülnek lelkeben.

II.

Nem meglepő-e, hogy míg első könyveiben fenyves jövőt jósol a nemzetnek, ugyanekkor naplójában csüggedten sötét kétségbeesetten szól a jövőről? Nem kell-e itt arra gondolnunk, hogy Széchenyi Aeneásként:

Talía voce refert, curisque ingentibus aeger

Spem vultu simulat, premit altum corde dolorem?

Azonban 1841 után Széchenyi nem hasonlít a Virgil hőséhez; sötét képeket fest a jövőről, egy nemzeti temető létrehozását tervezi s azt jósolja, hogy a magyar egy rossz ízlés ásta kerti tóba, egy békatanágyába fog fuladni s megis még a *Politikai Programtörödé*kben is, melyből e jóslatát idézzük, ezeket olvassuk: «én soha sem tudtam, valamint most sem tudok kételkedni fajtánk egykori fölvirágzásán,» sőt a negyvenes években naplóiban sem hiányzanak a reménytől sugalmazott helyek. Hogy értsük mind ezt? Azt higyük-e, hogy Széchenyi alapján mindig csüggedt volt s csak azért biztatott a szebb jövővel, hogy az valóban be is következzen és talán

csak olykor ragadták ki a kedvező körülmények pessimismusából?

Megengedjük, hogy Széchenyi azért is bátorított, mert elgondolta, hogy a nem alaposan indokolt reményre is sokkal több szüksége van egy még fejlődő nemzetnek, mint a legalaposabb pessimismusra, de nem hiszszük, hogy Széchenyinek színelnie kellett volna a jövőbe vetett hitet, mert ha áttekintettünk érzései és eszméi egy egész szövedékén, látni fogjuk, hogy hite őszinte volt, s mélyen gyökerezett lelkében.

Vallásos érzéseiből kell kiindulnunk, vagyis lelki életének legmélyebb alapjából. Igaz, hogy a kételyek egy ideig megingatták hitet, de annak lényeges részeit nem döntötték meg. Sőt érettebb korában, midőn már nem csüggött gyermekkedélylyel egyháza egész tanrendszerén, nyugtalanította lelkiismerete, ha azon vette észre magát, hogy annak bármely részletéről is lenézéssel szólt vagy gondolkodott. Csak akkor érezte magát mentnek minden vádtól, ha a szülői házban megszokott formák kíváncsiaként közlekedett Istenével. Ábránd, kegyelet s hit folyvást élesztették vallásos érzését, melybe nem vegyült semmi türelmetlen hév. Ő, kinek küzdenie kellett hitéért, megbotránkozott azoknak vakmerőségén, kik bírakúl akarnak föllépni mások lelkiismerete és Isten között.

Annál szigorúbb bírása volt-e viszonyra nézve önmagának. A folytonos és könyörtelen önbírálatra főleg a lélek halhatatlanságába vetett hite ösztönzé. E hitről, mint e naplóból látjuk, már atyja is sokat tünődött,*) és Széchenyi e tekintetben is hasonlított atyjához. Mind a ketten Pascal szellemében jártak el, ki így vélekedik: «A lélek halhatatlansága oly fontos kérdés, oly mélyen érdekel bennünket, hogy egészen érzéketlenek vagyunk, ha nem akarjuk megtudni, hogy miben áll az.» Széchenyi át volt hatva azon hittől, hogy a földöntúli élet csak azoknak van föntartva, kik itt a földön minél inkább tökéletesítették lelküket. Nyugtalanította a gondolat, hogy «porhüvelyé fölbomlása után soha föl nem ébred többé, mert eléggé ki nem képzett és eléggé ki nem tisztult lelke nem bírhatná el az örök égnék világosságát, a megdicső-

*) 51. l.

ültek mennyei kékét».*) Azt tartotta, hogy a «jobb ember minden cselekedetinek egybevonatja, élte munkáinak vég-célja, tenger bajainak egyedüli reménysugára végre is csak azon halhatatlan vágy, e földön inkább-inkább tökéletesített lelkével visszatérni egykor szebb honába».***) Azonban a tökéletesedés erkölcsi értékét nem az elért képességek fokához mérte; szerinte «mindegyik pálya mindenkit közelebb vihet a tökéletesedéshez», csak «törekedjek mindenki megtudni, hogy mi a földi rendeltetése».**) Ily értelemben mondja az életet a legnagyobb tökéletesedés utáni törekvés próbaidejének».) Azonban a tökéletesedés hatása az emberen kívül is mutatkozik, sőt munkásság nélkül alig lehetséges és így az egyén tökéletesedése a mindenséget is emeli és tulajdonkép e végből oltotta Isten az emberbe a tökéletesedés vágyát. Széchenyi szerint nincs magasztosabb érzésünk, mint «azon szomj, azon őszinte vágy, jóllehet a nagy egyetemben egyedül ephemer férgek vagyunk, habár csak láthatatlan parányt is, tiszta lélekkel hordani a határtalan mindenség földicsőítéséhez».)††)

Ily érzések forrongtak lelkében már ifjúságában is, természetes tehát, hogy ugyanekkor mély benyomást tettek reá az emberi perfectibilitást hirdető bölcséleti tanok, melyek századunk elején újra figyelmet keltettek. Herder e tanok lényegét így fejezi ki: «Nem rajongás remélnünk, hogy mindenütt, hol csak emberek laknak, egykor értelmes, méltányos és boldog emberek fognak lakni.» Mi lehetett drágább Széchenyinek, mint e remény? Mily jól esett éreznie, hogy a fölvilágosodott philosophia tanítását a keresztyén vallás szelleme is igazolja. Úgy látta, hogy a perfectibilitás tana csak más szavakkal fejezi ki a lélek halhatatlanságába vetett hitet; azért mintegy hitelvei közé igtatta azt, és mystikus hévvel ragaszkodott hozzá élete végeig. Azonban a hazafi be nem érhetette a haladás ily általános reményével. Igaz, hogy a tökéletesített nemzetek lépcsőin emelkedik az emberiség, de nincsenek-e

*) *Kelet népe* 271. l.

**) *Hunnia*, 156. l.

***) 1819-diki naplók, *Budapesti Szemle* 1875 144., 145. l.

†) U. o. 146. l.

††) *Üdvölcde*. 3. l.

egyes nemzetek a pusztulásra szánva? Nem venni-e észre a magyarokon is az enyészet jeleit? Nem, úgy nyugodott meg végre: e nemzet még fiatal, hirtelen föllobbanása és gyöngye kitartása, kevés tanúltsága és sok tehetsége, nem számító természete, s élénk képzelődése, inkább vitézi múltja, mint vénhedő kultúrája mind arra mutatnak, hogy hibái a fiatalság hibái és mivel a magyar egyetlen keresztyén sarja Európában azon népcsaládnak, mely szellemi sajátságait még sehol ki nem fejtette, bizonyos missió vár reá a haladó emberiség történetében. E meggyőződés soha ki nem halt lelkeben, s midőn ideges lehangoltság vett rajta erőt, midőn sötét látomásokkal telt phantasiája gyötörte, midőn belátása föltárta előtte a helyzet nehézségeit, majd a közeledő bukás képét azon kötelességérzetten kívül, mely a gondviseléstől számára kijelölt helyhez eszmélete fogytaig lánczoló, ama meggyőződésből is merített erőt a kitartásra. «Valamint Istenben, úgy hiszek én az emberi perfectibilitásban és . . . e szerint a lelkes, deli természetű, vitézképű magyar ne érhetné el az emberi kifejlés legmagasabb fokát is?»*) Így kiált föl egy 1846-ban kiadott munkájában. Úgy tekintette ez időtájt a magyart, mint egy erőteljes és nagy reményű ifjút, kit a túlbuzgó gyámok veszélybe dönthetnek. De hitét a jövőben föl nem adta, valamint vallását nem adta föl a skeptikus philosophia ostroma közben. Még eszmélete töredekei közt is föltalálta e hitet, a *Blick*ben is azzal vigasztalja magát, hogy a magyar kiheveri még a Bach rendszerét, mert ifjú, «mindenesetre a legifjabb Európában» (283. l.). Íme még a lelkére borúlt nagy éjtszakában is föllobog e hit. Annyi ereje volt, hogy csak nehezen bírt elhamvadni, erejét maga Széchenyi sem ismerte elég jól, mert soha sem volt képes nyugodt önérzettel tekinteni önön belsejébe. Inkább szerette sanyargatni magát, gyönyörrel font halántékai köré töviskoszorút képzelt vagy valódi hibáiból.

Naplói kiadója tapintattal választja el a képzelteket a valódiaktól, de a Wesselényivel kötött barátság történetét tárgyalván, el nem fojthatja a megjegyzést, hogy Széchenyi némikép irigykedett is Wesselényire. Irigység, a szó e helyen kellemtelenül hangzik a gyöngéd körülíráások védelme alatt is.

*) *Eszmétöredekek*. Különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg. 73. l.

Széchenyi egykor nagyon szerette Wesselényit, az illúziók aranyfátyolán át látta jellemét s midőn a fátyol foszlani kezdett, természetes volt, hogy a mind sűrűbben észrevett hibák igen erősen sértették szemét. S ha csupán az emberben csalódott volna, de csalódott a hazafiban is, kivel egykor Magyarország regenerálása végett szövetkezett s kiről nem tette volna föl, hogy kihívó politikája által veszélyeztetni fogja ama reformok sikerét, melyekért életök hajnalán együtt lelkesedtek. «Wesselényi — így panaszkodott Széchenyi 1843-ban — megrontotta egész politikai pályámat, és miután több, mint húsz éve, hogy úgy szólván egyedül Magyarország lebeg lelkem előtt, megrontá életem legérdekesebb s leghaszonhajtóbb részét.» — Mind ez eléggé érthetővé teszi Széchenyi naplóiban a keserű kifakadásokat Wesselényi ellen, a nélkül, hogy az irigység föltevésére is szorúlnánk. Különben e kifakadások nem gátolták Széchenyt abban, hogy sokat ne fáradozzék a Wesselényi ügyében. De nem akarjuk elhallgatni, hogy 1838-ban a pesti árvíz alkalmával Széchenyi naplói fanyar hangon említik a Wesselényi hősiességét. De Széchenyi akkor telve volt keserőséggel. Az árvíz rossz sejtelmeket ébresztett benne tervei jövőjére nézve, lehangoltságát betegség is fokozta és azzal vádolván magát, hogy a vesz idején nem tett eleget kötelességének, nem jól esett látnia hajdani barátja fején a babérokoszorút, mely annak népszerűségét emelven, ártalmára volt a békés irányú reformpolitikának. Hogy mindent elmondjunk, Széchenyi akkori érzései közt olyat is találunk, mely hasonlít az irigységhez, de lényegben különbözik attól. Legyen szabad erre nézve Keményre hivatkoznunk, ki följegyzi Széchenyiről, hogy «ő sem tartózkodék vissza ama kielégíthetetlen és vágyoszomjas munkásságtól, mely az események fonalszárait saját egyéniségének kerekéről akarja leszöni; de önzéseért nem áldozott eredményeket föl, míg az eredményekért gyakran háttérbe nyomta, sőt néha el is feledé önzését. Aztán noha szerette magát egy törekvésben központúl; még is a cseleket s taktikát a tárgyak s nem személye emelésére használta.» Vajon mondhatni-e ugyanezt Széchenyi ellenfeleiről, a kikkel szemben irigységgel vádoltattott? Általában mi ellenfeleivel való vitáit illeti, az események folyama több igazságot szolgáltatott Széchenyinek, mint a vitáival foglalkozó írók.

Vagy igazságosan van-e megítélve a gr. Dessewffy József *Taglalatja* ellen kiadott *Világ* a Falk könyvében? E könyv ellen Keménynek is vannak észrevételei. Az eszmemozgalmak kezdeményezőinek szokásos illoyalitását ismeri föl benne és hozzá teszi, hogy Széchenyi nem elégszik meg Dessewffy megczáfolásával, meg is akarja semmisíteni; véleményei miatt nevetségessé s gyűlöletessé teszi az irodalom és közélet e jelesét, mi fölösleges volt a szóban forgó kérdésre nézve, s a jövőendő tekintetéből sem volt hasznos. Kemény ugyanis azt hiszi, hogy a későbbben lábra kapott gyöngédtelen s szenvedélyes vitatkozó modor, mely a hideg megfontolásnak útját elzárta, egyrészt a Széchenyi *Világjának* köszönhető. Mind ez épen elég volna, de Falknak nem elég. Szerinte Széchenyi a *Világban* jellemének gyöngé oldalát árulta el, melyet Falk nem tud, s nem is akar szépíteni. Mert Széchenyinek egy nemes, a legjobb szándéktól vezérlett ellenféllel volt dolga, kit ugyan szabad volt legyőzni becsületes harcban, de a ki nem érdemelte, hogy lefegyvereztetvén, a gúny buzogányával agyon sújtassék. És fájdalom, Széchenyi így cselekvék.» Lehet ugyan ez eljárást lélektani okokkal menteni, de végre is «míg Széchenyi könyve hatását fokozni remélte, az olvasó tiszta élvezetét megkeserítette, és kényszeríté őt — Jean Paul szavaival élve — hogy szívével elfordúljon a szerzőtől, mialatt fejével igazat adott neki».

Ezek után az érzékeny olvasó Dessewffyt báránynak fogja képzelni, Széchenyit pedig farkasnak. De ha meggondoljuk, hogy tulajdonkép Dessewffy volt a támadó és ha kikeresük a *Taglalatból* mind azt, a mi Széchenyire rosszul hatott, még mindig elismerhetjük, hogy a *Világnak* is van része a később lábra kapott és annyira ártalmas vitatkozó modorban, de nem hihetjük el, még Jean Paulnak sem, hogy szívével el kellene fordulnunk a *Világ* szerzőjétől. Dessewffy is törekszik Széchenyit gyűlöletessé s nevetségessé tenni. «Kevés gyöngéded érzést» — így szól Dessewffy — «és óva bánást (delicatesse) mutat az, a hatalmasabb és tehetősebb részéről, mikor közönségesen elegendő kárpótlás nélkül áldozatokat javasol, mert a mi néki könnyű, az másnak igen nehéz, sőt végbevihetetlen is lehet. Ha azt nőtelen ember teszi, még kisebb a gyöngéded érzés». (169. l.) Íme Dessewffy első ártatlan vádja. A vád anyaga sem alapos, mert Széchenyi nem

javasolt kárpótlás nélküli áldozatokat, sőt politikájának egyik alapelve volt, nem a nagylelkűsége, hanem az önérdekre hatni, nem áldozatok gyanánt ajánlgatni reformjait, hanem úgy tüntetni föl azokat, mint a látszólag károsultak érdekében álló rendszabályokat. De ha *Hitele* mind a mellett alkalmat adhatott ily félreértésre, mily meglepő volt neki a gyöngédtelenség vádja, ki nem is tartotta magát oly dúsnak, mint Dessewffy föltünteté és ki már megmutatta, hogy nem riad vissza az áldozatoktól. És hozzá még a nőtlenség említése! Dessewffy nem tudhatta, hogy ezzel minő érzékeny sebet szaggatott föl ellenfele keblében. Most tudjuk a naplókából, hogy Széchenyi akkor reménytelenül szerette későbbi nejét és elképzelhetjük, hogy mennyi fájdalom van e válaszába fojtva: «Nem emlékezem, hogy nőtlensegem okát előtted fölfedeztem s szívembe tekinteni kértelek legyen.»

Széchenyi bizonyos önelégültséggel tekintett vissza külföldi utazásaira. Érezte, hogy már a külföldi viszonyok alapos ismerete is felsőbbiséget biztosít számára honfitársaival szemben. De gr. Dessewffy nem akarja elismerni felsőbbiségét, így kiáltván föl: «Ha nem látja a szerző (Széchenyi) a különbséget (Gallia és honunk közt), bizony kár volt utaznia» (119. l.), mi Széchenyinek már csak azért is rosszúl esett, mert világosan látta, hogy sem a hazai, sem a külföldi viszonyok fölfogására nevezve nincs mit tanulnia Dessewffytól.

De még jobban fájt Széchenyinek az, hogy Dessewffy olybá tüntette föl, mint a ki eszével árt szíve érzeményeinek, mint a ki az anyagi jólétet s az élet örömeit tartja az ember legfőbb javainak. «A nevelőknek — úgymond Dessewffy — a pénzes tehetségen felül még valami mással is kell bírniok, annyi észszel és erénnyel tudniillik, a mennyi megkívántatik, hogy a pénzt nem kell nagyra becsülni», sőt Széchenyi kifakadásait a rossz adósok ellen bizonyos párhuzamba állítja a Shylock bölcsesletével. Mind megannyi törszúrás a reformátor érzékeny szívének. Neki kellett hallania mindezt, ki mert nagyon szerette eszét szíve zsarnokának föltüntetni, összerendezt és fölháborodott, ha e látványt felreértették, ki az anyagi jólét kedveltetését eszköznek tekinté erkölcsi czélok elérésére s ki a stoikus bölcses eszményét törekedvén elérni, most egyszerre izgatott phantasiája látomása szerint egy pénzsóvár svbarita színében volt bemutatva nemzetének. De Dessewffy

itt sem állapodott meg. Egy ifjunak hozzá intézett levelét közli, mely éretlen megbotránkozással szólván Széchenyi s elvtársai törekvéseiről, így végződik: «Sajnálom ezeket az embereket, ha halhatatlanságra vágynak, mert meghalnak, még minek előtte sirba szállottak. Ha egyébiránt elég nekik mulatságosan és kedveltetőleg élni, hallgatok; csak azt mondom, hogy nem nagy emberek, hanem kifinomított nagy állatok». (29. l.) És e levél ellen a közlő oly hangon tiltakozik, mintha tökéletesen egyetértene tartalmával. Széchenyre legalább ily hatást tett a közlemény és elképzelhetjük, mit érezhetett olvasásakor, ha elgondoljuk, hogy mennyire irtózott oly élettől, mely halhatatlan lelke ártalmára lehet. S ha még hozzá vesszük, azt az «apád is lehetnék» hangot, melyen Dessewffy a már évekre sem fiatal Széchenyit olykor leczkézteti, talán kimerítettük Széchenyi ingerültségének személyes okait.

De semmibe vegyük-e, hogy Dessewffy megtámadja Széchenyi legkedvesebb eszméit? Semmibe vegyük a könyven átlengő szellemet? Hogy gyűlölte Széchenyi e palástolgatást, e mentegetést, e féligakarást. Ő merész kezekkel szakítá le a leplet a nemzet bajairól s hibáiról az önismeretet tartván a javulás első fokának. Egész életén át hivatása nem legcsekélyebb részének tartá megismertetni a nemzetet saját hibáival. Tükörművésznek nevezi magát a *Stadiumban* és munkáiból a nemzeti hibák egész encyclopædiáját lehetne összeállítani. Nagyon haragudott, mert nagyon szeretett. «Oh haragos lélek» — így kiált föl az *Isteni színjátékban* Virgil, átölelve az Argenti miatt méltatlankodó Dantét — «legyen áldott az, kiben te fogantatál». A nemes fölháborodás láttára fölidezi a költő az anya emlékét, mintha mondani akarná, hogy e látszólag erőszakos érzést is annak köszönjük, kitől leggyöngédebb érzéseinket örököltük. Sokszor lobogott föl e fölseges harag a Széchenyi lelkeben és sokszor csapott villáma azokra is, kik a bajokat és visszaéléseket leplezték, vagy gáncsaikat is hízlgő szavakba burkolták. Így tett Dessewffy is s ha szenvednie kellett az ingerült reformator csapásai alatt, lehet-e felednünk, hogy támadása Széchenyit is oly érzékenyen bántotta? Mi legalább nem felejtethjük és meg kell vallanunk, hogy nem egészen Jean Paullal szólva, talán elfordulnánk szívünkkel Széchenyitől, ha nem úgy írta volna meg a *Világot*, mint a hogy megírta.

A *Világ* elnémitotta a régi ellenzék bajnokát, de Széchenyinek vitái meg nem szűnnek s ellenfelei nem mindig az ellenzék soraiból kerültek ki. Metternich is megtámadta a Széchenyi politikáját már 1825-ben, tulajdonképp ki sem békült azzal mind végig, de a támadás s védelem inkább a színpalak mögött történtek s csak azóta ismeretesebb részletesen, mióta mind Széchenyi, mind Metternich hátrahagyott iratai ki vannak adva. 1825 november 12-dikén, majd december 8-dikán értekezett a hatalmas miniszter Széchenyivel a magyar ügyekről és december 11-dikén egy Szögyényihez küldött levélben leírja a két értekeztet lefolyását. E levél Majláth György birtokába került, ki azt 1850 szeptember 14-dikén elküldé Metternichnek, ez úttal sem fojthatván el a megjegyzést, hogy a «25 év előtt mondott s a jövőbe oly helyes és mély fölfogással tekintő jóslat a szerencsétlen Széchenyi grófot illetőleg is híven teljesült».*) Vajon miből állott e jóslat, mely oly helyes és mély fölfogással tekintett a jövőbe? Metternich arra inti Széchenyit, hogy ne ártsa magát a politikába, hogy vonuljon vissza ideje korán, mert lesz idő, midőn vissza akar majd fordulni, de nem bír és elsülyed a posványba, vagy ha bír, meg fogja bélyegezni az a párt, melyet ő félrevezetett. Ennyiből állnak Metternich jóslatai; de vajon teljesültek-e valóban s a mennyiben teljesültek, azon okoknak voltak-e eredményei, melyekből Metternich logikája következteté azokat? Nagyreszt nem teljesültek. Félre vezette-e pártját Széchenyi? Tulajdonképp mikor volt Széchenyi pártvezér és melyik országgyűlési nagy párt állott föltétlenül az ő rendelkezésére? Metternich azon fiatal aristokratákra gondolt, kik Pozsonyban 1825-ben Széchenyi köré gyűltek s kiknek köréből a pesti casino fejlődött ki. A miniszter, kinek phantasiáját a nagy francia forradalom kísértetei háborgatták, e körben egy jakobinus-clubb magvát sejtítette s azért mondá Széchenyinek, hogy elrontja az ifjúságot, de majd megadja az árát. Tudjuk, hogy a francia forradalomban is az egymást túlszárnyaló pártvezérek elődeiket a guillotinera hurezolták. De Széchenyi s köre oly kevésbé volt jakobinus, mint maga Metternich. Az ellenzékét még 1841 előtt sem lehetett a Széchenyi pártjának nevezni s

*) *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren.* Th. II, Bd 2. 248. lap.

ha nem is tagadhatjuk, hogy annak törekvéseire a reformator eszméi befolyással voltak, vajon e befolyás oly természetű volt-e, a minőnek azt Metternich gondolta? Metternich úgy beszélt, mintha Széchenyi föllépése nélkül a legsimábban fejlődtek volna a magyar ügyek. Kemény ellenben, ki Metternich szemrehányásai jó részét ismerte, a *Még egy szó a forradalom után* című bámulatos röpiratában kifejti, hogy az 1825-ki állapot Széchenyi nélkül is föntarthatatlan volt, azonban az új követelések nélküle más alakokat nyertek volna, kifejti, hogy általa szélesedtek terveink, de növekedett óvatosságunk. Széchenyi hatott volna fölforgató irányban, ki mindig azon volt, hogy a reformok meg ne zavarják az egyetértést a nemzet s a kormány, valamint a nemzet egyes osztályai közt? S ha követett is el botlásokat, ha őt is terheli némi felelősség az 1841 után lábrakapott megfontolatlan újítási szellemért, mely forradalmi lázzá fokozódott, mily elenyészően csekély az ő felelőssége a Metternichéhez képest, ki már 1825 előtt fölizgatta a kedélyeket, rombolgatván a régi tisztes épületet, mint nevezni szerette a magyar alkotmányt s 1825 után sem sokat tett arra nézve, hogy a szerinte is tűrhetetlen állapotok reformálása a kormány és nemzet közt minél kevesebb surlódásra adjon alkalmat. Széchenyi 1825-ben arra figyelmezteti Metternichet, hogy a kormány föladata volna oszlatni a nemzet bizalmatlanságát. Nincs bizalmatlanság, így felelt Metternich rendithetetlen önerzettel, s ha van, az csak fölforgató eszmeek palástolására mesterségesen van készítve, hisz a magyar történetnek csak egy korszaka van, melyben a kormány az alkotmányt fenyegette, s ez a korszak a szabadelvűek által magasztalt II. József kormányának ideje. Így ismerte Metternich a magyar múltját s jelenét, de azért jóslgatott jövőjéről. Azonban Széchenyi az ő jóslatai kedvéért senkit sem ragadott a forradalmi térre s maga sem ragadtatott oda, hanem 1841 előtt és után minden lehetőt megtett a bekés fejlődés biztosítására. Igaz, hogy 1841 után összeütközésbe jött az ellenzéki pártáryalatokkal és ekkor bizonyos fokig betölt rajta Metternich azon jóslata, hogy a párt, melylyel haladni nem akar, meg fogja bélyegezni.

De ez nem egészen úgy történt, mint Metternich képzelé, nem úgy gyűlöltek az előre törő pártok Széchenyit, mint a hegypárt a girondiakat s nem is sodorták magokkal védtele-

nül, hogy azután tönkre tegyek. Így is fájt a tusa Széchenyinek, csakhogy ő 1825 előtt is tudta, hogy tövisei is vannak a reformatóri pályának, melyre nem lépett volna, ha főleg személyes ambíciók izgatják lelkét, mint Metternich hitte róla. Azonban nem volt-e igaza Metternichnek általában az események folyamára nézve? Már 1825-ben előre látja a forradalmi idöket s úgy látszik, mintha Széchenyi 1841-től kezdve csupán ismetelné azt, mit Metternich neki 1825-ben mondott, s mit neki akkor elhinni nem akart. Csak látszik úgy, de a két jóslat nem csak különböző idöben mondatott, hanem különböző fölfogásokon alapúl és az események nem igazolták mind a két fölfogást egyenlő mértékben. Metternich azon fölfogásból indúlt ki, hogy az 1825-diki országgyűlésen a régi magyar ellenzékhez egy új csatlakozott, mely nem elégedvén meg az alkotmány védelmével, európai eszméket pengget s gyűlölven általában a monarchicus intézményt, vesztére tör a magyar monarchicus alkotmánynak is. E szellem szenvedélyes vezérek befolyása alatt idövel erőszakosabb lesz és lángba fogja borítani az országot. Föladata tehát a kormánynak elfogadni a régi alkotmányos ellenzék álláspontját, de állandó szilárdsággal visszautasítani s ez által elfojtani az új, az európai ellenzék törekvéseit. Széchenyi antimonarchicus hajlamokat nem birt fölfedezni a magyar ellenzékben, s ha birt is néhány excentrikus főben, sokkal jobban ismerte a nemzetben mélyen gyökerező monarchicus érzést, semhogy ily felhőkről vihart következtessen. Elismerte, hogy a kibontakozást a régi állapotokból óvatosan kell vezetni, ne hogy veszélyes rázkódásokkal járjon, de a kormánynak hajlékony s bizalmat keltő magatartásában látta a veszélyek elhárításának leghatásosabb módját. Midön a kormány eljárása fogékonynyá tette a kedélyeket az izgatások iránt s midön a *Pesti Hírlap* szerkesztőjében oly férfiút ismert föl Széchenyi, kinek modora a társadalmi rendek közt ingerültséget kelteni es minden törvényes tekintélyt megingatni volt képes, akkor kezdette mind erősebben felteni reformművét a kikerülhetetlen zavaroktól. Metternich ekkor megrémült convertitának nevezgete és igaz, hogy Széchenyi meg volt rémülve, de nem tert a Metternich hitére, mert a két hit közt lényeges a különbség. Szóval csak akkor hihetnök el, hogy Metternich 1825-ben mely és helyes fölfogással tekintett a jövőbe, ha be lehetne

bizonyítani, hogy Széchenyi nélkül föntartható volt a régi állapot, s hogy Széchenyi fölforgató irányban hatott, ha be lehetne bizonyítani, hogy nem volt monarchicus érzés a magyar reformpártban, s hogy a Metternich politikája a magánjogi s a nemzetiségi kérdésekben bölcse előrelátással akadályozta a forradalom kitörését.

III.

De bármennyit érnek Metternich jóslatai s vádjai, bizonyos, hogy Széchenyire végzetes hatást tettek. A magyar politikai élet élénkülésével mind sűrűbben kellett hallania Metternichtől és körétől, hogy ő az oka mindennek, hogy lehettek ugyan jó szándékai, de a pokol jobb szándékokkal van kövezve. E könnyelműen odavetett szavak Széchenyinek sok alvó kételyét életre keltették, önkínzó hajlamait táplálták és nem kis mértékben voltak okozói tébolyának. De mit mondunk? Hisz Széchenyi nem volt tébolyodott, így gondolkoznak többen, kik döblingi tartózkodását magyarázván, a tébolyt nem akarják e tartózkodás okául elismerni. Nem lesz tehát fölösleges foglalkoznunk e sokat vitatott kérdéssel, melynek tisztázásához e naplók is fölhasználhatók, noha azok 1848 első negyedében véget érnek.

Falk könyvének utolsó fejezetében részletesen foglalkozik Széchenyi élete utolsó szakaszával. Könyvének e fejezete igen értékes a benne foglalt új közlemények miatt, mert Falk rövid ideig személyesen is ismerte Széchenyit és utolsó éveiről sok részletet hallott másoktól. De a fejtegetések, melyek közleményeit kísérik, már kevesebbért érnek. Részben igazat ad Gyulainak,*) ki Kecskeméthy**) közlései alapján kifejti, hogy Széchenyinek ugyanaz okozta halálát 1860-ban, a mi 1848-ban megtébolyította, de hozzáteszi, hogy az «általános kérdés: örült volt-e Széchenyi vagy sem, ezzel nincs megoldva. Szerinte nem lehet-e kérdésre egyszerűen igennel vagy

*) *Emlékbeszédek.* Buda-Pest, 1879. *Gróf Széchenyi utolsó évei.*

**) *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála.* (1848—1860.) Pest, 1866.

nemmel felelni, mert három teljesen különböző phasison ment át Széchenyi lelki állapota Döblingben s ha azon kérdés vetetik föl, vajon tébolyodott volt-e Széchenyi, pontosan meg kell jelölni az időszakot, melyre a felelet adandó, hogy határozottan lehessen felelni.»

Mi nem hisszük, hogy Falk őszintén helyesli akár csak részben is a Gyulai eredményeit. Megjegyzése csak oda van vetve, de azután mintha elfelejtette volna. Szerinte — így vehető ki tulajdonképi gondolata fejtegetései burkoló héjából — Széchenyi soha sem volt örült, hanem csupán bizonyos fokig és bizonyos ideig kedélybeteg, de e betegséget első sorban nem hazája romlása s erre vonatkozó önvádjai okozták, hanem megrongált egészsége. Pedig Gyulai épen ez önvádakat emeli ki, mint az 1848-diki téboly s az 1860-diki öngyilkosság fő okait. De Falk nem akarja a Gyulai által kifejtett egységet fölsísmerni a döblingi remete három különböző lelki állapota közt és azért egyiket sem magyarázza helyesen.

Nézzük csak mit mond az első időszakról. Szerinte Széchenyinek kedélyét testi szenvedések zavarták meg először, sőt öngyilkossági gondolatokkal tölték be lelkét akkor, mikor nyilvános működése, szellemi munkája még alig hogy megkezdődött. Egy Waldsteinhoz írt levél alapján 1830-ra teszi Falk az így vázolt testi és lelki hanyatlás kezdetét. «A megfeszített szellemi munka, a kiállott aggodalmak mind jobban aláásták egészségét, úgy hogy az 1848-diki eseményeket már roncsolt egészséggel érte meg. Széchenyi roskatag teste e csapások alatt legalább pillanatnyilag összetört s a fényes szellemet is romjai alá temette. Ez ugyan nagyon materialistikusnak tűnhetik föl, de a valóságnak tökéletesen megfelel. Azonban a testnek beteges állapota az aggasztó képzeletek csoportját támasztja, melyekben eleinte még van legalább egy szikrányi tény, míg utóbb mind inkább eltávoznak a reális alaptól s végül egészen üres képzeletekké fajúlnak. Így volt Széchenyinel is. Volt elég valódi oka a fájdalomra, de ehhez csatlakozott nemsokára egy, legalább részben beteges képzelődés, azon gondolat, tudniillik, hogy ő maga okozta saját és hazája szerencsétlenségét.»

E magyarázatnak nem az a baja, hogy nagyon materialistikusnak tűnik föl, hanem az, hogy nem felel meg a valóságnak. Nem áll, hogy Széchenyinek kedélyét először a testi

szenvedések zavarták meg. Nem volt-e kedélye mindig betegbb mint teste? Lelkében a legkülönbözőbb ellentétek harca folyt, ott érzekiség küzdött eszményiséggel, bíráló ész lágy kedéllyel, heves képzelődés gyakorlati fölfogással, érzékeny hiúság büszke világmegvetéssel, misanthrópia rajongó emberszere-tettel, vakbuzgó fajszeretet az emberiség eszményeiért hevülő érzésekkel. Ily természete léven, nem haladhatott folyvást nyugodt, folyvást biztos öntudattal az életen át. A legkülönbözőbb benyomások egyesült ostroma alatt izgatottan kereste s alig találta énjét, tépelődő s önmagában kételkedő lőn. És természetes hajlamát az önkínzásra nem fokozta-e az általa mélyen átértett keresztyén tanok azon iránya, mely magasra helyezvén az ember eszményeit, a földi lét és önmagunk megvetésére tanít? Azonban e naplókban kézzel fogható bizonyítékokat találunk arra nézve, hogy Széchenyi kedélyét először nem a testi szenvedések zavarták meg. A huszonhárom éves huszártisztet csak nem nevezhet-jük testileg szenvedőnek, pedig már öngyilkosságra gondol s önvádak terhelik. Huszonkilencz éves korában sem volt teste roskatag s egészsége roncsolt, azért megis egy beteges képzelődés vesz rajta erőt, hasonló ahhoz, mely 1848-ban megtébolylította. Sógornője halála miatt vádolja akkor magát s ez önvád mind végig gyötörte. Bizonyos, hogy gyakori betegeskedés s a mind inkább növekedő idegesség előmozdították az ily képzelődések keletkezését, de igen szabatosan kellene ismernünk a test és a lelek kölcsönhatását általában és különösen Széchenyi physiologiai alkatának befolyását szellemi sajátságaira, mielőtt 1848-diki rögeszméjének keletkezését testi bajaiból mernők származtatni.

Így azonban meg kell elégednünk azon magyarázattal, hogy érzékeny lelke melengette s nagyra nevelte azon szemrehányásokat, melyekkel a magyar ellenzeki mozgalmak heves-ségei miatt Metternichék elhalmozták. Már 1841-ben Kossuth feleletet a *Kelet Népére* olvasván, ezt írja naplójába: «Vannak pillanatok a mikor ketely száll meg, vajon jól tettem-e, hogy a *Hitellel* s a *Kelet Népével* fölléptem. Ha egyszer kétkedés szállja meg lelkünket: ekkor vége földi boldogságunknak.» Az övének vége volt. A gondolatot, hogy föllépése Magyarország vesztet okozta, mind jobban zaklatja s az 1848-diki események

hatásával szövetkezvén, kiforgatja lelkét oly nehezen fön-tartott egyensúlyából.

Falk tovább folytatva fejtegetéseit, elmondja, hogy a részben valóságon alapuló képzelgésekhez járult azután a pusztá képzelgések egész sora, melyeknél hiányzott a tényleges jogosultságnak még árnyeka is. Széchenyi félteni kezdte saját személyét. Apró vonásokból, melyeket előbb közölt Falk, világos, hogy Széchenyi nyugtalankodott, vajon nem ő esik-e első áldozatául a forradalomnak? Ez apró vonások azonban nem igen szembetűnők; csak egyet birtunk magunknak megjegyezni. Az augusztusi napokban egy miniszteri tanácskozmány alkalmával Kossuth egy épen akkor érkezett puskának kakasát fölhúzva, Széchenyire célzott, de látván Széchenyi arczán a rémülést, nevetve lebocsátotta a fegyvert. De Falk szerint Széchenyi nemcsak a forradalom boszújától félt, hanem attól is, hogy a forradalom esetleg megbukván, a kormány büntető keze bizonyára őt fogja érni legelőször, mint mind e baj okozóját. Ez aggályokat Falk a Széchenyit ért katasztrópha lényeges okai közé sorolja.

Mi jogosítja föl Falkot e föltevésekre? A minisztertanács-i jelenetnek fontosságát túlozza, Szechenyi ideges volt s megrémült, de ebből még nem következik mind az, mit Falk mond. Vannak ideges emberek, kik a legkisebb zörejre össze-rezzennek, de azért nyugodtan daczolnak a legnagyobb veszélyekkel. Széchenyi majdnem betegsége kitöréséig személyes és erkölcsi bátorságának sok tagadhatatlan jelet adta, föl nem tehető tehát, hogy a személye biztosságaért érzett aggályok oly mélyen gyötörték volna, hogy sietteték örülsége kitörését. Avagy nem jól értettük Falk gondolatának valódi czélzatát? Azt akarta talán mondani, hogy már kezdettől fogva igen is sok okosság volt a Széchenyi «ügynevezett» örülségében?

De végre is csak nem tagadhatja, hogy Széchenyi valósággal megtébolyodott, s hogy az első években tébolya igen magas fokú volt? Nem tagadja epen, de enyhe színekkel rajzolja a betegség első időszakát, mintha azt akarná mondani, hogy akkor sem volt az oly veszélyes, mint hiszik. Szóval szelidíti a tébolyt, mint Gyalú asztalos az oroszlánorditást. «Azon perczben ugyan» — úgy mond — «midőn Széchenyi a tébolydába lépett, oly dühroham szállta meg, mely heves-

ségre nézve minden eddigit fölülmúlt, s e rohamok eleinte ijesztő mérvben ismétlődtek. De ki nem találja e jelenséget természetesnek? Nem emlékeztettek-e a reá nézve teljesen idegen helyiségek, az épen oly idegen orvosok látása szüntelen helyzetének szörnyű voltára s nem kellett-e kétségbeesnie a szó legborzasztóbb értelmében, ha egy pillantás egész környezetére eszébe juttatta sajnálatraméltó helyzetét» stb. Mint látjuk, igen ártatlan teboly.

Minden nyilatkozása természetesen kimagyarázható, a nélkül, hogy az eszmélet eltűnésének föltevéséhez kellene folyamodnunk. Azonban itt egy kissé hézagos a Falk előadása. Széchenyi útját Döblingbe nem itt beszéli el, hanem az előbbi fejezetben jegyzetben idézi Kecskeméthy és Almási Balogh arról szóló tudósításait. Pedig föl kellett volna használnia e tudósítások adatait a teboly első stadiumának rajzában is. Az ő módszere mellett ez nem is lett volna nehéz. Például a grófnak Mosonyba érkezett Kecskeméthy nyomán így beszélhetett volna el: A gróf megérkezvén Mosonyban, ismét kiugrott a kocsiból, lármázva s kiabálva futott végig a fő utcán, hogy ő «ég», s oly dühöngésbe jött, hogy kezeit, lábait meg kelle kötnöni törülközőkkel, és ágyba fektetni. Így beszéli Kecskeméthy, de ki nem találja ezt természetesnek? Igaz, hogy Mosony utcái nem voltak szokatlanok a grófnak, de a futás által fejlesztett testi hőség előbb azon csak részben beteges képzelődést ébresztette föl benne, hogy ő ég és így tovább.

Falk szerint Döblingben a dührohamok kissé ritkábbak lőnek, minél inkább hozzá szokott Széchenyi új környezetéhez; de azután egy ideig «külsőjét teljesen elhanyagolta, nem olvasott, nem írt semmit, s nem akart senkit látni, még nejét s gyermekeit sem, kiket oly bensőleg szeretett. Így hát Széchenyi teljesen holt volt a világra nézve.» Igen halvány rajz. Az örvongések csillapodta után következő időszakot Kecskeméthy így festi: «Tompá fásultság állt az örvongések helyébe s teljes közöny a világ iránt. Senkit sem bocsátott magához, még imádott nejét sem. Ez apathia kiterjedt a gróf fizikai lételére is. Teljesen elhanyagolta magát. Nem vevé észre, hogy fehérruhát kellene váltani, a mosdásra rábeszélni kelle; haját s körmét kényszerrel kelle levágni. Asztalnál ha senki nem figyelmezteté, markával evett. Napközben mint bús oroszlán vasketreczében, föl alájárt szobájában, selyem

zsebkendőit tépdese s egymás után rongyokra szaggatva. Majd ismét csacska lön. Az intézettulajdonossal, segédorvosokkal, a betegápolókkal s örökkel folyvást beszélt, de rendszeren ő maga, s senkit szóhoz jutni nem engedve. A mi lelket nyomta, azt végtelen ismétlésekben újra, meg újra kitárta előttök, nem törődve azzal, értik-e fájdalmát? Fölfogják-e a mit elbeszél? Önvádak politikai múltja miatt, hogy a hazát ő veszté el — hogy nem kellett vala a nemzetet életre ébresztene — hogy nem kell vala neki a miniszteriumba lépni, hogy ez s egyéb bűneit Isten soha nem fogja neki megbocsátani, e zavarteljes szent fájdalmakat önté ki folyvást az öt környező tudatlanok profánus füleibe. Ez állatihoz közelítő állapot pár évig tartott.» Miért mellőzi mind ezt Falk? Ha nem tartja hitelesnek az elbeszélést, miért nem figyelmeztet bennünket e körülményre, ha pedig annak tartja, böven föl kellett volna használnia, mert adatai igen fontosak, bár meg van az a gyöngéjük, hogy nem szelidítve rajzolja a Széchenyi tébolyát azon időszakban sem, melyben már megszokta a gróf a döblingi intézet falait.

1852 táján javulás állott be a beteg állapotában. Érdeklődni kezd a külvilág iránt és Lonovics érsek volt az első idegen, kit látni óhajtott. Az érsek látogatását Kecskeméthy csak futólag érinti, míg Falk részletesen leírja. Közleménye igen becses. A gróf párbeszéde Lonovicscsal egy megható drámai jelenet, részletes rajza helyén van Széchenyi életterajzában, e nagy tragédiában. Idő kellett, míg a gróf kissé megnyugodott a viszontlátás percei után. Azután kiönté fájdalmát. Elkárhozottnak mondja magát, ki mint gyermek szófogadatlan, mint ifju istentelenül könnyelmű volt és mint férfiú hazája vesztén dolgozott. Nincs hibátlan ember, szólt az érsek, de önnek nagy erényei is vannak, ön jó keresztyén, jó férj s apa, jó hazafi volt. Nem, nem, felelt a gróf, én senkit sem szerettem, sem nőmet, sem gyermekeimet, sem hazámat, csak magamat; én csábítottam Wesselényt és Batthyányt a politikai pályára, hogy Kossuth kegyelmet nyerjen, abban én is fáradtam, a mit miattok szenvedett a haza s a mit ők magok szenvedtek, az mind az én lelkiismeretemet nyomja. Lonovics emlekezteti az isteni irgalom végtelenségére. Nem, nem, mondja Széchenyi, ennyi bünt az Isten nem bocsáthat meg. Ez a kevélység szava, viszonozza Lonovics, kevélység egy

halandónak azt hinni, hogy saját tetszése szerint s a gondviselés akarata ellen irányozhatja milliók sorsát, kevélység neki azt hinni, hogy bűnei nagyobbak, mint az egész világi, melyeket az üdvözítő magára vett s vérével megváltott. Széchenyi elnémult, szívéhez szorítá a főpap kezét s szemeiben mély hála tükröződött.

Igaza van Falknak, midőn e látogatás jótékony hatását kiemeli, de e hatás is mutatja, hogy Széchenyinek lelke betegbb volt, mint teste, s hogy a lelki vigaszra több szüksége volt, mint az orvosi kezelésre.

1853-ban Széchenyi döblingi életének második szakasza kezdődik. A javulás teljesnek látszik. Széchenyi sokat dolgozik, s minden iránt érdeklődik. Falk szerint különcségei nem meglepők azokra nézve, kik 1848 előtti életét ismerik. Sőt ez időben írja egyik leggenialisabb könyvét, a *Blicket*. Mind ebből Falk azt következteti, hogy Széchenyinél ez időszakban a szellem zavarodottságáról nem lehet többé szó, csak idegrendszere nem volt még teljesen megerősödvé.

Nem a legalaposabb következtetés. Sokan megjegyezték már, hogy nem mindig könnyű eltalálni a határvonalat, mely az örültséget az egészséges állapottól elválasztja. Rendsen csak azokról hiszik el, hogy tébolyban synyenek, kiknél a lelki kór kézzelfogható jelei mutatkoznak. Ha nem volna e hajlam úgy elterjedve, s ha valóban minden esetben épen oly könnyű volna a tébolyt fölismerni, mint annak hiányát megállapítani, akkor a törvényszéki orvostudomány nehez föladatainak egy jelentékeny részétől föl volna szabadítva. De intsen bennünket óvatosságra egy kitünő szaktudós, Maudsley e megjegyzése: «Kétségtelen, hogy vannak a tébolynek fajtái, melyeknél az értelmi zavarodottság, alig vagy épen nem vehető észre.» Széchenyire térve, figyelemre méltó, hogy a vele foglalkozó orvosok egyike sem tagadta örültségét. Guszmann az orvosi boncz-láttelellettel foglalkozván, csak annyit mond, hogy az agyvelő szétrobbantása miatt nem lehetett megállapítani az elmeháborodottságot. Görgen azonban a grófot az intézetbe jötte óta egész haláláig folyvást elmebetegnek tartotta. Görgen véleményét még akkor sem tartanók megvetendőnek, ha Kecskeméthynek irányában érzett ellenszenve teljesen igazolt volna. Goldberg, kit Kecskeméthy száraz realistának nevez, azt mondja, hogy ha valaha betegre, bizony-

nyal Széchenyire illet a híres tébolydai orvos, dr. Guislam, azon mondata, hogy vannak lelki betegek, kiknél nehéz eltalálni a bölcsesség és tébolyodottság közti választvonalat.

De ha Széchenyi lelkéből a kór nyomtalanul eltűnt volna miért maradt akkor Döblingben? Falk könnyedén eldönti a kérdést. Nem változtatta meg lakhelyét, úgy mond, mert sem a politikai helyzetben, sem saját erejében nem bízott eléggé. Csak az oppositio vezére lehetett volna. De mint illet a legelső lépés összeütközésbe hozza a hatóságokkal. A mellett úgy hitte, hogy irányadó körökben is szívesebben elnézik működését a döblingi szerény korlátok közt, mint Magyarországon az oppositio élen. Idegeit sem érezte elég erősnek a küzdelemre. S végre a kiállott betegség sebhelye gyanánt személye biztonságát illetőleg bizonyos szorongás maradt hátra. Úgy hitte, hogy az «örült» Széchenyinek a legrosszabb esetben csak a politizálást tilthatják el.

Lehet, hogy Falk ehhez hasonló nyilatkozatokat hallott Széchenyitől Döblingben. A beteg Széchenyi körülbelül így gondolkodott, s hogy így gondolkodott, az eléggé mutatja betegségét, mert egészséges korában nem gondolkozhatott volna így. Ha Széchenyinek más baja nincs, mint egy kis idegesség, akkor nem felt volna kötelességét teljesíteni és teljesítván azt, nem is lett volna oka felni. Összeütközött-e Deák a hatóságokkal? S ha Széchenyit a nyugtalanság nagyobb tevékenységre hajtja, nem lett volna-e elég tere a nemzetiség szilárdításán közreműkölni, a nélkül, hogy a hatóságokkal összeütközzék? A forradalom előtt Deáknál is inkább kímelte a kormány érzékenységét, hogy veszély ne érje reformjait, s a forradalom után nem bírta volna a buzgalmat eszélylyel párosítani? 1853-ban múltja miatt oly kevéssé volt compromittálva Bécsben, mint Deák. Bátran elhagyhatta volna Döblinget és idegeit pihenés által erősítván, folytathatta volna félbeszakadt pályáját. De így Döblingben maradt s ottani munkássága, bármily érdekesnek és kiválónak tartjuk is, nem volt a régi Széchenyire méltó. Személyét illető aggályai nem egy kiállott betegség sebhelyei, hanem inkább egy még letező kór biztos tünetei. Aggályai mellett mily vigyázatlan tudott lenni. Ha már azt hitte, hogy czikkeinek és röpiratainak szerzőségét reá nem bizonyíthatják, nem mutatja-e az akadémiához intézett levele, hogy az óvatosan számító «örült» néha mily megfon-

tolatlanul bátor volt. Nem gyanúsította-e Görgent azzal, hogy a rendőrség szolgálatában áll s nem közölte-e magával Görgen-nel is gyanúját? Sőt föl is olvasta előtte olykor épen nem ártatlan politikai iratait. S miért nem hagyta el intézetét, ha félt tőle, hisz más tébolydában is elrejtőzhetett volna? Gyanúsításai, aggályai, vigyázatlan nyíltsága s bátor támadásai a hatalom ellen eléggé mutatják nagy lelke zavart állapotát.

Falk nem akarja elfogadni Kecskeméthy azon gyanítását, mintha a gróf fogadást tett volna, hogy élve nem hagyja el az intézetet. De nem lehet e gyanítást egyszerűen elmellőzni. Jól mondja Gyulai, hogy e fogadásban az örültség némi maradványát lehet fölsismernünk. Mert szerinte az ötvenes években «az önvád és vezeklés, még mindig gyötörték lelkét». Csakhogy akkor volt már annyi önuralma, hogy nem panaszkolta el keservet mindenkinek, egy új Lear módjára. De honnan gondoljuk, hogy voltakily visszafojtott keservei? Kemény a *Még egy szó a forradalom után*ban Széchenyi 1850-diki levelei alapján jellemzi önkínzó monomániája akkori mibenlétét.*) Eszméi rendetlenek voltak, de csodálatos következetességgel egy alapnézetre valának visszavezethetők. Akkor ugyanis Szechenyi egyedül azt tartotta helyesnek, a mit hajdan kárhoztatott. Minden, a mi ellen egykor küzdött, s mindenki, kit bármily csekély sértéssel is illetett, most jönnek s hibátlannak tűnt föl előtte, csak önmagát mondá kárhozatra méltónak. Önkínzó eszméinek egy másik iránya abból a gondolatból indult ki, hogy Magyarország az ő fölléptekor nem volt haldokló, mint ő gondolá, már akkor is fejlődésnek indult a nemzet, de ő folytonos jajgatásaival örüllte tette a fiataltságot. Vajon nem találjuk-e föl e gondolatok nyomát az ötvenes években is? Nem említik-e Falk és Kecskeméthy egyezően, hogy Kossuthról az ötvenes években is a legnagyobb kímélettel szólt, hogy épen annyi méltánylattal ítelt politikájáról, mint személyéről? Mi egyéb e dicséret, mint a még mindig élő, de most némi lelki erővel visszafojtott monomania egy nyilatkozása, mi egyéb, mint

*) E leveleket Majláth Béla közzé tette (*Hazánk* 1884 február). Kemény azokat elolvastván, így kiáltott föl: ez az önkínzás monomániája. Majláth azt mondja, hogy e levelek írásakor Széchenyi nem volt örült. Különböző eredmények.

egy tör, mely titkolt sebben forgattatik? A *Blickben* az 1792-diki operata deputationaliákra hivatkozik Széchenyi, annak bebizonyítása végett, hogy a magyar régen érzi hátramaradását és abból régen igyekszik kiemelkedni. Hány lépes választja el e gondolatot attól, hogy ki is emelkedett volna lassan és biztosan, ha egy szívtelen s hiú agitator föl nem lép és szet nem tipor mindent? Ily önvádak nála mindig kapcsolatban voltak a vezeklés gondolatával. Midőn 1822-ben Wesselényivel a trappisták egy zárdáját meglátogatta, ezeket írta naplójába: «Vajon fájó emlékeim nem utalnak-e ilyen helyre engem is? Nem fogom-e utóbb is így végezni életemet?» Nem vezette-e majdnem így? Nem voltak-e 1850 körül még fájóbb emlékei? S nem gondolhatta-e akkor, hogy egy elkárhozott embernek nem lehet méltóbb hajléka e világon, mint az intézet, melyben eszmelete ébredésekor találta magát? S vajon szétzilált idegrendszerének, mely titokzatos aggályokkal tölté el, nem volt-e része abban, hogy a vezeklés gondolata ily formát öltött lelkében, és hogy ebben a formában merevedett meg?

Örültsége legutolsó s legrövidebb stadiumának megértéséhez becses közleményeket szolgáltat Falk. Gyulai Kecs-keméthy ellenében kifejtette, hogy Széchenyi állapotának rosszabbulását és ennek kapcsában az öngyilkossági gondolat fölülkerekedését első sorban nem a márczius 3-diki rendőri házmotozás okozta, hanem az, hogy a magyarországi izgatottság Széchenyiben egy új forradalom sejtelmét, majd a régi önvádakat keltette föl. Falk az örültséget tárgyazó fejezet elején kijelenti, hogy erre nézve igazat ad Gyulainak, de az örültség harmadik stadiumának tárgyalásakor néha úgy látszik, mintha elfelejtette volna e kijelentést, pedig közleményei kétségtelenné teszik a Gyulai állítását. Azonban így is becsesek e közlemények.

Mennel inkább tunedezett Széchenyinek a korona és a nemzet kibekülésébe vetett reménye, így beszéli Falk, annál inkább rosszabbodott egészsége. Goldberg már február közepe táján figyelmezteti Falkot a beállott fordulatra. Ez időtájt Falk egy estve Döblingbe látogatott. Bejelentés nélkül lépett a hálósobába. Széchenyi egy támlaszékben ült, háttal az ajtónak fordulva. Egy melabus magyar népdalt fújt fuvoláján. Neha megállott, fejét mellére hajtotta, majd lassan fölemelte

s tovább fújta a bús dallamokat. Végre félreteszi a fuvolát s föláll. Arcza sápadt volt és vörös szemein látszott, hogy sokáig kellett sírnia. Lágy hangulatban volt. Mindig családjáról beszelt, különösen fiairól. Éjfél elmúlt, midőn a gróf kikísérte vendégét. Politikáról akartam önnel beszélni — így búcsúzott el tőle — de nem bírok, ma nem bírok, szerencsétlenül holnap még egy órára.

Másnap elmondta Falknak, hogy az izgatások a protosztáns páteus alkalmából, hogy a befogatások, melyek az izgatások következtében törtétek, mély aggodalmakkal töltik el. A külpolitikai helyzet is aggasztá. A szent szövetség politikájának föleledésétől és diadalától félt. Vége lesz az alkotmányosság ügyének Európában. Oh, hogy fogja a szerencsétől ittás reactio megtorolni a magyarországi nyugtalanságot.

Kár, hogy Falk e kettős látogatásának keltét nem jegyezte föl. De előadásának kapcsolatából azt kell következtetnünk, hogy látogatásai a februári napokban törtétek. S ha mégis márczius 3-dika táját mondja Széchenyi döblingi lakásában a harmadik stádium vagyis a visszaesés kezdetének, bizonyára csak annyit akar mondani, hogy a házmotozás, hogy a személye miatt érzett aggodalmak jelentékenyen fokozták a beteg izgatottságát s nagyon föltünővé tették a már előbb beállott rossz fordulatot. Különben Széchenyi személyes aggályai is kapcsolatban voltak hazafias aggályával, mert ha őt bántják, így tépelődött, még kit nem fognak bántani s minő hatása lesz mindennek Magyarországon. A márcziusi pesti tüntetések majdnem döntő hatással voltak a beteg kedélyére. Jósika halála s Thierry levele is sietteték a katasztrófát.

Az öngyilkosság regóta táplált gondolatát most már nem bírta elűzni Széchenyi. Vizsgálta egész életét, kérdezte lelkiismeretét s Istenével beszélt. Sehol vígasz, sehol menekülés. Egész élete a bűnök láncolatának tünt föl, lelkének halhatatlansága el volt játszva, nem volt remény az irgalomra. Visszaesett 1850-diki hangulatába. Hogy akkor mit látott es érzett, azt Kemény, a már említett levelek tartalmát, sőt szavait fölhasználva, így beszéli el:

«Kimondhatatlan kínokat szenved. Mert mint Banquo lelke emelkedik a földből ki Magyarország minden halottja,

elébe lép hideg, véretlen arczczal s fenyegető kézzel mond átkot reá. Sőt maga a gyászba öltözött haza is megjelen, s föltárván ezer sebestől vérző testét, bepörli őt az örökké való törvényszéke előtt. A sok tanú kihallgattatott. Az ítélet ellene kész, s már mellette áll a dæmon, kire a végrehajtás bízva van, és neki mennie kell az örültek házából az elkárhozottak országába.»

ANGYAL DÁVID.

B Á R Ó C Z I S Á N D O R.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

CALPRENÈDETŐL MARMONTELIG. — BÁRÓCZI TÖBBI FORDÍTÁSA.

Calprenède regényét már Kazinczy is «ízetlennek» mondja és sajnálja, hogy Báróczi reá pazarolta erejét s nem mindig a Marmontel meséihez hasonló «remekművek» másolására fordította. Ma a kettő között alig érezzük már ily nagyoknak a különbséget. Egymás mellé állítva s Báróczi összes művei között egymásután olvasva őket, alig képzeljük el a francia regény fejlődésének azokat a nevezetes mozzanatait, mélyre ható változásait, melyek a Calprenède-fele mesterkedés s a Marmontel-fele mesterkedés közé esnek.

Az az öntelt és főnhéjazó, cziczomás és tudákos világ, mely a heroikus regényben maga-magát kaczerán bámulta, már XIV. Lajos uralkodásának végén szemmeláthatólag süllyedni kezdett. Egymásután köszöntöttek be belső romlásának s egész valója igaztalanságának félreismerhetetlen jelei. A miben egykor mutatta magát: a fenség és erkölcs, egyre inkább a képmutatás álarczainak bizonyult. A nemesebb költői tehetség kezdte lerázni magáról e férges rend békóit. A regény is szakított vele, hogy ez összeomlásra ítélt világ hiúságának hízelegjen. Mielőtt eljutott volna odáig, hogy philosophiai és politikai irányzatú termékeiben, Voltairenél és társainál, gúnynyal és szenvedélylyel ostromolja intézményeit, a vissza-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 116-ik számában.

hatás képét már sokkal korábban föltűnteti. A nem egészen találó kifejezéssel elnevezett *családi regény* szakít elődjének hamis fölfogásával és nagyzó styljével, sőt nyelvére nézve is, példáulú Mariveauxnál, az ellenkező végletbe esik. A reactio élénken s genialis frissességgel és erővel jelenik meg már Lesage regényeiben, a *Sánta ördögben* s a *Gil Blasban*. A fenséges hősöknek gólyalábon fölöttünk lépkedő bábuí után a természetes, gyarló emberek nyüzsgő sokadalma. Az életet inkább egy keretbe foglalt tükördarabok sokaságában, mint valamely egységes cselekvény formájában mutatja; spanyol eredetijeit után inkább a középkori keretes elbeszéléseket fejtí művészeibb formába, mintsem elődei nyomdokán a klasszikai regény hagyományaira támaszkodnék. E forma különösen alkalmasnak mutatkozik céljára, mely az élet fölmutatása a maga végtelenül tarka változatosságában, s az emberé a maga jó tulajdonaival és gyarlóságaival, sikereivel s bukásaival. A képek változatos és gazdag sorozata, melyet nyújt, épen oly finom megfigyelőnek, mint eleven előadónak mutatja. A francia szellemnek pathetikus vonása eltűnni látszik alakjában, hogy helyet adjon egy másik, nem kevésbbé francia sajátásnak, a gaeté franaisenek. A világ az ő szemeiben nem fenséges többé, sőt inkább oly gyarló, hogy szinte javíthatatlan. Kritikusai, különösen a németek, erkölcsi közönyt vetnek szemére, de nem egészen méltányosan. Igaz, Lesage se nem vádaskodó moralista, se nem ostromzó satirikus: mosolyogva leplezi le az emberi gyarlóság számtalan nemét; de az önismeretre vezetésben is van erkölcsi célzat s ezt a derék Lesage ugyancsak gyakorolta. Magyarúl ismertették Vajda Károly (*Lesage*, 1885) s a *Sánta ördög* újabb fordításához írt bevezetésében Varga Bálint. Asmodi, a sánta ördög, tarka képtárának egy régibb magyar bemutatója is akadt. Egy névtelen lefordította kivonatosan s kiadta Pesten 1803-ban Eggenbergernél, *A sánta ördög: elmefuttató könyv* címmel. Tájékoztató bevezetést Schedius Lajos írt hozzá. Íme Lesage regénye, kit Hettner tartalmára nézve az első oppositionistának, alakjára nézve pedig az első realistának nevez a franiaíknál.

Utána az egyre terjedő és gyarapodó műfaj mind jobban távolodik az üres általánosságoktól. Egyre jobban bele-mélyed a szív életének rajzába. E téren olyan nevezetes írók

állanak elő, mint Marivaux és Prévost d'Exiles. Amazt a szív metaphysikusának nevezték korában s előzőit tekintve nem méltatlanul. *Marianne*ja már az előtérbe nyomuló polgári életnek egy fejezete; bevégtelenségében is egyik legérdekesebb terméke a múlt századi francia regénynek. A női léleknek eladdig példátlanul finom elemzését nyújtja s a korabeli társadalomnak uralkodó gyarlóságait és bűneit kitűnő jellemrajzokban testesíti meg; a hiúság tévedesei, a képmutatás es élvhajhászat alacsonysága, a gazdagság szemtelensége, a hatalom és rang követelőzése és erőszakossága, a külsőséggé lett vallás erkölcsi visszaessége mind elvonóznak előttünk. Az ártatlanság küzdeni kénytelen benne egy süllyedő kornak minden hatalma ellen. Nemcsak fölfogása, stílyje is ellenzék a régi divat irányában. Ennek pathetikus affectatiójával szemközt Marivaux mindig természetes, sőt naiv akar lenni, de túlmegy a határon s épen naivságában lesz sokszor keresetté, csinálttá s ismetelgetéseiben tartalmatlanul bőbeszédűvé: így jut a precieuseök szomszédságába a marivaudage. Abbé Prévost hevesebb képzelete némi romantikus elemeket vitt a családi regénybe. Regényeiben gazdag, színes, sokoldalú élet játszik. A szenvedély mélységeibe élesebb szemmel látott minden elődjénél. Dunlop azt jegyzi meg róla, hogy a tragiédiát vitte át a regénybe. *Manon Lescaut* a föltalálás erejével, a megfigyelés hűségével s az elbeszélés egyszerű természetes szépségével mindig példányszerű költemény marad. Conceptiója valóban mélyen tragikus: a szenvedélyes szerelem ösereje küzd a szívben a társadalom divatos romlottságaival; ezek nem győzik le amazt, hanem meggyalázzák; s a szűz természet, melybe menekül, csak temetőt adhat a bukott leánynak.

Ez irány mellett, melynek a mi irodalmunkban visszhangja nem volt, párhuzamosan egy másik is fejlődött, művészi tekintetben alábbvaló, erkölcsiben pedig alávaló. Az orleansi herczeg regensségével bekövetkezett a kor, melyben a francia előkelő világ nem erényeivel hivalkodott többé, hanem bűneivel. Az udvarnál s a főrangú körökben az érzéki élvezetek korlátlan hajhászása harapózott el, az egyetemes fölfordulást készítvén elő. A libertinage, a legmagasabb polczról mintegy szentesítést nyerve, divattá lett. A vétek, melynek kezében volt a hatalom, épen úgy megtalálta az irodalomban hízelgőit, mint korábban az affectált nagyság. Különö-

sen a regénynek egy új fajtájára nyomta reá bélyegét. Az ifjabb Crébillon, a tragikai költő fia, volt megalapítója ez irodalomnak. Regényei egy ideig nagy kedvességben állottak, főleg személyes vonatkozásaiknál s amaz elegáns külsőnél fogva, melybe az erkölcstelenség képeit öltöztették. Az íróknak egész serege lépett nyomába, hevesek, könnyelműek és romlottak, durvábbak és finomabbak, tehetségesebbek és silányabbak. Mind a korlátlan élvezettant hirdetik, a legmocskosabb jeleneteket festik, s az embernek legnemtelenebb ösztöneire hivatkoznak. Az eszmény nevetségessé lesz előttök, s erkölcstelenségek nemcsak abban nyilatkozik, a mit elmondanak, hanem még inkább abban a hallgatag ítéletben, a mint elmondják. Kifejezett czéljaik között is ilyenek fordulnak elő: a gondviselés hitének megrendítése, a prostitutio megnevesítése, a tapasztalatlanság oktatása az érzéki élvezetek legkárhozatosabb nemeire. A fajtalan regények száma is rohamosan nőtt, s színvonaluk hihetetlen mélyre süllyedt. Míg Rétif de la Brétonne, mint ma Zola, a természettudományok módjára és hasznára akarja elemezni az embert és emberi társaságot; de Sade marquis *Juliette*-je a legmélyebb süllyedés példájául szolgálhat. A legvisszataszítóbb kicsapongások meztelen képei, melyekkel e könyvek tele vannak, úgy jelennek meg, mint magoktól értetődő dolgok, mint az élet természetes folyása. Kiadás kiadást ért belőlök, s német fordításaik és utánzataik is nagy számmal készültek. Magyarról nem igen tudunk. Hogy verses dolgozatokban s különösen kézirati munkákban nálunk is nem ritkán ment túl az illő határán a pajkosabb jókedv, az bizonyos. Aranka Györgyöt egy költői levelében meg is feddi ilyenekért gróf Teleki József.*) Sándor

*) Teleki 1792-ben írt s a *Magyar Múzeum* második kötetében megjelent epistolájának (*Egy jó magyar poetának verseiről kérésére tett ítéletem*) végső két sora különösen érdekes. A véletlen játékánál fogva úgy hangzanak e közel száz éve írt sorok, mint valami jövődömondás költészetünknek egyik legnagyobb alakjára, kinek nevét, születése előtt épen huszonöt évvel, szójátékra használja. Elmondja Teleki, hogy nem tudja szeretni a rosszat szépségeért, hogy nem talál kedvet a szemérmetlenben s elhanyagja a könyvet, melyet fia vagy leánya nem olvashat, s így végzi: «Bezzeg, a mely szépen, ha olyan jól szólnál, akkor nem Aranka, hanem Arany volnál.» Döbrentei a *Közhasznú ismeretek* tárában (1831) szintén idézi e verset, de úgy látzik, csak hallás után vagy emlékezetből, mert helytelenül.

István *Sokféléjének* 1791-diki folyamában pedig van egy *Istók és Kata* című novella, mely határozottan magán viseli a francia lascivitások szellemét. Félig versben, félig prózában írva, oly erkölcsi cynismussal meséli el kényesebb, durvább történetét, minőre ez időtájt irodalmunkban aligha volt példa.

A francia regény, fejlődésének főbb irányai mellett időről-időre hódolt közönsége romantikusabb hajlamainak is, s vissza-visszatért a történeti tárgyakhoz. Ezeket azonban már Lafayettené, a *Princesse de Clèves* szerzője, másképp kezdte fölfogni, mint a heroikus regény művelői. Ő is hercegekkel és hercegnőkkel bajlódik; de személyeit, már nemcsak maga a rang teszi ki és határozza meg. Calprenede és Scudéry kissasszony, jöllehet mindig a szív ügyeivel vesződnek, voltakép keveset törődnek a szív vizsgálatával. A szeretők az ő történeteikben többet gondolnak az elmés ötletekre, keresett szó-játékokra és bombasztos frázisokra, mint arra, hogy igaz érzéssel igaz érzést ebreszszenek. Lafayettené, bár sokban emlékeztet elődeire, de a természetesen művészi irányában jelentékeny haladást képvisel: érdekesebb jellemeket törekszik festeni, a méltósággal gyöngédséget párosítani. Az utána következő történeti regények írói is, ezen az úton igyekeznek előbbre. Törekvések nemcsak hideg csodálkozásba ejteni, hanem meg is hatni olvasóikat. A szellem, melylyel a múlt alakjait fölfogják és lefestik, nem a régi többé. A fenséges helyett inkább az érzelmesben keresik a gyönyörködtető, nemesítő, emelő hatás forrását. Ezt vetik mintegy ellensúlyúl a frivol irány ellenében. Az érzelmes azonban nálok nemcsak ellentétéül jelenik meg a divatos erkölcstelennek, hanem előkészítőjeül, útegyengetőjeül az erkölcsi, társadalmi rend megújításának. Ama philosophiai doctrináknak lesz költői hirdetőjévé, a vallási türelem, emberszeretet és természeti jogok eszméinek, melyek a gondolkodók világában már általánossakká lettek s a költészetben is majd a jelen viszonyokra vonatkozó satira, majd meg a sentimentalismus hangján jelennek meg, mely egy áhított s elképzelt ideális világ után sóvárog.

Az utóbbi irányban válik ki Marmontel János Ferencz (1723—1799) kit korának nagyjai s közönsége egyaránt kitüntetésekkel halmoztak el. Pompadournak különös kegyeltje volt, de barátja Diderotnak és D'Alembertnek is s dolgozó

társa az *Encyclopaediának*. Szerkesztette a *Mercurt*, melyet Pompadour kegyéből kapott meg, de utóbb elvesztett, egy satira írásának gyanúja miatt. Tagjává lett, mint Báróczi mondja, «a francia nyelvművelő társaságnak», azaz az akadémiának; sőt végül Franciaország hivatalos történetírójává.

Marmontelnek nagy számú történeti, æsthetikai és drámai munkáit mellőzve, csak regényeire s novelláira térünk, melyekkel irodalmunkban is bőven be van mutatva. 1767-ben megjelent *Belizárja* (egyik magyar fordítása Zalányi Pétertől, a másik báró Vargyasi Dániel Istvántól) s az épen tíz évvel utóbb közzétett *Inkákja* történeti tárgyakba philosophiai czélzatot öntenek. Ez látszik fő dolognak bennök, a historia által nyújtott mese csak keret vagy alkalom. Az erkölcsi, vallási és politikai fejtegetéseknek ilyen keretétől szolgál az elsőben a byzanci hős viszontagságos sorsa, a másodikban az inkák perui birodalmának pusztulása. A spanyol hódítók embertelenségében, a szegény mexicóiakkal és peruiakkal szemközt, az emberi jogok megtapodását ostorozza, a civilisatio barbárságát; míg a béke Istenének nevében elkövetett kegyetlenségek képeivel a fanatizmust támadja. A fanatismusban ismerte föl a hajnalodó, öntudatra ébredő emberi jogérzet szabadságának első és leggyűlöltebb ellenségét. Az inkák gyászos sorsa egy tanulság a sok közül. Marmontel könyve voltaképp se nem történet, se nem regény, hanem kevereke a kettőnek, művészi terv és egyenletes előadás nélkül. A tendentia elnyomja Marmontelben az elegans elbeszélőt s helyet ad a rhetornak. De helytelen lenne őt, mint Volff teszi, minden munkájában csak ennek jellemezni. Az irányregények legkiválóbb írói is, egészen Eötvösig, helyenként majdnem kikerülhetetlenül szónokokká lesznek, a nélkül, hogy különben jó elbeszélők is ne lehetnének. Az eszme, mely képzeletöket megtermékenyíti, ihleti és vezeti őket, a cselekvény bizonyos mozzanatait által olyan erős kifejezésre jut, mely mintegy magától és természet szerint megszakítja az epikai formát. Minél világosabb és erőteljesebb formulázására törekedven az író, a vonatkozások és tanulságok kiemelése, a sugalló és vezérlő gondolat éles és hatásos föltüntetésére, az ellenmondások és kifogások határozott visszautasítására szónoki hangot vesz. E hangban az erős érzéssé lett meggyőződés tör utat magának. Nem a

magyarázaté, a bizonyítások latolgatásáé az, hanem a lélek fölindulásáé, mely minél közvetlenebbül kíván nyilatkozni. Az előadásnak, a helyett, hogy hidegebbé tenné azt, inkább jóleső és hatásos melegséget kölcsönöz. Igaz, Marmontel retorikája nem mindig ilyen természetű: styljének regényeiben állandóbb formája, s ennél fogva kevésbé közvetlen, elnyújtottabb, követelőbb és hidegebb, de magában még mint retorika nem föltétlenül elítélendő. Annál kevésbé mondható, hogy Marmontel nem volt egyéb rhetornál.

Elbeszéléseiben, melyek már közelebből érdekelnek bennünket, a styl elegans szabatosságával, választékos csinájával az előadás élénksége párosul, s hatásos epikai folyama csak ritkán szünetel. A sentimentalis, melyhez vonzódik, bizonyos lágyságot kölcsönöz neki, mely olykor egész az édeskedésig meghigúl. Szereti az érzéseknek önmagokat festő nyilatkozásait párbeszédekben vagy monologokban. De e kitérések távolról sem azok a feszes szónoklatok, galáns bókolások és üres szócséplések, melyekkel a heroikus régény tele volt. A mesterkélrt körmondatok fölbomlanak s bár nem kevésbé szabatos, de egyszerűbb mondatfűzésnek engednek helyet. Az elbeszélő styl elevensége érdekében épen Marmontel tett egy érdekes javaslatot az *Encyclopaediában*; azt hogy a beszélgetőket jelző, megkülönböztető közbeszúrt mondatocskákat, a *dit-il* és *dit-ellet*, hagyják el az írók; ezzel növekedni fog az előadás drámaisága. Novelláiban maga gyakorlati kísérletet is tett vele, a mint magyar fordításaiban is láthatjuk. De Báróczi itt-ott önkénytelen megfélekezéssel közbeszúrja a hagyományos *mondákat* és *így szóltok*at. Művészi tekintetben, gondolatra, szerkezetre s előadásra nézve, a novellák Marmontelnek leghatásosabb munkái. Első gyűjteményök, a *Contes moreaux* két kötete, 1761-ben jelent meg s európai hírre emelkedve, számos nyelvre lefordítottatott. A négy kötetes második gyűjtemény, a *Nouveaux contes moreaux* az író halála után, 1801-ben adatott ki. Elbeszéléseit Marmontel a *Mercur* számára kezdette írni s az elsőt, *Alcibiadest*, névtelenül adta ki. Nagy hatást tett vele s Voltaireret vagy Montesquieut sejtették szerzőjének. Egy bölcséleti gondolatot példáz benne, igazi gall szellemmel. Alcibiadest a történet és szerencse adományai mindenek előtt kedvessé tették. De ő arra vágyott, hogy ne ezekért, hanem egyedül

magáért szeressék s egymásután teszi kísérleteit az athéni szépvilágban. De a gőgös csak a maga gyönyörűséget keresi általa; az ártatlan Glyceria vonakodik követni szülei ellenére; egy fiatal özvegy eldicsekedvén udvarlásával, csak meghódításának dicsőségét szerette; a tanácsbíró felesége, Rhodope, szakított vele, mert fenyegetett hírét többre becsülte az ő bírásánál; utolsó szeretője, Erigone, kikoszarazta, mikor a versenyen vesztesé lett, s elébe tette a győzöt. Tehát egyik sem szerette magáért! Sokrates, kinek Alcibiades elpanaszolja baját, megmagyarázza neki, hogy az ember mindennemű adományával teszi a «magát» s tanácsolja, hogy vegye el a kis Glycériát. Az ifju csodálkozik, hogy Sokrates neki házasságot ajánl. «Miért nem?» feleli a bölcs s «ha feleséged okos és jámbor életű, boldog ember léssz; ha pedig kikapó és csélcsap úgy bölcsesé léssz; mindenképen fogsz nyerni benne». E történet még a leglazább szerkezetű, a többiek erősebbek s nemcsak eszméjükben, hanem cselekvényökben is egységesek. A mese rendszerint kicsiny, de kerek és nem érdektelen. Néhány egyszerű bogra kötött szál, melyet közönségesen valamely nemes indulatnak, nagylelkűségnek, barátságnak, önfeláldozásnak, hősiségnek fölbuzdulása old meg. A jellemrajzok mind tipikusok; a szerelem különösen a történeti és idylli novellákban sentimentalis ízű, de a hősiség már nem pusztá hősködés. Az új forma tágabb és részletezőbb az olasz novelláénál s érzelmi motivumokban is változatosabb. Leírás igen kevés s az előadás főleg azokra a mozzanatokra fektet súlyt, s azoknál szélesedik ki, melyek a lelkiállapotok s fordulataik képét mutatják be, többnyire dialogokban vagy magánbeszédekben. Tárgyaikra nézve a Marmonteli novellák nagyon különbözök; éreztetik jóformán mindazoknak az irányoknak hatását, melyek a múlt századi francia regényben uralkodtak. A heroikus regények ismert világába és sajátos motivumai közé is elvisz, de enyhítve egy kissé modorának mesterkéltségét (*Lausus és Lidia, A samniumi menyegzők*, fordította Kazinczy); bemutatja a boldog emlékezetű pásztori regények álöltözetű urait és kisasszonyait (*A havasi juhászné*); az úgy nevezett családi regények jelenkori viszonyai, bűnei es erényei is megjelennek nála (*Leonorka, A két szerencsétlen, A jó anya, A kétség* fordította Kazinczy). A keleti természeti állapotnak divatos szembeállítását is megtaláljuk nála, a mi

művelődésünkkel (*A barátság*) ; sőt a korában nemi kedveltségre emelkedett tündéres mesék (*A négy palaczk*, Kazinczy) terere is tesz kirándulást. E különmemű tárgyakat mind a hangulatnak s morális fölfogásnak bizonyos egységebe olvasztja. Érzelmes ellágyulással festi a nemes lelket s majdnem mind nemes lelkeket fest: tiszta szívek egyesülését, az erény megható önfeláldozását, jó cselekedetek sikerét. Változatosság kevés benne s sentimentalis elegantiája vegre kifáraszt. Novellái azokhoz a tájképekhez hasonlitanak, melyekben a hangulat a fő; a rajz hűsége és biztossága mellekes. Csupa aranyba csillanó rózsaszín s ezüstös köd.

E novellákból adott Báróczi egy kisebb gyűjteményt, *Erkölcsei mesék* cím alatt, 1775-ben, Marmontel arczképével s a francia kiadás rézmetszeteivel. A nagyrabecsülésben, melylyel kora Marmontelre tekintett, teljes mértékben osztozik ő is, s e körülmény csak még inkább apasztja bátorságát, hogy megbirkózzék fordításával. Sehol sem szabadkozik jobban a maga csekélységével, elégtelenségével, mint e divat szárnyára kapott író s kétségkívül jeles stylistá bemutatása alkalmával. «Gyöngé tehetségem, a magyar nyelvben a hathatós szóknak szűk volta es ez írásnak új módja egyesülvén, egészen kétségbeejtettének volt czélomnak teljesíthetése iránt.» Barátai unszolják, hogy fordítsa le e szép és híres könyvet. Ő kétszer kezd hozzá, s kétszer teszi felre bizalmatlanul munkáját. Csak harmadszorra bátorodik neki, s állítja össze kötetet a következő novellákból: *Alcibiades vagyis a Magam, A két szerencsétlenek, Lausus és Lydia, A próbára vetett barátság, Leonorka, s A havasi juhásznő*. Még a kiadott szövegben sem nyugszik meg végkép, azután is simit, javít, dolgoztat rajta. Így 1803-ban *A két szerencsétlenek* egészen új fordítását adja át Kazinczynak, mely az elsőnél csinosossága daczára is könnyebb, rövidebb és hathatósabb. Néhány lap belőle megjelent a *Pályám emlékezetében*. A tulajdonneveket már itt Báróczi megmagyarosítja s talán az ő példájára tette ugyanezt Kazinczy a maga Marmonteleben. Az 1814-diki összes munkák nyolczadik kötetében megjelent szöveg azonban csak az első kiadás lenyomata. Ezt a munkáját Báróczi megküldötte Marmontelnek is, ki neki Párisból megköszönte a fordítást, melynél fogva reméli, hogy nemsokára a krimiai dámák is fogják olvasni könyvet; mivelhogy a történetírók

azt állítják, hogy krimiai Tatárországban is magyarul szólanak az emberek. Ha az elméskedő francziának ez a reménysége nem vált is be s Báróczi révén Krimbe aligha jutott el neve: annál olvasottabb és ünnepeltebb volt Magyarországon. A *Contes moreaux* Báróczin kívül még hárman fordították. Közöttük a legelső valószínűleg Zalányi Péter, felvinczi református pap volt, ki *Belizárjának* 1773-diki kiadásában, tehát két évvel Báróczi előtt, írja, hogy Marmontel «apróbb históriácskái közül is egynehányat rövid időn magyarul kiadni szándékozik.» A kiadásról magáról azonban nincs tudomásunk. Báróczi könyvével egy időben 1775-ben jelent meg Kónyi János fordítása: a *Díszes erkölcsökre tanító beszédek*, melyekben három marmonteli novella foglaltatik: *Laurettéről*, *Az havasoki juhásznéről* és *Lausus és Lidie*, mind megvaunnak Báróczinál is. Végre Kazinczy 1808-ban *Fordított Egyveleg Írásainak* első köteteül adta Marmontel *Színképző regéit*; Báróczi után *Alcibiadest*, a *Szerencsétleneket* és *Anikót* (Laurette); először a *Négy palaczkot*, a *Samniumi menyegzőket*, a *Kétséget* s a *Jó anyát*. Mindezeket, szokása szerint, újra dolgozva közölte 1814-ben megjelent munkái kilencz kötete közül az elsőben. Meg újra átjavítván, harmadszor is közre akarta bocsátani; de már erre nézve csak szándékát tudjuk emlékirataiból.

Báróczi e novellákat *meséknek* nevezi. Ez elnevezéssel szabatosabban kívánja megjelölni mivoltukat, mint a hogy a régi *beszéddel* tehetné, mely az ő korában még a kisebb terjedelmű, költött prózai történeteknek közhasználatú neve volt. Maga is a beszéd szóval magyarázza, hogy mit ért mese alatt s Kónyi, ugyancsak 1775-ben, szintén a Marmontel-fele novelláknak *Beszédek* czimet ad. Báróczi, hogy a mese szónak ily alkalmazását kimentse, gróf Haller Lászlóra hivatkozik, ki *Telemakusában* már szintén használja a mese kifejezést 1755-ben. Azonban Haller Ganymedes meséjéről s így *mythos*ról szól, nem pedig novelláról. Mythosra, csodálatos, hihetetlen elbeszélésre a mesét korábban s természetesebben is kezdhették alkalmazni. Maga Báróczi is ilyen értelemben, minden fönnakadás és mentegetődzés nélkül, él vele, például *A havasi juhásznében* a mesék által festett Philemon és Baucisről emlékezvén. A szoros értelemben vett novella nevéül ő kezdi alkalmazni először, átviven az *aenigmáról*, *fabuláról* és

*mythos*ról. A szónak ez a sajátlagos értéke nem sokáig maradt meg. Meg Harsányi Sámuel D'Arnaud novelláit *érzékeny mesék*nek nevezi 1794-ben; de Kazinczy már az 1790-diki *Orpheus*ban, az 1767 és 1773-diki kolozsvári Aesopus kiadás s Péczelinek 1788-ban megjelent meséi után, csakis a fabulát kívánja mesének neveztetni, az *Erzählung*ra pedig ismét új nevet keres. Ezt az új nevet a mondától veszi el, melyet *regének* vagy *agg-regének* híttak.*) Azoknak a hagyományoknak, melyekben történet és költészet összeolvad, valószínűleg ez volt a legrégibb neve; legalább az ősrégi *reges* elnevezés erre mutat. Kazinczy tehát, hogy a fabulát megkülönböztesse a novellától, ezt regének kezdte nevezni. Gellert *Fabeln und Erzählungen*jeit, meséknek és regéknek fordítja. Marmontel *Contes* *moreaux*it pedig *Szívképző regék*nek, míg a régi rege pótlására, a *Sage* fordítására Kármán *Eldorádó*jához írt jegyzetében új szót ajánl: a ma is élő *mondát*. Az *Erzählung*ot, ugyancsak Gellert fordításában, Kónyi *előbeszélés*nek nevezi (*Erkölcös mesék és előbeszélések*, 1776.); az ő szava hathatott az elbeszélés alakulására, mely, a beszélylyel és novellával váltakozva, most is használatban van. A két szónak, a mesének és regének, eddigi története tehát imez: A mese eredetileg rejtett szót, találós meset jelent; ebből vitetik át előbb a fabula és *mythos*, utóbb a novella jelölésére; utóbbi tisztéből azonban csakhamar kiszorúl. A nép a maga költött s költöttnek is tartott elbeszéléseit állandóan vele nevezi meg; ebben s a fabula értelmében ma is használatos. Epikai és drámai művek cselekvényének rövid foglalatát is mesének szoktuk mondani. A *rege* eredetileg a monda neve volt; Kazinczy kezdte használni a novellára, de nem igen követték. Mégis Kazinczy kezdésére vihetjük vissza a nagy novellának, a románnak mai nevét. Szemere Pál a regéből képezte a regényt.

*) Kisfaludy Sándor is e néven nevezi költői mondáit: *Regék* a magyar előidőkből; *Csobáncz* első versszakában a teljesebb formát is használja:

Csobáncz várról, édes, kedves
Im halljad egy *agg-rege*.

Újabban a rege határozatlanul bolyong ide-oda költészetünkben; a monda egészen háttérbe szorította. Arany János tért itt is vissza a régiséghez s *Buda halálát* nem mondának, hanem regének nevezte.

Az eredeti rege-szó is él még, de a költői alkotásoknak határozott fajtát nem jelölve.

A mese, Báróczi által használt értelmében nem igen hódított. Mándi Sámuel próbálja alkalmazni a regényre is, s az általa 1786-ban egy kötetben kiadott három kis regényt *Római mesék*nek nevezi. A regény különben legállandóbban a *történet* nevet viseli, még pedig, megfelelőleg az akkor divatos regény-compositióknak, többes számban. A regények vagy epizódokból vannak összeszöve, külön személyek külön történeteiből, vagy ugyanazon személyeknek inkább csak egymásután következő kalandjaiból, viszontagságaiból, történeteiből egybeillesztve. Egységöket a legjobb esetben a hős egysége vagy az általános alapeszme, a kitartó szerelem egysége, képviseli. A regény nem egy történetnek, hanem egy személy történeteinek, vagy egy gondolatot kifejező történeteknek elbeszélése. Innen már szokott többes számú elnevezése: történetek. Gróf Haller László 1755-ben *Telemak* történeteit adja ki, Mészáros Ignác 1772-ben *Kartigám* történeteit, Sándor István 1783-ban *Jelki András* történeteit, Kónyi János 1774-ben *Sármánt és Florentina* történeteit, ugyanő 1786-ban *Demokritusában Világbenézének* történeteit, 1792-ben pedig *Bellebillének és Karpillónak* történeteit, Báróczi 1810 *Amália* történeteit. De egyes számban is előfordul a történet, sőt még a historia is, bár ritkábban. Zalányi Peternél *Belizár historia* (1773), de Bölöninél *Mária már történet* (1794), Dugonics András *Arany perezekje* (1790) s Kármán *Fejvesztése* (1794) szintén, nem különben Vitéz Imre *Törpe Pétere* (1776). Az ilyféle munkák külföldi neve, a *román*, is kétségtől elvonul használatos volt közbeszédben, de irodalmilag kevésbé. Mikor az igazi román Kartigámmal beköszönt, megindul egyszersmind a purismus is, mely lehetőleg magyarral kívánja fölcserélni az idegen szavakat, így a románt is. Kónyi János ír egy verses hadi románt a szigetvári Zrínyi Miklósról (1779.) de későbbi munkáiban ő sem használja ezt a kifejezést, mely csak a jelen század elején lesz általánosabbá.

E kitérés után a műnevek történetére, visszatérhetünk Báróczihoz, ki a Marmontel-fele *Erkölcsei mesékkel* egy esztendőben, 1775-ben még egy kötet szépprózai fordítást adott ki: a Barcsainak ajánlott *Erkölcsei leveleket*. Eredetije Dusch János Jakab (1725—1787) német írótól való, ki Altonában

tanított philosophiát és matematikát s utóbb dán királyi tanácsos lett. Szindarabjai, komikus eposzai, didacticus költeményei és regényei jóformán nyomtalanul hangzottak el; de a magyarra is lefordított erkölcsi levelek bizonyos hatást tettek. Az 1759-ben megjelent két kötetes munka czíme: *Moralische Briefe zur Bildung des Herzens*. Dusch biographusai a magyaron kívül még három fordításáról tudnak: egy francziáról, egy hollandról és egy olaszról. A könyv különböző lelkiállapotoknak szónokiasan terjengő rajzát adja levélformában. Czinnyászt anyjának gyűlölete elválasztja kedvesétől, Cleonétól; a szeretők szenvedéseiket, kétségeiket, reménykedéseiket öntik ki leveleikben. Zikhem, ki hazájáért kapott sebeiben haldoklik, atyjához intézett búcsúlevelében elmélkedik a dicsőséges halál vigasztaló erejéről. Styrius hűtlen kedvesének Glycerának ad erkölcsi leczkét, melylyel megóvni kívánja a hiúság elfajulásaitól. Junius a táborból értesíti Deciust, közös barátjoknak Eucharisnak hősi haláláról, s kesereg a háború iszonyain. Az elhagyott Sophronia szemrehányásokat tesz a könnyelmű Phædonnak, ki megcsalta; szintűgy Zarine Zemesnek. Clymene haragos atyját engeszteli, ki nyomorba taszította el magától, mivel szívére hallgatott választásában; Zerin a tekozló fiú, szintén atyját kérleli bűnbánatában, élete alkonyán. Epicharmus leányának Eucharíanak, utolsó atyai tanácsait adja. Serena bevallja vőlegényének Smyrnonnak, hogy nem szereti, s ez kétségbeesve válaszol jegyesének. Íme a helyzetek, melyek a levelek írására alkalmat szolgáltatnak. Ép oly természetlenek és mesterkélték, mint az érzések, melyeket nyilatkozásra birnak. Képzeljük csak el a haldokló katonát, a ki hosszú és keresett periodusokkal sok-sok lapot szónokol tele a hősi halál édességéről; azután az atyát, kinek e szónoklaton meg kell vigasztalódnia. Az érzelmes pathosz, a rhetorikus fordulatok, a nagy és mégis lágy hang mintha a heroikus regények leveleinek, czéduláinak, beszédeinek folytatása lenne. Báróczi előbeszédében fejtegeti, hogy e levelek azért becsesek különösen, mert az érdeklődést nem foglalják le a történet számára, a morált úgy szólván magamagával teszik érdekessé. De a világnak e hamis érzelmeségével festett képében sem természet, sem igazi morál nincs. Szerelem és bűnbánat, hazafiság és barátság, minden csak diszelgő affectatio.

De e sentimentalis fölfogás akkor divat volt; a költői génusz már Wertherrel vajudott. Ez egyik oka a könyv kedveltségének. A másik szintén egy. divat: a levélírás divata, mely amazzal különben összeköttetésben van. A levél alkalmat szolgáltat subjectiv, sentimentalis ömlengésekre s ez alkalmat a múlt század emberei, oly bőven fölhasználták, mint semmiféle más kor. A levélírás valóságos szenvedélyévé lett az embereknek. Az érzések kinyilatkoztatásának e kedves alakját használja Dusch. Nemcsak használja, hanem bizonyos helyzetek belső kiszínezésére mintegy önálló, külön műfajjá emeli. Korához kétségkívül olyan módon szólt, melyet az megértett: könyvének formája is, hangja is tetszett. Kazinczy már nem sokra becsülte e leveleket, és sajnálja, hogy Báróczi fordításukkal vesződött. De ő maga más véleményen volt s írói törekvésének és styljének sajátosságát tekintve, egészen érthetően. Épen e szabatos és tiszta mondatszerkesztés volt az, melynek meghonosításán leginkább igyekezett; e föllengő és olvadozó előadás, az érzésnek e kimért föl- és alá hullámozása melynek visszaadása neki legjobban sikerült. Vonzódott Duschhoz, ki alkalmat adott neki, hogy épen e tulajdonait rajta gyakorolhassa és ragyogtathassa. Báróczin kívül Sándor Istvánnak maga által is bizonytalannak jelentett adata szerint a Dusch-féle erkölcsi leveleket lefordította s kiadta volna még 1779-ben Baranyi László, volt gárdista, utóbb debreczeni szenator, a *Heverés párnájának* írója; Duschnak azonban egy másik munkáját, a *Tiszta és nemes szeretet erejét* (Orestes és Hermione) lefordította s 1789-ben közre is bocsátotta Ivánkai Vitéz Imre pécs-kerületi iskolafőlügyelő, ugyanaz, a ki Spiess német regényét a *Törpe Pétert* átültette (1790) s Goethe *Clavigóját* is lefordította.

Báróczi még két regény fordításán dolgozott 1790 táján, de a melyek csak halála évében kerülhettek sajtó alá s közrebocsáttatásukat már nem is érhetette meg.

Az egyiknek czíme: *A mostani Adeptus ragyis a szabadkőművesek valóságos titka*. E könyvre nézve az irodalomtörténeti följegyzésekben sok zavar van, Kazinczy megvallja, hogy a munkát nem látta, s kettőnek veszi: *Új Adeptus* és *Rózsikának titkai* címekkel. A kettős címet azonegy regény viseli, melynek második címéül a szabadkőműves «rózsára»

czélozva,*) meglehet, hogy Báróczi eredetileg a *Rózsikát* szánta, de utóbb megváltoztatta tervét. E változtatásról azonban Kazinczy nem tudott s két munkának írja a két-című regényt. A Rózsika innen kezdve folyton kísért a Báróczira vonatkozó följegyzésekben.***) Ballagi Aladár is így adja a könyv czímét s még azt a tévedést követi el, hogy ennek s az Amália történeteinek megjelenése között tíz évi közt keres. Báróczi maga írja, az utóbbi munka előtt, hogy a censura *Adeptusán*, «kígyót gyanítván a zöld fű alatt», olyan változtatásokat kívánt tenni, melyekbe nem egyezhetett bele. Így hát mind a két könyvének megjelenésével jobb időkre várt s a «mosolygóbb környülállások beköszöntésével» egyszerre adta őket nyomtatás alá; egyszerre is jelentek meg 1810-ben. Még nagyobb hibáz egy névtelen irodalom-történetíró (*Pesti Napló* 1853) a ki az *Adeptust* s *Rózsikát* eredetieknek mondja s ezeken kívül Báróczinak egy francia alchymiai munkát tulajdonít. Báróczi a címlapon is megjegyzi, az előljáró beszédben is elmondja, hogy e regényt francziából fordította. Eredeti czíme: *L'adepte moderne, ou le vrai secret des Franc-macons*.****) Eléje teszi az alchymianak azt a hosszú, hetven sűrű lapra terjedő védelmét, elméletét, történetét, mely komolyságában, hevességében oly szomorúan juttatja eszünkbe, hogy mily kiváló lehetőség színaranyától fosztotta meg irodalmukat e tudóskodó babona, mely aranyat akart csinálni. A történet maga egészen értéktelen: egy a francia kormány által

*) A szeretet és hallgatagság jelképe: innen szerepe a titkos társulatok körében és elnevezései közt. Ezek egyike volt a múlt század nyolczvanas éveiben a szélhámos Grossinger által alapított s Németországon, Ausztriában és hazánk felső részén is elterjedt Rózsarend. (I. Abafi ismertetését a *Hazánk* 1885, 86.) A rózsarend női titkos társulat volt, de kivételesen férfiakat is fölvelt. Szövetkezetébe tartozottak Kazinczy Ferencz, apósa gróf Török Lajos s nemes imádoztja Radvánszky Teréz.

**) A zavart fokozta, hogy 1808-ban csakugyan jelent meg magyarul egy, *Rózsika titka* című regény, melynek szerzője Holosofszky Imre.

****) Báróczi több adatot nem közöl eredetijéről. A párisi Bibliothèque Nationaleban hiába kerestettem; de a British Muzeumban rá akadtak. A könyv névtelenül jelent meg, szerzője nem is ismeretes. A címlap szerint Londonban nyomtatott: cette année aux dépens de l'auteur. A katalógus 1760-ra teszi megjelenési évét; csakhamar készült belőle német fordítás is.

üldözött aranycsinálónak, De la Bordnak s nevelt fiának fárasztó viszontagságaik, szenvedéseik, kalandjaik, összeszöve néhány lanyha szerelmi episóddal. Az aranycsinálók természetesen a legokosabb és legderekabb emberek, az emberiség jóltevői. De sem a szabadkőműveseknek, sem az aranycsinálásnak «valódi titkáról» voltaképen semmit sem tudunk meg. Egy szelenczében őrzött por az ólmot aranynyá változtatja: ez az alchymia titka; a nyert kincseket a szenvedők javára kell fordítanunk: ez meg Rózsikának, a szabadkőművessegnek titka. A kornak sajátságos terminológiája szerint philo-sophus, szabadkőműves és aranycsináló voltaképen egyet jelent. Legérdekesebb a könyvnek az a vonása, hogy egy, a múlt században oly gyakori typusnak, a nemzetközi kalandornak, viszontagságos pályáját mutatja be. Tudósoknak, bölcseknek, politikusoknak, nemzetgazdáknak, apostoloknak tartották magokat s egész Európán keresztül üldözték a szerencsét, egyszer börtönben sinylődve, majd az élet javainak bőségében úszva, erőszakoskodva és a legmagasabb erényeket hirdetve, olykor bizonyos hatalomhoz jutva, de többször menekülve a rendőrség szeméi elől, ma Spanyolországban, holnap Angliában, holnapután Lotharingiában s azután meg visszakérülve Franciaországba. Így folyt De la Bordnak s Adeptusának élete sora is, kik a Báróczi által fordított francia regény hősei. Levegője az a mysticismus, mely a fölvilágosodás kora társadalmának egyik oldalát jellemzi.

Az *Amália történeteinek* szelleme már egészen német. Egy sentimentalis családi történet, a *Haramiák* motivumával, melyre, az Amália név is emlékeztet. Van benne egy jó és egy gonosz fiú; ez kamarás, amaz «ezeres» azaz ezeredes. A derék fiu, apjának, gróf Napkövinek ellenere, feleségül veszi Amáliát, s ezzel alkalmat ad a haszonleső testvérnek, hogy őt a gróf kegyéből kitúrja. A derék fiatal asszonynak minden esdeklése hasztalan az ármánykodás ellen. A bonyodalmat a grófnak Angliából érkezett dúsgazdag öcsse oldja meg. Ez elterjeszti a hírt előbb a saját, majd meg bátyja bukásáról. A szerencsétlenségben a «gonosz kamarás» természetesen megvetéssel hagyja ott atyját, míg a kitagadottak, a jó «ezeres» es felesége, tárt karokkal fogadják balsorsábañ. Miután így kinek-kinek igazi valója megnyilatkozott, az angliai öcs nem titkolja tovább, hogy a rossz hírek csak költöztek vol-

tak. Mindnyájan érdemök szerint boldogok lesznek; a kamarást ezer tallerral szelnek eresztik. A kis regény elbeszélése elég gyors, bár egészen közönséges. Érzelmes moralizálása: korának nemet divatja. E sok szép erkölcs, szép cselekedet, kellemetesség, szeretettel teljes tisztelet, érzékenység, mindez értékvesztett, divatból kiment szavak fölidezik előttünk a czo-pfok és arany szelenczék világát, melyben a jóság annyi volt, mint érzékenység, a könnyezés pedig tiszta gyönyörűség. E német történetet Báróczi külsőképen megmagyarosította; de csak a nevekben s még így is egészen külsőképen. Napkövi, Kigyóhonnyi, Széphonnyi, Játékhegyi: ezek a személyek nevei. Kazinczy, az ő példáján, valamivel mégis tovább ment s francziáinak és németjeinek jobban magyar hangzó neveket adott.

IV.

AZ «ÉRTHETETLEN NYELV».

Báróczi nyelve volt az, Marmontel meséinek fordításában, melyet a sárospataki könyvtárnok a fiatal Kazinczy előtt, érthetetlennek mondott. E nyelv valóban az akkori Magyarországon kétféle értelemben is érthetetlen volt. Érthetetlen, mint általában magyar, azok előtt, kik a köz- és magánélet idegen nyelveihez ragaszkodtak, s csak deák szónoklatot és tudományt, csak franczia s német regényt és verset tudtak képzelni. De érthetetlen azok előtt is, mint újitott, fejlesztett magyar nyelv, a kiknek az új idők igényeiről egy elmaradt nyelvvel szemben, a nyelvfejlesztés módjairól és eszközeiről, az egyeni nyelvgénusz hatalmáról és jogáról fogalmok sem volt, s a kik egy-egy megcsontosodott szórendi forma fölbontását az igazi magyarság megbolygatásának nézték. Az ősi magyar szabadság biztosítékának tekintették s ilyenül féltették a deák nyelvet, melyen ama szabadság levelei keltek, míg a magyar nyelv bővítésében és fejlesztésében tisztaságára, eredetiségére láttak veszedelmet. A deák nyelv hivatalos uralmát Verbóczi őrizte, a régi magyar nyelv sérthetetlenességét Gyöngyösi, a magyar jogi és költői szellemnek két legnagyobb tekintélye. Báróczi megtett minden tőle telhetőt, hogy mindakét irányban megértesse magát: megértesse magyarságát azokkal, kik

minden magyar irodalmi és tudományos kísérletet fejrázva fogadtak, s megértesse új-magyarságát is azokkal, kik a nyelv-fejlődést befejezettnak tartották.

Ez épen oly nagy, mint kikerülhetetlen kényszerítő föladat volt rá es társaira nézve. Annak a lelkes csapatnak, mely a magyar nyelvet és irodalmat újjá kívánta teremteni, még más munkája is volt azon kívül, hogy mint költők alkotásaikkal, mint stylisták előadásukkal hassanak, hódítsanak, példát adjanak. Védelmezniök kellett még általában a magyar nyelvet, kiküzdeni jogát, mint a nemzeti gondolatnak egyetlen hivatott kifejezőjét, a nemzeti művelődésnek egyetlen hivatott eszközét, a nemzeti élet uralkodó elemét. Az írói kedvnek és tehetségnek munkája mellett, mely új magyar irodalmat akart teremteni a nyugatiak képére, új eszmékkel és új formákkal teljest, szükség volt a lelkesedés izgató munkájára, mely legalább meghallgattatást szerezzen a magyar szónak s fölforgassa a nemzeti életnek megkérgesedett talaját, hogy az új nemzeti irodalom gyökeret verhessen benne. Báróczi részt vett mindegyik munkában: a tehetségében is, a lelkesedésében is.

Az utóbbiról egy névtelenül megjelent röpirata tesz tanúságot. Az 1790-ben Bécsben kiadott munkácska címe: *A védelmeztetett magyar nyelv; vagyis A deákságnak mennyire szükséges voltáról kettős beszélgetés.* De hát ki ellen kellett védelmeznie a magyar nyelvet? Nyakas magyar emberek ellen, kik nézetökkel bizonyosan nem álltak magokra a hazában. Görög és Kerekes, a *Hadi és más nevezetes történetek* írói, a magyar kultúra lelkes barátai, 1789 szeptemberében száz arany díjat tűztek ki három pályakérdés megoldására: milyen ereje van a nemzeti nyelvnek a nemzeti jellem föntartására; mennyire segíti a nemzeti boldogulást az anyanyelv gyarapodása s viszont mily mértékben hátráltatja mellőzése; mennyire szükséges a magyar nemzetnek a deák nyelv tudása? A felelet, melyet e kérdésekre a nemzet gondolkodása és önérzete adott, korántsem volt egyhangú; ellenkező értelműek az irodalmi válaszok is. Gáti István és Vedres István hazafias irányban feleltek: a nemzet haladását nyelvének virágzásával látták kapcsolatban, s ennél fogva a magyar nyelvnek köz érvényre emelését, terjesztését, művelését sürgettek, a deáknak pedig lehető mellőzését. Munkáik: *A magyar nyelvnek a magyar*

hazában szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedések czim-mel meg is jelentek Bécsben 1790-ben. De az ellenkező nézetnek szintén támadt két író képviselője is, kik közül a hevesebbik azt igyekszik tizenhat czikkben bizonyítani, hogy a magyar nyelvnek folyamatba hozásából az egész haza törvényeinek és szabadságának veszedelme elkerülhetetlenül be fog következni. Mily hihetetlenül hangzik ma az okoskodás: a magyar szabadság feltétele a magyar nyelvtől! Mily gyorsan eldöntötte a vitát az idő, melyre Bacsányi e nézetek tárgyalása alkalmával hivatkozik a *Magyar Múzeumban*: «Csodálkozni fognak idővel (ha a józan ész a szántszándékkal való vakoskodáson és a hazának igaz szeretete a mellékes tekinteteken valahára csakugyan győzedelmet vehetend) csodálkozni fognak majd jobb időben születendő maradékink, miként találhatott ennyi akadályt, ennyi ellenséget egy oly világos igazság, melyről csak ketelkedni is szembetűnő tudatlanság». Száz évvel ezelőtt az igazság nem tetszett ily általános világosnak; védelemre volt szüksége. A deákos magyarok ellen szálltak síkra 1790-ben Decsi Sámuel *Pannoniai Phoenixe* s Bessenyei röpiratai, más nemzetek példájából s a magyar nyelv vizsgálatából bizonyítván ennek alkalmas voltát a közügyek vitelére s a tudományok művelésére és terjesztésére. Decsi is, mint Bessenyeinek ugyanez évben Révai által kiadott *Jámbor szándéka*, a magyar nyelv érdekében tudós társaság fölállítását sürgeti.

A bécsi szerkesztők által megindított polemiába, a tizenhat czikkos deákoskodónak felelve, résztvett Báróczi Sándor is, a *Védelmezettett magyar nyelvvel*. Az álláspont, melyet elfoglal, ma sokkal általánosabb, a nézetek, melyek mellett kardoskodik, sokkal közönségesebbek s magoktól értetőknek tetszők, sem hogy a gondolkodás mélysége hatna reánk e röpiratban. De az érzésnek és fölfogásnak nemes emelkedettsége, melyet nyugodtságában is lelkes előadása oly hiven tolmácsol, a nemzeti kórok nyügeitől való menekülés heves vágya, a nemzeti életnek forró kívánása, egy nagy jövőről való álmódzás s egy nagy múltnak mélázó, de erős önérzete: ezek gyakorolnak reánk könyvében élenk benyomást. Föltűnik klaszikai műveltsége is; a röpirat rakva van töredékekkel Horatius, Ovidius, Martialis, Tacitus és Cicero maradványai-ból. Kazinczy írja *Studiumai* közt: «Ő benne itt egy oly bölcses, egy oly hazafit látunk, a ki csendes szögletből nézi rég-

óta vesztére siető, habjai közt süllyedező de végre örvényeiből ismét kiszabadult hazáját, s azt nemcsak nézi, hanem mikor segítségére kellett, készen kikelt, s ime újra készen kikel!» A politikai nyomás enyhülésével, ép ez időtájt új versengésben, új ellenségeskedésben forrnak a nemzeti szenvedélyek. Báróczi bevezetésében erre az egyenetlenkedésre mutat, mint közbajaink, elnyomatásunk, hátramaradásunk átkos forrására. A könyvecske czimrajza is a két czivakodó klasszikus darut ábrázolja. Sürgeti többi nemzeti hibánk levetkezését, s azután István és Aloysius között folytatott párbeszéd formájában fejt ki részletesen nézeteit. István a magyar, Aloysius a deák mellett foglal állást. Az országok virágzásának őt föltételek tűzi ki. Ezek: 1. Fényes viselt dolgainak és egyéb tudós munkáknak a maga született nyelven való megírása. 2. A tudományoknak és egyéb mesterségeknek, hazájában a maga nyelven való virágoztatása. 3. A kereskedés, nevezetesen pedig az, melyet *activus* kereskedésnek nevezünk, és a mely a természet s mesterség produktumaiból áll. 4. Az idegen nemzetekkel való magamegkedveltetése. 5. A tartományok fekvése és éghatározatja. Röviden: erkölcsi, gazdasági és természeti föltételek, melyek hazánkban mind megvannak vagy könnyen megszerezhetők lennének, csak akarat és kitartás kellene hozzá. A tizenhat ellenző állításhoz képest tizenhat szakaszra osztott fejtegetés ment minden egyoldalúságtól: Báróczi nem ellenzi, sőt kívánja a deák nyelvnek megillető művelését, csak jogtalanul bitorolt helyet követeli a magyarnak. Királyával, gyűlésein és könyveiben a maga nyelven szóljon a magyar! Végül a nemzeti nyelv művelésére s a közerkölcsök nemesítésére a nemzeti színügy fölkarolását ajánlja, melyet ellenfele, ki leginkább a katolikus egyház szempontjaiból indult ki, szent borzalommal hallgat. A röpirat, mint már mondtuk név nélkül jelent meg. Báróczi végig névtelenül beszél, mert csendes és mély lelkiületével csak egy név dicsősége lebeg előtte: a magyar névé. Minden más mellékes, a magáé leginkább az. — Azonban nem az izgatás tere, hanem a másik, a nyelvművelése az, melyen Báróczi hervadatlan koszorúját aratta. Bátortalansága, talán önismerete nem engedte, hogy eredeti íróvá legyen. Egy költői levelet (a *Bessenyei György Társaságában*), egy éjtszakai merengést (a *pozsonyi Hírmondóban*) a Kazinczy által említett könyörgé-

seket s nyelvügyi röpiratát kivéve mi eredetit sem adott ki. Csak fordított, meg pedig nem is halhatatlan munkákat; tisztán és egyedül írásainak nyelvi oldalával, mint *stylista*, mint nyelv-művelő kívánt szolgálatot tenni. S ma eredetijeit, az egykor Európaszerte ünnepeelt Calprenèdet és Marmontelt, egyedül ő, a fordító, tartja még nálunk emlékezetben; eszméik, rajzaik, *styljök* annyiban érdekelnek, a mennyiben Báróczira s általa szépprózáink fejlődésére hatottak; csak az ő kedveért olvassuk őket. A francziáknak is van egy halhatatlan írójuk, a ki szintén egész életében csak idegen gondolatokat tolmácsolt: Amyot Jakab, auxerre-i érsek, Plutarch fordítója. Ő is csak fordított, de úgy, hogy a francia irodalmi *styl* alakulására alig gyakorolt valaki nála nagyobb és jótékonyabb befolyást. Ugyanazok a magasztalások hangzanak feleje, mint Báróczi fele, s nem kisebbek, mint Sainte-Marthe, Huet és Vaugelas halmozzák el velök. «Ő a mi *breviáriumunk*» kiált föl Montaigne. Szakasztott ez a helyzete Báróczinak is, csak-hogy ő kétszáz évvel később tette azt a szolgálatot nyelvének, a mit Amyot a francziának még a XVI. században tett. Az új magyar prózai költészet *styljét* ő alapította meg. Ma már, munkásságának és hatásának tetőpontja után több mint száz évvel, alig méltányolhatjuk maga választotta szerény dicsőséget. Nagy gondolatok, megragadó érzések, maradandó alkotásokban örökítve meg, nem vezetnek képzeletéhez, eszéhez, nevéhez. A mi eredetileg az övé volt, nyelvgeniuszának alkotásai: annyira kortársaié és minden utána következőké, annyira mindnyájunké lett, hogy ma már nem igen gondolunk forrására. E bizalmatlan nagy tehetség sajátságos sorsa, hogy épen sikere teszi nehezzé igazi méltánylását. Új szavai, eredeti szólamai, fordulatai, szórendi és mondatszerkesztő újításai ma már oly közönségesekké lettek, hogy alig tudjuk, hol keressük eredetöket. A mi nem sikerült neki, nem nyert elfogadást, vagy gyorsan elavúlt, épen ezért szemet szűr írásaiban s rövására írjuk; de a mi sikerült s közbirtokká lett, nem tűnik föl, s eszünkbe sem jut, hogy föltalálásának érdemét neki tulajdonítsuk. Kortársai természetesen más helyzetben voltak vele szemközt. Az ő szemeikben s tudásuk szerint minden újítása újnak is tetszett s az övé gyanánt lett ismeretessé. Ők a nehézségeket is jobban ismerték, melyekkel Báróczinak meg kellett küzdenie, mert magok is lépten-nyomon kényte-

lenek voltak küzködni velök. Báróczi sokszor segített rajtok, ha mást nem, legalább az utat mutatta meg, melyen előre haladhatnak. Innen a közelismerés, majdnem hódolat, melyben részesítették.

Az új magyar világnak, melyet nyugot eszméi és formái alakítólag kezdtek áthatni, oly nyelvre volt szüksége, mely megfeleljen neki, eddigi eredményeit legalább külsőleg nemzetiebbekké tegye s tovább fejlődését biztosítsa. Addigi egész irodalmunkhoz hiába fordúlt. Ezt még egy régibb korak szűkebb eszme és érzésvilága, másnemű gondolkodásmódja s más, elavúlt törekvései tanították nyelvére. Tárgyai: a vallásos, politikai és hadi élet komoly kérdései és tényei, a kifejezés erejét, sokszor faragatlan erélyét tették jellemző vonásává. Az irodalom, melynek már teljesebb és gazdagabb köre lebegett az úttörők szeme előtt, bizonyos ágai-
ban kétségtelen hasznát vehette e stílnak; de nem elégedhetett meg vele. Nem különösen, ha az új társadalomnak szellemi szükségletére gondolt, melynek meghódítása s magyarul fejlesztése volt a fődolog. Annak a nyelvnek, melyen ehhez akartak szólni s a mely hivatva volt éreztetni vele, hogy a magyar méltó tolmácsa tud lenni a francia és német szellem legkiválóbb alkotásainak: annak a nyelvnek sok más hangra, sok más színre is volt szüksége a hagyományos erőn kívül. Mikes, kinek prózájában szelid humor csillog s az érzés rezgése cseng, ha ugyan már korábban ismeretes lett volna is, szélesebb körben, gyökeresebben átalakító befolyást aligha gyakorol: nyelve, stílje annyira subjectív, ennek sajátzerűsége oly benső és szoros kapcsolatban van lelki világának sajátzerűségével. Faludi változatosabb, fordulatosabb, elevenebb mint elődei; bőségesen gyarapítja az irodalmi nyelvkincset; az újításra is mutat utat; de a testőrök föllépéseig megjelent didacticus maximáiban azokra a költői ágakra nézve, melyek művelése vagy inkább meghonosítása sürgős irodalmi, sőt nemzeti szükséggé lett, nem nyújtott példányt. Ezenkívül Faludi ízlése nem volt abban a körben iskolázott, melyre a nyelv- és stil-reformnak első sorban kellett tekintettel lennie. Jól tette, hogy minden fönakadása alkalmával legelőször a népnyelvhez folyamodott s ennek frissességével es gazdagságával próbálta elevenítgetni a nehézkesebb, petyhüttebb és szegényebb irodalmi nyelvet. De nem volt válogató; a nép

nyelvéből, a tájszólásokból nem ritkán merített kifejezéseket, szólásmódokat, melyek megfelelőek, eredetiek s az irodalmi beszédben újak is voltak, de társalgásra nagyon is sententiousok s néha oly képzetekre vezetők, melyektől a finomuló modor tartózkodott. E modornak ő adta először a *finom* nevet. Így hát, a csekély számú kivételeket nem tekintve prózai stílusunk vagy merő naturalismus volt, s a mennyiben nem az, idegenektől tanult latinosságokkal, németességekkel teli. Valóban ennek a kornak prózája, különösen az elbeszélő költészet prózája nem volt finom, sem szabatos, sem a szó igazi értelmében magyaros. «Vannak» úgymond Bessenyei, «magyar könyvek; igen, de írásuk módjának hallása pofád tövéről füledet lemarczangolja, ájulásba ejtven értelmet, mely olvasásukat türéssel nem győzi. E soraimnak értelmét ne oda düjtessed, mintha hivalkodásomat táplálva, a magyar nyelvnek erejét csak egyedülvalóságomnak tulajdonítanám. Én sem tudom, te sem, hol tanúlnám?» E sorok oly írótól valók, ki nálunk először sürgette az írás szépséget. Elege éreztetik, s talán öntudatlanul is, mennyire szüksége volt nyelvünknek finomodásra. De, ha Kazinczy kora előtt is hajlandók vagyunk nyitva tartani szemünket az idegenszerűségekre, látni fogjuk, hogy magyarosodásra is szüksége volt. Szükséges és halaszthatatlan volt a visszahatás a nyelv kevertsege, különösen deákossága ellen, mikor már a költői nyelv is olyanokat kezdett tűrni, mint az Amade-féle sorok:

Ámbár vagynak sok irigyim,
Érted ezer ellenségim:
De azokat *contemnálok*
S a hol lehet *confundálm.*

E kettős irányban, de a két törekvést kiváló érzékkel kötve össze, mutat Báróczi példát. Egyfelől jó ízlése, másfelől ép nyelvérzeke mind a két irányban megőrizte olyan rikító és veszedelmes túlzásoktól, a milyenekbe utódai tévedtek. Elég egy-két lapot olvasnunk belőle s meg fogunk győződni róla, hogy kitünően tudott magyarul. De érdekes látnunk, hogy midőn szavakban, kifejezésekben lehető tisztaságra törekszik, a finomság, folyékonyság és hangzatosság kedvéért miképen alkuszik meg nyelve gyökerességével s ültet át idegen mintákra kevésbé sértő fordulatokat, szólásmódokat, mondat-

fűzési sajátosságokat. Az irodalmi nyelv szótárát újonnan alkotott szavakkal gyarapítja; de e nemű kísérleteiben távol marad attól az ízetlen és értetlen gyári termeléstől, melyre Barczafalvi adta magát. Keres magyaros fordulatokat is s szívesen alkalmaz jól hangzó vidékiességeket, de korántsem azzal a képtelen nyerseséggel, mint utána Dugonics. Tudatos idegenszerűségekkel is él, hogy styljét választékosabbá és lendületesebbé tegye; de nem oly mértéken túl, mint Kazinczy tette, fejlődésének egy időszakában s a támadások és gúny által túlzásokra ragadtatva.

Nem véletlen eset, hogy az, a ki a nyelv és stylreform mindkét irányát egyesítve, először gyakorolt magyar szép-prózájával általánosabb hatást, erdélyi ember volt. A magyar nyelv fejlődésének ottani jelleme, mely sok tekintetben különbözik a magyarországiétól, külső és belső életviszonyainak sajátzerűsége erősebb ösztönt s több eszközt adott erre a föladatra. Az erdélyi előkelő világ tovább és melegebben ragaszkodott a nemzeti nyelvhez, mint a magyar. A fejedelmi udvar hagyományai, formái, nyelve nem mentek oly könnyen veszendőbe. A magyar nyelv nemcsak eredetiségét őrizte meg híveiben, hanem a művelésére való hajlamot is. A társalgás nyelve a főrangú körök jelentékeny részében is magyar lévén, udvarias szólamokban, folyamatos símaságban gyarapodott. A fejedelmek alatt a diplomatia nyelve is magyar volt, s kétségkívül ennek is megvolt művelő hatása és megmaradtak hagyományai. A nemességben, még fejedelmi példák hatására, élt az írás kedve. «Ifjak és öregek, férfiak, asszonyok és leánykák örömet találtak, fényt kerestek és dicsőséget abban, ha neveik nyomtatott könyvek homloklapjaikon jelenhettek meg, míg nálunk a könyvesinálók, kivéren fölötte kevés eseteket, papokból, professorokból és az ars nem áros salutaris doctoraiból állottak; ez magában és kezdetekor talán nevetséges, de a következésre nézve fölötte tiszteletes düh volt», írja Kazinczy. Mind e hatások, hajlamok, készülétek kiváló nyelvtalentummal találkoztak Báróczi lelkében s korszakos stylistává érleltek, mint a hogy kedvező talaj és napfény kicsiráztatják a magot és fává érlelik.

Báróczi mindenek előtt tiszta magyarságra törekszik. E kifejezés alatt ma két dolgot értünk. Értjük egyrészt a szók magyar voltát s a magyar szókból álló beszéd keveret-

lenségét; másrészt pedig a szólásformák eredetiségét, a mondat-szerkesztés magyarosságát. Ma az utóbbira fektetünk nagyobb súlyt s inkább ebben keressük a nyelv tisztaságát; de Báróczi idejében a nyelvtisztaság kifejezést általánosabban az előbbi értelemben használtak. *Kassandra* előszavában írja: «E könyvnek fordításában azon igyekeztem, hogy azt tiszta magyarsággal adhassam elő, a minthogy el is távoztattam, a mennyire csak lehetett, minden idegen szót, melyek a magyar beszédet korcsossá teszik, más nyelvektől kölcsönözni.» De purismusa egyáltalában nem volt túlzó és mértéktelen. Nem is csinált szót abban az értelemben, a mint ma a szócsinálást értjük. Nem fordított vakon át idegen alkotásokat s új képzésekre sem igen bátorodott. Szóújításai leginkább csak fogalom-elemző összetételek, még pedig nem szógyökereknek később oly féktelen divattá harapózott s költői nyelvünket e század negyvenes éveig jellemző összetételei, inkább kiképezett szavaknak összefoglalása egy-egy fogalom jelölésére. Ilyenek: nézőjátékos = színész; játék-állás = színpad; kegyelem-bér = nyugdíj; tapasztalás-kívánság = curiositás; ügyfolytató = ágens; törvény-titoknok = jegyző; szembenülő = négy üleses kocsí stb. Ide tartoznak s az előadás rövidsége és könnyebbsége tekintetében igen fontos újításai Báróczinak a lét főnév összetételei; hogy-lét, távol-lét stb. Ritkébbak az olyan példák, midőn valamely szónak új értelmet ad, a szokottnál hol bővebbet, hol szűkebbet, vagy képzőjét mással cseréli föl. Így a vagyon nála birtok a legszélesebb körrel, még a feleségre is alkalmazva; tétel = részvény; rekesztek = pályák; utasít = tanul; címerez = kifejez; érrugás = érverés; birodalom = bírás; tanúlság = tanulás; maradék = maradvány, holttest értelmében is; gyanít = gyaníttat, gyanút kelt. Beszédének nemcsak az ad erdélyies szint, hogy ragokban és képzőkben a nyílt *a* és *e* hangokat fölötte szereti, hanem sok szavának vidékies formája is: talám, tanál és tanálkozik; rend = sor; ropantot; parázsa; pázsint; segélyt = segít; bővebb igealakok: rohanik, lépik, láttanak, kertenek; alkalmasint = alkalmasan; szép szerint = szép szerével; utóbbszor = utóljára, még egyszer; bodorgó = bolyongó; panaszol = panaszkodik. Régiségeket, eredeti szóformákat és szóhasználatokat is bőven találunk nála: keserves = elkeseredett; sebes = sebesült; gondviseletlenség;

meggyőz = legyőz ; helyrállatás ; soholt ; viszontagol = viszonoz ; érdekel = érint, de a mostani szűkebb jelentésében is ; nyom = nemzedék ; elő egyes számban is, ma csak előd ; szerencseltet = gratulál, szerencsét kíván ; palota ; igen becsületesebben = sokkal becsületesebben. Az idejegyzett csekely számú példákból is láthatni, hogy a purista Báróczi szóújítása mily óvatos és tartózkodó. Alig bátorodik tovább menni segítségért a határos, legközelebb eső és legtermészetesebb forrásoknál : a régi és tájszóknál s a szóösszetételnél. Innen van, hogy nyelve ma, mikor az ő utána gyártott és forgalomba hozott új szóknak jelentékeny része már kiment a divatból s szinte sérti nyelvérzekünket, kevésbbé tetszik szokatlannak, érthetetlennek, tarkának, mint követőié.

Azonban Báróczi nem volt föltétlenül és minden téren purista. A *Védelmeztetett magyar nyelvben* írja : «Mindaddig míg nyelvünk nagyobb tökéletességre nem mégyen, eljünk minden scrupulus nélkül deák terminusokkal, nehogy czifrázván és időnek előtte affektálván a nyelvnek tisztaságát, érthetetlenkétegyük magunkat». Tehát : terminusokkal. A szép-prózában tisztít, újít, küszöböl minden idegent ; a tudományban ideiglenesen megtarthatónak állít. Röpiratában maga is sűrűn él deák kifejezésekkel, melyeket regényeiben gondosan kerül. Az elvi megkülönböztetésre a tudományos és szép-próza között, melyre maga elméletileg és gyakorlatilag rámutat, nem gondoltak sem azok, kik megtámadták deákoskodását, sem Kazinczy, ki általánosítva védelmezte azt.

Talán fontosabb ezeknél, hogy szókinséssel miképen él Báróczi. E tekintetben oly tulajdonságokra törekszik, s oly eredményeket ér el, melyeknek az akkori magyar beszéd legnagyobb híjával volt. Ilyenek már a könnyebb folyamatosság, a finomság s némi változatosság. A könnyű mozgás hiányát különösen érezzük elbeszélő prózáinkban, mely nem folyt, nem haladt, csak terjengett s el-elakadva gördült odább. A képzetek erejét, benyomásuk frissességét, színök elevenségét az örökös, kénytelen körülírogatások hosszúsága, terjengősege és elvonó természete untalan ellapítják, elhalványítják. Az eleven kép mázolt vagy a legjobb esetben festett képpé lesz. Az összetett, hosszadalmas, mesterkelt kötő és határozó szók a gondolatot a helyett, hogy tovább vinnék, irányzanák, fejlesztenék, lépten-nyomon megakasztják. A sok minekutánna és

annakelőtte, hasonlatosképen, es következőképen, ámbátor és azonközben: mint nehezékek húzgálják alá s teszik lehetetlenné a beszéd lendületét. Báróczi ezeket lehetőleg kerüli és mellőzi, bár itt-ott használ közölök olyanokat is, melyek csak utóbb mentek ki a közforgalomból. Ilyenek a: valamintszintén, kihezképest s még egy olyan, melynek divatból kimúltát rövides erőre törekvő mondatszerkeztésünk ma is sínlyi: a hanemha. A névelő kettőzéséből alakult mutató névmást: *az a, ez a* már sűrűn változtatja azon-nal és ezen-nel. Így könnyebben s tartalmasabban is látszik beszélni. Ezenkívül hasonlíthatatlanul finomabban, mint bárki prózáiról elődjei közül. Különösen kétféle hangot tolmácsol: a galans világét, mely csupa udvariasságból, s az érzelmességet, mely csupa olvadozásból áll. Mennyi nemes, finom, jól hangzó fordulat, a kifejezéseknek mily gondos megválogatásával törekszik e hangok hű visszaadására! Mikép válogatja szavait, szólamait, összetételeit, hogy minél megfelelőbbek legyenek eredetijeinek! Ezekben, XIV. Lajos korának galans rethorikájában, a Marmontel-féle bölcséleti és érzelő dialektikában untalan találkozok fogalmakkal, árnyéklatokkal, vonatkozásokkal, melyeknek kifejezésére az egyszerűbb magyar élet, gondolkodás, érzés még nem adott szót. A hol készlete nem elég, átültetni, fordítani próbál. Így a *faire les honneurs*-t becsületet tenni-nek adja. Megszólításokban sűrűn él a francziás herczegem, herczegasszonyom kitételekkel. Próbálkozik a *vous*-val is; de nem a kegyelmed-hez, vagy Mikesnek kedves ked-jéhez fordul, hanem *ti*-nek fordítja. Ezt azonban csak kivételesen teszi s nem is talált vele követőket. Idegenszerűségei közül a gallicismusok és germanismusok nagyobbára abban a törekvésében lelik magyarázatukat, hogy minél emelkedettebb hangon, minél választékosabban és finomabban írjon. Ezek azok, miket Kazinczy *édes selypítésnek* nevez. Ellenkezőnek a nyelv szoros törvényeivel s a szokással, mint a hogy hibának látszik a szép ajkak selypítése és mégis valóságos kellem az. Nem nagy fáradságba kerülne Báróczi ilyennemű tévedéseiből hosszú lajstromot állítani össze; ma mindenesetre könnyebben menne az, mint a nehézségek számbavétele, melyekkel meg kellett küzdenie. Elődjével és kortársaival hasonlítsuk össze s igazolni fogjuk Kazinczy lelkesült magasztalását: «Mindazon, a mi Báróczinak tollából folyt annyi báj, annyi kellem, annyi

csin és kecs ömlött el, mely az ő vétkeseknek látszó szóllásait még azokkal is megkedvelteté, a kik a nyelvnek úgynevezett tisztasága mellett buzognak s minden újítást nyelvrontásnak kiáltoznak». Valóban Báróczi prózája először mutatott példát nálunk arra az előadásra, melyet egy, az ő korában közkeletű, kifejezéssel *pallérozott nyelvnek* szoktak nevezni.

De mindezekén túl, Báróczi nyelvének kétségkívül legnagyobb érdeme a mondat szerkesztés. Az a mindig szabatos, mindig tiszta formák között haladó előadás, melyet főleg francia eredetijeiben talált, stíljének ezt az oldalát kitűnően fejlesztette. Az után a naturalista mód laza és töredékes, vagy a latin minták szerint sokszor az értetlenségig össze-visszaszórt mondat szerkesztés után, mely korában divatozott, rendkívüli az a haladás, melyet Báróczi képvisel. Valósággal meglepnek ez arányos, jól fölosztott, világosan tagolt s a gondolat részeihez képest mindig szabatosan elrendezett mondatok. Önállóbb közbeszúrásokhoz, melyeknek beaggatása a beszéd organikus szépségét rendesen megrontja, alig folyamodik; minden részletet, mellékességeket természetesen be tud olvasztani mondataiba. A régi rendet sokszor megbontja; a részek elhelyezésének, beosztásának új módjaival teszi változatosabbá előadását. A kerektség, lendület kedvéért az állitmány kiegészítő mellékreszeit, a határozatlan ígét, vagy ha több van: egyiket-másikat közülök, a merev szokás ellenére hátra veti. Ma föl nem tűnik többé ez újítás, annyira szükségünk van rá s oly gyakran élünk vele; de neki a *Kasszandra* utószavában hosszasan védelmeznie kellett, mert sokan nyelvrontásnak bélyegezték. Régi szokásra támaszkodott, de könnyebbé és szebbé fejtve azt, az idéző mondatoknak természetes beolvasztásával az elbeszélők organismusába. Az állapot-jelzőkkel való rövidítést is kiváló kedvvel, ügyességgel és mindig helyesen alkalmazza. Kevésbé mondható ez határozatlanos beolvasztó szerkezeteiről (nézi dühösségét gyuladni, erőltettem nekem engedni helyet).*) Ezek merőben idegenszerűek; ilyen visszaélése az *által* névutóval; vonzalma a szenvedő igealakok-

*) E szerkesztést Kazinczy Dajka életében erősen védelmezi. Védi a sok hogy mellőzésének szükségével s Zrinyi, Gyöngyösi és Beniczky példáival. De e példák kevés számúak s magyar fülre sérteően hangzanak.

hoz, s pedans gondja a mellekmondatoknak deákos formái iránt (megparancsolá, hogy várnának; meghallám, hogy elment légyen). De a magyar beszéd sajátságait is nemcsak jól ismeri, hanem gyakran kitűnően használja, tömöríti, fejleszti. Legyen elég például Dusch legelső levelének e gyönyörű mondata: «Nincs mihez folyamodnunk, szerencsétlen fejünknek, egyébhez panaszon és könnyhullatáson kívül». Vonzatok, elrendezés szokatlanok és újak, s mégis mily magyarnak, gyökeresnek és eredetinek érezzük. Bátran elismerhetjük, hogy Kazinczy, főntebb közölt nyilatkozatával, akár ránk is hivatkozhatott. Idegenszerűségei dacára is élénken élvezzük e kiváló szépségű, biztosan épített, tisztán és értelmesen rendezett beszédet, mely mindig kereksegre törekszik, s mégsem változatlan, mindig teljes és mégsem laza, numerosus és lendületes s mégsem mesterkelt. Metszéssel vetekedő tiszta szép kezeírása példázza előadásának jellemét is. A különbözőtetés élessége megalkotja magának styljében a mondatok metszeteinek élességet, a gondolat világossága pedig a szók elrendezésének tiszta és helyes folyamát. Ez irányban hatott legüdvösebben Báróczi, még pedig nemcsak szépprózai elbeszélésünk styljére, mely nemsokára szükségét érezte az övétől különböző hangoknak és színeknek is, hanem általában a magyar próza világosságára, szabatoságára és választékosságára.

Íme Báróczi stylreformja, legalább körvonalaiban.

Az előadásnak milyen neme, milyen hangja sikerült neki legjobban? Kétségekívül az az érzelmesebb s szónoki formákat kedvelő páthosz, mely több-kevesebb igazsággal mind Calprenèdében, mind Marmontelben megvan. Az, mely az erőt gyöngéd érzések szolgálatába hajtva, kifejezését is gyöngedséggel mérsékli és kormányozza; nagyzol és okoskodik, de nemi nemességgel és melegséggel. Különösen Marmontelben élénken hat már ránk az egymást átható, segítő, érzésnek és gondolatnak az a sajátságos fejlesztő és kifejező módja, mely francia hatásra a múlt század reform-irodalmában általán divatossa lett. Az okoskodás sentimentalismusa s az érzés logikája jellemzi e stylt, mely nem volt sem tisztán elbeszélő, sem tisztán szónoki, sem tisztán magyarázó. A jobbagnál és kiválóbbagnál fölfogásban általánosításra, érzésben emelkedettségre, kifejezésben nemességre, szabatoságra, hatásos-

ságra törekszik. Ez a *fensőbb beszéd* az, melynek magyar mesterévé lett Báróczi. Az érzelmesen fejtegető, nyugodtabb páthoszu előadás formáit képzí ki, hangját honosítja meg, nyelvét csiszolja ki. Az életben keveset beszél, bátortalanul és nem nyájasan. Íróasztala előtt jobban összeszedheti magát, éles hangja nem rontja meg szavának melegségét. Meglatolja, megválogatja kifejezéseit, hogy méltó tolmácsuk legyen oly gondolatoknak és érzéseknek, melyeket lelke mélyén táplált. Elvonúltságában olvasmányai nyitottak meg előtte egy új világot, mely szépségével, gazdagságával nemességével lebilincselte; könyveit fordítva mintegy átment ebbe a világba s elsajátította beszédmódját. De otthonától nem szakadt el soha végkép: beszédét Erdelynek művelt társasága sugallja, támogatja, befolyásolja. Bizalmatlan, tépelődő természete tehetségének, gondolatainak érzéseinek elemzésére, bírálgatására szoktatta. Ez úton fejlődött ki gondja és képessége: hogy az elemeire bontott s tisztán fölfogott gondolatot minél szabatosabban minél érthetőbben fejezze ki.

BEÜTHY ZSOLT.

HALOTTI BESZÉD GRÓF ZRINYI MIKLÓS FÖLÖTT 1664-BEN.*)

Tisztelt társaság! Rég az ideje, hogy majd semmivel sem járulhattam e fényes nevekkel díszlett és diszlő társaság kebelében folyó munkássághoz, holott volt idő, az ötvenes években s a hatvanosok elején, midőn elmondhattam, majd-nem összes munkásságom azon szakba tartozott, mely e társaság működési köre.

Az oka, vagy legalább az okok kútfeje, hogy a szépirodalom teréről a történelmire költöztem át, maga Zrínyi Miklós a költő volt.

Közel harmincz évvel ezelőtt, az ötvenes évek derekán, tapasztalván, hogy a magyar irodalomtörténet még csak a kezdet stadiumában van, s nevezetesen annak mind tisztán æsthetikai, mind tisztán történelmi részében épen a kritika az, mely gyakran ki nem állja a kritikát, irodalomtörténeti tanulmányokhoz fogtam, s kezdtem az adatgyűjtést az epikus Zrínyi Miklóson, s az általa eposzhössé magasztalt szigetvári keresztes vitézen.

Folytatva a történelmi irányt, állott elő később két történelmi művem: egyik a kort rajzolja a török hódoltság idején, másik a Zrínyi-család régibb történetét. De az irány folytatása messze vezetett el a kiindulástól. A politikai történelmi tanulmányoknak eleinte idegen, de később nagy szellemi áldozatok nélkül el nem hagyható területén kellett maradnom.

A híd e szerint, melyen a történelmi térre átmentem, Zrínyi a költő életrajza lett volna, melyet azonban be nem fejeztem, s alig is remélhetem, hogy valaha megírjam. Mert

*) Fölvastatott a Kisfaludy-társaság 1886 márczius 31-diki ülésében.

idővel beláttam, hogy a rendelkezésemre álló, sőt remélhető adatokból sem tudnám oly életrajzát összeállítom a hősnek, mely szellemi és írói fejlődését s valódi életbeli jellemét kellő világításban tudná szem elé állítani.

Hogy nyomtalanul kárba ne vesszen minden történelmi jegyzetem, melyet Zrinyire a költőre nézve még az ötvenes években, mint kezdő, gyűjtöttem volt, egy rövid rajzba foglaltam össze 1864-ben az annak ifjúságára vonatkozókat, a nélkül, hogy új specialis tanulmányokra időm lett volna. Kísérletem *Korrajz* címet visel homlokán, mivel kevés levén a közvetlen életrajzi adat, a kor és környezet ismeretéből állítottam össze.

Azonban mindamellett, hogy már akkor főlhagytam a tervvel egy életrajz megírására, a tárgy maga s minden arra vonatkozó adat meg nem szűnt érdekelni annál inkább, mennél szorosabb kapcsolatban áll mindez írói pályám jelzett fordulópontjával s kedvvel folytatott kezdői tanulmányaim emlékével. Ez a mentségem, hogy a nagy tárgyhöz képest néhány elszigetelt életrajzi adat csekélységét használom hídúl, hogy Zrínyi Miklós által, ki oly messze vidékre vezetett el innen, legyek ismét néhány perczre e társaság dolgozótársává.

Úgy veltem, hogy ez maga is a magyar irodalom ama historiai nevezetességéről erekyeként fogad minden csekélynek látszó, de valódi adatot, sokkal inkább mint történelmi szaktestületeink, hol a még nyomtatásban meg nem jelent régi kéziratok nyalábjai nélkül nem divat a szószekre lépni, s csekely adományok el nem fogadtatnak.

Én ezúttal egy nyomtatásban megjelent kűtfőt mutatok be, mely nem is volt fül nem hallotta ismeretlen, s csak néhány életrajzi adatot szolgáltat Zrínyi Miklósról. De ez legalább tiszta színarany.

Egyik érdekes adat a költő születési éveiről tesz bizonyossá, mely eddigelő nem volt meghatározható.

Az élet- és jellemrajzok nagyobb részénél elegendőnek látszik a születési évnek csak két-három évi megközelítéssel való meghatározása. Gyermekek- és fölserdült korban ez nagy különbség ugyan; de már harmincz év körül, s azon túl se a beszámíthatóság, se jellemrajz, se az életviszonyok szempontjából nem fontos kérdés.

Azonban Zrínyi életrajzában, ki korán lett árva, s igen

fiatalon főispán és főlovászmester, mindenesetre a szokott-nál jobban fölkelti a tudvágyat a születési év pontossága.

Zrínyi legtöbb életirója, a nélkül, hogy határozottan állíthatta, s legtöbbször nem is állították, valószínűnek tartotta, hogy a költő 1616-ban született, nem pedig, mint egy egykorú kútfőből következtetni lehetett, 1618-ban, s mint egy másik egykorú mondja, 1620-ban. Az előbbi év mellett, melyre senki eredeti kútfőt idézni nem tudott, az a valószínűség szó-lott, hogy különben Zrínyi már nem meglepően, hanem a nevetségig fiatalon, 12 vagy éppen 10 éves korában jutott az országos méltóságok polczára. Toldy Ferencz korábbi munkái-ban az 1616-ik évet vette a költő születési évének s csak össze-gyűjtött munkáinak utolsó kiadásában, mely 1868-ban látott napvilágot, tért el attól, a születési évet 1618-ra tevén.

1879 óta már az 1616-os születési év tarthatatlanná is vált. A Nagy Gyula közzétette levéltári adatok kétségtelenül bizonyítják, hogy költőnk atyja, még elég fiatalon, csak az 1616-dik év júniusa és szeptembere közt tartotta kézfogóját költőnk anyjával, Szécsi Magdolnával. *) Ez negatív, de becses eredmény: Zrínyi Miklós nem születhetett 1616-ban, hanem későbbben. — Mint már érintettem, a születési évet Toldy Ferencz munkáinak utolsó kiadásában 1618-ra tette. Hivatkozik Kazin-czy Ferenczre. Ez pedig az adatot egy halotti beszédből vette, melyet még a hős halála évében, 1664-ben, tartott egy szerze-tes az ő emlékére. **) Ez csak egy adat. De Rátkay, ki nem-csak ismerte Zrínyit, hanem a bánokról szóló könyvét neki ajánlotta 1651-ben, azt írja, hogy midőn Zrínyit az 1647-dik év végén bánná nevezték ki, még nem érte el harminczadik évét, mit egy közeli ismerős részéről, minő Rátkay volt, úgy lehet érteni, hogy harminczadik évében járt. S csakugyan a föntebbihez képest 1648 májusa elsején lett harmincz éves.

Mindamellett, hogy ez a valódi datum, Toldy összes műveinek megjelenése, tehát 1870 óta is vannak, kik nem fogadják el. Legújabban a *Figyelő* folyóiratban egy külön hosszú cikk szól csupán Zrínyi születése évéről. Szerzője,

*) *Történelmi Tár* 1879 (első füzet), 121. l. Lásd Kanyaró Ferencz cikkét *Figyelő* 1886, februári füzet, 87. l.

**) Toldy *Összegyűjtött Munkái* III. k., 97. l. Kazinczy közlése olvasható: «Kazinczy levelezése Kisfaludy Károlylyal s ennek köré-vel». 96. l.

Kanyaró Ferencz, még meg is támadja Toldyt, épen a miben leginkább igaza van.

«Alig hiszszük — mond a czikkíró — hogy valaha jobban az önön körmére koppintott volna Toldy, mint épen ez erősbitésre szánt adat (tudniillik Rátkay adata) fölhozásával.»

De ugyanazon czikkíró kétségbe vonja a Kazinczy említette kútfő létezését is. Bár világos szavakkal mondva nincs, az olvasó azzal a benyomással marad, hogy Kazinczy Ferencz talán csak álmában látta azt a carmelita barátot, ki Zrínyi Miklós fölött halotti beszédet tartott.

A *Figyelő* czikkírójának abban igaza van, hogy nem tartozunk meg Kazinczy Ferencz pusztá szavára is kútfőként fogadni el oly documentumot, melyet — tudtunkkal — más nem látott. De nincs igaza abban, hogy miután neki nem sikerült megtalálni azt a kútfőt, mintegy makacsságban elmarasztalja s ellenében oly határozottan kimondja a végzést, hogy Zrínyi nem 1618-ban, hanem 1620-ban született.

Ha helyes volt, hogy Kazinczy szavát nem vette hiteles kútfőnek, hiba volt, hogy szavára nem adott semmit.

Az illető halotti beszédet, melyet Kazinczy bírt, de sem Toldy, sem mostani bírálója nem láttak, most könnyű megtalálni az egyetemi könyvtár rendes catalogusa nyomán. Így nem tulajdonítok magamnak ebben fölfedezői érdemet. De megjegyzem, hogy vádat sem emelek Toldy ellen, ki sok évig volt ugyanazon könyvtár főőre, sőt Kanyaró ellen sem. Az érdem főleg a mostani könyvtár vezetését illeti. Régebben az egyházi irodalom osztálya e könyvtárban rendezve nem volt, s így bajos is lesz vala egy halotti beszédet abban megellelni. Ujabb időben ez a rész is rendezve és lajstromozva van. Oly könnyű volt megellelnem Andreas von Sancta Theresia egyházi beszédeinek gyűjteményét, mint akár Szalay László műveit. Nem követem az előbbi generatiók történelmi kutatóinak gyakori példáját, hogy az általok ismert kútfőket másokra nézve igyekeztek mentül nehezebben hozzáférhetőkké tenni. Nemcsak ráutalok az eredeti kútfőre, hanem hogy általánosan közhasználatú lehessen, lényeges részeiben fordításban is közölni fogom.

Kazinczynak Toldy idézte szavaiból az tűnik ki, hogy a Zrínyi Miklós fölötti halotti beszédnek ő más kiadását bírta, mint a melyet én megtaláltam. Mert szerinte az 1664-ben

jelent meg Münchenben, s úgy látszik külön s önálló füzetet képezett, mert Kazinczy a harmadik lapról idézi Zrínyi születési évét. Az előttem fekvő kiadásban pedig a Zrínyi fölötti szónoklat kis részét teszi az egyházi beszédek egész gyűjteményének, s a nevezett adat a 831-dik lapon található.

Mind német nyelven tartott egyházi beszédek. A gyűjteménynek akkor szokott hosszúságú cziméből csak a lenyegest közlöm magyar fordításban :

Erény-illatu virágbokréta, készítette Szent-Terézi András, mezitlábos carmelita es Bécs fő- és székvárosnak rendes predicatora.*) Nyomatott Münchenben, 1679-ben. Összesen 884 folio lap.

E tanult s a maga korában kétség kívül egyik nevezetes nemet egyházi szónok számos különböző helyen és időben tartott egyházi beszédeit foglalja magában a vaskos kötet, s közte nem egy halotti beszédet — s mint mondanom sem kell, erős katolikus színezettel; de sok érdekes történelmi adattal s néha adomával.

A Zrínyi Miklós fölötti halotti beszédet András barát Münchenben tartja, holott rendes foglalkozási és lakhelye Bécs volt. Mikép került oda? Kétségkívül a választó fejedelmi udvar meghívására. Bajorországban 1664-ben Ferdinand-Mária volt a fejedelem, kinek anyja, az özvegy királyné, Mária Anna volt, II. Ferdinand császár és magyar király leánya. Így Bécs és München közt szoros volt a viszony s a bécsi udvari predicator otthon lehetett Münchenben is.

A halotti beszédből megtudjuk azt is, hogy az épen Münchenben volt András barát az anyafejedelemtől kívánságára tartotta Zrínyi fölött a dicsérő beszédet, s azon jelen is volt a fejedelmi udvar, minden rendű nagyszámu hallgatósággal együtt, 1664-ben, Miklós napján deczember hatodikán delután.

Zrínyi Miklós 1664-ben november 18-dikán lett a Mura-közben egy véletlen baleset áldozatává. Így deczember hatodikán Münchenben a gyászhir vétele után elég hamar tart-

*) *Tugendreichender Blumen-Büschel* under die Presz gelegt und verfertigt hat der ehrwürdige P. F. Andreas von S. Theresia, Barfüsser-Carmeliter und ordinari Prediger in der Kaiserlichen Haupt- und Wohnstadt Wien. Gedruckt . . . München 1679.

ják fölötte a gyászbeszédet. A két datumot tizenhét nap választja el.

Miksa Emanuel, ki később Magyarországnak a török alóli fölszabadításában oly nagy és fényes szerepet játszott, még ekkor csak két éves volt; de az oly beszédek, mint a carmelita barátai, ketségkívül előre készítettek nagy mértékben azt a szellemet, mely a következő tízed évek alatt Magyarországot az európai általános részvét tárgyává tette, s mely a bajorokat dicső fejedelmökkel együtt Magyarország véres csatatereire hozta.

Az alább következő szónoklat nevezetes az akkori német közszellem szempontjából. Münchenben részvettel, lelkesedéssel hallanak oly beszédet, melyet magyar hazafiságtól tündöklőnek tartottak volna magában Pozsonyban, a szent Márton templomában. András barát igen határozottan a Zrínyi, s nem a Montecuccoli pártján van, sőt azt tartja, hogy a magyar hőshöz iskolába járhatna számos német hadvezér.

E halotti beszédre, mint történelmi kútfőre, nagyjából csak azt jegyzem meg, hogy az ily alkalommal szokásos eszményítés mellett is a jellemvonások hívek; az adatok nyilván közvetlen ismeretből meritvek. A szónok személyesen ismerte a költő hadvezért, ennek nejét és gyermekeit, utóbbiak huzamosan Becsben tartózkodván, minthogy Zrínyi neje, egy Löbel leány, szülői szintén Bécsben laktak.

Szónok oly óvatos, hogy egy helyen megszakítja hőse erényeinek felsorolását, mondván, hogy ezekre bővebb, hiteles, adatokat szereznie nem volt ideje. Természetesnek találjuk, bár sajnos, hogy a mi carmelitánk mint német, nem ismerhette Zrínyi irodalmi foglalkozását és műveit. Csak annyit tud, hogy sokat foglalkozott a könyvekkel is.

De nem akarom előre mondani, a mit az alábbi beszéd több hatással mond el. Maga hathatósabban szól hitelessége mellett, mint szólott Kazinczy Ferencz s mint szólhatnak én. A maga egész terjedelmében nem közlöm ugyan; de kiválasztottam s telhetőleg híven fordítottam mindazon helyeket, melyek hősünk életére, viszonyaira vagy jellemzésére tartoznak, szóval azt, a mi e halotti beszédben nem csupán az egyházi szónoklatok szokott diszitmenye, hanem némileg történelmi kútfő. S e részben igyekeztem inkább kelleténél többet, mint kevesebbet közölni belőle.

A beszéd czíme egész terjedelmében :

A levert keresztyén vitézség (Nidergelegte christliche Dapperkeit), azaz : panasz-szózat vagyis halotti és dicsérő beszéd ö grófi nagyméltósága néhai gróf Zrínyi Miklós, ő császári felsége titkos tanácsosa, kamarása, az arany gyapjas rend lovagja, tábornok (General-Feld-Wachtmeister), Dalmát-, Horvát- és Tótországi bán, Somogy- és Zalamegye főispánja, a magyar királyság főlovászmestere, légrádi és muraközi kinevezett főparancsnok, keresztyén lovagi életéről s váratlan elszomorító s mégis boldogúlt kimúltáról. Tartatott Münchenben, a bajor herczegség választófejedelmi fő- és székvárosában, deczember hó 6-dikán, a mi választó fejedelmi templomunk főünnepén, Sz. Miklósnak, e templom szent patronusának, nevenapján, népes gyülekezet előtt a szószékről, 1664-ben.

András carmelita beszéde így kezdődik :

«Deus meus es tu; in manibus tuis sortes meae.»

(*Psal. 30. Vers. 16.*)

«Istenem vagy te; te kezekben vagynak életemnek napjai.»

(*Károli Gáspár Bibliája, Zsolt. XXXI. 15. és 16. v.*)

Sors bona, nihil aliud.

Mély szomorúság fog el (felséges, méltóságos s nagyon tisztelt gyülekezet!), nagy az én gyászom, s úgy tetszik, mintha feketébe vont dobok és gyász fátyollal takart trombiták panaszos hangja jutna fülemhez a távoli horvát mezőkről. Mintha hallanám a nagyon lassú, tompa és kesergő tábori zenét. Úgy képzelem, mintha látnám ott a hadsorok szokatlan fölvonulását, lefordított fegyverekkel kísérvén egy nagy hősnek földig fekete posztóval takart kedvencz paripáját. Mintha az ünnepélyes gyászmenet vitézei szellő lobogtatta zászlókon s számos lobogón és pajzson emelnék magasra a szép koronát, alatta a dühös és kegyetlen sárkányt és a hatalmas alkotású bástyát. Megijedek! Mert nem a Zrínyiek-e ez a dicső nemes czímer? Ah! Ez az! Jól ismerem! Kepei azt ábrázolják, hogy ez az ősrégi, világszerte magasztalt grófi fényes család, mint a halállal fenyegető sárkány, az összes ottomán hatalom réme, s mint egy tömör bástya: a keresztyénség védelme. Úgy, hogy méltán írhatnám a sárkány alá offensive, s a torony alá defensive, ezzel kifejezve, hogy e

számos ősökön át leszármazott család veleszületett vitézsége nemcsak a keresztyénséget védi, hanem a természetes ellenség ellen támadó harczokat visel, mint eddig dicsőséggel tette s magunk is tanúi voltunk.

És most e főnemesi háznak legnagyobbja esett el: ama legkitünőbb hadvezér, a legvitézebb katona, a legbajnokibb lovag, a legnagyobblelkűbb hős, a legyőzhetetlen Achilles, tudniillik ő excellentiája, a méltóságos és nagyságos úr, gróf Zrínyi Miklós úr stb. Nincs török, nincs keresztyén, ki e nevet ne ismerné. A töröknek rémülése, a keresztyénnek vigasztalása volt ő, ki most leterítve fekszik; az, a ki annyi száz meg száz törököt terített le, ki éjjel nappal harczolva, véret öntötte, életét kockáztatta, a nélkül, hogy veszély érte volna. Akarjátok-e tudni miképen esett el? Ki hinné? Egy vadkan tépte szét!*)

Mennyire újjong örömében a törökség, s mily búsan gyászol majd a keresztyénség, nemcsak mivel a római császár és a katolikus egyház benne jobb karját vesztette el, hanem a halálnak véletlen és kegyetlen módja miatt is, hogy egy vadkan agyarának kellett élte fonálát ketté vágnia, melyet ketté vágni nem volt elég éles a török kard, még pedig élete legjobb korában, mivel az elmúlt május 1-sején töltötte be negyvenhatodik évét. Mely időnap előtti nagy veszteség fájdalmas mindnyájunknak; de különösen az ő két kedves édes gyermekevel (egy két éves úrfival és egy nyolcz éves kisasszonynyal) özvegyen maradt úrasszony feleségének anynyival fájdalmasabb, mivel a szívből szeretett grófot oly hirtelen lepte meg a halál, hogy a szent Sacramentumokat sem vehette föl.**)

*) Utóbbiakat a szónok versbe foglalta:

Der Tag und Nacht ganz unverzagt
Mit Türken hat gestritten,
Sein Blut und Leben oft gewagt
Und nie kein Gefahr gelitten:
Nun ist er hin der graf Zerin.
Begehrst du mehr zu wissen?
Ein wilde Schwein (Ach! wie kann's sein?)
Hat ihn endlich zerrissen.

**) «Da er den verwichenen 1. May das 46. Jahr erfüllt hat.»
Welche unzeitige grosse Niederlag uns allen, absonderlich aber seiner

Ez okból szólaltam meg, s ezenkívül miután ma reggel a mi egyházunk dicső védszentjét magasztaltam ezen a szószéken, kegyes lesz nekem megengedni, hogy most délután más Miklósról beszélhessek. Mert valamint az idén Sz. Péter ünnepen érkezett a szomorú hír, hogy gróf Strozzi Péter tábornok a katolikus hit védelmében a keresztyén név ellenségei által vitéz halált szenvedett, úgy hozták nekem e heten a gyászos hírt, hogy gróf Zrínyi Miklós úr nincs többé az élők közt. Azért valamint Sz. Péter napján emlékbeszédet tartottam Strozzi Peterről, úgy Sz. Miklós napján az alkalom készítet Zrínyi Miklósról dicsérő beszédet tartanom. Igaz, hogy e hős érdemei meltatására oly magasztalót kívánna, minőt talált Achilles Homerusban, Aeneas Virgiliusban, Jason Valeriusban, Augustus Horatiusban, Pompejus Lucanusban, és mint Honorius Cassiodorusban. De en ily ékes szavakkal nem rendelkezem, talán később más helyről meg fog jönni az. Addig is a mi értesülést ez alatt a rövid két nap alatt hirtelenében, de a hetekig tartó egészen hiteles tudósítások olvasásából emlekezetbe vettem, azt ő felsege az özvegy választó fejedelemnő parancsolatjára tudtotokra akarom, s kötelességemnek tartom adni alázatos tartozó tisztelettel, a keresztfán meghalt Jézus Krisztus nevében.*)

Egy törvénytudó ügyvéd dolgozó szobája ajtajának homlokára ezt írta: «Bonis semper patet». (A jóknak mindig nyitva.) Azonban valaki egy betűt megváltoztatott rajta, a *B* helyére *D*-t tett, s lett belőle: «Donis semper patet», minek egészen más az értelme, tudniillik nem a jóknak, hanem a javaknak vagyis az ajándéknak minden időben nyitva az ajtó. A mi Istenben boldogult gróf Zrínyi Miklósunk választott jelmondata ez volt: «Sors bona, nihil aliud». (Jó szerencse, semmi egyéb.) De en bátorságot veszek magamnak arra, hogy egy

neuerwittibten, mit zwei lieben Leibserben (einen zweijährigen jungen Herrn [und] achtjährigen Fraeulein) hinterlassenen Frau Gemahlin desto schmerzlicher vorkommt, weil dieser werthigste Graf also ist übereilt worden dasz er die h. Sacramente nit hat empfangen können. (831. l.)

*) «Unterdessen was ich diese zweitägige, gar zu kurze Zeit habe können eylfertig, doch wahrhaftig aus wochentlichen wohlgegründeten Nachricht in die Augen meines Gedächtniss fassen, will und muss ich . . . zu Eueren begierigen Ohren . . . ablegen.» (U. o.)

betűt, az *S*-et letöröljem, s helyébe *M*-et írok, s mindnyájunk óhajtása jön ki, úgymint: «*Bona Mors, nihil aliud*». (Jó halál, s ez elég.) *Bona mors est bona sors*, a jó vég magában foglalja a jó sorsot, úgy hogy az ő jelmondata összeegyezik szent Dávid e mondásával: «*Deus meus es tu; in manibus tuis sortes meæ*». (Istenem vagy te; te kezvedben vagynak életemnek napjai.) Vagy mint a római zsoltár és szent Hieronymus tolmácsolják, ezt teszi az: «*A te kezvedben van az életem ideje, szerencsém és szerencsétlenségem, gazdagságom és szegénységem, egészségem és betegségem, életem és halálom*». Habár mindig úgy tetszett, mintha, hogy a páratlan hős nem fog meghalni betegen, hanem egészségben; nem fekve, hanem harczolva; nem égő gyertyával, hanem éles fegyverrel; nem szűk szobában, hanem a sík mezőn; nem puha tollakon, hanem a zöld pázsiton; nem fehér vászonban, hanem önön vérével pirosított bíborban. Hogy azonban hősi bátor szíve mellett is ő egy vadkan által szenvedjen kegyetlen halált, annak másképp nem tudom okát adni, mint ég felé emelt kézzel kiáltva föl: «*Deus meus es tu; in manibus tuis sortes meæ*». (Istenem vagy te, te kezvedben vagynak életemnek napjai.) Így rendelte a nagy Isten a maga tetszéséből, kinek ítéletei ki nem fürkészhetők, útjai végére mehetlenek; ő tudja az időt, mikor, a módot, miképen s az okot miért kell valaminek történnie. A mi dolgunk az Úr akaratját mindenben dicsérnünk.

«*Fortes creantur fortibus et bonis*.» Az erősek erősektől és jóktól származnak. Így Zrínyi is, a dicső hős, harczra termett ösöktől harczra született; a honnan vérét örökölte, onnan örökölte a vitézseget is, s nem akart volna a Zrínyi névvel dicsekedni, ha nem dicsekedhetik a Zrínyi erénnyel a családi hőslelkűséggel. Azért akár béke akár háború idején, akár otthon, akár a táborban, akár a csatatéren, akár a templomban egyaránt harczos ő. A templomban, isteni tisztelet alkalmával, midőn szokása szerint buzgón haligatja végig az imádságot, a látható és láthatatlan ellenségek ellen küzd; midőn szobájában tanul, vagy a tanácsteremben és társaságokban beszélget, a törökök elleni harczokról olvas és beszél.*) Ha időtöltés kell neki, s olykor játszik, dicséretes katoná-

*) Jól volt értesülve hát a szónok Zrínyi tanulmányairól.

játékot, sakkot játszik nem nyereségből, hanem kedvtelésből. Csatákban a seregek ura nevében ránt kardot s harczol vitézül. Békeidőn pedig erdőre megy lélekvidító vadászatra, és helyesen; mert a vadászat fejedelmi testgyakorlás, mit a katona iskolájának s a háború képmásának lehet nevezni, s melyben az ember elszánttá, merészsze, vérhez szokottá, kitar-tóvá s edzetté lesz. Azért a vadászat fáradalmai nem mennek kárba, s a multság hasznos is.*) Azért Cyrus király, hogy harczra képesekké tegye a perzsákat, vadászatban gyakorolta őket, a vad állatok bekerítésében és elejtésében, hogy a had-ban majd be tudják keríteni s elejteni az ellenséget.

Az Istenben boldogult gróf tettvégya nem engedte magát a csáktornyai vár falai közé záratni. Azért midőn múlt augusztus hónap végén Bécsből elégedetlenül ment haza, a mi saját népeink által elpusztított muraközi szigetre, az fájt neki leginkább, az okozott neki mérhetetlen fájdalmat, hogy az ellenség megrontására Isten által adott kedvező alkalmat nem használták föl, hogy nemes vére, mely a veszélyben forgó keresztyénség védelméért buzgott, elrenyhülésre lesz kárhoz-tatva. Azért, hogy az alkalmatlan bogarakat agyából elűzze így szólt: «Sæpe enim belliger miles armis, quibus asvetus est dimicare, delectatur etiam ludere». (Mert gyakran a csa-tákban forgott katonának jól esik játszani a fegyverrel, mely-lyel viaskodni szokott.) Így Zrínyi is, mivel vágýaihoz s szo-kásához képest kardját nem forgathatta a törökök ellen, vadász-kopját ragadt a vaddisznók ellen, de egyszer sem oly szeren-csétlenül, mint november hó 18-dikán.

Mert midőn jó erőben, egészségben asztalnál ült,**) jelentik, hogy sok vaddisznót, s köztök egy nagy vadkant lát-tak az erdőben. Erre az övéivel együtt rögtön kisietett, maga a nevezett nagy vadra egy találó lövést tett, s emberei közül is találta egyik, de nem esett el, hanem elnyargalt; egy parasz-tot megölt, egy vadászt megsebesített, egy dragonyost messze ellökött, s sűrű bokros helyen vonta meg magát. A jelen vol-tak szétoszlottak fölkeresésére. Sajnos, hogy maga a gróf buk-kant rá. A gróf leszállt a lováról s bemegy a sűrűbe kutyaival.

*) Zrínyi aphorismáiban szól a vadászatról, mint a harcz képéről.

**) Bethlen Miklós szerint is, ki jelen volt az eseten, ebéd után mentek ki vadászni. (Szalay: *Magyarorsz. Tört.*) V. 100. l.

De mindjárt hallatszott szolgája kiabálása. Mire segítség érkezett, már a mi drága hősünk saját verében feküdt a földön. Jobb felől nyakán oly mély sebet ejtett e fenevad, hogy vérerei ketté voltak szakítva, fején is egy három ujjnyi seb, s a mellett sérülések derekán és lábán, úgy hogy a jelenlevők hangos sírásra fakadtak.*) Mindamellett a hősi lélek nem csüggedt, fölült s sirató szolgáit vigasztalta: «Jobban lesz, majd minden jobban lesz». De a jelen volt urak egyike látván a vérkiömlés miatti gyöngülést, előimádkozott neki s így szólt: «Ajánlja lelkét excellentiád Istennek igaz bűnbánattal», mire háromszor ütte mellere, kiadta halhatatlan lelkét.

(Szól azután általánosságokban és történelmi példákban az életkorról. A thema az, hogy a hős korán halt el éveire nézve; de tetteiben hosszú életű volt.)

«Nem mondhatnám, így szól, hogy Zrínyi fiatalon halt meg; mert van oly hosszú életű tábornok, ki a távolból sem szemlélt annyi győzedelmet, mint a mennyit ez egy év alatt vívott ellenségei fölött. Így Zrínyi éveinek nagy száma nélkül is, tudniillik negyvenhat éves korában vén volt, holott egynemely nyolczvanhat éves korában is fiatal.»**)

(Szónok átmegy Zrínyinek, mint hadvezérnek, jellemzésére, ki nem szóval, hanem tettel vitézkedett, s jó példával buzdította katonáit.)

«Szavakban gazdálkodó volt — úgymond — s így szólt: *Melior mihi dextera lingua est.* (Nyelvemnél több hasznát veszem karomnak.) Mindamellett, mikor szükség volt a szóra, ép oly jól tudta azt használni, mint a kardot. Azért nem régiben egy leleményes költő ugyanezen grófot úgy rajzolta le, hogy jobb kezében könyvet, baljában kardot tart, mely utóbbi oldalon mindenféle fegyver látható, valamint a másik oldalon egy sok kötettel teljes könyves polcz, hol egy jelmondat értésünkre adja, hogy mindkettőben tapasztalt és tanult katona.»

*) A nyakseb és hangos sírás részletei találunk Bethlen Miklós később kelt iratával. (U. o.)

**) «Ist derowegen Zrin ohne grosse Anzahl der Jahren, nemlich mit sechs und vierzig alt worden.»

«Ex utroque miles.

StVDet MartI NiCoLaVs a zrInIo.»*)

— — — — —

Zrínyi szobájában a kard és könyv egymás mellett fekszik az asztalon, hová a mi dicső grófunk e mondatot írhatta volna : «Ad utrumque paratus», (hogy mindkettőre kész és alkalmas), hogy balján a vitézséggel, jobbján az igazsággal van fegyverkezve.»

— — — — —

«II. Albert császár, a ki a lassúságnak ellensége volt, pajzsán nyilvesszőt viselt e szavakkal: Tolle moras, vagyis ne halogass. A nyíl csak gyorsasággal éri el czélját. Zrínyi is szerénységével nyíl természetű volt, ki évés-ivással nem vesztegette el az időt, mint a mi németjeink, hanem követte ő is: Tolle moras, ne halogass, s éppen ezért volt ő rettenetes katona a törökökre nézve. Hozzá tehetem azt is, a mit Valencia hercegnője íratott a nyíl alá: «Consequitur, quodcunque petit» a mivel azt akarta mondani, hogy Ferencz királytól soha sem kért semmit hiában. Zrínyi, mint a nyíl, mindig keresztül tör, leveri a mit útjában talál, míg czélját eléri. Miért Isten segítségével, melyet soha sem mulaszt kérni az egekből, mindig szerencsés volt, úgy hogy valahányszor kardot ragadva síkra szállott, mindig, mint győztes, palmaágat vitt haza. Hol is leróttá tartozó háláját a seregek urának s minden dicsőséget neki tulajdonított.»

— — — — —

«Mit gondoltok, miként szerezte meg Zrínyi a világhírű nevet, annyi fényes czímet, a fejedelmekhez méltó hivatalokat, s annyi megkülönböztető kegyet, pápa ő szentsége, ő császári felsége, s külső országok királyai, valamint a római birodalom minden fejedelme részéről? . . . A bölcs Zrínyi mindezt (nem mások útján, hanem) saját érdemei, a maga embersége, erénye, okossága és lovagi hőstettei által szerezte meg Krisztustól s minden keresztyén fejedelemtől . . .

— — — — —

Az ő residentiájában, a csáktornyai várban két dolog tett rám nagy benyomást. Egyik volt a fogoly török sanyarú

*) Összeszedvén a római számmal a nagy betűket, MDCLXIV jön ki. Tehát a kérdéses kép azon évben készült.

rabsága s a csatában elejtettek fejének a várárokra való föltüzése.*) De a másik, hogy mindaz, a mit benn a várban találtam, hallottam és láttam, mind épületes, s inkább szellemi mint harczias természetű. Adná Isten, hogy minden egyházi ember úgy teljesítene papi kötelességét, mint Zrínyi a magáét, kiben a tökéletes hadi ember mintaképét találtam, kinek (Platóként) olyannak kell lennie, mint a jó kutyának, ki a háziak s ismerősök iránt nagyon szelid és barátságos, de kegyetlen, haragos, maró az idegenek, a gonoszok és rablók iránt. Mi is volt rémitőbb a keresztyénség ellenségeinek, mint Zrínyi? — Elannyira, hogy (általánosan elterjedt közmondás szerint) mikor a török anya a rossztól vissza akarta tartóztatni vagy megijeszteni gyermekét, csak nevét említette mondván: «Ahol jön Zrínyi!» De mi lehetne nyájasabb övéi s a keresztyén emberek iránt, mint ugyanezen Zrínyi? A ki senkit sem rossz szóval sem illetett, mindenki iránt szeretetre méltó, nyájas, illedelmes volt, s különösen a papok iránt, kiket szeretett és tisztelt? . . .

Nagy nyugodtságot és türelmet bizonyított minden viszontagság közt . . . A mily győzedelmes volt kardjával, olyan volt lelekben is, s állhatatos türelmen semmi sem vett erőt. Gróf Zrínyi becsületes hűsége s igaz hősisége díjában nagy üldözéseknek volt kitéve, elannyira, hogy módokat kerestek dicsőségének útjait elállani; mert neve igen is magasra emelkedett s messze terjedt el, miről a jeles mondatok mestere Tacitus jól írta: «Nec minus periculum est ex magna fama, quam ex mala.» Nem kisebb veszedelem a nagy, mint a rossz hírnév. A rossz hír a becsülestől fosztja meg birtokosát, a nagy nev üldöztetésnek teszi ki. Valamint a fényes napvilágon járót az árnyék kíséri, úgy kíséri és üldözi a boszankodó irigység a dicséretre méltó erényt. Nem is irigység tárgya más, mint a kire a tisztesség és dicsőség napja süt. Különösen rendes tünemény ez a fejedelmi udvaroknál, a hol a csalárd mérlegű irigység nem tart sem ünnepet, sem szünetet. Mindez azonban Zrínyit, az erényes hőst, meg nem tántorította. Megmaradt állhatatosan Isten keze eszközének a keresztyénség védelmében. Nem hiában látjuk a nemes grófi család czímerén

*) Tollius Jakab, ki Csáktornyan Zrínyi a költő életében járt, szintén kiemeli a török foglyok iránti kemény bánásmódot.

a bástyát, a melyen mintegy a háborgó tenger csapkodó hullámai s a romboló vihar eleget próbálhatta erejét, de semmire sem tudott menni, miért is én e néma bástyára ezt szeretném írni «Allidor, non lacedor», azaz rám rohannak az üldözések viharai és hullámai, de nem hagyom magam meglepetni és ledöntetni, a minthogy ő erre minden viszontagság közt követésre méltó példa lett.

Különösen egy eset jut most eszembe. Csak a minap történt, hogy hősünk Csáktornyáról levelet írt Bécsben hagyott kedves asszony feleségének, melyben tudósítja, hogy az ő egész szigetét (Muraközt) nem is a török, hanem keresztyén katonák annyira elpusztították, hogy egész életében sem fogja az kiépülni a romlást; «de — így végezte levelét — legyen érte magasztalva az Úr szent neve». Mutatja ez, mily nagy lélekkel áldotta meg az ég e hőst, ki gyakran mondogatta, s gyakran volt oka elmondani: «Sit nomen Domini benedictum». Dicsértessék az úr neve! Nemcsak a szerencse kedvezéseiben, hanem a szerencsétlenség eseteiben is. . .

— — — — —

A többi erények gyakorlásainak felsorolásáról le kell mondanom, a hozzá szükséges hiteles tudósítások hiányában, melyek oly messze földről ily rövid időn nem szerezhetők meg. Azt használom föl most, a mit azelőtt is tudtam.

Azért így folytatom dicsérő beszédemet, hogy valamint mindig karddal volt övedzve, úgy volt mindig olvasóval fegyverkezve, a melyet nemcsak viselt, hanem szorgalmasan használt is az imádságra, valamint néhány zsoldárt is, melyeket maga szemelt ki és írt le magának . . .

— — — — —

A sok véres csatában nyert török zászlót, hálaadásúl és áldozatul, a templomok szent képei körül és oltárain helyezte el. Sok város templomában láthatók az Isten dicsőségére, hálaadására, neve magasztalására, saját vitézsége emlékéül, s az ellenség boszújára szánt e jelvények. A közelebbi napokban fog ide is érkezni török vér festette, konstantinápolyi ócska, megrongyollott s épen azért sok csatában forgott két nagy török zászló, hogy e választófejedelmi templomban tüzessék föl. Ezeket én négy hónappal ezelőtt magam kértem a mi győzhetetlen hősünktől, mire előbb azt felelte, hogy a legelső zászlókat, melyeket ezután a törököktől nyerni fog, ide-

küldi az általa buzgón tisztelt atya Sz. József tiszteletére. Azonban néhány hét múlva maga ajánlkozott nekem, hogy miután meg van fosztva az alkalomtól új török zászlók és győzelmek kivívásában, nem teljesítheti egészen ígéretét; de a korábban szerzett török zászlók közül kettőt fog ide küldeni. Épen halála előtti napon indította útnak Bécsbe, hová meg is érkeztek Csáktornyáról, s már onnan útnak vannak ide, hogy szent József tiszteletére annak oltárán legyenek, a hős kívánsága szerint elhelyezve, a mint Bécsben is sok van ilyen a mi templomunkban.» (Fölhozván a szónok VIII. Henrik angol király példáját, ki könyvet írt volt először Luther tanai ellen s fidei defensornak, a hit védőjének nevezte magát; így folytatja) :

«Oh! mennyivel jobban és méltóbban megérdemelte a hit-védő nevet a mi Istenben boldogult vitéz gróf Zrínyi Miklósunk, a kinek valahány győzelme megannyi könyv volt az a keresztyénység védelmében, nem a lutheranusok, hanem a nem keresztyén mohamedánok ellen, írva nem szobában, hanem a csatamezőn; nem hegyes tollal, hanem kifent karddal; nem fekete tintával, hanem piros vérrel; nem fehér papírra, hanem arra a csáválatlan pergamentre, mely nem ártatlan birkaké, hanem gonosz törököké, ez ember forma kutyaké. Annakokáért elveszem ezt a címet Henrik királytól, mint arra nem érdemestől, s a mi győzedelmes Zrínyink sírjára illeszttem. Ő a «Fidei Defensor» . . . El is ismerték ezt a római trón magaságáról VII. Sándor ő pápai szentsége, s ő császári felsége I. Leopold, a katolikus király, IV. Fülöp s a keresztyén király XIV. Lajos, az összes keresztyén nemzetekkel egyetemben. Ő pápai szentsége egyházi kincset küldött neki*) egy apostoli írott áldás kíséretében, melynek következő a tartalma :

«Kedves fiam, nemes úr! Vedd köszöntésünket és apostoli áldásunkat, a te kiváló erényeidért s nemes lelkednek erős vitézségeért, melylyel egészen a szent hit védelmezésére esküdtél föl, miért is a mi atyai szeretetünk jeleit adni kötelességünknek tartjuk. Mert a keresztyén világ ily veszélyes idején a Nemetországról vett jó hírek nem érkeznek a te dicső tetteid magasztalása nélkül, mely hírek mind téged dicsérnek,

*) Mit einem geistlichen Schatz. Több olasz fejedelem küldött pénzsegélyt Zrínyinek 1664-ben tavasszal.

s szerintök csak egy várad is félelmet gerjeszt az ottomán hatalomban, úgy, hogy az összes keresztyénség lelkében a remény újraélesztője lettél. Azért rajta! Kedves fiunk, folytatd a valódi és örök dicsőség megkezdett útját, melynél nincs biztosabb és könnyebb mind e földön való emelkedéssedre, mind a mennyei hazába való eljuthatásra, egyszersmind példát adva másoknak a követésre, s ezek közt Péter grófnak, a te kitünő testvérednek, kit mi az ő kegyes családjával együtt atyai jóakaratusunkban ölelünk, s szerető szívvel fogadunk szent Péter oltalmába és védelmébe. Fogadd azért szeretetünk zálogául ezt a néhány csekély adományt, melyek gyarlóknak látszanak ugyan, de a szent áldás és bűnbocsánat által, melyet a diploma hirdet, annál értékesebbekké válnak. Továbbá kerjük a seregeknek Istenét, hogy nemes lelkednek s vitéz hősiségednek mindenható keze által mindig segítségére legyen. Részünkről a te kegyes és vitéz törekvéssedre apostoli áldásunkat adjuk teljes szívünkből. Kelt Rómában Nagy-Boldogasszony-nál a halász pecsét alatt, 1664-ben april 19-dikén pápaságunk tizedik évében.»*)

A római császár, a mi legkegyelmesebb urunk, más nagy kegyein kívül gazdag adományokkal tisztelte meg. A spanyol király a jól megérdemlett arany gyapjas rend lovagjává nevezte ki s az érdemjelet meg is küldte neki. A francia király is szep kitüntetésekben részesítette. Hasonlókép az egész nép szerette, dicsérte s tisztelte, mint számos magasztaló szónoklat, versezetek, s dicsérő iratok bizonyítják, s tudva van, hogy vállalatai sikerére közrendű emberek is sokat imádkoztak s miséket mondatnak.

Ez évben, midőn julius 11-dikén Bécsbe jött, a nép (mely pedig már azelőtt személyesen ismerte) kíváncsisággal és örömmel sietett elébe, s mintegy tiszteletére sereglett össze minden rendű és rangú ember, kik őt nyomon kísérvén, a császári kastélynak (Burg) csaknem egész előterét betöltötte a sokaság. Remélhetőleg így fogadta őt az angyalok serege is s kísérté el az örök életre, miben ketségtelenül a boldogságos szűz is segítségére lehetett, bevezetvén a mennyei diadalra,

*) Kazy III. k. 7. lap tesz említést a pápa leveléről, de ajánlókairól nem.

valamint a földön hű segély hívására megsegítette volt a harcban és győzedelemben.

(Előadja szónok, hogy Bécsben a carmeliták templomában van egy Mária-kep, melyet II. Ferdinánd császár is nagy tiszteletben tartott volt. Gróf Zrínyi Miklós is mindig ennél imádkozott, midőn nagy vállalatra vagy hadjáratra indúlt.)

«Ez a mi rettenthetetlen de rettenetes hadi emberünk valamint eddig fáradhatatlan volt az ellenség megrontásában, úgy a most vége felé járó esztendő elején is a telet nem akarta falak közt a kályha mögött tölteni, hanem az örökös ellenség területének mezejére szállt ki a győzedelmek gazdag aratására, s neki is akasztotta emberül kardja sarlóját, úgy hogy keve módra borították a fejek a mezőt. Fölégette a keresztyénség nagy kárára épített eszei hidat. Elfoglalta szerencsésen Berzenczét, Babocsát, Pécsét s más várakat. *) E hadjáratra indúlva gróf Zrínyi meghagyta (a most már özvegy) nejének Mária Sophiának, született Löbl bárónőnek, hogy távolléte alatt minden nap misét mondasson a carmeliták templomának fönnevezett Mária-képe előtt. E csodatevő szép kep védelmébe ajánlá ő is magát, nagyszámú nép jelenlétében a márvány földre térdepelve, s kitárt karokkal imádkozott a keresztyénség e védőjének «Auxilium Christianorum».

(Szónok fölhozza Skander bég példáját, kit hasonlókép a Mária-tisztelet segített a hősiség nagy tetteire. Híre volt, hogy Skander bég kardja csodatevő. II. Mohammed szultán egyszer elkerette kardját Albania hősetől, szavát adva, hogy visszaküldi. Skander bég teljesítette a kíváнатot; de a török szultán több próba után meggyőződött, hogy az sem jobb sok más kardnál. Azért visszaküldvén, kételkedését fejezte ki, hogy az az igazi volna. Mire Skander bég azt felelte: «Én igazi kardomat küldöttem meg, csak hogy karomat nem küldhettem vele.» Aztán így folytatja a szónok):

«Íme birtokunkban van Zrínyi kardja is, de fájdalom karja nincs többé. A törökök, kik mindig emlékezetökben tartották Skander béget, idővel elfoglalván sírját, kiásták tetemeit, fölöstötták azokat magok közt ereklüként azon véleményben,

*) Pécsnek csak városát égette föl; de várát be nem vette volt Zrínyi 1664-ben februárban.

hogy hasonló vitézekké lesznek.)* Vajha Zrínyinek földi maradványai oly csodatevő hatásúak volnának, hogy vitézségét átruházhatnák! A keresztyénség vigasztalása volna akkor, hogy minden tábornok, minden hadvezér bírván tőle valamely erekljét, hősiséget is örökölhethné! De csupán csak a mindenható képes egy más emberben kipótolni azt, a mit a keresztyénség e lovagjának halálában elveszített; mert ő maga az, ki azt tőlünk elvette, kinek is neve legyen áldott mindörökké!

(Hosszasan beszél szónok a halál válogatás nélküli kíméletlenségéből.)

«De — folytatja — van valami vigasztalásunk is, Ádám ifjú grófban, a ki a hősi lelkületnek és nemes vitézségnek örököse, mely zöld ág viruló fát reméltet velünk, miután az ő czímerében is egy sárkány és egy bástya áll: a sárkány a támadás, a bástya a védelem jele.

S miután most beszédem végehez jutok, egy kéresem van, felséges, nagy tekintetű s Krisztusban szeretett mindenrendű hallgatók! Mivel a nagyméltóságú, most pedig boldog emlékezetű gróf Zrínyi Miklós egész élete folytában oly készséggel és örömmel küzdött az összes keresztyénségért, illik, hogy az összes keresztyénség is készséggel imádkozzék érte, annyival inkább, mivel ez Isten házában a dicső szent Miklós püspöknek s egyszersmind (remélhetőleg az égben) a hős Miklósnak is születés napja ünnepeltetik. Díszítsük és tiszteljük meg koronával vagyis az olvasó koszorújával, hálás tisztelettel végezvén néhány áhítatosági cselekedetet: vagyis inkább «ha a purgatoriumban volna lekötve, onnan kiszabaduljon. Támogassuk egymást valamennyien, térden állva kérvén felszabadulását egy buzgó *Miatyánkkal* és *Ave Máriával*.»

SALAMON FERENCZ.

*) Csakugyan a krónikák szerint a janicsárok karkötőkbe foglalták Skander-bég csontjait.

A DABÓCZY-CSALÁD.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

VI.

Az enyelgések és keserű igazságok elhangzása után fenyegető veszélyek jelei tűnnek föl.

A grófné nem sokat bízott ugyan egyetlen fiának ügyességében, de hogy egy jól nevelt fiatal ember, a kezébe adott kulccsal még egy zárt se tudjon fölnyitni, az első tekintetre is képtelenségnek mutatkozott. Tehát más baj, új nehézség, valamely közbejött titkos akadály okozhatta a vállalat meghiúsulását.

Hogy a gyáros rosszul végezte volna munkáját, nem volt épen lehetetlen, de a valószínű esetek közé sem tartozhatott. Az ily rovátkos kulcsok készítésének titka különben is csak a kivitel pontosságában rejlik. Ha egy bemetszés nincs maga helyén; szűkebbre vagy tágabbra van hagyva, az egész készítmény használhatatlan. Ellenben azért híres gyáros és jeles mester valaki, hogy képességgel bírjon oly munkát állítani elé, minőt más közönséges lakatos nem könnyen utánozhat.

Új tér nyíltott itt, melyen a cselszövényeket szenvedéllyel űző grófnének ezután haladnia kellett. Érdeke szükségkép követelte a titok fölfedezését s majdnem boldog volt, a midőn hajlamaihoz méltó tevékenységi kört találván, több napra terjedő élénk foglalkozásba kezdhetett.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 115. és 116. füzetében.

Legelső teendője volt az új kulcsot a régivel összehasonlítani. Az első napok abban teltek el, hogy folytonos izgatottság között leste a kedvező alkalmat. Azonban Tamás báró sokszor egész napon otthon maradt; máskor zsebében hordá dohány-fiókjának kulcsát, melylyel pénzét és a dabóczy szekrény kulcsait elzárhatja. Néha a cselédek járása-kelése, a szobák kitakarítása, vagy egy alkalmatlan időben érkezett vendégnek jelenléte akadályozta a kutatást.

Egy délelőtt azonban mégis kedvezőbb alkalom mutatkozott, szép verőfényes téli nap volt s az öreg úr, hogy jobb étvágyat kapjon, kiment a kertbe sétára és friss levegőre.

A helyzet ugyan nem ígért teljes biztonságot a rajtakapás veszélye ellen, de a grófné izgatottsága oly ellenállhatatlan fokra emelkedett, hogy mindent kockára vetve munkához látott.

Szétnézven tehát a házban, minthogy föltűnés nélkül az ajtókat maga után be nem zárhatta, nagy ovatossággal lépett át nagypapa írószobájának küszöbén. Első pillanatra mindjárt kiderült arcza, hosszas lelegzetett vett, mint a kinek nehéz kő esik le szíveről, látván, hogy a dohány-szekrény húzófiókjának zárában a kulcs megcsillámlik! Tehát a legelső föltétel a sikerhez, melyet csak a vak véletlen adhatott meg, teljesedésbe ment.

Rögtön, késedelem nélkül fölhasználá a perczeket; lázas vonaglások között húzá ki a fiókot es kezebe ragadá az ott talált kulcsok kisebbikét.

Az összehasonlítás könnyen és mégis a legbiztosabb módon mehetett végbe: csak a két kulcs élet, vagyis hegyet kellett egymásra illeszteni. Ha a vasba vésett rovatkák tökéletesen összeillenek; egyik a másikat hiba nélkül fedezi, s a vonalak folytonossága sehol eltérést nem mutat: akkor a két kulcs kifogástalan egyformasága be van bizonyítva. Fölteve mégis, hogy a bemetszések, hosszóság tekintetében is, egyenlők legyenek.

A grófné feszült kíváncsisággal ejtő meg a vizsgálatot s a következő másodperczekben már kész eredményt láthatott. Azaz: eles szeme csalhatatlanul fölfedezte, hogy e két kulcs nagyon hasonló ugyan egymáshoz, de nem tökéletesen egyenlő!

Mert ha két rovátká vonalai teljesen fedezik is egymást, a nyolczadik, ha csak egy hajszálnyival is, kissé félrebb esett

a másiktól! Épen ennyi kellett arra, hogy e kulccsal a dabóczyi vasszekrény benső ajtaját kinyitni ne lehessen; sőt, hogy a kulcs azon zárba még be se hatolhasson.

Ez elvitázhatatlan tényből két dolog következett. Először, nem Róbert báró igyekezetén múlt, hogy sikert nem szerezhetett. Másodszor: be volt bizonyítva, hogy a kulcs hibás és kontár készítmény.

Az első fölfedezés megvigasztalta a grófnét, mert imádkozott Róbertjét az élehetetlenség vádja alól fölmenté. De már a második tünemény bővebb vizsgálatot érdemelt, különféle magyarázatot, különböző lehetőségek föltevését is megengedé. Mert valóban nehéz elhinni, hogy egy jó hírű gyáros, a ki évek hosszú sora alatt foglalkozik ily iparággal, egyik megrendelőjének kezébe egészen használhatatlan jószágot adjon.

A grófné összeredőzé homlokát és szemeit a szoba mennyezetének valamely határozatlan pontja felé mereszté: mintha onnan, az ismeretlen világból, várná a rejtély megfejtését.

Egyszerre azonban recsegős csizmák közeledését hallja, s a következő pillanatban megzörren háta mögött a kert felé vezető ajtó kilincse.

Tamás báró lépett be, szokott elpusztíthatatlan jó kedvével s mint a kinek eszébe sem juthat valami rosszat gyanítani, mondá:

— Ah, te itt vagy?

— Igen, nagypapám — felelt a grófné, a kit a természet a vesz pillanatában, csodálatos hidegvérrel és rögtön föltalálási tehetséggel áldott meg. — Engedelmeddel, valamit lopni akartam tőled.

— Ah, lopni? Csak rajta; igen le fogsz kötelezni, ha szolgálhatok valamivel.

— Róbert panaszkodott, hogy barátai, a dabóczyi vadászaton, legutolsó szivarát is fölszították. Ebéd előtt nem megy a városba, tehát tőled kerek számára egy pár darabot.

— Nagyon szívesen. Különben csupa véletlenből én is dohány végett jöttem ide. Úgy vettem észre, hogy kissé nagyon is böjtös mulatság pipaszó nélkül habsolni a hideg levegőt.

Ezt mondva, hosszú szárú csibukra gyújtott, szivarjából pedig fölmarkolt vagy húsz darabot s átadá a grófnénak,

a ki ezalatt a kezében szorongatott hamis kulcsot szerencsésen öltözékének egyik zsebébe csúszathatá.

A mikor a grófné ismét egyedül volt a szobában, nyugodtabb lélekkel folytathatta vizsgálódásait. Azonban a főkérdés megoldva, a kitűzött föladat be volt fejezve; ha pedig csak gondolkozni akart tapasztalatairól, ezt saját szobájában újabb meglepetés félelme nélkül is megtehetette.

— De mégis természeti ösztönből (ki tudja? inkább a sátán kiszámított sugalmából) még egyszer kihúzá a fiókot s kezébe vette az eredeti kulcsot, melynek mása oly szerencsétlenül ütött ki.

És nézi, nézi, jobbra-balra forgatja, vizsgálja színét, a rajta maradt foltcskákat, s azon néhány finom karczolatot, mely idők folyama alatt minden gyakran használt jószágra, ha vasból, aczélból is van, rendesen elé szokott tűnni.

És a midőn nézné, egyszerre érzi, hogy vére fagyni kezd, izmai elvesztik rugékonyságokat és újjai közül a kulcs nagyot koppanva visszaesik a húzófiók belsejébe.

Sietve, mint megfutamodó hagyja el a szobát, de azért jól tudja, mit cselekszik? Legelőször is fiát keresi föl: elmond valamit a lefolyt históriából, nehogy az öreg úr véletlenül megkérddje, hogy izlenek szivarjai s Róbert értesülés hiányában visszás feleletet adjon.

Mikor ismét saját pamlagára ledülhetett, megsemmisült, nek látszott.

És miért? Mily nagy dolog történt itt, a mi a grófnet így elremíté s magán kívüli állapotba ragadá? Részünkről csak annyit láttunk, hogy megtalálta a dabóczyi vasszekrény igazi kulcsát, de ez más volt, s nem az, melyet utánoztatni kívánt!

Más szóval: Tamás báró előre eltalálta, hogy «valaki» szekrénye kulcsát ellopja; megelőzte tehát a tolvajt s hamis jószágot készített elébe!

Mi következik ebből?

Az, hogy Tamás báró ébren van, gyanakszik, előre védi magát és semmi bizodalma többé övéhez. Hogy állhat meg így e háztartás, ily ellentétek fölmerülése után?

Még több történt. A grófné, a ki eddig hitte, egyedül ő vezeti itt a cselszövény szálait: ő uralkodik a helyzeten, a többi mind csak nulla és figura, egyszerre azon öntudatra

ébred, hogy túl van szárnyalva, valaki lerántotta álarczát, Tamás báró megtudja saját titkait őrizni s azzal azt is elismeri, hogy csakugyan titkot rejt szekrényében!

Sőt ellenfelet előre kiszámított csellel, nyíltan lépveszőre viszi!

Tehát jól tudta, miért kellett unokájának vadászatra rándulni? Bátran engedhette, hadd löjjön foglyot, nyulat, vagy ha talál, akár farkast is; csak oda ne hatolhasson, a hova édes anyja küldte!

Semmi kétség többé, hogy Tamás báró mindent előre látott, s most már azt is megmagyarázhatja, miként juthat a grófnénak eszébe a nevetséges vállalat, hogy fia számára ő maga gondoskodjék szivarokról!

A grófné előre képzelte, mily visszás élet következik ezután a ház bensejében! Játshatja-e ezentúl is illemmel, becsülettel és őszinte lélekkel eddigi ártatlan és hű leányi szerepét, a midőn minden fenekestől fölfordult, a felek kiadták legerősebb ütő kártyáikat s a grófné szégyenvallással, a játszmát elveszté.

Hogy ülhet asztal mellé? Hogy mosolyoghat annak szemébe, a kit meg akart csalni, de a ki előrelátóbb volt mint ő s most vele fizetteti meg a rossz tréfa számláját.

Ezután folyhat bármiről a beszéd, végső, titkos értelme csak az lehet: Hamis kulcsot akartál csináltatni; én beláttam szíved közepébe, kijátszottalak és csapdámat el nem kerülhetted.

Mi fog következni?

Nyílt háborút kezdeni a család fejével, a ház korlátlan urával, teljes képtelenség. Az öreg úr a legelső kísérletnél igen rövid szóval vetne veget a pörnek.

Mi lesz Róbert fiából? Mert ha a formaszerinti kitagadástól nem is félhetett és ily szigorú büntetést az ifju nem érdemelt, elég lesz megrontására, ha mint kevésbé kegyelt örökös, Margit kisasszony kezét el nem nyerheti.

A grófné készebb volt inkább életeről, mint e reményéről lemondani. Csak úgy ma, mint a múltkor, a midőn a kiszemelt menyasszony oly világosan kimutatott ellenszenvvel fogadta az először eleje vezetet kérőt.

Hogy pedig a grófné e tervéhez még most is makacsul ragaszkodott, annak sajtószzerű, előzetes és titkos története

van. E pillanatban még csak ő és Ránky Lászlóné tud erről valamit; de nem lehet messze a perc, melyben minden napfényre kerülhet.

Mindamellett egy szép és nemes vonás még is fölcillámolt a grófné sötét lelkéből. Érezte, hogy elkövetett merenye kemény büntetést érdemel; annál inkább mindent elkövetett, hogy ha áldozat kell, egyedül maga üritse fenéig a keserű poharat. Szívesen ment volna akár számkivetésbe is, csak Róbert tarthassa meg helyét, legyen tovább is a nagypapa kedvelt unokája. Hideg, szívtelen nő volt, de mint anya, igazi hű anya maradt.

És valóban épen semmi fegyvert sem talált többé, melyel Tamás báró ellen még egy kétségbeesett ütközetet megkísérlelhetett volna?

Még volt valamije tartalékban, de ennek használata nem tőle függött. Az nem elég, hogy sírni tudott, s ha érdeke kívánta, szemeiből a könnyek patak módjára omlottak. Egy újabb hadjárat megindítására a legelső föltétel volt, hogy az öreg úr önkényt hagyja el szilárd állását s vigyázatlanul, sőt botorul szóbeli megvitatásra bocsássa a lefolyt események részleteit.

Igen, egy kis házi jelenet, egy kis disputatio és szószaporítás kellett volna a grófnénak, ha Tamás báró nem oly okos ember, hogy hallgat, és titkosan élvezi győzelmének gyümölcsét. Ha pedig az öreg úr nem beszélt, a grófné saját bűnének nyílt bevallása nélkül nem ragadhatá magához a kezdeményezés dicsőségét.

Mert jaj a bekeszerető férfinak, ha legragyogóbb igazsága érzetében is vitába ereszkedik az asszonyi néppel! Hiába van esze, józan ítélete, dönthetetlen logikája és megczáfoltatlan argumentuma. Mindez csak fojtásra töltött pisztoly az asszony ellen. Nagyot puffan, de sebet nem üt vele.

Az asszonyt vitában még senki le nem győzte. Mikor érvekkel és igazsággal leverted, egy tévesztve elejtett szavadból csinál ágyút a további rohamra. Legcsípősebb szemrehányásaidat füle mellett bocsátja szélnek. Ha kergeted, ha leszorítod az utczaról, elmenekszik a sikátorba, a házból a padlásra, a tetőről a kémény ormozatára, míg fölkaphat valahol egy szalmaszálat s azzal akarja szemedet kiszúrni; de soha vele a dolog végére nem jutsz. Kivéven, ha kimerül türelmed és

öklöddel olyan nagyot ütsz az asztalra, hogy minden pohár, minden tányér tánczol bele. Ekkor pedig nyers, nevetlen és durva ember vagy, s mint ilyen híresülsz el az egész városban.

Ugy látszott, hogy Tamás báró, mint vén praktikus ficzkó jól ismerte az asszonyok természetét. Ki tudja, maga is minő iskolákon ment át fiatal korában? Tehát hallgatott s még vacsora alatt is sehogy sem akará a grófné homályos czélozgatásait megérteni. Inkább oly jámbor és istenfelő arcot mutatott, mintha legcsekélyebb különös dolog sem történt volna.

A szokottnál szorgalmasabban hajtogatá le a poharakat; minden ételt dicsért s nagy érdeklődéssel hallgatta végig újra és újra Róbert hősi tettét, a homlokba lött roppant farkas bukfenczéről. Ezalatt a grófnét kifogástalan udvarias-sággal «kedves leányom»-nak nevezé és senki hangjában, vagy módorában, a gúnynak és kétértelműségnek legcsekélyebb nyomát sem fedezheté föl.

Szóval: nem teljesedett be reménye, hogy szóvitába rántja az öreget: de félelme sem, hogy ezután lehetetlenné válik a békés együttélés a család tűzhelye mellett.

Ebből azonban távolról sem következett, mintha a vészszel fenyegető fellegek, kár nélkül, szétoszlottak volna, mert a történeteket meg nem történetekké változtatni emberi hatalomnak nem adatott. Egyelőre elég vigasztalás volt, ha a válság kitörésének napjáig oly kisegítő eszközt nyerhetett, melyet a diplomaták «modus vivendi»-nek neveznek. Meglátjuk, meddig tarthat e kölcsönös hallgatáson és színlésen alapult békekötés, vagy inkább fegyverszünet.

De bármily tartózkodólag visele magát az öreg úr, a vacsora végén mégis megmutatta, ki az ur a házban? És ki tud legtöbb titkot?

Épen oszlóban volt a három tagból álló társaság, a midőn Tamás báró egyszerre oly különös valamit mondott, a mi legfrissebb újságnak, sőt valóságos revelatióknak is beillett.

— Fiam — szolt a búcsú perczében — máskor ha mégysz valahova, pontosan tudasd velem indulásod óráját. Dabócra meuvén, megbiztalak volna valamivel.

— Oh nagypapám, ha fontos a dolog, vagy ha csak akarod is, szolgálatozdra állok. Holnap délután Dabóczon és reggelre ismét itthon lehetek.

— Köszönöm, most már egyebként segitettem bajomon. Laczházy Dániel megadta a kellő fölvilágosítást.

A grófné gondolván, hogy akkor kell verni a vasat, mikor tüzes, ártatlan kíváncsisággal kérde:

— Miről van szó, nagypapánk?

— Csekélység, semmiség. Arra kértem volna fiadat, hogy nyissa föl otthon vasszekrényemet, s hozzon el onnan egy vörös papírba takart csomagot. Ilyféle régi levelek és firkák vannak benne, melyeket, míg élek, megtartok, halálom után pedig akár olvasatlanul megégethetitek.

-- Nagypapa — felelt a grófné — soha sem láttam én ott vörös papírba takart csomagot. Legutóbbi alkalommal, a midőn parancsoltad, hogy pénzt vegyek ki a tresorból, a pesti saisonra, nem volt ott semmi csomag. Azért szólok, mert Róbert meg sem találhatta volna.

— De igen is, megtalálta volna.

— Nagypapám, bocsáss meg; nem hagytunk ott egyebet, mint néhány csomó öt és tízforintos bankót. Meg a kemény kék papírba kötött irományt, melyről mondád, hogy az végrendeleted volt.

— Az volt? És mért nem most is az? Én más végrendeletet nem irtam és írni nem is fogok soha. Ha kétkedtek, hozzá teszem: lovagias szavamra, a Dabóczy bárók nevére esküszöm, hogy azon kék papírban ma is azon végrendeletem van, melyet egykor előttetek fölolvastam, s melyet kezeitekbe is adtam. Úgy van most is minden, mint volt s codicil alakjában, ahhoz semmit nem adtam, abból semmit el nem vettem. Ez volt első és utolsó végrendeletem és én mást ez életben többé aláírni nem fogok!

A grófné elképedve hallá ez esküvel erősített nyilatkozatot. Nem tudta, jól hallotta-e vagy csak álmodott? De gyanakodó természeténél fogva legelőször is valami rettenetes és végzetteljes kétértelműséget sejtett a dologban rejleni. Hogy zavarát és álmelkedését elpalástolja, mélyen meghajlott s mint engedelmes és háladatos leány kezét csókolt elhúnyt ferje atyjának.

Mikor már mindenki saját szobája felé indult, még visszafordult egyszer az öreg úr, s mintha csak magyarázatot adna, így egészíté ki szavait.

— Ha más semmit sem láttál ott, annak természetes

oka és egyszerű magyarázata van. Én íróasztalom mellett ültem s a csomó darabjai szétszórva feküdtek előttem, mert épen tanulmányoztam tartalmokat és egybevetém a levelek keltének éveit és napjait. Mikor pedig mindketten elvégeztük dolgunkat, én mindent újra összecsomagoltam, saját gyűrűmmel lepecsételtem és előbbi helyére visszatettem. Tehát ott van most is, s ha farsang végén hazamegyünk, megmutathatom, hogy igazat mondtam.

— Oh, ebben nem kétkedtem.

— Ha így van, nem marad hátra egyéb, minthogy tiszta lelkiismerettel csendes éji nyugalmat kívánjunk egymásnak.

Ezzel elment és valamivel erősebben csapta be maga után az ajtót, mint különben szokta.

A midőn Róbert és édesanyja együtt maradtak és saját szobáik felé indultak, a fiatal embernek ragyogott arca a boldogságtól.

— Hallottad mamám? Nincs semmi baj. Nagypapa ünnepélyesen esküdött, hogy még áll régi végrendelete, változatlanul és mást ez életben aláírni nem fog. És te mégsem vagy megnyugtatta?

A grófné nagyon lenéző tekintettel fogadta a könnyen hívő legénykének lelkesedetséget. Egy ideig kétkedett, érdemes-e az ily leha frater a komoly válaszra s csak így felelt:

— Nagypapád megteszi néha a trefát, hogy a legkomolyabb pillanatokban kétértelmű kifejezéseket szór szemünk közé.

— Világosabban és határozottabban nem beszélhetett.

— Igen, világosan mondta, hogy más végrendeletet, mint a melyet fölolvastott előttünk, írni nem fog: de ebből nem következik, hogy ha kedve tartja, még életében mindent másként ne rendezhessen.

— Oh, mamám, miért tenné ezt?

— Miért? Megmondjam, miért? Mert vak és elbizakodott vagy, ha ezt sem látod. Nem veszed észre, hogy nagyatyád egy idő óta nem szeret téged úgy, mint korábban?

— Miért ne szeretne? Engem, idősb fiának gyermekét? Rosszabb vagyok mint más fiatal ember? Igaz, nem hízelgek neki, de nem emlékezem, hogy életemben valaha nemtelen életmóddal, engedetlenséggel vagy hálátlansággal megbántottam volna.

— Elég, ha nem szeret, ha vonzalmat nem érez irántad. De ha ellenedben csak hideg és közönyös, engem már lelke mélyéből, szívének gyökeréből megvet és gyűlöl.

— Megvet és gyűlöl? Mióta eszméletemet bírom, soha ennek legcsekélyebb jelét sem tapasztaltam.

— Lehet, mert nem akarja a házat hírbe hozni. Azért, enged minket örökös kétkedésben, reményben és félelemben élni, hogy egy nagy napon annál iszonyatosabb diadallal semmisíthessen meg mindkettőnket.

— Ah, ez csalódás, képzelődés. Ily gonosz, megátalkodott és kárörvendő lélek nem lakhatik benne.

— Hogyan? te nem veszed észre, hogy minden szava gúny és tördöfés az én szívembe? Azt hiszed, hogy ezt a vörös papírba csomagolt irományok dolgát csak úgy ártatlanul s minden titkos célzás nélkül rántotta elé?

— Sajnálta, hogy nem hoztam el neki Dabóczyról.

— Eszeágában sem volt, hogy ilyesmivel éppen téged akart volna megbizni. Egyszerűen csak azt akarta értesemre adni, hogy van ott szekrényében oly valami, a minek létezéséről eddig nem is álmodhattam.

— Ilyféle veszedelmes iratok?

— Minden bizonynyal; különben említésbe sem hozza. Új fegyver, melylyel engem akar fenyegetni.

— Honnan kerülhetnek új dolgok, a mi házukba? Dabóczy nem fekszik Tündérországbán, hogy csodák történjenek benne.

— Csak azt tudom, hogy eltitkolt iratok eddig nagyatyád birtokában nem léteztek. Talán éppen Laczházy Dániel hordta össze.

— Megint e név. Ellenségünk nekünk az az ember?

— Nincs oka rá. De ügyvéd; tehát szívesen szolgálja azt, a ki jól fizeti.

— Gyanítod mifele iratok ezek? Nagypapa világosan «régi firkáknak» nevezte, melyeket halála után elégethetünk.

— Gyanítom és nem is; mert a mint gondolhatnék, az teljes lehetetlenség.

— Ha minket a dolog annyira érdekel, bátran közölheted titkodat egyetlen gyermekeddel, a ki minden körülmény között, élve-halva, veled fog tartani.

— Egykor megtudhatsz mindent.

— Egykor! De hátha tévedsz, édes mamám! Bölcse asszony vagy, de még sem csalhatatlan. Lám, mily bizonyos voltál, hogy nagypapám új végrendeletet ír. Szépen tervezted, mint férhessek hozzá s miként másoljam le teljes szövegét. Ma kiderült, mennyire tévedtél.

— Úgy van, tévedtem; de bár ne tévedtem volna, mert rád nézve a legmostohább végrendelet sem lehet oly megsemmisítő fegyver, mint a mit ama vörös boritek foglal rejtékében. Most azonban, későre jár az idő, menj fiam aludni. Majd anyád fog helyetted egész éjen át virasztani és gondolkodni

VII.

Mindjárt meghalljuk, mit tervezett oly titokban az öreg úr.

Tamás báró kellemesen tölté napjait a fővárosban, a hol még öregebb urakat is talált s ezek társaságában nem kényszerült örökké csak az ős patriarkának sivár szerepét játszani.

Nagyon megtetszett önmagának is az a gondolata, hogy egész télire kiszabadithatta magát a grófné hiú szemeinek ellenőrzése alól és egyik államcsínyt a másik után szabadon elkövetheti.

Mikor meghallotta, hogy Róbert csekély eredménnyel lépett föl a Ránky-házban, mindjárt fordított egyet politikáján s most már Kálmán számára igyekezett a szép, gazdag és előkelő örökösöt megszerezni.

Titokban (azaz: hogy otthon nem dicsekedett vele) több ízben meglátogatta már kisebb unokáját; egy este pedig nagyapai tekintélyvel parancsolá neki, hogy rögtön öltön fekete ruhát s kísérje le őt az első emeletbe, a lyányos házba.

Az öreg úr nem kétkedett, hogy mint a karvaly a galambra, biztos prédára érkezik ide. Valamit már hallott is arról, hogy Kálmán a házi kisasszony legmagasabb pártfogása alatt él; a mennyiben Ránky Lászlóné (a grófné unszolására) föl akarta mondani neki a szállást, de Margit kisasszony nem engedte. Hivatalosan ugyan semmi joga sem volt közbeszólni, de végre is a jól számítani tudó gyámánya nem ellenkezhe-

tett komolyan oly leánynyal, a ki ma-holnap férjhez menvén, törvényesen is nagykorúvá válik.

Természetes, hogy a látogatókat nagy szívességgel fogadták s Margit kisasszony arcának örömteljes fölragyogása szerencsét és boldogságot ígért.

Hogy tehát a fiatalság alkalmat nyerjen egymással közelebbről megismerkedni, Tamás báró, mihelyt szellemeesen megjegyzé: mily szép idők járnak s a hölgyek is megkapták az elmaradhatatlan bókokat, innen túl szavait kizárólag az özvegyhez intézé úgy, hogy a társaság többi tagjai csak hamar észrevették a mellőztetést. De ezt úgy magyarázták, mint világosan megadott engedélyt arra, hogy ha tetszik, a terem túlsó oldalára húzódhatnak, a hol szintén asztalt, pamlagot s egy csoport karszéket találhattak.

Nem véletlenül, vagy hibás kifejezés használatával beszéltünk a társaság többi tagjairól, mert ez idő szerint még egy más lányka is élt a házban.

Névszerint Ránky Juliska kisasszony; amolyam iskolából kikerült gyermek, a kinek még terhére esett a hosszú szoknya, melyet most először szabtak karcsú derekára.

A kis Juliska teljes joggal viselte a Ránky nevet, de még sem tartozott a család azon előkelő ágához, mely a főispánokat és excellenciás urakat ajándékozgatta a hazának. A távol rokonság meg volt, e czímen is jutott a házhoz, de nem azért, hogy helyet foglaljon a nagy világban, hanem, mert mint szegény árva, alig talált másutt biztos hajlékot. Mert volt már a megyében orvos, ügyvéd is a Ránky nemzetségből; valamint Juliska kisasszony édesatyja sem vihette rangját magasabbra a szolgabírói méltóságnál.

A kis lány még nem volt szép, de veszedelmesen sokat ígért a jövőben. Egyelőre csak az ég kékje a szemében s dúsan leomló fürtjei hirdették a közelgő dicsőséget.

Másként is sok különbség volt a két lány között. Margit kisasszony már ma, mint a kert királynéja, a kifejlett rózsza, tündöklött, míg Juliskát csak az láthatta meg, a ki ábrándozva járt a lugosok között s a harmattól csillogó fűben ibolyát keresgért.

Hármacskán tehát a terem bal oldalán telepedtek meg, Margit kisasszony megjegyzése szerint mint lázadásra haj-

landó oppositio, a jobb oldalon sötétkedő conservativ coteria ellenében.

A beszélgetés vidáman s hangzatosan indult meg s Margit kisasszony ragadá hatalmába az irányadó szerepet. Nem azon kezdtek a csevegést, hogy fölnyitottak volna néhány albumot telve aczélmetszetekkel és fotografiákkal, hanem mindjárt elészdedtek, a tudomány, irodalom és művészet föl-kentjeinek hírét, nevét és működési körét.

A látogatás ideje legfőlebb egy kis óra tartamára terjedhetett s Margit kisasszony föltette magában, hogy fölhasználja a drága perczeket s hatni fog az ifjúra, a ki rokonszenvét megnyerte, a ki szép pályán indult meg s hatalmas léptekben rohan a legfényesebb jövő felé.

Azt hitte, hogy az ilyen ember előtt a hölgynek is csilognia kell s e nemes öszhang mutatja meg az útát a melegebb érzelmek birodalma felé. Pedig természeténél fogva nem tartozott azon hölgyek sorozatába, kik összes ismereteik tárházát egyszerre a bolt kirakatának üvege alá helyezik, hogy megcsodálják a kik arra járnak. De épen ma úgy beszélt, mint a ki sejtetni engedi, hogy titokban verseket ír, sőt néhány kadenciája már föl is vette a szent keresztséget, nem vízzel vagy vérrel, de mindenesetre a nyomdai festék fekete levével.

Kálmán megütődött, úgy szólván elkábult e dolgok tömegének hallatára. Szinte pirúlt, hogy annyi tanulmány után alig képes itt-ott egy szerény, néha csak köznapi megjegyzést is közbeszúrni. Ellenben Juliska kisasszony egészen oda volt a bájtól és igézettől, látván, hogy egy leánytársa ily dicsőséget arathat eszével, szellemével és társalgási ügyességével.

És különös! Kálmánt legelőször is nem Margit kisasszony magasztos szépsége, nem kitűnt értelmi fensősége, hanem a mellette hallgatagon ülő leánykának benső egyszerűsége és őszintesége ragadta hatalmába. Talán csak azért, mert iuris utriusque doctor uram is épen azon csodabogarak közé tartozott, a kik a legczifrább kertben hidegen sétálnak el a szőnyeg-kertészet tarka remekei mellett és itt is csak az illatozó ibolyák után leselkednek. .

E leánykának minden legtitkosabb gondolata, világos betűkkel ki volt írva arczvonásaira. Látszott mily leírhatatlanul boldog, ha rokonát és jótevőjét tündöklenni látta. Nem

írigylette a sikert, még kevésbbé juthatott eszébe, hiábavaló erőlködéssel versenyre kelni a báránynak az oroszlan fajzatával.

Valószínűleg már hallott is valamit a házban megpendített tervezések felől. Tudta, hogy előbb Róbert bárót hozták ide az arany gyapjú meghódítására, de a ki nem találván elegendő kegyet, most a második Dabóczy sarjadekot állítják a sorompóba.

Imádandó naivsággal fejezé ki csodálatát és helyeslését mindenre, a mit a ház kisasszonya mondott. Néha megfedkezve magáról, egész arczczal fordult Kálmán felé, mintha kérdené: Ugy-e, ez aztán a dicső leány! Hogy állhatsz ellen természeti ösztönödnök, hogy szédültségben nem borúlsz lábai elé?

Ennyiből állott az első látogatás rövid története. A sok szép beszéden kívül senki mást nem hallott, még is következett valami belőle.

Tamás báró fölkelvén székéről, jelt adott a szetoszlásra. Kálmán mély meghajlással vett búcsút s azon kegyben részesült, hogy Margit kisasszony feléje nyújtá jobbját. Ezt az egész világon engedelemnek tekintik arra, hogy a kezét meg is csókolhatja.

Kálmán udvarias eleganciával, de nem melegség nélkül hajtá végre a kellemes műtetet. Egyszersmind fölbátorításnak tekintette a folytatást is megkísérlenie.

Meghajlott tehát a kis Juliska előtt is. Talán csak azon okból, hogy a jelenlevők között megkülönböztetést ne tegyen; de a kis lánynak nem volt bátorsága az imént vett példát utánozni.

Kálmán tehát esdekelve szólt hozzá:

— Kisasszony, szabad kezét kérnem?

A lányka végkép megzavarodva állott helyén; de ha kezét nem mereszle is kinyújtani, nem rejthette el azt anynyira, hogy a fiatal ember meg ne találja, és hatalmába ne vegye. Így történt, hogy Juliska kisasszony piczi kis kezén az első ferficsók végzetteljesen elpattant.

A vendégek eltávozása után lett ebből tréfa, enyelgés és példálózás az egész estére, szegény Juliska rovására.

— Hugoskám — szólt Margit kisasszony — engedd meg, hogy szívemből szerencsét kívánjak.

— Nekem ? Miért ?

— Ah, te még kérde ? Mily világosan mondta a báró : Kisasszony, szabad kezét kérem ? A kinek ezt mondják, csak egy alig hallható «igen» kell rá feleletül s akkor a menyasszonyi boldogság készen van.

Mindez a legártatlanabb tréfa volt a gyermekkel. Késő estig járta az enyelgés, hogy a fiatalabb Dabóczy báró formászerint megkérte Ránky Juliska kezét ! Különbén pedig Margit kisasszonynak eszébe sem jutott a féltékenység ; inkább dicsérte Kálmánt, a ki itt a « lehetségesek », sőt épen a « kívánatosak » sorában állott, azon udvarias modoráért, hogy a kis árva jelenlétét is tudomásul vette.

A kitüntetett lányka azonban iszonyatos bűnösnek érzé magát. Elvonúlt a szoba legsötétebb szögletébe, sírt, törle könnyeit s rossz gyermeknek nevezé magát, a ki rokonainak jótéteményeit a legrútabb hálátlansággal fizeti vissza.

Kövessük most Tamás bárót, a ki nem kímélte lábait, hanem visszakisérte unokáját, a harmadik emeletbe.

Az urakat itt nagyon fiatal és kurta kis inas fogadta, az előszobában. De azért volt már egy kis iskolája. Egy intésre fölgyújtott két gázlámpát az írószobában s a kemenczében hamvadó zsarátnokot új lángra élesztette.

Mikor a nagypapa együtt maradt unokájával, legelőször is szivarra gyújtott s aztán helyet foglalván, redőzött homlokával adá tudtúl, hogy rendkívüli komoly tárgyról kíván értekezni.

— Fiam — mondá szokatlan ünnepélyességgel — megmutattam neked az utat az igazi boldogság felé, most rajtad áll, hogy a többit bevégezzed.

— Azt akarod, nagypapám, hogy megházasodjam ? Nem lesz ez kissé korán rám nézve ?

— Rád nézve korán lehet : annál később rám nézve, mert nem akarok addig meghalni, míg Dabóczy utódot nem láttam a földön.

— E kívánatodat Róbert, az idősb unoka, még hamarabb teljesítheti.

— Róbert ? Ne beszélj nekem Róbertről. Ez a fiú nekem csak Dabóczy nevű örökös adhat. Nagypádnak pedig ősi Dabóczy faj, törzsökös Dabóczy alak, erő, férfiaság, családi hasonlatosság s minden esetre tiszta magyar vér kell.

— Úgy hallottam, hogy Margit kisasszony régóta Róbert számára van kiszemelve.

— Annak vége. Volt egykor szó róla és én beleegyeztem. Mert én Róbertre nem haragszom. Kissé együgyű s képzelgős a maga sportmani dicsőségében, de alapjában tűrhető ficzkó. A mi kifogásom lehet ellene, annak egyedül csak házamnak átká, az anyja lehet oka. Szerencsémre a sors másként határozott. A leány látta Róbertet és megijedt tőle. Nem kell neki semmi áron; ez pedig oly végső ítélet, mely ellen nincs appellata. De te családom utolsó reménye vagy. Hivatásod, hogy az ősi törzsökből származó Dabóczy-fajnak új és életképes sarjadékot adj. Ehhez természetesen vagyón is kell s az én gondom lesz, hogy újabb rendelkezésem következtében kedvezőbb helyzetben nézhess a jövő felé.

— Nagypapám hogy értsem ezt? Emlékezhetsz, hogy a mit egyszer adtál, vagy a mit számomra kijelöltél, azt én szívből származó hálával fogadtam és megköszöntem. Ennél többre nincs vágyódásom s a mellett tudom, hogy épen e napokban, a család színe előtt erős szóval fogadtad, hogy áll régi végrendeleted, és más újat, életedben többé nem írsz.

— Mit hallok! Te ezt már tudod? Micsoda összeköttetéseid lehetnek házammal, hogy a család tűzhelye mellett lefolyt jelenetekről értesítést kapsz?

— Megsúgták titokban.

— Megsúgták! Kicsoda? Hol találkozol te Róberttel vagy az anyjával?

— Unokatestvéremmel vagy nagynénémmel sehol sem találkozom. Látom, hogy szándékosan kikerülnek, én pedig nem tolakodom közelökhöz. A mit tudok, csak második kézből jut hozzám.

— Akarom, hogy e második forrást nyíltan megnevezzed.

— Parancsolatodra, nagyatyám, de kérlek, el ne árulj. A grófné beszélte el Ránky Lászlónénak, ez pedig nekem.

— Hol beszélhetsz te Ránkynéval ily titkos dolgokról?

— Az özvegy tudja, melyik órában szoktam hivatalba járni s megles a folyosón a lépcső mellett.

— Regényes kaland ez, a házbirtokos és a lakos között! Egyébként ha Ránky Lászlónéval ily bizalmas viszonyban élsz, ez egy akadálylyal csak kevesebb lesz a gyámleány keze felé.

— Az özvegy egészen részemen van. Hanem egy föltételt köt ki, melyet én nem teljesíthetek, s melyet ha teljesíthetnék is, határozottan és büszke önérzettel vissza kell utasítanom.

— Ezer ördög: egész sora fejlík ki itt előtttem a rejtélyeknek. Oly titok e föltétel, hogy még nagyatyád sem hallhat arról valamit?

— Egyedül te vagy, nagypapám, a kinek ezt elmondhatom. Más, a ki bensőmet nem ismeri, el sem hinné pusztán csak szavamra. Te azonban megtartod titkomat. Esetleg ahhoz méred további intézkedéseidet.

— Valami rettenettest fogok hallani?

— Ellenkezöleg. Inkább silány, jellemtelen és prózai üzérkedésnek nevezhetem.

— Ah, értem. Azaz: rájövök és eltalálom. Bizonyosan pénzről van szó.

— Pénzről. Kerek összegben ötvenezer forintról. Ennyit köt ki, (alkalmasint alkusz-díj czímén) ha gyámleánya kiskorúságának idején beleegyezését adja e házassághoz; és én tartozom lefizetni az esküvő napjának reggelén.

— Utálat és köpedelem! Ilyféle csak egy jött-ment Ránky Lászlónétól telik ki, a kinek kapzsiságáról és ragadós újjairól sok czifra adomát hallottam a minapában.

— Az özvegy világosan megmondta nekem, hogy míg a föltételre nézve a grófné ígérését meg nem nyerte, Róbertet sem akarta a leány színe elé bocsátani.

— Ezer és milliom, majd megmondtam micsoda . . . Ilyen drága a belépti díj a sugárúti vadonatúj palotába? Hát ha nem az anyja, hanem egyenesen én viszem unokámat a lányos házba?

— Ránkyné asszonyom azt hiszi, hogy mint gyámánya korlátlan hatalommal bír. Állítja, hogy néhai Ránky Lőrincz főispán végrendeletében nyíltan ki van kötve, hogy Margit kisasszony kiskorúsága idejében csak gyámánya beleegyezésével mehet férjhez.

— Ez baj volna.

— Legalább igen nehéz rajta segíteni.

— Most már minden világos előtttem. Mondták, de én csak félig hittem, mi ez asszonynak titkos célja? Megtartani helyét mentől tovább és felre rakosgatni az árva háztartására rendelt jövedelemből, a mit csak lehet.

— Úgy látszik. Ez okból ha vissza nem utasítható kérés jelentkezik, a gyámánya főnhangon a végrendelet intézkedéséről beszél, titokban pedig csinos kis kárpótlást igyekszik kizsarolni.

— Szóval: ötvenezer forintért akárkinek eladja a leány kezét.

— Ezt már nem teheti. Mert ha megtagadhatja is beleegyezését, abból nem következik, hogy ráerőszakolhasson gyámleányára oly völegényt, a ki a kisasszonynak nem tetszik.

— Értem; mint például az én kedves kis Róbert fiaccámmal történt. Eleinte minden bizonyosnak mutatkozott, de mihelyt meglátta a leány az én gavalléromat, rögtön vége volt a mulatságnak. Részemről egy cseppet sem csodálkoztam a fordulaton. A fiúnak egy kicsit hosszú a nyaka s ha mosolyog, jobban kifordul az agyara, mint kellene. Szóval, erősen idegen osztrák pófája van, mintha csak vasas-német főhadnagy volna az édesapja.

— Nagypapám; én még soha sem hallottalak ily modorban élezelni.

— Hallgass, mert tudni szoktam, mint és hogy beszélnek. Csak azt nem értem, hogy ha megesik Ránkyné és a grófné között az érdekes vásár: honnan teremtek az én fiatal báróm egy csomóban ötvenezer forintot?

— Ezt a grófné vállalta magára.

— Nagyon coulant szerződő fel lehet; ha csak tudtomon kívül von Tiefberg és zu Hochthal jövedelmeiből pénz nem érkezett számára. Mert nálam ugyan hiába keresgelt volna. Jó módú, sőt igényeimhez képest gazdag ember vagyok, de ötvenezer forint egyszerre nem szokott Wertheim-szekrényemben rejleni. A grófné ezt jól tudja: elégszer kotorászott benne; néha, mert én küldtem oda valamiért, máskor saját privát szorgalmából.

— Oh, nagypapám . . .

— Nem pénzt keresett. Ily váddal nem szabad őt terhelnem. Csak asszonyi telhetetlen kíváncsiság vitte oda, nem rejlik-e ott néha valami különösen érdekes jószág is?

— Nagypapám, bocsáss meg, de én elrettenek e beszéd-módtól. Bizonyos vészjósló ingerültség hangzik ki szavaidból. A ki nem ismerné házad békéjét, s az ott uralkodó példás

egyetértést, azt mondaná, haragszol, elégedetlen vagy es sértve érzed magadat.

— Semmi sem lehetetlen napjainkban. De ezért vagyok itt, ezért keresek más fiút, kirę a Dabóczy-faj újra fölvirágzásának föladatát bizzam. Hogy ez még életemben bekövetkezzék, halld szándekomat. Otthon semmit sem gyanítanak tervemről, de már minden készüllet meg van téve s ügyvivőm, Laczházy Dániel, szorgalmazni fogja, hogy birtokomat két nem teljesen egyenlő részre osztván, számodra majoratust alapítsak. Már járunk a miniszter nyakára és ő felsége bizonyára nem tagadhatja meg regi hivatól e kegyelmet.

— Nagypapám, ez lehetetlen.

— Hogyan? A mit én komolyan akarok, végbe nem vihetem? Minden ősi család igényt tarthat erre, és a király nem fogja beleegyezését megtagadni.

— Nagypapám, még egyszer mondom ez lehetetlen. Ha megengeded, két nagy okot hozhatok föl ellene.

— Törvényben alapuló okokat?

— Nem épen; de mégis oly okot, mely eredmény tekintetében egyenlő hatáskörrel bír.

— Megakadályozhat valaki, ha majoratust akarok alapítani?

— Senki a világon, ha a felség kimondja beleegyezését. De miután ez nem törvénykezési kérdés, melyben kizárólag a paragraphus ereje dönt, hanem minden a legfelsőbb elhatározás föltételétől függ: mindjárt kezdetben fölmerülhet a kérdés: miért kell itt a két unokatestvér közül az ifjabb ág képviselőjét előtérbe tolni, ha idősbb ág is létezik, és a személy ellen kifogást tenni nem lehet?

— Fiacskám — felelt elégült mosolylyal az öreg úr — nagyon elkéstél bölcseségeddel, mert én és Laczházy Dániel uram sem estünk a fejünk lágyára. Van pompás és minden késéget eloszlató feleletünk erre, melylyel a fogas kérdés csapdaja alól kibújhatunk. Igen egyszerű módja van ennek: Róbert ünnepélyesen le fog mondani a te javadra.

— Saját jó kedvéből?

— Fő dolog ha lemond; nevezheti aztán tettét a mint neki tetszik. Van rá csálhatatlan eszközöm, olyan douce violence, melyet, ha anyjának megmutatok, Róbert mindent vakon aláír, még akkor is, ha ez által csak a veszett fejszének

nyelét tarthatná meg. Azonban nagyon meg lesz elégedve Dabócz kisebb felével is. Kíváncsi vagyok második ellenvetésedre.

— Szolgálók vele. Róbert a kastélyban született; gyermekora óta azon hitben nevedett, hogy egykor egyedüli örökös lesz Dabóczon. Én száműzetésben jöttem világra; soha előttem senki nem említette, hogy születési igényeim is léteznének a főúri cím mellé. Én azon tökével, melyet nagylelkűséged következtében bírok, vagy melylyel bírni fogok, dús-gazdag vagyok s többre áhítozni sem akarok. Tehát ne vedd rossz néven tőlem, nagyatyám, ha Róbert akár jó szántából, akár erkölcsi kényszer következtében idősb ági születési jogáról le is mondana: én tőle ez iszonyatos áldozatot soha el nem fogadhatom.

— Egy esetet kivéve.

— Lehet ily eset?

— Például, ha Róbert a te botor ellenkezésed és háladatlan engedetlenséged miatt oly veszélyes helyzetbe kerülne, hogy vagyona nagyobb felének elvesztése után, még a megmaradt birtokrésztől is eleshetnék! Ez várhat rá, sőt ennél sokkal érzékenyebb kár és végső megromlás is. De mivel ez még titok, jobb lesz, ha előtted is elhallgatom.

— Oh hallgasd el előttem és az egész világ előtt is, nagypapám, mindazt, a mi csak a gonosz nyelvek prédájára való volna. Maradjon minden, a mint van. Oly szépen rendelkezél földi javaidról, hogy megelégedett és hálás utódaid áldani fogják emlékedet.

— Nem ér nekem az ilyen ájtatos fohász semmit. Hova lesz vele tervem? Mi lesz a Dabóczy-család jövőjéről? Arra felelj.

— Isten, a ki multat adott, majd ad jövődöt is.

— Mindent Isten ad, de csak ha magunk is igyekeztünk. Nem szállhatok nyugodtan koporsómba, míg nem látam, mi következik utánam?

— Van unokád, egy helyett kettő is.

— Igen, van kettő. Csakhogy az egyik Róbert rút, bárgyú és nevetségesen elbizakodott ficzkó. Példányképe a megtestesült osztrák bárónak, nyurga lábbal, szeplővel és szőszke bajusszal. Ez lenne utánam a rákócziánus Dabóczy-nemzetiség feje és képviselője? Majd ad nektek örökösöket, kik a

magyar fajt jellemző arczkifejezésnek egy vonásával sem dicsekedhetnek.

— Én azonban, mondják, nagyon hasonlítok atyámhoz.

— Töröl metszett Dabóczy vagy! Benned azonban sok a botor demokratia; nincs érzéked azon gondolat szépsége és magasztossága iránt, hogy egy úri család századokon át föntartsa magát, eredeti fönségében, fájának összes sajátzerű jellegével; ide értve még a hibákat és gyarlóságokat is. Aztán szegény akarsz maradni; elsatnyúlsz a hivatalos akták penészes levegőjében; gazdag és előkelő házból származó feleséget nem kapsz. Unalmadban veszesz nőül egy síma arczot, kit véletlenül egy belépti díj mellett rendezett tánczvigalomban megpillantottál.

— Igazságtalanságnak tartom, ha főleg azért bünteted idősb unokádat, mert inkább hasonlít anyjához, mint az atyjához.

-- Nem hallottad? Töröl metszett, szemem szedett osztrák báró, mintha csak Obderensben született volna! Oly faj, melyet teljes életemben nem szenvedhettem. Mindnyája, gazdag, vagy szegény egyaránt fölfuvalkodott; pedig azonkívül hogy Herr Baron-nak szólítják, annyi prærogatívája sines, mint a körme feketéje. Ilyen báró Róbert is, a ki nagyobb dicsőségének tartja, hogy a múltkor vaktában farkast lött, mint hogy született törvényhozó és a főrendek házának tagja lesz belőle! Ilyen Dabóczy-sarjadék kell neked? Ennek számára alapítsak majoratust? Ha látod, nézed, elcsodálkozol, hogy magyarul szólalt meg. A múltkor kezébe vette a sportlapot és olvasta jelszavát: «fortes creantur fortibus». Elhinnéd, hogy betűről-betűre így mondta ki: «pfordes greandur pfordiputz»! Köszönöm én a Dabóczy-faj ily föntartóját! Beszéljünk inkább okosabb dolgokról. Tetszik neked ez a Margit kisasszony?

— Nem lehet ellene kifogás; szép, vonzó, bájos, gazdag és előkelő.

— Én is azt tartom felőle. Megszerezsem neked feleségül?

— Ez már más kérdés, nagypapám.

— Nem szereted?

— Tulajdonkép, alig lehetne nem szeretni.

— Akkor ne beszélj így Pontius Pilatus módjára.

— Úgy látszik, vannak hibái.

— Természetesen, hogy vannak. Azért leány, nem pedig angyal.

— Ha nem csalódom, nagyon ismeri saját külsőjének, bensőjének értékét.

— Nemes önérzetre mutat.

— Talán egy kicsit többet is tud, mint az asszonyoktól várni szoktuk.

— Annál jobban illik hozzád, a ki jogtudor, akadémiai pályanyertes, foris doctus és fizetéses paragraphus-faragó vagy a codifikáló bizottságban.

— Egész óra alatt irodalomról, művészetről, kritikáról és az országos nőegylet választmányának gyűléseiről beszélt. Épen már Shakspeare nagy jellemeiről akart értekezni, a midőn fölkelte székéről s a látogatásnak vége szakadt.

— Patvarba . . . ez is a hibák közé tartozik? Az újságok napihireiben, a novellákban, regényekben mindig az ily lelkes honleányokat állítjátok szemünk elé, mint eszményt és utánozni való mintaképet.

A fiatal ember nem felelt, vállat vont s ez volt a legbőlesebb, a mit cselekedhetett.

De az öreg úr folytatá:

— Tanuld meg, hogy senkit sem szabad az első találkozás benyomásaiból megítélni. Margit kisasszony bizonyára tévedett, a midőn a tudós nők módjára egy szusz alatt mindent ki akart találni, a mit életében tanult. Vedd ezt annyiba, hogy hatni akart rád; de ha ellesi ízlésedet, más nótát fog pengetni. Már fülembe súgta kis újjam, hogy e leány hajlandóságot érez irántad; udvarolj neki, ismerd meg jobban lelke mélyét. Mutasd meg, mit kívánsz tőle, s mily alakban szeretnéd őt magad előtt látni, s meglásd egészen új leányt, kedved szerinti teremtest formálhatsz belőle . . . Azonban letelt időm, a vacsora órája közeledik és nem szokásom házam népét megvárakoztatni. Legközelebbi alkalommal még többet is hallhatsz.

Ezzel vette botját, kalapját és búcsút intett. Kálmán lekísérte őt a lépcsőkön a kapu alá, a hol az öreg úr bérkocsira ült és haza hajtattott.

VIII.

Tamás báró régi, rozsdás fegyverhez nyúl, de hadizenet helyett tisztos békét ajánl.

Közeleg a karácsony, fagy csikorog az útcán, éjszaki szél süvölt végig a Duna tükre fölött. Nagy boldogság most bú és gond nélkül üldögelni a befutott kandalló mellett, de a Dabóczy-család szentélyében nehéz már ezután fölmelegedni.

Vasárnaponként, a midőn Kálmán hivatalos irodái zárva maradnak, és a fiú idejöhet nagypapához ebédelni, még csak keletkezik némi életvidámság és vigasztalás, habár a grófné ez ünnepnapi szabad időt erősen polgárias állapotnak nevezgeti.

Róbert, mióta hallotta, hogy mint a Sion hegye rendületlenül áll a régi végrendelet, rokonszenvvel látja unokaöcscsét. Lassankint bizalmasabb viszony fejlődék ki köztök, sőt a dabóczi általános örökös hathatós pártfogása alá kezdi venni az egykori színésznő gyermekét. Sokszor biztatja, hogy ne búsuljon, mert itt van ő, a ki bármely inségében, szorúltságában, most és «egykor» még inkább, tettekkal bizonyíthatja be barátságát.

Kivájunk szerencsét e derék ifjúnak, a kit semmi közbejött esemény ki nem verhetett sodrából. Mikor a grófné elsápadva s rémült arczczal hozá meg a hirt, hogy a nagypapa árulást követ el, s Kálmánt a Ránky-háznál ünnepélyesen is bemutatta, Róbert báró kedélyesen mosolygott. Önerzete sügta fulebe, hogy saját magán ejtene sérelmet, ha ily számba sem vehető legényke irányában féltékeny lehetne.

Egy ily vasárnap alkonyán, a midőn Kálmán már elbúcsúzott nagyatyjától (a grófné pedig szobájába vonúlt), fiatal uracsaink azon különös ötletre jutottak, hogy estére elmennek ketten a Ránky-házba látogatóba.

— Magad is mehetnél, barátom — szólta Róbert báró úrias leereszkedéssel — de ha jobban érzed magad szárnyaaim védelme alatt, legyen kívánságod. Gyakran elnézesz oda?

— Mentől ritkábban.

— Csak azt mondom: miattam ugyan ne foszd meg magad egy kellemes félórától. Csak hízelegni fog nekem, ha

Margit kisasszony előtt hódolatodat kifejezted. Kisasszonynak nevezem, mert egyelőre még nem menyasszonyom.

— Szólj anyádnak és menjünk.

— Oh barátom, régen kinőttem én az alól, hogy ha megyek, előbb még a mamától elkérekedjem. Valóban okos gondolat ez, átmenni Pestre és eltölteni ott a téli estének nehezebb felét. Ez a legtöbb, a mit a nemes sport fölkentje a fővárostól követelhet; az est másik felével aztán majd elbánom valahogy.

Bérmocsiba ülve, folytatták beszélgetésüket.

— Örömmel hallom — szólt elfojtott mosolylyal az ifjabb — mily szépen haladsz előre Margit kisasszony kegyeiben.

— Oh, meglehetősen; legalább semmi panaszom sem lehet. Köztünk legyen mondva, az én Margitkám ma inkább lépne velem oltár elé, mint holnap: hanem Ránky Lászlóné, ez a vén boszorkány, útamat állja. Hiába beszélem el, mint esküdött meg nagypapa, hogy sírjáig állni fog végrendelete, még is minduntalan visszatér régi nótájára: hogy csak fél Dabóczyt kapom, ez pedig kevés oly menyasszonyhoz, mint gyámleánya. Parbleu! A leggonoszabb esetben is, fél Dabóczy s egy egész báró, mint én vagyok, mindig elég szerencse a sugár-úti bérháznak első emeletében! A propos! Nem fogsz unatkozni, ha itt-ott karomra veszem a ház kisasszonyát és egy pár bizalmasabb szó kedvéért, néhányszor végig sétálok vele a terem hosszában?

— Egy cseppet se törődjél velem, mintha ott sem volnék. Találok én ott számomra más mulatságot is, még ha Ránkyné asszonyom egy kicsit magunkra hagyogat is. Nem láttál ott valami Juliska nevű piczi kis gyermeket?

— Piczi gyermeket?

— Azaz: nem épen oly piczi, hogy térdemre ültethetném és czukrocskákkal jól tarthatnám. Olyan tizenöt éves jövődöbeli szépség.

— Mit csinálsz vele?

— Teljes ünnepélyességgel és roppant komoly szertartással udvarlok neki. Egészen elbájol ártatlan szívével, őszinte lelkével és ezüst csengésű beszédével. Valósággal rosszúl esik, ha félbe kell szakítanom vele csevegéseimet és bolondozásaimat.

— Nem irigylem mulatságodat.

— Igaz. Valamit kérlek. Úgy hallottam, hogy édes anyád már nem oly hévvel és lelkesedéssel csügg házassági terveden, mint korábban.

— Mamám ellen nem lehet panaszom, hanem Ránkyné asszonyom minden pillanatban talál föl valami újat, a mi fölött az öreg asszonyok szörnyen összevesznek; de azért nem szakítanak egymással. Régi barátnők s ki tudja minő közös emlék köti őket össze, a múlt időkbel! Mindig kérdezősködni egymás felől s nekem számot kell adnom minden szavokról. Néha kiejt az egyik valami közönyös szót, melynek én semmi fontosságot sem tulajdonítok, de előttök csodálatos hatást idéz elő. Egyszer anyám jó tűzbe és fenyegetőzik; máskor Ránkyné úgy magyarázza a vett izenetet, hogy könnyei megerednek és oda van az elérzékenyedésből. Ebből is megtanulhatod, öcsém, hogy az asszonyi beszédből soha okos nem lehetsz. Szörnyen összetartanak és örökös összeesküvésben élnek ellenünk. Van titkos iskolájok, a hol élő szóval, de csak sügdosva tanítják nemők ezredéves hagyományait. És a hol kettő közülök összejő, legalább az egyik bizonyosan fölavatott professora az asszonyi szabadkőművességnek.

Így végezte beszédét s Kálmán megütődve kérd: hova fészkel be magát neha egy darab az életphilosóphiából!

Megérkezvén a Ránky-házba, itt nagy szívességgel fogadták a látogatókat. Folyt a vidám, jó kedvű s fesztelen csevegés teljes másfél óráig. Ugy látszott, mindenki jól mulat: egyenként véve unatkoztak, vagy éppen boszankodtak.

E helyzet csak a létező viszonyok következménye lehetett. Minden fenekestül föl volt itt forgatva és senki sem állott a maga helyén. A hány ember, annyi külön érdek vívott harczt.

Róbert imádta a ház kisasszonyát, a ki pedig borzongást érzett testén végig futni, ha ez ember három lépésnyire is közel ült melléje. Ellenben Kálmán, a ki nagyon szívesen elfogadott udvarló lett volna, az est legnagyobb részét «elhaszontalankodta» Juliskával, az irgalomból itt tartott árvácskával. Ránkyné pártatlan állást foglalt el. Neki mindegy, Róbert vagy Kálmán, ha valamelyiktől a gyámányai mellék jövedelmek elvesztése fejében a követelt ötvenezer forintos «kárpótlást» megkaphatta.

Ily benső elégedetlenség, titkosan emésztő méreg rom-

bolt ez úri társaság tagjai között, vakító világítás, választékos kényelem, fényes szolgálat, bőség és fölösleg mellett.

És ha ekkor éppen erre ögyeleg az utcán egy fésületlen socialista, nihilista, vagy éppen anarchista, véletlenül fölpillant az ablakra s látván a csillárnak ragyogó golyókból font koszorúját, összeszorítja öklét s mormogja:

— Hah! Mint dözsölnek a gazdagok! Ezer mázsa dynamit alájuk a pinczébe!

— — —

Forduljunk vissza Tamás báró csendes hajlekába. Ez is elszigetelt úri tanya, melyet egy elzárkózott boldog élet védelmére építettek.

Az öreg úr letette pipáját, gyertyát vett kezébe, végigcsoszogott a folyosó hosszán, s bekopogtatott kedvelt menyének a grófnének szobájába.

— Ah, grand papa, mily ritka szerencse. Te hozzám jössz, a helyett, hogy hívatnál és parancsolnál velem.

— Így illik ahhoz, a ki nagy és felettebb komoly kéréssel járul ededbe.

— Készen állok szolgálatodra.

A ház ura egy asztalkára tette gyertyáját és elfúvá lángját, mely itt a gázlámpa fénye és a kandalló élénk tüze mellett csak szomorú szöveteket képezett volna.

— Engedd meg, hogy leüljek, mert hogy jól megért-sük egymást, idő, nyugalom kell hozzá s nem végezhetem dolgomat rövid szóval.

— Kerlek, foglalj helyet.

Az öreg úr azonban nem ült le rögtön; késett, mint a ki nem tudja, miként kezdje dolgát, nehogy korán s talán szükség nélkül is kisüsse pisztolyát, melynek eldördülése az elhatározó pillanat előidézésére volt szánva.

Egy ideig a kandalló tüzét nézte, mintha most látná a lángok játékát először életében és egyik hasáb fát a másik után veté a parázs tetejébe.

— Nem hall minket itt senki?

A grófné gépileg kelt föl helyéből s egy közép felől ide szolgáló ajtón ki és betekintett. Tamás báró, mindenütt sarkában követte, s még a két szomszéd szobának külső ajtaját is bezárta, nehogy valaki közeledjek. A jelenet már elijesz-tőbben nem kezdődhetet. A grófné a halottak halványságát

ölté föl, reszketett, szája fölött a máskor oly fenyegető vonások felelmet és rettegést eláruló kifejezést vettek föl, de ha bűnös öntudattal várta is, a mi következni fog, a bánatnál erősebb volt szívében a konokság és megátalkodás.

Végre leültek.

— Amália — kezdi a ház ura, kegyet és bocsánatot sejtető hangon — ne félj, mert ha borzasztó titkaidnak bizonyítékait össze is szerezhettem, még sincs szándékomban, hogy érdemed szerint bűnhődjél. A bosszú Istené, a ki nem vesztét, hanem megtérését akarja a vétkesnek.

— Beszélj és engedelmeskedem.

— Unokáim jövőjéről és az ősi Dabóczy-faj és vér tisztán való fönmaradásáról van szó. Végrendeletemet ugyan unszolásaid következtében megírtam; de még életben vagyok s tehetek oly intézkedéseket, melyek azon okirat érvényét megsemmisítik. Halld tehát mit akarok, halld, mit követelek, hogy békében élhessünk együtt, mert kemény, túlszigorú vagy kérlelhetetlen nem tudok lenni.

Mikor a grófné észrevette, hogy itt tulajdonkép csak kiegészítési kísérlet forog kérdésben és még van valami, a mit ő esetleg meg is tagadhat, csak hamar fölébredt lelkeben régi bátorsága s maga sietteté a válság perczének kitörését.

— Azt hiszem, megértettelek. Tudatni akarod velem, hogy Róbert fiamat kitagadod? Ur vagy házadban és semmi szükséged ily rémdrámába való föllépésre. Mondd egy szóval s aztán ismerem kötelességemet.

— Mintha fenyegetőznél . . .

— Csak előre megmondom, a mit tennem kell. Ha Róbert nem állhat meg helyén, semmi keresete e földön. Én, az édes anyja, adom kezébe a fegyvert. És ha gyáva . . . irgalmatlanul lelövöm!

— És te?

— Engem emberi hatalom törvényszék elé állítani nem fog. Van több löveg a revolverben; találok mérget a háznál is. Itt foly a Duna a város közepén; sorba építik a négyemeletes házakat és egyiknek legfelsőbb folyosójáról biztos a rög-töni halál az udvar kövezetén.

— És aztán?

— Másnap minden hírlap kürtölheti a Dabóczy-házban végbement véres eseményeket. Egy napig rémedeznek a jám-

bor olvasók, de ha a következő reggel új eledelt kapnak, elfeledik a régit. A mi másokon megtörtént, int a példa, hogy rajtunk is megeshetik.

— Elvégezted?

— Ha eljutottam a halál révéig, nincs a dolognak folytatása. Önkényt helyet adtunk kedvelt Kálmánodnak. Kíváncsagsz még tőlünk egyebet?

Ez volt az első roham lefolyásának története; csöndesen kezdődött, a grófné elhamarkodott kardoskodásával végződött.

Most már Tamás báróra került a szólás sora. Az igazat megvallva, a békeszerető öreg nem találá kedvét a fordulatban, s hogy jobb irányt adjon az alkudozásoknak, atyai hangon folytatá:

— Meg sem hallgattad ajánlatomat s már hadat izentel ellenem és magad ellen. Ha nincs szándékomban békét kötni, nem csinálok titkot a dologból, nem zárom be az ajtót, hanem hangos szóval hívom elé a rendőröket.

— Ah, a rendőröket! Ezek aztán elegans vendégek lettek volna a Dabóczy bárók termében!

— Szándékosan ingerelsz, hogy tűzbe jöjjenek s aztán komoly alkudozásaimból szemrehányás, szószaporítás és izetlen veszekedés kerekedjék. De férfi és úr vagyok e házban, a ki tehát egy födel alatt lakik velem, szíveskedjék elcsendesedni.

— Bocsánat — felelé a grófné, meghajolva ez eddig soha nem tapasztalt erős rendreutasítás hallatára — ismerem helyzetemet s ha kell, tudok hallgatni.

— Akkor halld végső s többé meg nem változható akaratomat. Minden birtokomat két nem egyenlő részre osztom. Az egyik fiú öröksége Dabócz, a kastélylyal s a hozzá tartozó földekkel. Jövedelme, jó és rossz évet egybevéve, negyvenezer forint.

— Értem, ez az oroszlánrész.

— A másik fiú kapja a két kisebb pusztát, ezt a házat itt Budán és a megtakarított tőkét, nyolczvenezer forint névértékben. A ház becsét pontosan nem határozhatom meg, de a két pusztá, a tökepénzzel, behozhat huszonnégyezer forintot. Kálmán öröklí Dabóczot, a többi Róbert birtokában marad. S minthogy alkalmasint rosszabb osztálytól is félhettél: meg vagy elégedve?

— Mit szólhatok én, ha a férfi, az úr a házban kiadta legfelsőbb ukázát? A korlátlan nagyatyának semmi szüksége az én beleegyezésemre.

— Most jövök a dolog azon részére, melyben segítségre számítok. Szándékom Dabóczból Kálmán részére elsőszülöttségi joghoz kötött birtokot alapítani. De minthogy kérdésbe jöhet, mi okból mellőzöm az idős unokát, czélszerű eljárásnak tartom, ha a világ mendemondáinak és találgatásainak azzal vetek véget, hogy Róbert maga mondjon le igényeiről.

— Róbert, mondjon le? De hiszen ekkor nem velem, de vele kell tisztába jönnöd.

— Azért szólok az anyjához, mert czélom elérése tekintetében ez szelidebb eszköz. Fiaid rendesen teljesíti óhajtatodat. Különbözn pedig egészen rád bízom, minő okokkal győzd meg őt e lépés szükséges voltáról.

— És ha az anya e természetellenes megbízatást visszautasítaná?

— Akkor nagy sajnálatomra, kénytelen leszek egyenesen fiaddal bocsátkozni diplomatiái tárgyalásokba. Természetes, hogy ez esetben legerősebb okirataimat is a fiú szeme elé kell terjesztenem. Majd meglátjuk, minő arcot mutat hozzá, ha a vörös csomagba kötött levelek tartalmát fölolvassom előtte.

— Megint ez a vörös csomag? Miféle levelek vannak abban?

— Régi és elavult dolgok. Ismerned kell tartalmokat, ha a minapában fiadat Dabócra küldted vadászni; egyúttal utasítottad őt, hogy a csomagot élve-halva elhozza neked. Szerencsémre ismerem embereimet s bizonyos kulccsal szépen kijátszottalak.

— Ah! — felelé a grófné s legalább ez egyszer teljes ártatlansággal. — Végtelenül tévedsz. De ha már eltaláltad a dabóczyi vadászat okát, nem tagadom többé. Attól feltem, hogy Laczházy Daniellel újabb végrendeletet írtál s azért asszonyi kíváncsiságból megbiztam fiamat, hogy hozza el nekem annak hű másolatát.

— Igazat szólnsz? — kérdé az öreg úr megütődve.

— Nem tudom, minő értéke lehet előtted eskümnem, de szent és igaz, hogy én arról a titokszerű vörös

csomagról akkor hallottam először valamit, a midőn magad említéd.

— Ha így van — felelt Tamás báró — szívesen visszavonom gyanumat és cselekedeteid sorozatában legalább ez egy tételt javadra irom. De végre, ha mégis felnél e levelek tartalmától, ha Róbert előtt megőrizni kívánnád eltemetett titkaidat, akkor hallgass és engedelmeskedjél.

— Minő levelekről beszélsz?

— Emlékezzél vissza fiatal éveid történetére s megtalálod a feleletet. Mindamellett ígérem, ha Róbert aláírta a lemondó okiratot s én ez alapon könnyebben, vagy legalább gyorsabban megnyerhetem a király beleegyezését, rögtön azon napon kezdedbe adom leveleidet, számszerint harminczhat darabot. Aztán vedd tűzbe, hogy múltad gyalázata és borzalma örök feledésbe menjen.

— Vaktában nem alkudozhatom. Micsoda sértő beszéd ez: múltam gyalázata és borzalma? Világosan szólj, vagy engedj távoynom.

— Egészen szándékosan különböztettem meg a kettőt: gyalázat és borzalom. Jól érted, a mit mondok s csak azért mutatsz csodálkozó képet, mert nem tudod bizonyosan, mily mértékben vagyok értesülve! Tehát kezdjük előlről. Idősb fiam, a te férjed, gyógyíthatatlan betegségben sínylődván, átjárt hozzánk a szomszéd faluból egy oda elszállásolt lovas tisztt. Amolyan léha főhadnagy, szöszske-szeplős osztrák báró, a ki élvezte vendégszeretetünket. Esténként elbúcsúzott, kilovagolt a kastély kapuján, s aztán gyalog visszasuttyant a mellék bejáráson.

— Ezeket akarod fölmelegíteni?

— Oh, ez még csak a kezdet. Mily csodálatos és a természeti okossággal ellenkező tünetemény, hogy az asszonyok, épen azon időben írnak legtöbb levelet, a midőn a tiltott szerelem ösvénye alá merülnek! Nekik nem elég a naponkénti találkozás; még időközben is találhatnak valami elhalaszthatatlan közleni valót, a minek estig sem szabad elkésni! Így gyűl aztán halmazba a tömérdek esztelen firka, melynek minden lapja, minden betűje czáfolhatatlan bizonyítékot képez a bűnös elítélésére.

— Fiatal voltam és szerettem. Az vesse rám kövét, a ki büntelennek érzi magát.

— Férjed a lassú halál sorvasztó izzadságában feküdt ágyán s neje legelőször is kedvesét értesíti az örömdetes újságról, hogy a dabóczi kastély örökösét várhat.

— Úgy látszik — felelé a grófné, inkább boszankodva, mint megrendülve és elrémlve — Tamás báró hadat izen nemcsak menyének, de saját háza jó hírének is.

— Fiam meghalt s majdnem egyszerre tartottuk meg a temetést és keresztelest. Most már a hűtlen nő szabad ; semmi akadály többé az új boldogság törvényesítésére. Főhadnagy uram azonban épen most kezdi föltűnően elhanyagolni a házat, a hol mindig terített asztalt és hiteszegett asszonyt talált. Egy pár emlékeztető és szemrehányó levelet még eltűrt, de aztán legokosabb szabadulási módnak ítélte, ha áthelyezteti magát ezrede törzskarához, messze Csehországba. Leveleidet elvitte ; talán dicsekedésből pajtásai előtt, vig vacsorák alatt, föl is olvasgatta. Itt többé nem láttuk. Nálunk csak képmását és maig élő hű photographiáját hagyta maradandó emlékül.

— Azt mondja a ti magyar közmondástok : régen volt ez, talán nem is igaz.

— Valóban, elmúlt huszonnyolcz éve. Akkor csak gyanakodtam : a meztelen igazat csak most, leveleid napfényre kerültével értettem meg.

— Elavúlt, divatból kiment regény.

— Hogy a kalitkából kiröpült madárkát visszaédesgesd, szakadatlanul írtad hozzá leveleidet. Egyszer végső kétségbeesésedben azzal akartad előtte határtalan és mindent fölálló szerelmedet bebizonyítani, hogy minden óvatosságról megfelelkezve, világos szóval megírtad neki férjed utolsó órájának legtitkosabb részleteit ! Kár, végtelen kár, hogy e leveled hiányzik gyűjteményemből. Főhadnagy uram okosabb volt, mint te. Elolvasta leveledet s aztán rögtön szétépte vagy elégette.

— Ah, elégette ? S ezt meg is tudtuk Dabóczon ? Igazságot szerető bírák lakhatnak ott, a hol vádat emelnek egy ezer darabra tépett, vagy megégett, vagy soha nem létezett levél alapján !

— A levél kétségtelenül elveszett ; de meg van a válasz, mely a rendes postán megérkezett hozzánk Csehországból.

— Soha színét sem láttam.

— Igen, mert az én kezembe került. Eltelve mardosó gyanúval, mint családom becsületének öre, fölbontottam és elolvastam.

— Ah! Cabinet noir a dabóczyi kastélyban?

— Hozzád volt címezve, neved és rangod teljes megjelenésével. Elmondhatom tartalmát, mert mindössze két sorból áll:

«Brinvillier marquise! A férj holttestén át nincs boldogság! B. F. H.»

— Brinvillier marquise? Hogy jutok én e hangzatos címhez?

— Ne színlelj tudatlanságot. Ismeretes szörny; hideg, megátalkodott méregkeverő, kétszáz év előtt a francia magas társadalomban. Ezt a nevet kaptad tőle.

— Nagyon lekötelező bók!

— Megvallom, egyelőre én sem értettem a czélzás értelmét. Később azonban, széltében beszéltek a cselédszobákban: Az orvos a beteg fájdalmainak enyhítésére altató csöppeket rendelt; egy éjjel azonban sajnos tévedés történt; valaki úgy rakosgatta az ágy melletti asztalkára a gyógyszeres csészéket, hogy fiam a fekete kis üvegcsének tartalmát majdnem félig egyszerre kiitta. Erre mélyen elaludt, de többé föl nem ébredt soha! Mikor beszélsz Róberttel a lemondás ügyében?

A grófné fulladozva veté magát pamlaga párnái közé. Szemét behúnyta, fülét kezeivel befogta, hogy ne lásson és ne hallhasson.

Az öreg úr azonban nem gondolt a bedugott fülekkel, hanem folytatá:

— Beszélj Róberttel. Csak annyit mondj neki, ez változhatatlan akaratom. Ha nem akar engedelmeskedni, értesd meg vele, hogy a kinek Dabóczy kisebb fele nem tetszik, majd megelégedhetik a semmivel. Csak e kettő között lehet választása.

Ezzel kezébe vette gyertyáját, meggyújtotta a gáz lángjánál és szokása szerint csöndes éji nyugalmat kívánván, visszatért szobájába.

SZŐLŐHEGYEN.

Pusztítja a phylloxera
A hegyet,
Itt bizony már szüretelni
Nem lehet.
Az ördög leszüretelte
Egészen :
A magyarnak, hejh szegénynek,
Többé bora sem lészen.

Ide s tova eltelik majd
Négy század,
Hogy a magyart emészti a
Búbánat.
Küzd a sorssal, küzd magával,
Hiába :
Félig győzi, s visszaesik
Ismét régi bajába.

De bajában, de bujában
Volt bora,
Vigasztalta, enyhítette
Mámora.
Bele fojtá mind a kettőt,
Ugy vigadt,
Sirva vígadt, vígan búsult,
Szíve majd hogy megszakadt.

Ezután már bor nélkül kell
 Megélnünk,
 Józan fővel küzdenünk és
 Remelnünk.
 Beh nehéz lesz . . . kísértjük meg,
 Hát ha tán,
 Mámor nélkül, jobban tudunk
 Segíteni a hazán.

Bizakodás, csüggedezés
 Ide hagy,
 Munka súlya meg nem ijeszt,
 Bár mi nagy;
 Megtanulunk várni, tenni,
 Mikor kell,
 S a mit teszünk, meg is tesszük
 Egész szívvel, lélekkel.

Adja Isten! . . . Ide azt a
 Poharat,
 Igyunk egyet abból, mi még
 Megmaradt.
 Vigadjuk ki régi módon
 Magunkat,
 És új módon győzzük le majd
 A mi régi bajunkat.

GYULAI PÁL.

L O R D G R E G O R.

Az éjfé! oh! sötét, sötét,
 Zúg, bömböl a vihar;
 Palotádnál bús vándor áll,
 Oh! nyiss ajtót hamar!

Az apja elkergette őt,
 Mert tégedet szeret:
 Szánj legalább, ha többé már
 Szeretned nem lehet.

Jut-e eszedbe, lord Gregor,
Ér partján a liget,
Hol megnyeréd soká küzdő
De szűz érzelmimet?

Hányszor fogadtad esküvel,
Hogy az enyim maradsz?
S jámbor szívem, mert maga hű,
Elhitte néked azt!

Kemény a szived, lord Gregor,
S kebled, mint a kova:
Te adj nekem nyugalmat, oh
Ég lobbanó nyila!

Ti ott fen dörgő fellegek,
Itt a kesz áldozat!
De őt megcsalt szerelmemért
Ne erje kárhozat.

BURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

HAZÁNK ERDŐSÉGEI.*)

Magyarország erdőségeinek természeti viszonyairól, nem tekintve az egyetemes erdő-állományhoz képest csekélynek mondható kincstári erdőségeket, megbízható adatokkal korábban nem rendelkezhattünk s a czímben foglalt nagy terjedelmű mű van hivatva először a szakkörök és érdeklődők ez irányú tájékoztatására. E mű az országos tárlat alkalmából látott a földművelési miniszterium költségén napvilágot s szerzőjét nem csak irodalmi tevékenysége, huzamos közszolgálat, hanem irányadó hivatali állása is teljesen képessé tévé a nagy-szabású foladatra, mely az erdőgazdasági állapot lelkiismeretes megismertetése mellett az e téren fölmerülő fontos állami és közgazdasági érdekek megóvásának eszközeire is kiterjeszkedett. Az erdők képezik ugyan is a nemzeti jóllét egyik legbiztosabb alaptökéjét s az épen hazánkban fölmerült árvizpusztítások megannyi szomorú intőjelei annak a jótékony mérséklő szerepnek is, melyet a természet az éghajlati szélsőségek elhárításában a jól gondozott erdőségeknek szánt s melynek figyelmen kívül hagyása külföldön is a budai, miskolci catastrophák ismétlődésével boszulta meg magát.

Az új erdőtörvény tapintatos végrehajtásának sürgösségét is világosan illusztrálják e nagy terjedelmű könyvnek rova-

*) *A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása.* Gróf Széchenyi Pál, földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter megbízásából írta Bedő Albert, országos főerdőmester stb. Buda-Pest, 1885. A földművelési miniszterium tulajdona. Három kötet (a II. kötet két részből), egy fali térképpel (12 lap), ára 25 forint. I. kötet 528 lap, II. kötet 1024 lap, III. kötet 227 lap. Ugyanezen mű német és francia nyelven is megjelent.

tos kimutatásai, melyek áttekintése közben abból az általánosan uralgó hiedelemből, mintha mi feles erdőterületekkel rendelkeznenék s nálunk a civilisatio nevében folytatott oktalan erdőpazarlás korlátozása időszerűtlen lenne, vajmi sok okunk van kiábrándulni. Szerző nem szépítgeti helyzetünket s épen nem kedvez a nemzeti vonásúl minősülő önámításnak, leplezetlen nyíltsággal kimutatva, hogy hazánk ez idő szerinti tényleges fatermése jóval mögötte marad ama mennyiségnek, mely az erdőtalaj termőképességéből föltételezhető lenne s erdeink nagyobb részében a gazdaságilag megengedhetőnél nemcsak többre terjeszkedett a kihasználás, hanem egyúttal a fölüjítások elmulasztása, az észszerűtlenül gyakorolt legeltetés, idő előtti vágatás következtében a jelenleg álló erdők fatökéje is jelentékenyen alább szállott.

E munka tehát valóságos emlékeztető az erdőbirtokosokra, kormányközegekre s az erdőszet szolgálatára hivatott összes tényezőkre nézve a végből, hogy a hibák és mulasztások orvoslásához hazafiui lelkesedéssel hozzálátva, a meglevő erdőségek gondos ápolása, okzerű kihasználása által azoknak nemzetgazdasági és közművelődési befolyását fokozni s ez által épen a magyar államiság megszilárdulását munkálni igyekezzenek.

A hazai erdőségeknek az itt jelzett sokoldalú megismertetésére a legönfeláldozóbb magánmunkásság sem tehetett volna szert s azt az írói hivatottság, szervező képesség mellett csak is az erdőtvény érvényesítésére hivatott közegek s az imént véget ért kataszteri munkálatok eredményének fölhasználásával s az összes közigazgatási, szakbeli tényezőkre kiterjedő hivatali hatáskör birtokában készíthet el szerző.

Magyarország erdőségei a legújabb kataszteri fölvételek szerint 13.294,492 hold térfogattal, az ország területéből 27 százalékot foglalnak el s ezenkívül veendő még Horvát-Szlavonország 2.663,095 holdnyi erdőterülete.

Ez összesen 15.957,587 hold erdőből a kincstárt összesen 2.820,120 hold (Magyarországon 2.226,072, Horvát-Szlavonországban 594,048 hold) illeti olyképen, hogy abból Magyarországon tiszta erdőbirtok 1.955,211 hold, Horvát-Szlavonországban 544,251 hold s a többi 68,801 hold természetlen leszámításával havasi legelő vagy kezelési czélokra szolgáló terület.

A tiszta állami birtokon kívül a magyar kincstár a máramarosi koronavárosokkal (Huszt, Visk, Técső, Sziget) 33,000 hold lomberdőt s más közbirtokosokkal 349 ezer hold lomb- és fenyő-erdőt, valamint az árvai közbirtokosság 67 ezer hold erdőségeinek egy ötödét közösen birtokolja.

Erdeink termőképessége általában kedvezőnek mondható, bár se fölösleges fatermés, se oly fakészlet-fölösleg, mely országos szempontból véve évek sorára biztosítaná a használati anyagot, ez idő szerint nem mutatkozik. Az egész állam faterméséből egy lélekre a termelési és szállítási húsz százalék apadék levonásával 1.44 köbméter esik jelenleg, a mi csak valamivel múlja fölül a Buda-Pest egy lakosára a legutóbbi öt év fogyasztása alapján megállapított 1.32 köbméter átlagot.

A kemény épületfából és fűrészáruból, a donga, megpuha épületfából és a cserzőhajból huszonkét millió forintra számított kivitel az e czímeken keletkező két millió forint behozattal (mely különösen a dunántúli Gácsországgal határos megyeinkre esik) ellentétben jelenleg kedvező arányt képvisel, csakhogy abból egyedül a szlavoniai dongaárúkra tizenegy millió esik s ez is 10—15 év múlva lényegesen meg fog apadni, a kemény épület- és fűrészáru, valamint a puha épületfa körül pedig a hanyatlás már napjainkban jelentkezik. S ha ide vesszük saját szükségleteink kikerülhetetlen emelkedését, valóban nem szabad magunkat a jelen árufolyamának kedvező jelenségeivel áztatnunk s nagyon is érdekünkben áll a fölújítás pontos eszközlése mellett legalább az anyag-földolgozásnál mutatkozó nagy pazarlás csökkentése. E tekintetben egyedül azon erdőbirtokosok tanusítanak helyes előrelátást, kik erdeik conservált kezelésével már most oda munkálnak, hogy az erdők termőképességét fokozva, főleg a fenyvesek letarolt nagy vágásai a jövedelem és faminőség rovására hosszú időn át fölújítatlanul ne maradjanak. Különösen az ország szívet környező s a déli határ felé gravitáló tölgyeseink gondos erdőgazdasági kezelése fogja kifizetni magát; de általában is Magyarország saját faszükséglete sokkal jelentékenyebb s ezenfölül a velünk szomszédos nyugati és keleti országok kereslete sokkal nagyobb annál, semhogy attól kellene tartanunk, mintha a saját szükségleteink fődözése után külkereskedelemre utalt anyag a verseny veszélyeit ki nem állhatná,

főleg ha figyelembe vesszük, hogy az exportáló országok közül Svéd- és Oroszország a káros kihatás utóbajait szintén sínleni kezdtek.

A magyar erdőbirtokosok s az országos erdészeti egyesület az alkotmányos kormányzat életbelépésétől kezdve nagy buzgósággal igyekeztek az erdőfentartás érdekeit biztosítani. Ez együttes munkásság eredményezé az 1879 : XXXI. törvényezikk, vagyis a magyar erdőtörvényt, melynek következetes végrehajtása az erdőgazdaság okszerű fejlődését már is jelentékenyen előmozdítja.

Korábban az erdőgazdálkodás főnnálló viszonyaink kényszerűségéből kifolyólag általában extensiv vala s ehhez képest a természetes úton való fölújítás vala leginkább gyakorlatban.

A hivatolt erdőtörvény az erdőknek földmívelési érdekből való tenyésztésénél a használat alatt álló talajnak két minőségét, tudniillik egy föltétlen erdőtalajt és egy olyant különböztet meg, mely másnemű gazdasági mívelésre szintén alkalmas.

Az erdőgazdaság szempontjából egészen alárendelt jelentőséggel bír az, hogy a nem föltétlen erdőtalajon álló erdők, ha azok nem véderdők, megszűnnek-e vagy fölújítatnak; de az illető vidék helyi érdeke elegendő más erdő hiányában az ilyen erdőket és az emberi élet elsőrendű szükségleteül ismert fa biztosítása, valamint árvízvédelmi, éghajlati, közegészségi, sőt honvédelmi tekinteteből a rendszeres kezelés korlátai alá vonja.

A törvény e rendelkezése alá eső erdőknek hat év alatti fölújítása holdankint és évről évre 10—100 frtig terjedő bírság terhe alatt foganatosítandó. És Magyarország (Horvát-Szlavonország nélkül) 13.284,103 holdnyi erdőségéből 11.644,841 hold föltétlen erdőtalajon fekszik, míg 773,009 kataszter hold véderdő, vagyis oly minőségű erdő, melyet vagy talaja s az alapkőzet sajátosságai, vagy a miatt, hogy az emberi munkásság és cultura más műveinek védelmére van hivatva, teljes egészében letarolni, kiírtani soha sem szabad s melynek kezelése épen az említett országos közérdekből tekintet nélkül a tulajdonos kilétére a földmívelési miniszterium által jóváhagyott gazdasági terv szerint engedélyezhető. Az ilyen kopár területek, elpusztult erdőtalaj beerdősítését az erdőtörvény

által életbeléptetett országos erdei alap költségén az erdőőri szakiskoláknál és a kincstári erdőgondnokságokban nevelt ingyen csemetek kiosztásával segélyezi az állam. E célra 1883—1885-iki időszakban 10.900,000 darab különféle csemete engedélyeztetett s idővel erdősítő társulatok útján vagy egyenesen hivatalból is erdősítés alá vonatnak a közjó megkárosítása nélkül el nem hanyagolható kopár területek, másfelől pedig az erdősítésben kitűnő birtokosok épen a folyó 1886-tól kezdődőleg 1000, 500, 100 forintos jutalmakban részesülnek.

A véderdőkkel egy minősítés alá esnek a futóhomokra ültetett erdők, melyeknek oktalán kiirtása lassanként épen úgy behomokosítással fenyegeti a szomszédságot, mint a letarolt oldalakról föltartóztatlanul lezuhanó vadvizek árja eliszapolja a termékeny lapályokat is. E téren a híres deliblati homok sivatagon az állam által foganatosított ültetések: Szeged, Kécskemét, Nagy-Körös, buzdító példák gyanánt szolgálnak. Ugyanezen tekintetek állnak fönn a magyar tengerpart Karst-vidékére nevezve, mely utóbbinál a horvát-szlavon végvidéknek ő felsége által e célra kijelölt beruházási alapja a költségeknek biztos forrásául szolgál.

A mily meghatóan szomorú képet nyújt a növénymezétől megfosztott tengerparti Karst csupaszon álló mészszikláival, másfelől épen oly bámulatra ragad a fatenyészet védelme alá vont oasisok gazdag termőképessége. A természettől föltetlenül erdőtenyésztesre utalt Karst-vidék erdeinek elpusztulását a nép által közös tulajdonképen használt legeltetés okozta; de a tenger üde legköreben megizmosodott fenyő és bükktablák tenyészésére utalva, az erdőtenyészet ádáz ellenségének ismert juh-, kecske- és marha-legeltetés betiltásával az egykori erdőségeket a mostani gyér fűszálak helyén jó részben maga a természet fogja ismét életre hívni. Igaz, hogy a népet tápláló marhaállományt egyszerre letiltani nem lehet, de nem is szükséges, mert az itt szóban forgó fontos culturalis műveletek végrehajtása amúgy is évtizedeket igényel, mialatt a helyi viszonyoknak méltányos figyelembe vételével a marhaállomány szabályozása, nagyobb válság nélkül, eszközölhető lesz.

A véderdők rendszere nálunk és a külföldön egyaránt gyakori támadás tárgyát kepezé, abból indulva ki leginkább,

hogy az ország más birtokosainak érdekében egyes tulajdonosok rendelkezési jogának korlátozása igaztalan. Csakhogy az itt szóban forgó erdők talaja kizárólag fatenyésztés által értékesíthető s az erdők kiirtásával a tulajdonos is elveszíti jövedelmi alapját, miből ismét az adóképeség csökkenése s a lemosott sziklatörmelék, zuzadék romboló befolyása következtében a szomszédos területek, műtárgyak értéktelenítése, sőt megsemmisülése kikerülhetetlenül bekövetkezik. Ha tehát nem említjük is a szintén kimaradhatatlan éghajlati változásokat, csapadéki rombolásokat, az ország egyetemének közérdeke parancsolja, hogy a birtokost a maga, utódai, embertársai és az állam közvetett megkárosítására vezető ténykedésében a törvény korlátozza. Az erdőség egyébként is jogilag a természet által alkotott olyatén hitbizományúl tekinthető, melynek két külön tényezőből: a talaj- és fatenyésztésből álló tökéje egymás nélkül veszélyeztetve van s a fa letarolása után a másik factor: a talaj is elveszíti jövedelmező természetét. Szomorkodva gondolhatunk azon erdőbirtokosok utódainak sorsára, kik a jelen biztató számításaitól elkapatva, irtó fejsze alá vettek oly erdőket, melyek bár mérsékelt, de állandó jövedelmi forrásúl szolgálhattak volna a késő utóknak is. Hány magyar család siratja már is atyáinak gondatlanságát, midőn alig képes nyomorult krajezárokat kisajtolni a kopár sziklák-ból, hol atyái a forintokat egész könnyedén szedték.

A magyarországi föltétlen erdőtalajon álló 8.897,958 holdnyi területből 2.033,951 hold vagyis 15·31 százalék az állam tulajdonát képezi; 3.110,392 hold vagyis 23·42 százalék a törvényhatóságok, községek közt oszlik meg, még pedig elég sajnosan épen utóbbiak elaprósodó részlettulajdonaiként. Egyházi testületek és személyek 845,092 hold (6·36 százalék) rendelkeznek, miben a cultus-miniszterium közvetlen kezelése alá eső 94 ezer hold közalapítványi és 143,432 hold (1·08 százalék) vallásalapítványi erdő is be van foglalva.

A magánalapítványi erdők területe csupán 3406 hold (0·02 százalék); a hitbizományi erdők 894,920 hold vagy 6·74 százalékot adnak s ezek közt a gróf Schönborn-féle munkács-szentmiklósi uradalom 185 ezer holdja áll első helyen. A közbirtokossági erdők 1.572,705 holdnyi területe 11·84 százalék s ezekből az árvai közbirtokossági uradalom hatvan ezer holdja a legtekintélyesebb, melynek kitünő luczfenyő-termé-

kében gróf Thurzó Katalin ágán a kincstár is egy ötöd részes. A részvénytársulati erdők 294,060 holdra (2·21 százalék) terjednek s ezek közt a legértékesebb az osztrák-magyar államaszpálya-társulatnak Krassó-Szörényben a Szemenik-Plesura hegységben elterülő 152,000 holdja s a rima-murányvölgyi vasúttársulatnak Gömör-, Nógrádmegyékben található 25,000 kataszter holdja.

A nem közvetlen állami fölügyelet alatt álló erdők az összes erdőterület egy harmadát tevő 4.386,145 holdból áll s bár nagy része föltétlen erdőtalajt foglal el, a hiányos szakértelem és gondosság miatt az ország leggyöngébb minőségű s legbizonytalanabb jövőjű erdőcsoportja.

Fanemek szerint némi meglepetéssel látjuk, hogy fenyveseink a tölgyeseket megközelítik s 2.892,921 hold (21·77 százalék) területjökkel szemben 3.749,758 hold (28·23 százalék) tölgyes áll. A jobbadán a fenyő rovására károsan terjedő bükk átlag ötven százalékot ad 6.641,424 holddal. Magától érthetőleg az egyes fanemek tenyészési határai sokképen átmennek egymásba s a megkülönböztetés valamint a munkához mellékelt nagybecsű fali térképnek ezt illusztráló színárnyalatai a viszonylag uralkodó fő fanemre vonatkoznak. A tölgyek két osztályra, úgy mint az értékesebb műszer- és épületfát szolgáltató kocsányos és kocsánytalan tölgyre (a délvidék és Déva környék magyar tölgyével) (2.850,000 hold) s a csupán tűzifát nyújtó csertölgyre (900,000 hold) oszolnak. A bükkhöz sorozvák a gyertyán, köris, szil, juhar, nyár, éger, ákáczfajok s a fenyő-állabok: első sorban a luczfenyő (2.200,000 hold), a jegenyefenyő (330,000 hold), majd az erdei és fekete fenyő (300,000 hold) s a fájdalom csak Árva-, Liptó-, Turóc-, Szepesmegyék erdeiben szórványosan föllépő s együttesen is alig tíz ezer holdra terjedő vörös fenyő tartoznak.

Az erdők három gazdasági rendszerben: úgymint szál-, közép- és sarjadó szerinti üzemrendszerben használatnak. A szálerdők 80—120 éves fordában (9.224,690 hold vagyis 69·44 százalék) kezeltetnek, kivéve a dongaanyagok termelésére szánt délvidéki, vagy lassú növésű éjszaki tölgyesek egy részét és a Karstnak 120, 150 vagy 160 éves fordában kezelt fenyveseit. A sarjerdő (4.032,116 hold 30·35 százalék) 10—60 év közt váltakozó fordákban jó kihasználás alá. A középerdő

aránylag kis mértékben van elterjedve, (27,297 hold vagy 0·21 százalék), noha oly kisebb erdőbirtokosoknak, kiknek tűzifa mellett vastagabb méretű fákra is szükségök van, ajánlatos. Mint említve is volt, erdeink a szerző által összegyűjtött számadatokból kitetszőleg annyira meg vannak rongálva, hogy a szabályszerű évi tömeg gyarapodáshoz megkívántató fatőke-
nek legalább egy harmada hiányzik. És nemcsak magánbir-
tokosok, községek kezén levő erdők nélkülözik a szükséges
fatőke-állomány két, három, sőt négy tized részét, hanem e
szomorú jelenségek egyházi személyek erdeiben, sőt hitbizomá-
nyi területeken is mutatkoznak, úgy, hogy a talaj minősége
után várható évi termésnek alig két harmadára van jelenleg
utalva az ország.

A termőhelyek minőségére alapított számítások szerint
okszerű gazdálkodás mellett az ország évi fatermése 23.667,773
köbmétert tenne s e termés az egyes fánemek közt következő-
leg oszlanék meg:

kocsányos és kocsánytalan tölgy	4.585,000	köbm.
csertölgy --- --- --- --- ---	1.425,000	«
bükk --- --- --- --- ---	7.520,000	«
gyertyán --- --- --- --- ---	1.550,000	«
fűz és nyár --- --- --- --- ---	650,000	«
éger --- --- --- --- ---	660,000	«
nyír --- --- --- --- ---	620,000	«
kőris, szil és juhar --- --- --- --- ---	75,000	«
hárs --- --- --- --- ---	5,000	«
luczfenyő --- --- --- --- ---	5.390,000	«
jegenyefenyő --- --- --- --- ---	940,000	«
erdei és fekete fenyő --- --- --- --- ---	620,000	«
vörös fenyő --- --- --- --- ---	20,000	«

De ha majd az ország összes erdei a törvény követelmé-
nyeinek megfelelő kezelés alá jutnak is, a tényleg elérhető
fatermelésből a tényleg ritkán értékesülő rőzse- és tuskófa,
valamint a földolgozással és fuvarozással járó anyagveszteség
legalább húsz százalékban még leszámítandó, úgy hogy
18.934,267 köbméter fára tehetjük a tényleg kihasználható
évi hozamot.

Az erdők mai rossz állapotának, valamint a letarolt
területek késedelmes, sőt teljesen elhanyagolt fölújításának
legfőbb okául a nagymérvű legeltetés jelölhető meg, minthogy
az által nem csupán a fanövés szenved tetemes késedelmet s

csökken a faérték a tetemes elformátlanodás miatt; de a marhanyomás által ösvénypászták módjára fölágott hegyoldalakon folyvást soványodik, sőt gyérül a marha táplálására szánt növényzet is.

Erdeink jelentékeny megviselt állapota tehát mellőzhetlenné teszi a mostani legeltetési rendszer olyaten korlátozását, hogy az erdőbe több marha ne bocsáttassék, mint a mennyit a fák növekvésének s az ezt tápláló talaj kellő erőben tartásának megrövidítése nélkül alkalmas szakemberek megengedhetőnek ítélnék. Minthogy pedig állattenyésztésünk nagyobb fejlesztése is kívánatos, a most kiélt, lesoványodott hegyoldalak legelőinek legalább három, négy tizedre való befásítása által kellene a talajjavításhoz fogni, mert a fák idővel visszaadják a talaj elrabolt tápanyagait s a nyári hőség heve ellen védelmet és enyhítő forrásvizet nyújtanak a legelő marhának.

A termőtalaj magassági fekvését tekintve, az Adriai tengertől számított 600 méternél magasabban, kerek számban hatvan százalék; 200—600 méter magasságban, vagyis a középhegységben harmincz százalék s annál alacsonyabb előhegységen tíz százalék erdő diszlik.

Földrajzi és kereskedelmi szempontból öt csoportra oszthatók a hazai erdőségek. Az első csoport Pozsonytól a Hernád völgyig, a második onnan Erdélyen át az Aldunáig terjed; a harmadik csoportot az Alföld, a negyediket a nyugati (dunántúli) megyék s az ötödiket Horvát-Szlavonország és Fiume képezik; mindannyian erdőtenyésztési és éghajlati szempontból egy-egy önálló physiographiai egészet alkotva.

Messze vezetne, ha mi e terjedelmes munka adatbőségével bármi rövid kivonatokban meg akarnók ismertetni a szíves olvasót. Mellőzve az állam tulajdonában levő erdőkkel foglalkozó utolsó kötetet, miután a kincstári erdőkről a *Budapesti Szemle* 1879-ik évfolyam 38. (márczius-april) füzetében amúgy is kimerítőleg szoltunk, e helyen még csupán a természetes tulajdonkép két kötetből álló második kötet illusztrálására szolgáló térképpel kívánunk foglalkozni.

A második kötet az erdők törzskönyvét tartalmazza s a húsz erdőfelügyelőséghez beosztott törvényhatóságok erdeit ismerteti községről községe haladólag talajminőség, fanemek, s a tulajdonos jogi minősége szerint. Minden erdőfelügyelő-

ségnél külön összegelve találjuk a törvény 17. §. értelmében közvetlen állami fölügyelet alá eső s az alól mentesített erdőterületet. Ide járul a tizenkét szelvényből álló átnézeti térkép, mely az erdők kiterjedéséről, földrajzi fekvéséről, a nem erdősült földterületekhez való arányáról a táblázatokban megkülönböztetett főbb fanemek elterjedéséről le egészen a községekig könnyű és világos képet nyújt.

E nagy gonddal összeállított térkép alapjául a magyar királyi államnyomdának legújabb kiadott közigazgatási térképe szolgált, mely lényegében az 1875-ben megkezdett s 1883-ban befejezett földadó-szabályozás eredeti és helyszínel mérnöki fölvetelei alapján 1 : 144,000 méretben készült s nagy katonai térképből nyerte vízrajzi, úthálózati kiegészítését. A három szögméreti hivatal a főbb magassági pontok, a statisztikai hivatal a városok, helységek, telepek pontos megjelölésével s a magyar királyi belügyminiszterium a legújabb politikai fölosztás adataival tették tökéletesebbé e szépen kiállított térképet. Az erdészeti részt a földmívelési miniszterium erdőrendezősegi osztálya dolgozta ki, az uralkodó fanemeket háromféle színezéssel szemléltetve. Így a zöld szín a tölgyek, a sötét-szürke a fenyvesek, a vöröses-barna a bükk és más lombfanemek elterjedését jelöli. Minthogy azonban az egyes fanemekre nézve a számszerűleg megállapított területek fölrajzolhatók nem valának s a fanemek elkülönítése csak a községi határokig terjedhetett, minden egyes községre az uralkodó fanem színe jött használatba. Ha tehát egy községben két vagy három fanem mutatkozik, annak dacára túlnyomó csoport színét kapja, s kivételt e tekintetben olyan községek képeznek, melyeknek nagyobb erdőterületei a térkép méretei szerint illusztrálhatók valának.

A mondottakból is kiderül, hogy hazai erdőségeink, édes kevés kivétellel, megrongált állapotban várják az értelmes birtokos és gondos erdőgazda gyógyító kezelését s a magaslatok ormain és lankás lejtőkön egyaránt fölhívják az erdőfelügyelőségek fokozott buzgalmát, ellenőrzési tevékenységét. Bár nem későn, de még is a legválságosabb időszakban jutunk a múltak hibáinak, mulasztásainak ismeretéhez s az országos közerdekJ ajánlja, hogy egy higgadt s hazája javát lelkesen munkáló szakember tanácsát követve, az államkormány és helyi közigazgatás intéző ferfiai teljes jóakarattal segélyére

siessenek a műszaki munkásságnak. Nem egyedül a családi és egyéni jólét fokozása, hanem az ország éghajlati és közgazdasági érdekei parancsolják az ország mívelhető talaján most meglevő erdőállomány lelkiismeretes megóvását. S a mennyiben az erdők természeti sajátságaiknál fogva nagyobb birtoktestekben fejleszthetők és ápolhatók legbiztosabban; nemcsak kívánatos, de egyenesen szükséges, hogy erdőbirtokosaink a nekik jutott erdőségeket szét ne forgácsolják s a kisebb birtokosoknál sajnosan lábra kapott parcellazásnak gát vettesék. A magyar állam befolyásának érdeke, adóalapjának megtartása és fokozása egyenesen megköveteli a poroszországi példa minél nagyobb mérvű követését, mely szerint a most egyesek által könnyelműen elfecsérelt erdőket megvásárolva, oly területeket, melyeken az új erdőnevelés költségeit azok megtakarítani igyekeztek, a végenyészettől s teljes értéktelenségtől megmentve, maga az állam a közjó forrásaivá avassa, s illetéknép is növelje azt a tartalékalapot, melyre az ország a finansziális vagy éghajlati válságokkal szemben legbiztosabban számíthat.

TÉGLÁS GÁBOR.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBN. *)

E nagyszabású munkának célját és föladatát lelkes szavakkal maga a főherczeg Rudolf trónörökös jelölte meg a bevezetésben. A monarchia országainak természeti sajátságait, a természetrajzi, tájképi és égalji tekintetben való gazdagságát és nagyszerű változatosságát, a monarchia különböző népeinek jó tulajdonságait és sajátságait, azoknak egymástól szellemi és anyagi tekintetben való kölcsönös függését akarja e munka megismertetni, és pedig távol minden ki nem forrott elmélettől és minden pártszenvédélytől. Az ily tárgyiilag és hű ismertetés az által, hogy nemzeti egyéniségek kellő elismerésre talál, a különböző népcsoportokat, melyeket nyelvek, szokásaik és részben eltérő történelmi kifejlődések egymástól elkülönített, arra ösztönözheti, hogy szellemi súlypontjokat az osztrák-magyar monarchiában keressek. A monarchia irodalmi és művészi körei egyesültek a közös munkára, hogy mind a kül-, mind a belföldnek megmutassák e műben, mily gazdag tőkéjét bírjuk mi a szellemi erőnek minden országában és nemzetében e monarchiának és együttesen mint működnek közre egy olyan szép alkotásnál, mely a hazaszeretet öntudata és hatalomérzete emelésére kíván szolgálni. Vajha e mű mind tudományos, mind művészi tekintetben és

*) *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben.* Rudolf trónörökös főherczeg, ő császári és királyi fensége, kezdeményezéséből és közremunkálásával. 1—16. füzet. Minden füzet ára 30 kr. Kiadja a Magyar államnyomda. Révai testvérek. Buda-Pest 1885—86.

együttal mint valódi népkönyv is komoly hazafiúi jelentőséget nyerne! Vajha évek múlva mint egy szép korszak emléke a múltból s mint monumentum a jövőndő számára szolgáljon a jelenkor szellemi erejének ez alkotása! E szép szavakkal végzi be a trónörökös a bevezetést.

Mostanáig már megjelent annyi füzet, hogy tüzetesebb bírálatot lehet írni a munkáról, s megítélhetjük némileg már azt is, vajon meg fog-e felelni a bevezetésben elmondott ígéreteknek s a közönség méltányos várakozásának. A bevezető kötetből hat, a Bécset és Alsó-Ausztriát tárgyaló kötetből szintén hat, a Magyarországot tárgyaló kötetből pedig négy füzet fekszik előttünk.

A bevezető kötet az osztrák-magyar monarchia általános viszonyait ismerteti. Sonklar Károly, vezérőrnagy, a hegy- és vízrajzi, Hauer Ferencz a geologiai, Hann Gyula az éghajlati viszonyokat írják le. A hatodik füzetben már Kerner Antal értekezése kezdődik, melynek tárgya: az osztrák-magyar monarchia növényvilága. Minden füzetben számos kép van, s a fametszetek általában igen sikerülteknek mondhatók. Különösen sikerültek az ajánló lap Roskovics Ignác rajza után; az Ortler, a malszi pusztáról tekintve; a karszti táj, Setsana és Lipitza közt; a krimli vízesés, a Madats-gleccser az Ortler-csoportban; a Gross-Glockner és a Pasterze; a Predil szoros és a Mangart; a Franzenshöhe (Ferencztető) a stilfsi hágón, a Nagy-Halastó a Magas-Tátrában; Gravosa és Raguza között; az Enns folyó áttörése Hochstegnél; a weissenfelsi tó a Mangarttal stb. mind Lichtenfels Ede rajzai után. Kevésbé sikerültek Lichtenfels azon képei, a melyek az alföldet Komárom vidéken s a dunai Vaskaput ábrázolják. Egyenesen rossz képnek kell mondanunk azt, a mely a Negojt a Fogarasi hegységben ábrázolja, Feszty Árpádtól van; Spányi Bélának a Mátrát és Kékest ábrázoló képe sem igen sikerült, jobbnak mondható Mészöly Geza képe, mely a Badacsonyt ábrázolja. Csinosak Schindler kepei, melyek a tavaszi növényzetet Sziléziában és Lacroma szigetén, továbbá a zivatart a magas hegységben és a síkságon tüntetik föl. Vannak még más művészekről való sikerült képek.

A szöveget illetőleg legkevesebbé sikerült a monarchia hegy- és vízrajzi leírása. Ebben a monarchia fekvése, határai, alkotó részei, területének kiterjedése, a hegyes vidékek, neve-

zetesen az Alpok, a cseh-morva hegység, a Kárpátok s a Balkán-rendszer hegységei, továbbá az alföldek, azután a folyók, a tavak s az ásványos források körülbelül úgy íratnak le, illetőleg soroltatnak föl, mint a tankönyvekben szokás. A hegységek osztályozása, az egyes hegycsoportok jellemzése ugyan helyes és szabatos, de az előadás nagyon rideg és száraz; azért az értekezés fárasztó és unalmas. Térkép nélkül alig lehet azt végig olvasni, azt a szerző is érezte, azért mellelt is egy kis átnézeti térképet, mely a keleti Alpok fölosztását ábrázolja, mely tiszta metszete által kitűnik, de azért a tájekoatlan olvasónak még sem nyújt elegendő útmutatást. Sonklar, a ki sírba szállt vala, mielőtt ez értekezése napvilágot látott, nagy érdemeket szerzett magának az osztrák Alpok ismertetése körül, számos becses dolgozatot bocsátván közre, melyeknek maradandó értékek van. Különösen nagyon becses az a műve, melynek czíme: *Allgemeine Orographie. Die Lehre von den Relief-Formen der Erdoberfläche* (Wien, 1873). De itt nehéz földadatot kellett megoldania, lehető röviden az egész monarchia orographiáját és hydrographiáját kellett megírnia s ő nagyon is a részletekbe bocsátkozott, tehát csak száraz vázlatot készíthetett.

Nehéz földadata volt Hauernek is, a ki a monarchia geologiai viszonyairól készített egy általános áttekintést. De Hauer szerencsésebben oldá meg földadatát; csak nagy vonásokkal festi ki a képet, részletekbe nem bocsátkozván, s a tudományos kutatások száraz eredményeit a gyakorlati élettel és szükségleteivel tudta kapcsolatba hozni. Kegkedvesebb olvasmányúl szolgálhat azonban a harmadik értekezés, mely a monarchia éghajlati állapotait tárgyalja. Az a tömérdek adat, az a roppant nagy anyag, melyet az ötvenes évek óta a birodalmi meteorologiai intézet s a hetvenes évek óta a meteorologiai magyar királyi központi intézet gyűjtött, különböző önálló és gyűjteményes munkákban földolgoztatek már; Hunfalvy János volt az első, a ki *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* című munkában a hazánkra vonatkozó adatokat rendszeresen földolgozta, Jellinek, Hann és mások az osztrák tartományokra vonatkozó adatokat dolgozták föl. De az egész monarchia éghajlatáról oly jeles dolgozat, mint a minő Hann értekezése a bevezető kötetben, még seholsem jelent meg. Az áttekintésben Hann általános képet ad a mo-

narchia éghajlatáról, azután külön ismerteti meg a hegyvidékek, a nagy síkságok és a tengerpart éghajlatát, s végül még az egyes országokat is jellemzi, éghajlati tekintetben.

«Auszttria és Magyarország lakóinak maga a természet tette könnyűvé az éghajlati állapotok tanulmányozását. A kinek kedve és módja van az utazáshoz, a monarchia határán sem szükség kimennie, s oly éghajlati ellentéteket szemlélhet itt a hely színén, melyekhez hasonlókat ugyan ekkora területen Európának egyetlen más országa sem bír fölmutatni. Utazzék csak egyszer úgy tél derekán Bécsből (vagy Budapestről) Fiumeig. Egy rövid félnap alatt oda hagyhatja Közép-Európa telét, egyhangú hótakarójával, komor felhős egével és langy meleg, napfényes és festői színeket játszó ég alá juthat, oly tájakra, a hol már a tavasz látszik uralkodni, a hol már a virágok nyílnak, s örökké zöld babérerdők koszorúzzák a sötétkek tenger partjait . . . A ki állandóan akarná élvezni a kilencz vagy tíz foknyi tavaszi langy meleget, ezt az osztrák-magyar monarchiában könnyen megtehetné. Déli Dalmáciában levő téli szállásáról elindulva, az esztendő haladtával együtt kellene haladnia följebb az Alpesek felé, nyár derekán a legmagasabban fekvő lakott völgyekben megpihenne s a meleg fogytával ismét visszavonúlna az Adria déli partjaira.

S a tavasz valóban ilyen utat tesz, mikor az osztrák-magyar monarchiába bevonúl. Hogy ebben az útjában követhessük s megtudhassuk, mennyi időre van szüksége, hogy az egész monarchiát uralma alá hajthassa, az úgynevezett «phænologiai» vizsgálatok eredményeit vesszük segítségül . . . Az összehasonlítás alapjául vegyük azon növények virágzási idejét, melyek Bécsben aprilis hóban virágzanak; ilyen növények a gyümölcsfák legnagyobb részt; vizsgáljuk, hány nappal virítanak azok korábban, vagy később a monarchia különböző vidékein. Ezt vizsgálva, úgy találjuk, hogy a monarchiába a tavasz legelőbb délről, de később egyidejűleg keletről is vonúl be s előbb a lapályokat hajtja uralma alá rendre mind, de lassankint a hegyekre is fölhatol. Dalmácia déli részében csaknem két hónappal (52 nappal) kezdődik korábban a tavasz, az Adria éjszaki partjain több mint három hetel, azután gyorsan nyomúl elő az Etsch völgyében is s ezzel csaknem egy időben indul meg a Duna alsó vidékeiről is föl-

felé. Nemsokára elterjed Európa nyugati részében; Párisban, Genfben mintegy kilencz nappal köszönt be korábban, mint Bécsben, s csaknem ugyanakkor a Rajna közpvölgyében Mainz vidékén. A bajor fönsík sokáig föltartóztatja (Münchenbe két héttel később jut el, mint Bécsbe), s hogy Felső-Ausztriába elhatoljon, hat vagy hét napra van szüksége, Béctől számítva. A Bodeni tó partjaira ellenben néhány nappal már korábban jut el. Ezentúl aztán a monarchia éjszaki és nyugati tartományaiban is elterjeszkedik; a csehországi medenczébe körülbelül egy héttel később érkezik el, Galicziát meg epen csak két hét alatt hódítja meg teljesen. Hogy tehát déli Dalmáciából a monarchia éjszakkeleti határszéléig az útát megtegye, csaknem harmadfél hónapra van szüksége a tavasznak.

Erdély deli völgyeibe fél vagy egész hettel jut el később, mint Bécsbe, Buda-Pest vidékére csaknem ugyanakkor köszönt be, mint Bécsbe. A Kárpátok éjszaki völgyeibe két vagy három héttel később jut el a tavasz, mint Bécsbe és Buda-Pestre, az Érczhegység zord fenföldjét pedig csak egy hónap múlva vagy még később hódítja meg. Ugyanakkor már Moszkvába is elérkezett. Az Alpesek legmagasabban fekvő lakott völgyeibe, melyek 1600—1800 méternyire emelkednek a tenger szintája fölé, csak nagy nehezen kapaszkodik föl másfel hónap alatt (Béctől számítva), s akkor ér föl oda, mikor Európa éjszaki részein tett útjában már Szent-Pétervárig is eljutott. Dalmáciától idáig számítva tovább volt tehát úton egy évnegyednél.

A tavaszi virágzás beálltát minden 100 méternyi emelkedés átlag három nappal késlelteti s ugyanezt teszi a földrajzi szélességben való növekedés minden egyes foka... A gyümölcsérésnek azonban több mint két annyi idő kell, hogy ugyanazt az útát megtegye, mint a tavaszi virágzásnak kellett, tudniillik csaknem egy teljes hét minden 100 méterre, vagy egy-egy szélességi fokra.»

E mutatóványból megítélheti az olvasó, hogy mily szépen és népszerűen tudja Hann tárgyalni a meteorológiai viszonyokat. Nemcsak a hőmérsékleti, hanem az esőzési és légjárási állapotokat is nagyon érdekesen és világosan tünteti föl. Az általános áttekintés után következik a hegyes tájak, az alföldek s a tengerparti vidékek éghajlatának külö-

nös megismertetése, mely szintén szellemes és vonzó modorban van írva. «A nagy síkságok éghajlata sokban különbözik a hegyes tájakétól. Először is itt nincs meg a helyi éghajlat vidékeinek az a sokfélesége, melyeket a hegyekben egymáshoz oly közel találunk . . . A melegmegoszlás nagy egyenletessége jellemzi a nagy síkságokat. Hegyes országokban a tenger fölött ugyanazon magasságban fekvő szomszédos völgyek hőmérséklete között gyakran nagyobb különbségeket találunk, mint a magyar Alföldön való városok téli és nyári közepes hőmérsékletében, a melyek ket és fél szélességi foknyira esnek egymástól. A hőmérséklet napi változása a síkságon átlag veve nagyobb, mint a hegyes vidékeken. De a magyar Alföldre alaptalanul fogták rá, hogy az a hőmérséklet szertelen nagy változásainak van alávetve, sőt ellenkezőleg, e tekintetben a monarchia legtöbb más részeivel szemben inkább még kedvező helyzetben van. Valószínűleg egészen más körülménynek tulajdoníthatni, hogy ez önmagában helytelen nézet lábra kapott, tudniillik annak, hogy a legmozgás nagyobb erejű a síkságokon. A hőmérsékletbeli nagy ugrásokat csaknem mindig a hirtelen bekövetkező hideg szelek okozák, melyek a síkságokat akadálytalanul söprik végig. A meleg és hideg iránti érzékenységünk azonban tudvalevőleg nagy mértékben függ a levegő mozgásától; csendes időben a nagy fokú hideget is kevésbé érezzük, ellenben erős szélben a kisebb hideg s általában a hőmérséklet alábbszállása is érzékenyen hat reánk . . . A síkságok fölött az általános légáramlatok sokkal nagyobb hevességgel léptek föl, mint a halmos vagy éppen hegyes tájakon. A magyar síkságokon még az is hozzájárul, hogy tőlök nyugatra és éjszaknyugatra, a honnan az uralkodó szelek járnak, hűvösebb, erdős, halmos hegyes vidékek fekszenek. Ezek lassabban melegszenek föl, mint a száraz, fátlan rónaságok, a mi nagyban növeli a szelek erejét, kivált a meleg évszak alatt.

A síkságok heves szeleinek az a káros hatása van, hogy tél idején a sík talajról elsöprik a havat s azt mélyedésekben halmozzák föl. Az oltalmazó takarójától megfosztott vetés könnyen kifagy, s maga a talaj megfosztatik a téli nedvességtől, melyre pedig annál nagyobb szüksége volna, mivel itt a nyár szárazságra és aszályra hajlandó. Nyáron pedig a gyakori száraz és erős szelek kiszikkasztják a talajt, s általában

előmozdítván a gyors elpárolgást, elősegítik a szárazságot és aszályt.

Hunfalvy írja: «Nyáron az uralkodó szelek nagyon nevelik a szárazságot, midőn az elpárolgást fokozzák s a földet kiszikkasztják. Ezt kivált a keleti, éjszak-keleti és dél-keleti szelek teszik, de a déliek is. Tavasszal főleg a nyugoti és éjszaknyugoti szelek fújnak erősen, s gyakran nagy kárt tesznek a vetésekben és szőlőkben. Kimenvén a föld fagya, felső rétegeit már egy-két napi szél kiszárasztja, kivált ha homokos és általában kötetlen; a kiszikkadt földet a szél fölfogja, s egyik helyről a másikra szállítja, sűrű porfellegekkel töltve meg a levegőt. Gyakran az egész vetést elhordja vagy nagyon megritkítja. A partosabb szőlőket annyira megfosztja a földtől, hogy a tökéek magasan kiállanak, a laposokon pedig egészen eltakarja, hogy keresni kell a tökéket.»

Ez idézetből látjuk, hogy Hann a magyar dolgozatokra is figyelemmel volt. Meg alább is idézi Hunfalvy azon helyeit, melyekkel az Alföld nyári forróságát és szárazságát leírja. Bizonyára mindenki gyönyörködve és egyszersmind okulva fogja Hann jeles értekezését olvasni, még pedig nemcsak a nemet eredeti szövegben, hanem a magyar fordításban is. Bátran kimondhatjuk, hogy a bevezető kötetben foglalt dolgozatok közül ez legfolyékonyabban és legszabatosabban van fordítva. Lényeges hibát alig vettünk benne észre, sajtóhiba is alig van benne, csak egy értelemzavaró írás vagy sajtóhiba csúszott be, tudniillik a 138. lapon, a hol ezt olvassuk: «a monarchia keleti legszeletől, mondjuk Csernovicztól, legnyugatibb széléig, Bregenzig, az éjszaki szelességnek tizenhat és fel fokára terjedő útát kellene tennie», stb. Itt az «éjszaki szélesség» helyett földrajzi hosszúságot kellett volna írni.

Hauer geológiai értekezését magyarul dr. Szabó József dolgozta át; itt már több hibát találunk, mind sajtóhibát, mind másfelét. A 122. lapon ez áll: «Rogoznik és Siebenlinden között . . . 2000 ilyen szirtfokot lehet összeszámlálni». Rogoznik Galicziában fekvő falu, Siebenlinden pedig Sárosban van. Még az Albrecht-fele táborkari térképen is nagy betűkkel áll «Héthárs» s zárjelben és kis betűkkel «Siebenlinden». Talán az ilyek sem magyaros kifejezések: «az Érzhegységben a bányászati helyek hátra mennek, melynek magasabb nemzetgazdasági jelentősége van», stb. Szabó a kőzetek

neveit, szerintünk helyesen, «nagy kezdőbetűkkel írja, mert azok valóban tulajdonnevekül tekintendők; magyaros helyesírást is használ, csakhogy abban nagyon következetlen. A Quarzot például helyesen kovarcznak írja, de akkor helytelenek az ilyenek: Conglomerát, Gneisz, Syenitporfir, Trias, Serpentin, stb., következetesebb volna ezeket így írni: Konglomerát, Gnájsz, Szienitporfir, Triasz, Szerpentin stb. — Az *érülési* (contact) kepződmények helyett jobb volna *érintkezési*.

De legtöbb fordítási hibát Sonklar cikkében találunk. Csak a legföltünőbbek közül írunk ki néhányat. «Ha az Alpesek heglánczát például Münchentől avagy Augsburgtól, Milánótól vagy Velenczétől szemléljük; Stilfser-nyereg (Stilfszi hágó helyett); Venter Wildspitze (Venti helyett, mert a havasi falu neve Vent vagy Fend); Zillerthali Alpesek (Zillervölgyi Alpok helyett, Ziller folyócskáról neveztetik el a völgye); Elő-Alpes, Hó-Alpes, Rax-Alpes, ezek mind helytelenek, az «Alpes» már pluralis, a német Alpen-t ír, tehát saját nyelve szerint képezi a többest, s mi helyesebben Alpokat írhatunk; de itt Vor-Alpe, Schnee-Alpe, Rax-Alpe egyes hegytömeget jelent, ezeket sohasem nevezi így a német Rax-Alpen, Schnee-Alpen tehát mi sem használhatjuk a pluralisi formát. Az Alpe nem egyéb, mint a magyar havas, ez alatt pedig a nép hegyi legelőt ért, nem pedig örök hóval fedett csúcsot. «A Lajtha-hegység *Eisenstadt* és *Bruck* között»; a fordító tehát nem tudta, hogy Eszterházy híres palotája és parkja *Kis-Martonban* van. A «teraszok» nem hegypárkányok. Hosszanti völgyek: «a *Jun*, a *Salza* stb., az *Inn* helyett talán sajtóhiba. *Fleimservölgy*, a helység neve *Fleimsz*, tehát *Fleimszi* völgy. A német *Joch* és *Pass* vagy völgyazorost vagy hágót jelent, a hágó oly nyereg, melyen átjárnak. Tehát *Stilfszi hágó*, *Jauffeni*, *Lonali* stb. hágó. A fordító többnyire hibásan fordította ezeket.

Kerner értekezésének, mely az osztrák-magyar monarchia növényvilágát tárgyalja, még csak az eleje jelent meg a VI. füzetben, de annyit róla máris mondhatunk, hogy az szintén érdekes lesz. Kanitz Ágost fordítja magyarra, a fordítás is, úgy látszik, sikerült.

A Bécs és Alsó-Ausztriát tárgyaló kötetnek eddig megjelent hat füzetében a következő cikkeket találjuk: *Bécs és környéke* Rudolf trónörökös ö fenségétől; *Bécs története*

Weisz Károlytól; *Bécs építkezésbeli fejlődése* Hauser Alajostól és Lind Károlytól; *A XVI—XVII. századbeli építés emlékei*, Niemann Györgytől; *Bécs építkezése a XIX. században*, Lützow Károlytól; *Bécsi népelet*, Schlögl Frigyesről; *A zene Bécsben*, Hanslick Edétől; *A német irodalom Bécsben és Alsó-Ausztriában*, Minor Jakabtól; *A színészet Bécsben*, Speidel Lajostól. Az összes képek száma megközelíti a hetvenet, melyek Hlavatsek, Lautensack, Schönbrunner József, Macht János, Luntz Viktor, Kirchner, Niemann György, Hess, Alt Rudolf, Siegl Károly, Nedelkovits András, Weber Antal, Bernt Rudolf, Stern Siegfried, Giesel Ármin, Greil Alajos, Schliesmann János, Frank Gusztáv, Schmied Gyula, Kinzel József, Machold, Berger Gyula, Bültmeyer Henrik és Kriehuber József rajzai után készültek. Tehát sok művész munkálkodott közre. A képek általában sikerültek.

Rudolf trónörökös cikke röviden, de szépen írja le Bécs fekvését. «Az első lapok e helyen Bécsnek és tájának szentelvek, ez istenáldotta földdarabnak, melyen e pompás ősváros már a rómaiak korától kezdve emelkedett, s századokon át lassanként növekedve és fölvirágozva, közep- és kiinduló pontja lett távol vidékre nézve a nyugoti műveltségnek s gócza nagyszerű művészi és tudományos fejlődésnek, mozgalmas és sajtászerű népelet közepett.

Valóban csak itt s ilyen égalji és környezeti viszonyok közt fejlődhetett ki Bécs jellege, csak itt alakúlhatott a városi és népelet oly üdévé és vonzóvá.

Nagy hatása van az emberre és alkotásaira a földnek, a melyen él, s a természetnek, mely környezi, s ha Bécsnek sok tekintetben sajátos és kiváltképen vonzó jelleme van, ez a fővárost környező vidékről is teljes mértékben elmondható.

A hatalmas Duna, a távol nyugaton eredve, onnan Közép-Európán át messze keletnek ömölve, itt hömpölyög el Bécs közelében. A Dunának épen az éjszaki partjain, a szirtes Bisam hegygyel, egy olyan zord fősík ér véget, mint a milyen egész Cseh- és Morvaországon átvonúl; ezzel átellenben, keleti irányban pillantjuk meg Bécsset, s odább nem nagy távolban a Kis-Kárpátoknak szép alakú erdős hegylánczát, nyugoti nyúlványait ama nagy, egész Magyarországot körülölő hegylánczolatnak, mely egész a Dunáig ereszkedik; a folyam jobb partján emelkedik a kopasz, gömbölyű Hundsheimi hegy,

múltó befejezője a hosszú keskeny Lajta-hegységnek mely nagy darabon képezi a határt Alsó-Ausztria és Magyarország között.

Maga Bécs azokon a hegyaljakon áll, a melyek a Kahlen- és Lipóthegyről s egyéb magaslatokról nyúlnak alá, s melyeknek zsongos zöld növényzete bemosolyog a város ablakaiba; ez első dombsorozat mögött megint egy terjedelmes halomvidék következik, melyet minden bécsi ember a maga legkedvesebb ligetének nevez; ez a gyönyörű Bécsi erdő. Zúgó cserfaiszálerdők, zöld pázsitvölgyektől, csergedező patakoktól megmetszakitva, hol fölmagasodva, hol aláhajolva, nyomúlnak egész a városig, a Dunáig, odább kezdődik a bükkfák zónája, majd a fenyvesek uralma, s így csatlakozik lassankint a Bécsi erdő a havasok magas hegycsoportjához, Közép-Európa e hátgerinczéhez, mely nyugoton francia földön keletkezik, s keleten a magas Schneebergben emeli föl utolsó fehér csúcsát, mely Bécsre oly büszkén tekint alá.

A Dunától éjszakra eső hegysorok között a gazdag Morvamező terül el, hullámlzó gabnaföldeivel; délre a bécsi medence, ez a szép hegyövezte rónaság, melyben termékeny föld, zúgó patakok, ingoványos mezők és sűrű bozót tarka sokféleségben váltakoznak. E két rónasík között hullámlzik alá fenségesen a Duna, szigeteket és kavicstorlatokat támasztva, néhol csaknem áthatolhatatlan csalitokat; ily változatos vadon oly közel egy világvároshoz! És így emelkedik sajátzerű ellentétek, kitünően művelt földek és sötét erdőségek közepett, körítve igéző kertek és ragyogó nyaralók koszorújától, Bécs az ősi dicsőséges császárváros, magasra nyúló Szent-István-tornyával, mely maga egy darab világtörténet... Közel a Dunához, a Práter zöldelő ligeteiben ragyog a rotunda magas kupolája, az új Bécs jelzőképe, minő az István-torony a régi Bécsnek. Szent-István tornya és a rotunda, történetünk e határkövei már messziről büszkén hirdetik a vándornak, hogy íme itt fekszik Bécs, a kéklő Duna melletti székváros, kelet és nyugot között, hol nemzetek határai találkoznak, s hol a természet és népelet a művelődés nagy vásárcsarnokát teremtetten meg a jelen és a jövő számára.»

Érdekes Weisz Károly történelmi vázlata is, mely Bécs keletkezését és lassankinti fölvirágzását írja le nagy vonásokkal. Bécs leginkább 1156 óta kezdett fejlődni, tudniillik akkor,

mikor az Ostmark Bajorországtól teljesen különvált, önálló hercezséggé lett, s a Babenbergekek székhelyöket Bécsben üttették föl. Már a Babenbergi hercegek mindenkepen igyekeztek a várost emelni. II. Frigyes császár is kibővíté a város szabadsalmát. Még többet tettek azután a Habsburgi házból való hercegek, kik egyszersmind német császárok voltak, úgy hogy I. Miksa császár idejében Bécs már az ipar, kereskedelem, tudomány és művészet igen jelentős központja és székhelye volt. I. Miksa császár elhunytá után az állapotok rossz fordulatot vettek, belső és külső zavarok állottak be. A város a régi jogok és kiváltságok nagy reszet elveszte, majd a török is fenyegette a várost. 1529 szeptember 19-diken jelent meg az ellenség előhada; Salm gróf, hogy a törökök előnyomulását a városi sánczokig megnehezítse, az elővárosokat lángba berrittatá. A szultán elkeseredve a makacs ellenállás miatt, október 12-diken elrendelé az utolsó ostromrohamot; a várfalak bedülése után a németek és spanyolok zárt sorokban léptek elő s testeikből állítottak megdönthetetlen várfalat . . .

Ép oly káros hatású, mint a török háborúk, volt Bécs fejlődésére a reformatio . . . A protestáns tanok leküzdésére már I. Ferdinánd idejében megkezdé Bécsben működését a Jezus-társaság . . . de ennek tagjai csak II. és III. Ferdinand idejében kezdtek beavatkozni a világi dolgokba is . . . Magokra a polgárookra a legnagyobb lelkiismereti nyomást gyakorolta a kormány, mindnyájan kényszerítve leven a katolikus hitágazatokra esküt tenni le . . . A mi azonban Bécsre a vallás egységének helyreállítása végett tett erőfeszítések következtében a legkárosabban hatott, az a szellemi életnek ez által bekövetkezett elsoványodása volt . . . A törökök második, 1683 július 13-kától szeptember 12-dikéig tartott ostromának visszaverése végre összetöré Bécs tovább fejlődésének bilincseit. Ezentul a fejedelmek bőkezűsége Becset tette központjává az ipar és kereskedelem, a közoktatás, a művészetek és tudományok terén való előhaladásnak. Már az építkezésbeli újjáalakulás is nyilván bizonyítá hogy Bécs a császár és hatalmas birodalmának tekintélyéhez méltó fővárossá lett. Az ódon, igénytelen házak helyére művészi kivitelű nyilvános épületek és paloták léptek. A XVIII. század első felében épült e nembeli nagyszerű alkotások, mint a birodalmi kancellária, a Hofburg lovaglóiskolája, a Szent-Péter-templom, a Lichten-

stein hercegek, a Daun, Harrach, Althan, Sinzendorf, Traun, Lamberg s más grófok palotái adták meg Bécsnek építkezési jellegét egész napjainkig. A közterek emlékművekkel népesültek meg . . . évről-évre növekedett az állampépületek és a jó módú polgárok magánházainak száma . . . A császári udvar, a nemesség és polgárok vallásos buzgalma gazdagon fölszerelt új templomokat épített . . . A főnemesség tagjai, Eugen herceg, a Schwarzenberg és Lichtenstein hercegek, Trautson gróf, Rofrano marquis, a Paar, Kaunitz, a Schönborn, az Althan grófok pompás nyári paloták építésében vetélkedtek, melyeket művészileg alkotott diszkertekkel vettek körül. Ezzel karöltve haladt a községi intézmények reformja . . . Bécs nagy és kellemes, az idegenek által örömet látogatott város hírébe jutott, mely Páris és Londenal vetélkedett. A császári udvarnak szeles körökre volt vonzó ereje. I. Lipót óta abban a hírben állt, hogy előkelő jellegét és fényét egy udvar sem múlja fölül Európában . . . A szellemi élet is szabadabban fejlődött ki . . . Az udvar és főnemesség arra törekedett, hogy a tudományok és művészetek intézetei Bécsben mind egybe-együttve legyenek . . . Az államnak (értsd a császári kormány-nak) az a törekvése, hogy Bécsset nagy iparos és kereskedő várossá tegye, s azzal egyúttal a polgárok számát és jólétét is emelje, soha meg nem szűnt. A vállalkozási kedv ösztönzése végett az állam oda hatott, hogy mindig találkozzanak olyanok, kik gyárakat állítanak, s hogy Bécsben Németországból, Németalföldről munkások telepedjenek meg addig is, míg azokat majd belföldi munkaerővel sikerül pótolni, hogy így az eddig külföldről vásárolt árucikkeket magában a fővárosban lehessen készíteni. Így keletkeztek a XVIII. század kezdetén az arannyal és ezüستől átszőtt finom selyemárúk első szövőgyárjai a Neubauban és a régi Taboron, műszer-, gép-, bádogárú- és posztógyárak a Lipótvárosban, finom selyemharisnyagyárak a Spittelbergen és porcellánárú-gyárak a Rossau-n. Ezzel egyidejűleg a vidéki gyárak tulajdonosai rakodókat és elárúsító boltokat is állítottak itten. VI. Károly a vállalkozóknak előlegeket adott, Mária Terézia új gyárak fölállítására külön alapítványt rendelt, II. József pedig az új gyárakat az adómentesség kedvezményében részesíté s azáltal segíté elő a gyáripart, hogy az itt letelepülő külföldi gyári munkásokat fölmenté a katonáskodási kötelezettség alól, vala-

mint azáltal, hogy 1784-ben tetemesen fölemelé a beviteli vámokat. A gyáripár oly nagy lendületet vett, hogy a XVIII. század végén Bécsnek, több ezernyi munkáslétszámmal, kétszáznál már több ilyenmű vállalata s ugyanannyi raktára volt, stb. stb.

Bizony egészen más képet nyújt Buda és Pest a XVIII. században. A török elűzetése után csak üszkök és omladékok jelölték meg az ikerváros helyét, a sok eltemetetlen holttest miatt eleintén lakni sem lehetett ott. Lassanként itt is ott is kitatarozgatók a romokat, helyreállítanak néhány templomot és kolostort, s fölépitének egy pár kaszárnyát. Sem a kormány, sem a nemzet nem igen törődött az ország fővárosával. A főnemesség vagy falun, vagy Bécsben lakott, egyetlen egy grófnak vagy hercegnek sem jutott eszébe, hogy Buda-Pesten is tölthetné életét. Jó, hogy legalább néhány kolostor volt, melyeket II. József lefoglalhatott, különben a kormányszékeket és egyetemet a Rákos homokpusztájára kellett volna telepíteni.

Bécs már pompás császári székváros volt, mikor Buda-Pestet még csak rendesen kiépített falunak sem lehetett nevezni.

A Bécs történetét tárgyaló czikk, mint az idézett helyekből kivehetjük, egészben véve eléggé tárgyilagos, még ott is, a hol I. Ferencz és Metternich időszakáról szól. Hogy az 1848-diki és 1849-diki eseményeket kissé egyoldalúan tünteti föl, a mennyiben minden bajnak kútfejét az aula és radikálisok túlkapásaiban keresi, azon épen nem lehet csodálkoznunk. A most uralkodó I. Ferencz József annyit tett Bécs érdekében, hogy őt méltán a székváros újjáteremtőjének mondhatjuk; hogy az egész város megifjodott s oly ragyogó fényben tündöklék, minőről a múlt század emberei még álmodni sem bírtak, azt ő felsége fenkölt szellemének és nagylelkű bőkezűségének köszönheti.

A következő czikk, melyekben Hauser, Lind, Niemann és Lützow Bécs építkezésbeli fejlődését tárgyalják, szintén érdekesek, a nevezetesebb építési emlékekről tüzetesebben szólnak, s mind a régiek, mind az újabb és legújabb építményeket szép képek is bemutatják. A czikkok nem szakszerű ismertetések, hanem könnyen érthető, népszerű leírások.

De különösen ki kell emelnünk Schlögl Frigyes értekezését, mely a bécsi népeletet tárgyalja. «Bécs nagyon meg-

változott!» így szólnak és pedig olykor sopánkodva nemcsak az öreg kort ért emberek, kiknek nyolczvan év terhe nyomja vállukat, hanem már többnyire azok is, kiknek az emlékezete csak felényi időre nyúlik vissza . . . Bécs csakugyan nagy mértékben s minden irányban megváltozott. Nem csupán építkezési tekintetben lett a város néhány évtized alatt egészen mássá; az óriási mértékben fölszaporodott s a legváratlanabb események által össze-vissza hányt-vetett lakosság életmódja, foglalkozása, erkölcei, szokásai s szükségletei is egészen más, teljesen idegenszerű arczatot vettek föl s nagyon elképzelhetni, hogy ha egy ide való új Epimenides, a ki a márcziusi napok előtt az Istenben boldogúlt «Wimmer» vagy «Schotten-negyed» valamely zúgszobácskájában elaludt, most fölebredne s e modern zajtól, a tramway lovainak csengetyű-hangjától kísértetve, föl s alá kezdene sétálni a páratlan «Ring»-en, s azután a «Stadtpark» előkelő, ember-megszóló fasorába tévedne, hol az összesereglett «beau monde»-ot hallaná a nap uralkodó eseményeiről csevegni, elképzelhető, mondjuk, micsoda álmélkodással kérdené, hogy mifele ismeretlen részébe veté őt a véletlen a világnak? Ez lenne a régi császárváros? A régi Bécs, a gonoszhirű, vízben szűkölködő Wien partjain? Ezek itt bécsi emberek és bécsi nők? Lehetetlen az?

És mégis, mégis úgy van! A ki az ösregi kerületeket, a hosszan és szélesen elnyúló metropolis végpontjain a szerény telepeket meglátogatja, vagy a régi Bécsnek megszokott találkozó helyein megjelen, nagy számmal fogja még föltalálni azokat a példányokat, kik nem csupán külső megjelenésükre, hanem életmódjukra, foglalkozásaikra, erkölceikre és szokásaikra nézve is az ősi típust képviselik. Százával és ezrével kerülnek még szemünk elé; járásukban, kelésükben, arcukon és tekintetükben, szójárásaikban és mozdulataikban ott van az «igazi bécsi ember» letörülhetetlen ismertető jele, a melylyel nem csupán arra a darabka földre, a melyen nyüzsögnek, s a melyen még a környezet is a régi maradt, hanem a tarka nagy város együttes képére is rányomják a bécsiesség jellegét. S épen azért daczára más népfajok, törzsek és nemzetiségek ezer fejű beözönlésének, ha egészben véve Bécsről és a bécsiekről szólunk, ez utóbbi megjelölés alatt többnyire az igazi bécsi lesz az, a kire gondolunk.

Mi az tehát, a mi a bécsit diszíti, a mi becsületére válik,

s melyek jellemének az árnyoldalai? Tekintsük meg közelebb-ről s vegyüljünk bele az útcza zajába, vessük magunkat a népélet hullámaiba.

E bevezetés után szerző kedves humorral s némi pajzánsággal írja le a bécsi nép jellemét, szokásait és erkölcsseit. A bécsi ember örömet «mulat», nem igen húzódozik s nem is aggodalmaskodik, mikor arról van szó, hogy kedvét töltsse, hogy ha nem is epen «kiüsse a világ fenekét», de legalább a nap vagy éjtszaka néhány óráján keresztül kedvére mulasson, vigadjon és élvezzen, különösen akkor, ha valami «jux» vagy heccz, vagy legfőbb szenvedélye: valami «kirándulás» forog szóban. A szerző elkíséri a bécsi embert a korcsmába, a törzs- és vendégszobába, a színházba, a népénekesek termeibe, a tingel-tangelba; meglesi a «mezei csöndet» kedvelőket, a temetők és sirhalmok rendes látogatóit, a halászat és vadászat kedvelőit, az újbor kóstolgotóit, a sörözőket, a szabadba kirándulók csoportjait, Schönbrunn és a Prater látogatóit. S kedélyes, jóízű humorral enyelegve mutatja be a népélet különböző alakjait és típusait. Ez igazán sikerült néprajzot mind az idegen, mind a bécsi ember nagy élvezettel olvashatja.

A bécsi ember nagyon szereti a zenét. Bécs már a középkorban is mint a német költészet és zene virágzó melegágya volt ismeretes. A bécsi udvar mindig ápolta a zeneművészetet; I. Miksa idejében a legjobb németalföldi, utóbb a leghiresebb olasz zenészek voltak a bécsi udvari zenekar tagjai. A XVIII. század közepe táján a zeneművészetnek új világa nyílt meg, s ennek Bécs volt a kiinduló és középpontja. Gluck, Haydn és Mozart nyiták meg a német zeneszerzők uralkodását, 1792-ben Beethoven került Bécsbe, Beethoven lángjánál gyuladt meg Schubert isteni szikrája. Az új operaház s a zenekedvelők társulatának díszes épülete a legszembeötlőbben mutatják azt, hogy milyen becsben van Bécsben a zeneművészet. A két Strausz és Lanner keringői országszerte ismeretesek. Valamint Hanslick cikke a zenéről, úgy Minor értekezése is megerdemli, hogy dicsérettel említsük meg. Minor röviden előadja, hogy mikor kezdett Bécsben és Ausztriában a német irodalom kifejlődni, micsoda okoknál fogva hanyatlott az a reformatio és ellenreformatio idejében, s miként vett újabb lendületet Mária Terézia és II. József idejében.

A mi az említett dolgozatok magyar fordítását illeti, azt mondhatjuk, hogy legjobb és legfolyékonyabb nyelven a bécsi népéletet tárgyaló értekezés van fordítva; legtöbb germanizmust pedig a történelmi vázlatban találunk. Kivált sűrűn fordulnak elő a németes szenvedő alakok: «el lönek téve az útból, az ellenség pusztításainak is ki lönek téve; előkelő művészek lönek megbízva; még egy ízben lön Bécs fenyegetve» stb. stb.

A Magyarországot tárgyaló első kötetből eddigelé még csak négy füzet jelent meg. A kötetet Rudolf trónörökös ö fen-ségének lelkes előszava nyitja meg; azután általános bevezetésül Hunfalvy János az ország földrajzi képét mutatja be, ezt követi Magyarország története. Az őskort, a kelták és rómaiak, továbbá a népvándorlás korát Pulszky Ferencz, a vezérek, az Árpád-királyok s a vegyes házakbeli királyok korát Szabó Károly írták meg.

Hunfalvy nagy vonásokban tünteti föl az ország külső és belső szabását, fekvését és helyzetét a szomszéd országokkal szemben; kimutatja, hogy a magyar birodalom határozottan különváló földrajzi egyed, hogy kapcsolatos, folytonos és egységes alakulatot nyert a természettől. Többnyire hegységi természetes határai vannak, mindazonáltal számos úton közlekedhetik a szomszédokkal. Belső szabása korántsem egyforma és egyhangú, ellenkezőleg «a természet különbözően alakította és szabta ki az ország egyes nagy vidékeit s mindegyiknek megadta saját szépségeit; külön-külön arculattal ruházta föl mindegyiket. A Kárpátoktól nagyszerű amphitheatrumként körülölelt ország szép és áldott ország, melyen boldog állam keletkezhett. Ezt az államot a magyar nemzet alapította s immár egy ezredév óta tartja fenn a legválságosabb viszontagságok közepett... Már első vezéreink ösztönszerűleg és helyes tapintattal ott üték föl tanyájokat, hol az ország természeti központja, szíve van, a honnan egyes vidékeit összefoglalni legkönnyebben, kormányozni legjobban lehetett. Ezt a központot a Duna nagy hajlata jelöli meg; a Csepel szigete, Buda-Pest környeke az a hely, a hol már Árpád töltötte pihenő napjait. Ezen a vidéken szögellenek egybe, érintkeznek egymással a nagy Alföld, az éjszaknyugati Felföld s a Duna és Dráva köze; itt metszik egymást az éjszakkeletről délnyugatra menő utak és a Duna vonala. A vasúti politika, a mely napjainkban Buda-

Pestet tette az ország vasúti hálózatának csomópontjává, nem tett egyebet, csak a természet útmutatását követte.»

Pulszky dolgozata nagyon röviden, de érdekesen vázolja a hazánkban talált római, kelta és népvándorláskori maradványokat; az olvasó talán szívesen vette volna, ha részletesebben ismerteti meg azokat. A képek is, melyek Pulszky cikkét illusztrálják, érdekesek és tanulságosak; nevezetesen a következők: *Bronzkori tárgyak*; *Tiberius diadalmenete*; *Részlet a Trajanus-oszlop domborműveiből*; *Aëtius, a monzai diptichonról*; *A nagy-szentmiklósi arany-lelet*; *Pannoniai nőalak*. A nagy-szent-miklósi arany tárgyakról az mondatik, hogy «állítólag Attila kincse». A szövegben sehol sincs igazolva ez állítás; nem tudjuk tehát, hogy micsoda érvekre támaszkodik az, sőt azt sem tudjuk, hogy kicsoda kockáztatta ez állítást? Maga Pulszky mondja, hogy «lehetetlen megkülönböztetni a népvándorlás idejéből származó sírleletek nemzetiségi eredetét». — A Nagy-Szent-Miklóson talált arany tárgyak alakja, czifrázatai stb. nyilván mutatják, hogy azok nem hún készítmények, hogy tehát, ha csakugyan a húnok birtokában voltak valamikor, csakis mint hadi zsákmány vagy mint ajándék juthattak valamely népvándorlási főnök birtokába. De semmivel sem lehet bebizonyítani azt, hogy Attila kincséhez tartoztak.

Szabó Károly dolgozatát kevésbbé dicsérhetjük. Tartalma nem egyéb, mint a vezérek és királyok hadjáratainak, a királyi család tagjai versengésének, osztozkodásának, a főurak pártviszályainak és garázdálkodásainak száraz krónikája, mely alig különbözik ama vázlatos kivonatoktól, melyek minden iskolai tankönyvben előfordúlnak. Sőt egyik-másik tankönyvben több pragmatikát, mélyebb állami belátást, egy szóval több bölcseséget találhatunk, mint Szabó Károly történetében. Azt hiszszük, hogy itt nem az volt a föladat, hogy minden egyes király uralkodásának, hadjáratainak, eselszövényeinek evei fölsoroltassanak; ezt az olvasó minden történelmi könyvben megtalálhatja. Itt Macaulay vagy Guizot modorában a magyar állam keletkezésének, gyarapodásának, időnkénti hanyatlásának és új fölvirágzásának belső oknyomozó történetét kellett volna adni, tehát ki kellett volna mutatni szent István és szent László korában milyen volt a magyar társadalom és állam, melyek voltak belső és külső alapjai és

támaszai, alkotó részei; miért nem tudott a királyság megszilárdulni, miért hatalmasodott el az olygarchia s miért nem tudott nálunk a városi közélet döntő befolyást gyakorolni? Nagy Lajosról és Hunyadi Mátyásról is alig beszél el mást a szerző, mint hogy a hadjárataikat megemlíti; belső alkotásait csaknem egészen mellőzi, pedig tulajdonkép ez volna a fő. Kellő kritikája sincs mindenütt. Így például minden kétkedés nélkül hisz a «vérszerződésben», s azt mondja, hogy vele «le volt téve a magyar alkotmány szilárd alapköve».

Az értekezés tartalmának, sőt nyelvének is szárazságát leginkább csak a többnyire sikerült történelmi képek és facsimilek enyhítik. Reméljük, hogy az újabbkori történet jobban fog sikerülni.

S. V.

É R T E S Í T Ő.

Egy mérnök regénye. Írta Pálffy Albert. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, 1885. Franklin-társulat. Két kötet.

Pálffy Albert némely regényében van egy-egy olyan alak, melyet különös szerencsével rajzol: egy öreg úr, valami nagybátya, jó magyar, a régibb nemzedék meleg szívével. A divatot nem majmolja, sőt a régi szokásokból megtart egyet s mást. Sokat tud, de ezt csak úgy elvétve tudatja; ismeri a külföldet, de nincs benne egy szemernyi külföldi vér. Jellemzi egy neme a száraz humornak, mely józan-ság mellett friss kedélyről tanúskodik. Különcz és jókedvű s mikor szemöldökeit összerántja, ajkán bizalmas mosoly ül. Olyan ember, a kinek a szénája rendben van. E mellett egy kicsit játszsza a Diogenest, de mégis érdeklődik minden iránt. Különben mert sokat tapasztalt, a *nil admirari* elvét vallja, s néha a jogosult újjal szemben is elmondaná a bölcsesél, hogy «nincs semmi új a nap alatt». Gyakorlati gazda a lélek világában is; nem szereti az érzelmekben sem a túlkialást, a szövevényes lelki bonyodalmaknak útját kerüli, eladomázza vagy elhumorisálja azokat. — Egy kicsit stoikus, egy kicsit epikureista s minden esetre csorba esnék optimismusán, ha a világból a délutáni fekete kávé s a jó török dohány illata hiányoznék, mert «az illatos füstgomoly adja meg az élmények fűszerét és koronáját». A modern élet hajszájából, idegességéből csak kevés van benne; szépen beosztja a napot: mindig van egy jó gondolata, jó cselekménye, valami lelki érdeklődése. Nulla dies sine linea. Hanem azért nem töri magát, hogy e lineák-kal napját megtöltse. — Vannak antipathiái is; ilyenkor azután szeret torzképeket rajzolni, bolondosnak föltüntetni azt, a mi neki nem tetszik. Mert azon szerencsés emberekhez tartozik, kiket belső nyugalmukból nem zavar föl semmi; nem dagad meg a májuk, mert friss marad humoruk. Mintha lelkök is egy árnyas fákkal beültetett nemesi portán honolna, melybe a nagy világ zajából éppen csak annyi hatol a falak közé, mennyit a birtokos megenged. Ha véletlenül hozzátetődik egy-egy unokaöcs, nem igen fogja osztogatni száraz tanácsait; csak azt mondhatná: «ügyelj, hogy helyén legyen eszed, szíved, a többi mellékes: hóbert vagy parádé». Ebből áll gyakorlati erkölestana.

Szeretnők tudni, hogy miért ne hallgatnók szívesen, ha az

ilyen nagybátya a török dohány illatos füstje mellett «fabulázni» kezd? Mert van Pálffy Albert regényeiben valami e nagybátya szelleméből. Mindenek előtt annak csendes, jóízű humora, józan életnézete, és az a szerencsés lelki dispositio, mely abban a «szörnyű létért való-küzdelemben» nem lát egyebet, mint ép lelkű emberek harcát hóbortosokkal. A hóbortosok természetesen mindig a rövidet huzzák. Megtérnek, vagy hóbortjuk ártalmatlanná válik. A jó emberekből meg lesznek képviselők, grófok, földbirtokosok, legalább is osztálytanácsosok, mindmegannyi boldog családfő, kiken a sors többé ki nem foghat.

Ilyen szerencsés halandó Pálffy Albert előttünk fekvő regényének hőse is. Egy mérnök, a ki tulajdonképen nem mérnök, hanem gróf. De olyan gróf, a ki kezdetben azt hiszi, hogy csak mérnök és semmi egyéb. Anyja régen elhalt, nincs senkije, tán apja sem volt, ágról szakadt. Ott nevelkedik Hám János convictusában, árvának a többi árva közt. Hanem portentum a gyerek s veszedelmes mathematicus. Lesz is belőle nem sokára vasúti mérnök, majd főmérnök. Rövid időn oly nagy lesz a híre, hogy jelességeért — kinevezik osztálytanácsosnak. (Boldog regényírók, kik annyi ész adnak hőseiknek, a mennyi nekik tetszik s hozzá meg is adják mindjárt a jutalmat is!) De hősünknek még több szelleme van, mint a mennyi egy miniszteri osztálytanácsosnak okvetetlenül szükséges. Mert nehezebb szerepet is jól be tud tölteni. Mintán fölküzdötte magát s híres emberré lesz — kisül végre lassankint a titok, hogy ő tulajdonképen gróf, egy 1849-ben elesett honvédezredesnek fia. S most a főúri turfón is futtatnia kell, míg új sorsosai közéjük valónak ismerik. — Hőünk fényes győzelmet arat itt is, sőt egy roppant gazdag és előkelő vetélytársat is kiüt a nyeregből; övé lesz a szép Lenke kisasszony, kit csak kicsinylés nevezne baronesse-nek, mert naiv lelkű, bátorszívű magyar lányka.

Ime mennyi boldogság várhatja azt, ki helyre legény és jeles főmérnök! Ha e magyar mérnök szépirodalommal törődne, ezt a regényt éjjel kétségtelenül párnája alá rejtene, mint Nagy Sándor tette az *Iliász*szal. S figyelmes olvasónk hősünk sorsában némi irányzatot is észrevehet. A regényírója nem nivelláló demokrata; de mintha nem bánná, ha aristokrataink fiatal korukban nem tudnának semmit nemes levelökről; csak akkor, ha az életben már saját erejükből megérdemelték. Ámen és úgy legyen! Hőünk életében legalább a grófi korona csak ráadás arra, a mit ő magának saját jóvoltából megszerzett.

De valljuk meg, mégis könnyebb dolga van a főmérnöknek a

regényben, mint volna az életben. Hősünknek tulajdonképen csak egy ellensége van s az is asszony, az igaz, hogy épen a szép Lenkének anyja, Rétfalvy báróné. — Ez hajdan szeretett; szerette épen mérnökünk atyját, gróf Szabolcsy Gábort, ki azonban más feleséget választott magának. E miatt keserűség szállja meg szívét s a serdülő leány par dépit az eladósodott Réthfalvy báró neje lesz, hogy ne kelljen vén leánynak maradnia. A báró nem sokára meghal s az elszáradt szívű özvegynek most csak egy célja van: visszaszerezni az elkótyavetélt vagyont, hogy egyetlen leányát, Lenkét, gazdag, előkelő férjhez juttassa. S az ő Lenkéje egy egyszerű mérnököt mer szerezni, a ki ráadásul még annak fia, kinek emlékét titokban szíve mélyéből gyűlöli! Képzeltetni az «entétement»-t a zsugori, elsavanyodott bárónéban, a ki az ezredes fiát, mielőtt ismerte volna, már üldözte s a ki most minden követ megmozdít, hogy az jogait vissza ne nyerhesse. — Ime e nő, kit hősünknek meg kell puhítania, s kételkedhetünk-e a sikerről, ha segédesapatait is számba vesszük? Ott van, a mint Gedeon gróf mondja: primo az egész világ barátsága, secundo hősünk mérnöki tudománya; 3. ellenfeleinek léhasága; 4. egy mulatságos vasúti összeesküvés; 5. Edison telephonja; 6. egy szellemes grófné alkalmosszerzése s férjének idején való gorombasága; 7. maga, a bájos Lenke kisasszony.

Ez ellenséges bárónőben lehetett volna szerzőnknek egy kissé mélyebb jellemrajzot nyújtania. A körvonalak meg is vannak, de élők elmosódik. Regényünk légköre egy magyar zamatú vígjátéknak légköre: a mi aztán e vígjátékba nem fér bele, az kimarad a regényből is. Ilyen vígjátéki alak az ifjú nagyváthi Nagyváthy Gedeon gróf is, mérnökünk vetélytársa, töméntelen vagyon birtokosa, ki termetre olyan mint egy fiúcska, idomtalan nagy fejvel s ki oly vastag szivarból fújja a füstöt, hogy alig fér piczi szájába. — Mint az aristokrata világ többi tagjának alakja, az övé is torzképező, a külsőn játszó humor rajzolata. Sikerült, kedves alak Lenke kisasszony; magyar földön termett leány, épen nem nagyvárosi dáma, ki mint alvajáró halad át a tréfás kalandokon szerelme felé s minden konventionális érzelmességtől ment. Jól van elbeszélve viselkedése, midőn Gedeon gróffal való esküvője elől a közeli vasúti őrházba szökik s másnap reggel anyjához haza tér. — Csak leveleiben van egy kissé több a kelleténél Benedix naiváiból. Túlságosan színezett az ő naivitása ott is, mikor a kis leány nem tudja, hová legyen ámulatában a mérnök bácsi rengeteg tudományán, a ki oly okosan beszél, mint soha senki s igazi vasutat tud építeni. S ez a motívum ilyen naiv formában többé-

kevésbé végig vonúl a regényen. Mérnökök előtt az alak æsthetikai becse valószínűleg nyer ez által; különben Lenke kisasszony ellehetne nélküle. — Épen oly kevésbé fogós az a fogás, mikor szerzőnk elmondja, hogy nem élünk többé a regényes lovagkorban, hol nyílt erőszakkal lehetett megostromolni a várat, vagy holdas éjen sans-gène elszöktetni a várúr leányát. S elmondja ezt annak valószínűbbé tételére, hogy hősünk telephont állít föl, szép titokban vasúti összeküvést szervez, csak hogy szerelme közelébe juthasson. Egyszer; legyen! de kétszer, háromszor földidézni a romantikai szellemet, veszélyes. Egyáltalán a milyen nyomról nyomra haladó szerzőnk elbeszélésének fűzésénél: az ilyen külső motiválásokban, sokhelyt saját személyével előlépő magyarázatokban, elmélkedésekben még mindig lehetne takarékosabb. Humora csak nyerne vele; nem ismételné annyiszor ugyanazt.

S most csak egy megjegyzést. Ma nagyon szeretjük a specialitást; genrekép-rajzolóink csupa specialitást művelnek. Valóban csodálni lehet, hogy Pálffy Albertben oly kevesen akarják elismerni könnyed elbeszélő képességét és humorát, rikító mesterkélttség nélkül való magyaros érzését, és magyaros zamatú stylusát. Rendesen negative jellemzik: nincs ragyogó képzelme, mint ennek; mélysége, mint annak. A Hernád mente sem olyan, mint a Garam tája, vagy a hatalmas Dunáé. Hanem azért néha kellemes ott járkálni.

Különben Pálffy Albertben ez a magyarosság csakugyan nem specialitás, hanem természetes valami. —e—.

Római Világ. Művelődéstörténeti rajzok a császárság fénykorától. Friedlaender, Jung, Bender és mások művei nyomán átdolgozta dr. Bozóky Alajos. Buda-Pest, 1884—1885. Számos képpel. Ára 5 frt 60 kr. Kiadja Ráth Mór.

A római fejedelmi korszak, Augustustól Constantinusig, nagyon megérdemli, hogy vele foglalkozzunk. Többen gáncsolják mint ismerik, pedig mindenki tudja, hogy akkor fejlődött ki a polgári jog és akkor képződött ki a szeretetnek vallása a keresztyénség, mely két uralkodó elem, az emberiség szerencséjére, ma is alapja a nyugoti társadalomnak. Ez a két gyökérszál, mely korunkat a fejedelmi századokhoz fűzi, olyan életbe vágó, hogy annak megszakadását a jogrendnek ingadozása és az erkölcsi életnek hanyatlása követné. A fejedelemség kora, előttünk magyarok előtt még azért is érdekes, mert hazánk területe akkor jutott a művelődésnek égőve alá, a mely mű-

velődés a nyugoti polgárosodásnak várományosává, majd részesévé tette a Dacia és Pannonia romjain álló magyar birodalmat.

A keresztyénség és jogtudomány fejlődésének s hazánk földe első civilisatiójának megértését elősegíti az, ha értesülünk arról, hogy miképen gondolkodtak, éreztek s cselekedtek időszámításunk kezdetekor az emberek. Az egyidejű köz- és magánállapotok, világnézetek, szokások, erkölcsök, erények és bűnök, közgazdasági és politikai viszonyok, szenvedélyek és törekvések mind éreztették jó vagy rossz hatását, és sokat magyaráznak meg, a mi különben érthetetlen volna.

A múltban egyes részletek itt-ott lehetnek szebbek és jobbak, mint a későbbi időkben, némely intézmények és viszonyok lehetnek itt-ott fejlődöttebbek, mint korunkban, a tudomány és művészet terén kivételes nagyságok tündököltek, a kik ma is megérdemlik az elismerést, sőt csodálatot: de mindent összevéve, «nagyban és egészben» az emberiség általában, vagy mint a statisztikusok mondják, az «átlagos ember» a szabadságnak, tudásnak és erkölcsiségnek magasabb színvonalán áll ma, mint évezredek előtt.

Ha a jelenkornál a múlt jobb és a régmúlt még jobb volna: végül a messze távolban olyan korszakot kellene találni, a mi valóban megfelelne az ótestamentomi ártatlanság legendájának, vagy a litregék aranykorának, tündökölve erényekben és tisztaságban. Viszont a jövőbe előre tekintve már a közelgő század is igen rossznak ígérkezne, a következő századok pedig irtózáttal töltenék el a gondolkodót s maradékaink végül oly korszakba sülyednének, melynek romlottságát még elképzelni is borzadnánk.

Hála a történelemnek, nyugodtak lehetünk. A múltaknak erényvárai nem egyebek, mint a múltakon merengő képzelődésnek ábrándozásai, a jövőnek jósolgatott bünfertői pedig, a múltat és jelent össze nem hasonlító álmodozásoknak délibábszerű látományai. A tapasztalás és oktatás lépcsője fölfelé vezeti az emberiséget. Ám vonjuk el az ókor két legnagyobb népének köz- és magánéletéről a függönyt s meglátjuk, hogy ma az erkölcsök szelidebbek, pallérozottabbak. A tudományval terjed az emberi méltóság érzete. A szabadság nem rontja, hanem szelidíti a köz- és magánviszonyokat. Bár századokra, sőt ezredekre menő visszaélések is fordultak elő, mind a mellett halad, javul és tökéletesbül az emberiség. Nem elszomorodva, hanem derült arczezal tekintünk a jövőbe és örülünk, hogy a Cæsarok kora elmúlt, még pedig visszahozhatatlanul.

De azért óvakodjunk a római élet túlságosan sötét színezőitől. Ha csupán csak az antiquitas literata vagy is a post classicus kornak

irodalma áll szemeink előtt: egyoldalú ítéletet hozunk, hallgassuk meg az antiquitas figurata közleményeit is, főleg az inscriptiókat, melyekből Mommsen olyan gazdaggyűjteményt bocsát rendelkezésünkre.

Ha az ókori Zolák, például Juvenalis, Martialis satiráit, s a történelem helyett udvari cselszövényeket s botrányokat, babonákat és hitványságokat tartalmazó iratokat és a czélzatos vádaskodásokat betűről-betűre elhiszszük és általánosítjuk, úgy a principatus korszakáról csak aljasságot, bűnt és fertelmet bírunk képzelni. Az erényes életnek soha nem volt annyi krónikása, mint a szennynek és piszoknak.

A történelmi összehasonlítások arról győznek meg, hogy Róma romlottság tekintetében nem állott elszigetelten. Mesterei nem voltak jobbak, kortársai nem voltak erkölcsösebbek. Bármily sok aljast és megrovásra méltót beszélnek Rómáról, azért mégis mindig voltak ott képviselői az erénynek és jellemnek. A becsületesség, önzetlenség, őszinteség, munkásság, kiméletesség, takarékoság, nyájasság, bátorság, közügyek iránti érdeklődés, vitézség, önfeláldozás, hűség, igazságosság és sok más erény dicsőítettetik a fölíratokon. Jó és nemes erkölcsök minden emberben uralkodók nem voltak soha és sehol, és nem is lesznek soha, de mindig sok ember kerülté és fogja kerülni azt, a mit megutált. Hogy a római társadalom legsúlyedtebb korában is ismerte, sőt tisztelte a női erényeket mutatják ama kifejezések is, a melyeket az elhúnyt feleség, leány, anya s néne sírkövére vésettek, melyek még akkor is sokat mondanak, ha azokat nem vesszszük szó szerinti értelemben s nem fogadjuk el a superlativusban.¹⁾ A hideg kövek beszélnek sok olyan feleségről, a ki az erény és tisztaság fényében tündökölt,²⁾ és a kövek hirdetik az olyanoknak emlékét, a kik a romlatlanság és tisztesség példányképei voltak.³⁾ Milyen tiszta szeretet nyilvánul eme jelzőkben: kedves, hű, jó feleségem.⁴⁾ Van elég fölírat, a melyből a legbensőbb szülői szeretet beszél hozzánk.⁵⁾

¹⁾ A *Corpus Inscriptionum Latinarum* szerint épen nem volt ritka a conjux sanctissima, soror dulcissima, uxor gratissima, in omnibus castissima, femina pudicissima, mater pientissima stb.

²⁾ summa honestate et integritate fulgens.

³⁾ magno castitatis et pudicitiae exemplo fuit.

⁴⁾ uxori optimae, sanctissimae, castissimae, fidelissimae. Gyönggédőbb s kegyeletesebb kifejezések nem is alkalmazhatók, mint: rarissima femina; coniux piissima dignissima; femina pietatis eximia, ac pudicitiae singularis. Hány erényről beszélnek eme szavak: Hic sita est Famimone. Marci optima et pulcherrima lanifica pia pudica casta domiseda uxor.

⁵⁾ p. o. Postumia Secunda—anima dulcissima hic sita est. Fecit Faustus et Postumia Hilara, delicio suo dignissimo. Ez és több ily fölíratokat közlé Vécsey T. *Római családi jog.* 26—28. lap.

Mindezeknél összefüggőbb képet nyújt nekünk a római férj és feleség közti nemes viszonyról az a beszéd, melylyel Vespillo nejét Turiát magasztalta,¹⁾ a kivel 41 évig élt boldog házasságban. Az a sok erkölcsi, politikai, hazafiúi és egyéni erény, a melyről idézeteink beszélnek, lehetetlen, hogy példányképek nélkül fejlődött s hatás nélkül enyészett el. És valóban csak tekintsünk körül, van elég derék ember, a kin megpihentethetjük tekintetünket; díszére válnék bármely korszaknak: Labeo és Nerva, Agricola és Thræsea, Trajanus és Julianus, Antoninus Pius és helytartója Marcellus, Marcus Aurelius és Papinianus.

A római polgár a maga nemesebb vonásait megőrzé a barbárok közt is. Dacia és Pannonia emlékei mutatják, hogy a Duna és a Maros mentén is visszhangzottak azok az érzelmek, melyek az emberi tiszta kebel sajátjai. A magyar nemzeti múzeumban fekvő fölíratos kőtáblák, melyeket Rómer és mások ismertettek tanúskodnak erről. Szép és háládatos érzelem olvasható ki Aurelius Maximus aggharczosnak és családjának sírkövééről.²⁾ A gyermeki háládatosságnak szavai³⁾ épen oly kevésbé ritkák a hazai fölíratokon, mint kifogyhatatlanok a hitvestársi elismerések.⁴⁾ A testvéri szeretet még a lovászmester szívében is élt,⁵⁾ s az édes anya mai nap sem lehet bánatosabb, mint volt a két gyermekét gyászoló Aelia Flavinia.⁶⁾ Katonák és polgárok, tisztviselők és iparosok, előkelők és alsóbb rendűek mind tanúsítják azon családi erényeket, melyeket a jobb érzésű emberek

¹⁾ . . . I. 9. sor: hæc habet communia cum sanctissima femina sorore sua. I. 25—26. sor: cesserunt constantiæ tuæ . . quo facto reverentiæ in patrem, pietatis in sororem, fidei in nos patrocinium susceptum sola perigisti. I. 30—34. sor: domestica bona pudiciæ, obsequii, comitatis facilitatis, lanificiis tuis adsiduitatis, religionis sine superstitione . . cur memorem? Cur dicam de suorum caritate, familiæ, pietate, cum æque matrem meam ac tuos parentes colueris — cetera innumerabilia habueris communia cum omnibus matronis dignam famam colentibus.

²⁾ *Magyar nemzeti múzeum római fölíratos emlékei.* Dr. Rómer Floris. 1873. XXVI. tábla. 160. szám. A harmadik századból . . parentibus carissimis . . socris benignissimis.

³⁾ Ugyanott: XXII. t. 92. sz. Tito Flavio . . præfecto fabrum, Flavia Severina, filia patri pietissimo posuit.

⁴⁾ U. o. Szombathelyről (Sabaria colonia): Aurelia Julia conpar dulcissima; u. o. XXIII. t. 87. Ó-Budáról (coloniæ Aquinæ flamen) . . coniugi pietissimo; u. o. XXVII. t. 132. sz. szintén Ó-Budáról . . coniugi incomparabili et insigni in se pietate.

⁵⁾ U. o. XXV. t. 158. sz. Cæsernius Sabinusnak Esztergomban talált síremlékén olvasható: . . Cæsernius Paulinus strator consularis fratri pietissimo.

⁶⁾ U. o. XXVII. t. 146. sz. Aelia Flavina infelicissima mater — Aelio Victorino et Liciniano filiis pietissimis.

ma is nagyra becsülnek. Ismétellhetjük tehát azt az állítást, hogy a jó erkölcsök példái a Cäsarok korában épen úgy nem hiányoztak, mint nem maradnak kiadatlanul a franczia akadémiának erénydíjai. De azért mégis örülhetünk, hogy elmúlt az a kor, a melyben az istenek sem voltak egyebek, mint gyarló kalandos érzéki lények.

A római világ ismertetésére a renaissance kor óta folyvást nagy szellemi tökélet fordít egész Európa. Az anyagnak változatos gazdagsága és szétszórtsága kiváló alakító és rendszerező tehetséget igényelt. És valóban az apró vonások, adatok, reflexiok, vonatkozások, fölírti és monumentalis emlékek nagy szorgalommal össze vannak már hordva, a melyekből a római népnek jellemét s a népelet emelkedését és hanyatlását megítélhetjük. Becker, Jahn, Overbeck, Ma-gerstedt, Blümner, Büchschütz, Duruy, Göll, Bernhardt, Wallon, Roszbach, Marquardt, Förbiger, Mommsen, Kleinpaul, mindenenk fölött pedig Friedländer művei érdemlik elismerésünket, nekik köszönhető, hogy az emberi nem történetének nevezetes századait Augustustól Constantinusig megvilágosították nem csak a politikai és katonai sikerek föltüntetésével, hanem a nép életének mintegy a vérkeringését föltüntetve.

Hasznos munkát végzett Bozóky, midőn Friedländer, Jung, Bender és mások kutatásait a magyar közönséggel megismertette, mely az ókor nagy culturnépének története, állapota, életmódja, fény és árnyoldala iránt nem lehet közönyös. Bozóky nem csak a készanyagot közli, hanem a kezeügyébe esett hazai adatokból is beillesztett egyetmást.¹⁾ Nem vette át a bebizonyításra szoruló hypothesiseket, hanem csak a kipróbált adatokat, melyek könnyű s vonzó stylusban állítják szemeink elébe azt, hogy milyen volt valóságban a római világ és pedig, midőn az tetőpontján állott, tudniillik az Antoninusok korában. Róma városának akkori külsője oly élénk színekkel van festve, hogy az ember szinte oda képzei magát és gyönyörködik az ókori főváros pompájában, szépségében, egészséget és tisztaságot biztosító vízvezetékeiben. A sok sétány, a nagy kertek és parkok, a gazdag árucsarnokok, melyekben az egész világ terményei és iparcikkei föl voltak halmozva, a szüntelen sürgő-forgó néptömeg, a legtávolabb földrészekről oda sereglő idegenek nagyvárosi képet nyújtanak a szemlélőnek. De az árnyoldalak sincsenek kifeledve; nagy város nem létezhetik czifra nyomorúság, kétes existenciák, vagyoni és erkölcsi bukások nélkül. Érdekes kis rajz a kiállítások leírása is, a melyek az

¹⁾ P. o. 52-ik, 289-ik és 398-ik lapon. Az ó-budai amphitheatrumot is beilleszté Bozóky a *Római világba*.

ókorban egészen más czélokra szolgáltak, mint korunkban. A római udvar, mely a későbbi monarchiákban mintaképfül tekintetett,¹⁾ behatóban van ismertetve, az udvaroncok hitványságaival, a kíséret és környezet fontoskodásával, a pazar lakomák fényűzéseivel. Úgy szólván magunk előtt látjuk a római nagyok életmódját, s ama számtalan veszedelmet, melynek a gyöngébb jellemek áldozatul estek, a létérti küzdelmet, a jövedelmező állami tisztségek elnyeréséért folytatott hivatal-vadászatokat. A kereskedelemnek és iparnak aristokratái épen úgy, mint a könnyelmű proletárok be vannak mutatva. A közgazdasági életnek leghatalmasabb emeltyűjét a munka-felosztást, a kenyérkereseti foglalkozásokat, a termelésnek tényezőit Friedländer tanulságosan adja elő. Sok apró részletet közöl a társas érintkezésről. Szinte az olvasó is bele vegyül a Friedländer által sikerrel reconstruált római társadalomba, melynek szokásait, illemszabályait, életmódját, szórakozásait, kedvteléseit, sőt mendemondáit is jellemzetesen adja elő. Mély betekintésre képesítenek a titkos rúgók leírásai, a mely rúgók mozgatták a római társadalmat. Ilyen rúgók voltak a materialismus és a kiméletlen önzés, a határtalan bírás vágya s a vagyonnak minél könnyebb módon, példának okáért örökösödés útján való szerzése és annak könnyelmű elmulatozása, az élvezet utáni kapkodás és a mohó gyönyörvág, a gazdagságnak gögös mutogatása, a termelő munkának kerülése, a megtakarítási ösztönnek hiánya. A mai világvárosokban sem hiányzanak az ilyenmű vonások. Az emberek természetes gyengeségei akkor is csak azok voltak, a melyek ma. Az élv-hajhászok akkor is a világvárost keresték föl.

A római nőkről szóló szakasz legmeteszőbb ellentéte annak az illuszióknak, a melyet a remekírókból kiválogatott iskolai anthológiák alapján alkottunk magunknak. A nőkről sok rosszat beszélnek a római császárság korában, pedig ha a nők rosszak, a férfiak által vagy legalább a férfakkal együtt válnak rosszakká. Az ókori nőnevelés valamint általában az elemi oktatás fejletlen maradt.

Az utazásokról szóló részletek igen tanulságosak. A birodalmi úthálózaton, melynek csomópontját a capitolum képezte, aránylag elég gyors postaforgalom fejlődött ki. A fürdők fölkeresése, főleg a fényűző Bajæ látogatása, az előkelőség jeléül szolgált. Föltűnni, czifrázkodni, másokat megszólítani akkor is szokás volt a fürdővendégek közt. Szinte egy quirités Bedekkert vélünk olvasni, midőn Siciliának,

¹⁾ Szent István királyunk őszintén bevallja, hogy az Augustusok példáját követte: antiquos et modernos imitantes Augustos. S. Steph. Deor. L. 2. Præf. 5. 2.

Görögországnak, Egyptomnak vagy Ephesus Smyrna, Alexandria városoknak nevezetességeiről értesülünk.

A népnek mulatozási szenvedélyéről megdöbbenő képet nyújt a nyilvános játékokról szóló rész. Ezek a nyilvános játékok akkor a közéletnek fontos tényezőjét képezték, sokkal fontosabbat annál, melyet mai nap a népiünnepélyeknek, lófuttatásoknak, báloknak és színházaknak tulajdonítani lehet. A római világból a circus, amphitheatrum, arena, stadium és annak fanatikus közönsége előttünk szinte megelevenül s érthetővé válik, hogy a látványosságok utáni szenvedélyes törekvés sok más nemesebb vágyat háttérbe szorított.

A fényűzésről szóló szakasz fölötte tanulságos. Az étkezési, ruházkodási, lakási, házberendezési fényűzés sok munkáskezet, iparost, kereskedőt foglalkodtatott, de átkossá vált, midőn túlzásba csapott át, és frivol czikkekkal s a tőkék megsemmisítésével járt.

Bozóky dicséretet érdemel, hogy a *Digesták*ból úgy idéz, a mint legésszerűbb, tudniillik az első szám a *Digesták* könyvét, a másik a könyvnek titulusát, a harmadik a titulusnak töredékét, a negyedik a §-t jelenti. Csak az arab számok helyére ír néhol római számot a mi a szedésnél nem épen csinos. Azt pedig talán a szedőnek kell fölróvni, hogy egyszer Vergilius máskor Virgil a nagy költő neve. Bozóky szerénységének akarom tulajdonítani, hogy a német szövegből észrevétel nélkül közli a következőket, a jogtudósok feleletei «alkalmasint bizonyos szokás vagy szabály által meghatározott fokig a bírakra nézve irányadók valának» (265. lap), holott a Bozóky *Institutió*iban is elő van adva, hogy a ius respondendi iránt Hadrianus miként rendelkezett. Ha az átdolgozó hasznos munkát végzett és csak a tárgymutatóval maradt adósunk, a kiadó Ráth Mór is megérdemli az elismerést, hogy *A magyar nemzet családi könyvtára* című vállalatába fölvette a római világot, és ehhez számos képmellékletet csatolt, mely képek egy-kettőnek kivételével igen jól illusztrálják a szöveget. Sallustius és Vergilius arczképe, a Forum romanum, a Trajanus útja Orsova mellett, a Pompeius színköre, sikerült metszetek. A louvrei múzeumból ismeretes két szobor, tudniillik a férjezett nő, és a római hajadon oly megnyerő alakokat ábrázolnak, hogy szintén meghazudtolják azt a sok rosszat, a mit a római nőkről beszélnek. A Rómát mint emberfölötti nagyságú Istenséget mutató csoportozat Marcus Aurelius korának legszebb faragott emléke s azt juttatja eszünkbe, hogy Róma romjaiban is páratlan. Minő lehetett ép állapotában, sejtethjük a töredékekből.

VÉCSEY TAMÁS.